

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XII (2014), No. 3-4

AKTUELNOST NUŠIĆEVE RETORIKE

Sima Avramović • Vojislav Jelić • Jovica Trkulja

Istraživanja

Sanja Vuković • Velizar Mirčov

Ogledi

Momčilo Đorgović • Svetlana Gradinac • Sanja Vuković

Pogledi

*Sonja Šulović • Vesna Stanković • Vukica Strugar
Dobriilo Aranitović • Venceslav Glišić*

Sećanja

Branislav Nušić • Dragoljub Jovanović • Venceslav Glišić

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XII (2014), No. 3-4

Glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Jovica Trkulja

Članovi uredništva

Dr Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Dejan A. Milić

Prof. dr Slobodan G. Marković, zamenik glavnog urednika

Prof. dr Aleksandar Pavković

Mr Miodrag Radojević (sekretar)

Dr Damjan Tatić

Prof. dr Vladimir V. Vodinelić

Izdavač

Centar za unapređivanje pravnih studija

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Adresa uredništva

Novi Beograd, Goce Delčeva 36, tel/fax: 011/2095-512

www.hereticus.org

Za izdavača

Prof. dr Vladimir V. Vodinelić, direktor

Izvršni izdavač

Dosije studio, Braće Nedića 29, Beograd,

tel: 011/2422-298, www.dosije.rs

Tiraž

300 primeraka

Godišnja pretplata: za pojedince 1.200 din., za ustanove 2.000 din.

Ilustracija na naslovnoj strani

Predrag-Peđa Milosavljević, Mostar, ulje na platnu, 1968.

© 2014. Centar za unapređivanje pravnih studija

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

Vol. XII (2014), No. 3–4

SADRŽAJ

Uvodnik 5

TEMA BROJA:

AKTUELNOST NUŠIĆEVE RETORIKE

Sima Avramović
Nušić i retorika 11

Vojislav Jelić
Vir bonus dicendi peritus 26

Jovica Trkulja
Aktuelnost Nušićeve Retorike 31

Istraživanja

Sanja Vuković
Savremena mitska univerzalnost u romanu
Devetstopeetnaesta Branislava Nušića 57

Velizar Mirčov
Etnografija komunikacije Dela Hajmza i njen značaj
za današnju lingvističku antropologiju i sociolingvistike 69

Ogledi

Momčilo Đorgović
Branislav Nušić – komediograf koji je napisao *crnu knjigu* 83

Svetlana Gradinač
Elementi retorike u Nušićevoj komediji *Narodni poslanik* 89

Sanja Vuković
Riječi i brojke nad sjenkom Velikog rata 93

Prevod

Nejtan Inglander
O čemu pričamo kada pričamo o Ani Frank 97

Tokovi

Branislav Nušić
Venac roditeljskih suza 117

Zbivanja

Momo Pudar
Sumrak Amerike 119

Pogledi

Sonja Šulović
Nušićeva tragedija 135

Vesna Stanković
Nušić patriota 137

Vukica Strugar
Kako se nekada obeležavao rođendan Branislava Nušića 139

Dobrilo Aranitović
Jedna šabačka epizoda iz života velikog dramskog pisca 143

Venceslav Glišić
O naslednicima Branislava Nušića 147

Polemike

Goran Marković
Anti-antifašizam kao sudbina? 151

Besede

Nušić i reč, Nušićijada 2012–2014 171
*Jovica Trkulja, Igor Stojilović, Maša Savićević,
Aleksandar Antonić, Uroš Pavlov, Igor Stojilović,
Radovan Perović, Milivoj Suvajdžin, Sonja Perendija,
Jovana Jeremić, Mina Veljković, Marija Kovačević*

Sećanja

Branislav Nušić
Pisma iz Soluna („Politika“) 191

Dragoljub Jovanović
Dnevničke beleške iz 1915–1916. 197

Venceslav Glišić
Slobodan Penezić Krcun 1918–1964. 227

Dosije

Rehabilitacija političkih osuđenika u Srbiji (15) 259

Jovica Trkulja
Rehabilitacija Milana Petrujkica 261

Osvrti, prikazi, recenzije

Jovica Trkulja
Dijalozi s javnošću – intervjui Dobrice Gajića
(Dobrica Gajić, *Svedoci istorije, Razgovori s povodom*) 267

Gordana Vlahović

Armija klonova Kiće i Miće u Milićevim kolumnama
(Dejan Milić, *Dva cvancika*) 277

Vladimir Marković

O jugoslovenskoj inforbirovskoj emigraciji u Čehoslovačkoj
(Ondrej Votjehovski, *Iz Praga protiv Tita*) 280

In memoriam

Jovica Trkulja

Tragičan odlazak Dobrice Gajića (1965–2014) 291

U V O D N I K

Godine 2014. u Srbiji obeleženo je sto pedeset godina od rođenja Branislava Nušića, najvećeg komediografa srpske literature. To je razlog što ovaj broj Hereticusa posvećujemo Nušiću i njegovom delu.

Branislav Nušić je rođen 20. oktobra 1864. godine kao Alkibijad Nuša (cinc. Alchiviadi al Nuša) od oca Đorđa (Georgijasa), trgovca žitom, cincarskog porekla i majke Ljubice. Detinjstvo je proveo u Smederevu gde je pohađao osnovnu školu i prve dve godine gimnazije. Nakon završene mature u Beogradu, studirao je pravo u Gracu i Beogradu, gde je i diplomirao na Velikoj školi 1886. godine. Prvu komediju Narodni poslanik napisao je 1883, a prvu knjigu je objavio 1886. (Pripovetke jednog kaplara, zbirka kratkih priča i crtica nastalih na osnovu priča iz rata). Tokom narednih decenija objavio je brojna dela od kojih su najpoznatije komedije: Sumnjivo lice, Protekcija, Običan čovek, Svet, Gospođa ministarka, Mister dolar, UJEŽ, Ožalošćena porodica, Dr, Pokojnik, Vlast.

Bio je član opozicione Radikalne stranke. Kao dobrovoljac učestvovao je u srpsko-bugarskom ratu 1885. u kojem je bio teško ranjen i zarobljen. Zbog satirične pesme „Dva raba“ 1888. godine osuđen je na robiju i godinu dana je proveo u zatvoru u Požarevcu. U braku sa suprugom Darinkom imao je Maritu (1894) i sina Strahinju Bana (1896).

U Kraljevini Srbiji obavljao je dužnosti u konzulatima i ministarstvu. Radio je kao vicekonzul i konzul u Bitolju, Skoplju, Solunu i Prištini. Za vreme poslednje službe u Prištini, pisao je o stradanju srpskog naroda u svojim „Pismima konzula“. Kraće vreme je radio kao činovnik u ministarstvu prosvete i ministarstvu građevine. S velikom ljubavlju i posvećenošću se bavio pozorištem. Osnivao je pozorišta u Skoplju, Beogradu i Novom Sadu. Bio je dramaturg Narodnog pozorišta u Beogradu (1900–1904) i upravnik Srpskog narodnog pozorišta (1904–1905). U novinarstvo je ušao početkom XX veka kada je počeo da objavljuje tekstove različitog žanra. Veliku popularnost je stekao svojim humorističkim pričama koje je objavljivao u listu „Politika“ pod pseudonimom Ben-Akiba.

Početkom Velikog rata 1914. Nušić je sa srpskom vojskom prešao Albaniju. U ratu je izgubio sina jedinca. Dane oporavka proveo je u Italiji, Švajcarskoj i Francuskoj gde je saradivao sa srpskim i jugoslovenskim listovima. Posle rata, radio je prvo kao upravnik umetničkog odseka ministarstva prosvete. Potom je od 1923. do 1927. bio upravnik Narodnog pozorišta u Sarajevu. Po povratku u Beograd radio je kao upravnik Narodnog pozorišta. Posle neuspelog kandidovanja za člana Srpske akademije 1924. postao je njen član tek 1933. godine. Pred kraj života bavio se retorikom. Držao je predavanja iz retorike na Vojnoj akademiji u Beogradu i objavio knjigu Retorika 1933. Posle kraće bolesti preminuo je 19. januara 1938. godine.

Nušićeve komedije spadaju u najpopularnije u srpskoj književnosti i najčešće su igrane na pozorišnim scenama Srbije u proteklih sto dvadeset godina. Istovremeno, one su popularne i van Srbije. Na scenama pozorišta novonastalih

država, od Ljubljane do Skoplja, njegove komedije su najviše izvođene od svih srpskih pisaca. U Italiji, Nušićeve komedije su izvođene na scenama na slovenačkom jeziku, a 1950. je objavljen njegov humoristički roman *Opštinsko dete* (Il bambino del comune). U Rusiji i Nemačkoj Nušić je prvi put preveden 1903. Na ruskom, osamdesetih godina, objavljen je Nušić u tri toma. Ima prevoda i na engleskom i na drugim jezicima.

Manje je poznato da je Branislav Nušić bio odličan besednik i da je napisao jedan od najboljih priručnika za retoriku na srpskom jeziku. Otuda je on kao teoretičar retorike i autor knjige *Retorika – takođe naš savremenik*. To njegovo delo je doživelo više desetina izdanja i obavilo svojevrsnu prosvetiteljsku misiju u Srbiji.

Iz tih razloga temu ovog broja *Hereticusa* posvećujemo Nušićevoj Retorici i njenoj aktuelnosti. Autori priloga Sima Avramović, Vojislav Jelić i Jovica Trkulja pokazuju da je Nušić, zasnivajući modernu retoriku kod Srba, ostavio trag koji je jednako dubok i značajan kao onaj kojim je obeležio srpsku književnost i pozorište. Oni smatraju da „vitalnost i popularnost koju je sačuvala sve do današnjih dana, Nušićeva Retorika duguje ponajviše dobroj koncepciji, odnosno skladnom spoju klasične retorike, začinjenom pojedinim dostignućima nove retorike iz vremena u kome je živeo“ (Sima Avramović). Nušić je značajno doprineo da retorika, kao veština javnog nastupa i sposobnost ubeđivanja, postane temelj sve brojnijih savremenih veština koje imaju za cilj da prenesu neku poruku (reklama), da uspostave mostove saradnje među raznim kulturama (komunikologija), da neguju jezik i stil svakodnevnog govora i javnog nastupa (kultura govora).

Nakon temata slede uobičajene rubrike *Hereticusa*, koje su prevashodno vezane za ličnost i delo Branislava Nušića. U rubrici „Istraživanja“ je tekst Sonje Vukićević o mitskoj univerzalnosti u romanu *Devetsto petnaesta* Branislava Nušića, i prilog Velizara Mirčova, *Etnografija komunikacije Dela Hajmza* i njen značaj za današnju lingvističku antropologiju i sociolingvistiku. U „Ogledima“ Momčilo Đorgović piše o Nušićevoj Crnoj knjizi, Svetlana Gradinać analizira elemente retorike u komediji *Narodni poslanik*, a Sanja Vukićević ukazuje na tragične posledice Velikog rata. Rubrika „Prevod“ sadrži tekst Nejtana Inglera o Holokaustu koji je izazvao veliko interesovanje kada se pojavio.

U rubrici „Tokovi“ objavljujemo Nušićev potresni govor koji je on održao 17. novembra 1935. godine u Skoplju u ime roditelja čija su deca poginula. Momu Pudar u „Zbivanjima“ analizira prelaz iz američko-evropskog modela razvoja sveta u model vodećih nezapadnih nacija, pre svega azijskih, i ukazuje na postepeno gubljenje vojno-imperijalne nadmoćnosti SAD. Rubrika „Pogledi“ je izuzetno bogata i sadrži priloge Sonje Šulović i Vesne Stanković o Nušićevoj tragediji – pogibiji njegovog sina u Velikom ratu. Vukica Strugar nas podseća kako se nekada obeležavao Nušićev rođendan u Srbiji, Dobričo Aranitović na jednu Nušićevu posetu Šapcu, a Venceslav Glišić piše o sudbini Nušićevih naslednika. U rubrici „Polemike“ Goran Marković odgovara na kritiku koju mu je uputio istoričar Kosta Nikolić u prošlom broju *Hereticusa* a povodom njegovog članka „Četnici i antifašizam“.

U rubrici „Besede“ objavljujemo besede učesnika *Besedničke večeri „Nušić i reč“* u Ivanjici u periodu 2012–2014. godine (Jovica Trkulja, Igor Stojilović, Maša Savićević, Aleksandar Antić, Uroš Pavlov, Radovan Perović, Milivoj Suvajdžin, Sonja Perendija, Jovana Jeremić, Mina Veljković, Marija

Kovačević). Rubrika „Sećanja“ sadrži Nušićeva pisma iz Soluna objavljena u listu Politika 1908, Dnevničke beleške Dragoljuba Jovanovića iz 1915–1916. Na kraju je i sećanje Venceslava Glišića na Šlobodana Krcuna povodom pedesete godišnjice smrti. Serijal o rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji nastavljamo u rubrici „Dosije“ prilogom Jovice Trkulje o rehabilitaciji Milana Petrujkića.

U „Osvrtima, prikazima, recenzijama“ prvi je osvrt Jovice Trkulje na dve knjige intervjuja Dobrice Gajića. Nakon toga, slede prikazi knjiga Dejana Milića, Dva cvancika (Gordana Vlahović,) i Ondreja Vojtjehovskog Iz Praga protiv Tita (Vladimir Marković). Na kraju, u rubrici „In memoriam“ objavljujemo sećanje na našeg saradnika Dobricu Gajića.

Većinu priloga redakcija je dobila u decembru 2014. godine. Nažalost, objavljivanje ovoga broja je prolongirano zbog nedostatka finansijskih sredstava za štampu, tako da se broj pojavljuje sa zakašnjenjem od dve godine. Zbog toga se izvinjavamo autorima i čitaocima.

Beograd, decembra 2016.

Urednik

.....
TEMA BROJA
.....

Aktuelnost Nušićeve *Retorike*

Korice *Monografije o Peđi Milosavljeviću*,
autor Zdravko Vučinić

ILUSTRACIJE U OVOM BROJU:
SLIKE PREDRAGA-PEĐE MILOSAVLJEVIĆA

Predrag-Peđa Milosavljević (Lužnice, Kragujevac, 1908 – Beograd 1987). Rođen je u učiteljskoj porodici. Gimnaziju je učio u Skoplju i Beogradu. Nakon završene gimnazije 1927, upisao je pravo na beogradskom Pravnom fakultetu. Pohađao je slikarsku školu kod Jovana Bjelića. Završio je Pravni fakultet u Beogradu i jedno vreme bio u diplomatskoj službi u Parizu, Španiji i Londonu (1933–1947). Objavio je knjigu eseja *Između trube i tišine* i *Beograd, grad na moru*. Afirmisao se kao slikar poetske atmosfere Pariza, Beograda, portreta žena i cveća. Pripadao je grupi „Dvanaestorica“ i „Šestorica“. Prvi put je izlagao 1929. godine na Drugoj jesenjoj izložbi beogradskih umetnika i od tada je redovno učestvovao u izložbama u zemlji i inostranstvu. Imao je preko trideset samostalnih izložbi.

U međuratnom periodu bio je najznačajniji predstavnik intimizma. U okviru postimpresionističkog postupka ostvario je umetnost koju odlikuje retka kultura, koloristička pročišćenost i istančanost. Posle Drugog svet-skog rata kretao se od poetskog ka gestualnom izrazu. Ostvario je bogato delo koje sadrži izvesne ekspresionističke elemente s lirsko-meditativnim podtekstom. Kasnije je koristio i iskustva apstraktne umetnosti (ciklusi slika s motivima Dubrovnika, Beograda i Pariza). U poslednjoj deceniji života približio se enforemeli, dajući primat koloritu.

Za dopisnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti izabran je 1972, a za redovnog 1976. godine. Dobitnik je Sedmojulske nagrade Srbije, Nagrade ULUSA, Nagrade lista „Politika“, Nagrade AVNOJA i dr. Po njemu je nazvana jedna ulica u Beogradu, na Bežanijskoj kosi.

Sima Avramović
Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

NUŠIĆ I RETORIKA*

Rezime: Autor u ovom radu analizira karakteristike, značaj i domete Nušićeve poznate knjige *Retorika* iz 1933. godine. U osnovnim crtama najpre prikazuje stanje literature o retorici kod Srba u Ugarskoj, a potom i u Srbiji, ukazujući na to da je pre Nušića najznačajnije delo o retorici sastavio naš drugi veliki komediograf Jovan Sterija Popović 1844. godine, ali je ono ostalo u rukopisu, neobjavljeno sve do druge polovine 20. veka. Isto tako, ukazuje na stanje retorike i literature o retorici u svetu, počev od krize u kojoj se klasična retorika našla zbog formalističkog i sve sterilnijeg pristupa, pa do pojave „nove retorike“ u širem smislu (razlikujući perelmanovsku „novu retoriku“ u užem smislu), odnosno do pojave modernog *public speaking* pravca i Dejla Karnegija. Analizirajući Nušićevu knjigu autor navodi više primera u kojima se ogleda njegova privrženost klasičnoj retorici, ali i značajni iskoraci u pravcu njenog modernizovanja. Nastojanje da „modernizuje“ klasičnu retoriku, što je to činio sa oprezom i merom, ispostavlja se kao njegova najvažnija prednost i vrlina. Smatra da vitalnost i popularnost koju je sačuvala sve do današnjih dana, Nušićeva *Retorika* duguje ponajviše dobroj koncepciji, odnosno skladnom spoju klasične retorike, začinjenim pojedinim dostignućima nove retorike iz vremena u kome je živio. Autor poredi Nušića sa vodećim i uticajnim modernim američkim autorom Edvardom Korbetom koji stoji na stanovištu da je klasična retorika još uvek korisna i delotvorna, „možda čak i više od različitih kurseva koji su je zamenili“. Na kraju ukazuje na opasnost od neoplemenjenog *public speaking* trenda i zalaže se za to da i danas, na Nušićevom tragu, retorika i podučavanje retorici treba da budu zasnovani na kombinovanju vrednosti i spoznaja klasične retorike i iskustava nove primenjene retorike.

Ključne reči: Klasična retorika, nova retorika, *public speaking*, Sterija, Edvard Korbet

Udžbenici retorike su u Srbiji dugo bili prava retkost. Ustaničko doba i prvi ozbiljniji uzlet političkog života je iznedrio jedan broj talentovanih, ali uglavnom samoniklih besednika, koji nisu mnogo znali o teoriji besedništva – retorici, već su naprosto bili samo uspešni u svom verbalnom izrazu.

---

* Autor je ovaj članak dostavio redakciji časopisa *Hereticus* januara 2015. godine. Budući da je štampanje broja o Branislavu Nušiću prolongirano iz finansijskih razloga, autor je dopunio tekst i finalnu verziju dostavio krajem 2016. (Napomena redakcije).

Malo njih je uopšte i bilo u stanju da čita knjige. Krajem prve polovine 19. veka, u vreme kada je donet Srpski građanski zakonik 1844. godine, čak je i veliki broj nosilaca javnih funkcija bio jedva pismen. Tako su od 17 predsednika okružnih sudova trojica bili potpuno nepismeni, deseterica su se mogli samo potpisati, trojica su završili nešto više od osnovne škole, a samo jedan je bio pravnik. U 17 okružnih sudova, Sudu varoši Beograda i Apelacionom sudu, 18 sudija je bilo nepismeno, sedmorica slabo pismeni („vrlo malo čitati i pisati zna“), njih 14 je imalo osnovnu školu, šestorica su imali nešto više od osnovne škole (trojica gimnaziju, jedan bogosloviju i dvojica neke „vojne nauke u Rusiji“). Ni početkom druge polovine 19. veka stanje opšta situacija nije bila mnogo bolja, jer je 1866. godine bilo 96% nepismenih stanovnika.¹

Iz tih razloga nije neobično što je veoma uski krug obrazovanih ljudi u to vreme znao tek ponešto o retorici i njenim načelima, mada je Dositej Obradović u svom prosvetiteljskom programu i aktivnosti smatrao retoriku jednom od centralnih disciplina, definišući je pritom kao nauku.² Doživljavajući retoriku na svojstven način, kao „nauku nad naukama“ koju treba popularisati, on je nju spajao sa književnom delatnošću. Dositej smatra da tri ključne naučne discipline – logika, etika i politika imaju zajednički imenitelj u retorici. Sastavljajući zbirke izreka, basni, kao i svojim celokupnim književnim opusom u kome se u velikoj meri koriste retorički elementi, Dositej je doprineo i postavljanju temelja srpske retorike. Doduše, prvi srpski udžbenik retorike se pojavio znatno ranije i sačinio ga je Somborac Avram Mrazović, koji je bio nadzornik i upravitelj srpskih škola u Bačkoj i Baranji. On je u Budimu 1821. godine objavio *Rukovodstvo ka slavenskomu krasnorečiju*, po svoj prilici po uzoru na ugarski priručnik za retoriku Jožefa Grigelja *Institutiones oratoriae*, a sve na tragu Kvintilijanovog koncepta retorike.³ Međutim, taj udžbenik je verovatno dospevao u ruke tek jednog broja srpskih đaka i intelektualaca u Vojvodini, i po nekog obrazovanijeg čoveka u Srbiji. Podučavanje retorike se kod Srba na prostorima Vojvodine gajilo i pre toga u srpsko-latinskim

1 Mirković, Z., *Srpska pravna istorija*, Beograd 2016, 184.

2 Obradović, D., *Sabrana dela II*, Beograd 1961, 149: „Retorika, to jest nauka lepo govoriti, srce množestva ljudi dobijati i celi narod na sve što je dobro, pohvalno i opštepnozno sklanjati i dovoditi, veoma je blagopotrebno znanje“. Ipak, valja imati na umu da je Dositej reč nauka često koristio i u širem značenju „nauka“, a ne nužno i uvek u užem značenju određene naučne discipline. Tako u svom čuvenom i efektivnom govoru na otvaranju Velike škole 1808. godine on poziva prvu generaciju učenika da se „prosvetavaju u naukama i dobrodetelji“.

3 Nedavno se pojavio prevod ovog udžbenika sa slavenosrpskog na savremeni srpski jezik, A. Mrazović, *Rukovodstvo za slavensko krasnorečje* (prev. protojerej-stavrofor Milivoj Mijatov), Novi Sad 2013, str. 208. Inače, Mrazovićev termin „krasnorečje“ je u osnovi prevod grčkog termina *kallilogia*.

školama, još početkom XVIII veka, i zasnivalo se prvenstveno na udžbenicima koji su se koristili na Kijevskoj duhovnoj akademiji, tako da je pored uticaja klasičnih pisaca strujanje iz Rusije snažno obeležilo začetke retoričke misli kod Srba.⁴

Sve je to bio samo zametak koji se razvijao u Vojvodini, a prvim značajnim udžbenikom retorike koji je nastao u Srbiji može se smatrati rad baš pod takvim, konciznim naslovom, iz pera Jovana Sterije Popovića. Mada je ostao upamćen prvenstveno kao jedan od najuspešnijih srpskih komediografa, Sterija je bio i jedan od tri prva profesora Pravnog fakulteta u Beogradu ili, tačnije, „Pravoslovnog odelenija“ na Liceju u Beogradu, kada je ono formirano 1841. godine (zajedno sa Ignjatom Stanimirovićem i Jovanom Rajićem). Bio je i uspešan advokat, ministar prosvete i utemeljivač srpskog obrazovnog sistema, kao i tvorac Zakona o ustrojeniju javnoga učilišnog nastavljenija 1844. godine. Te iste godine Sterija je napisao i *Retoriku*, čime je svoje načelno zalaganje da se „štopaju školske knjige“ i praktično sprovodio u delo. Naime, on je lično napisao nekoliko udžbenika za srednje škole (*Latinski bukvar*, *Latinsku gramatiku*, *Nemačku gramatiku*, *Retoriku*), kao i udžbenik *Prirodno pravo* za studente Liceja.⁵ Sačuvana su dva prepisa *Retorike*, ali nijedan rukopis nije odštampan za njegova života, tako da se danas koristi rekonstrukcija u kojoj su ta dva prepisa spojena u jedan.⁶

Sterijina *Retorika* je, dakle, predstavljala srednjoškolski udžbenik, koji nije ni doživeo da bude objavljen. Pisana je, između ostalog, i pod Mrazovićevevim uticajem, tako da je rukovođena potrebama i mestom koji je ovaj đački predmet zauzimao u nastavnim programima u XIX veku, odnosno sa osobenostima ondašnjeg sistema školstva. Reflektujući stanje u mnogim drugim državama tog vremena, prema Zakonu o školama, koji je bio Sterijino delo, u poslednja dva razreda gimnazije (pod nazivom humaniora) uz latinski jezik, koji je bio „najglavniji predmet pored srpskog“, naročito istaknuto mesto su imali *retorika* – po kojoj je nosio ime prvi razred „čovečnosti“ i *poetika* – po kojoj se nazivao drugi razred

4 V. bliže Jelić, V., *Sterija i Kvintilijan*, Novi Sad 1988, 257. Vid. i Avramović, S., *Rhetorike technae – veština besedništva i javni nastup*, Beograd 2015, 166.

5 Ova dva poslednja njegova rada su objavljena združena u istim koricama, u okviru edicije *Klasiци jugoslovenskog prava*, koju je godinama izdavao NIU Službeni list SRJ: Popović, J. S., *Prirodno pravo – Retorika*, Beograd 1995. Oba teksta su u tom izdanju sa originalnog slavenosrpskog prevedena na savremeni srpski jezik (prevod Tatjane Subotin-Golubović).

6 U tom obliku je ovo delo objavljeno prvi put u izdanju Veselinov, I., „*Retorika Jovana Sterije Popovića*“, *Zbornik istorije književnosti SANU*, knj. IX, Beograd 1974, 539–631. O ovom Sterijinom tekstu i naročito o uticaju Kvintilijana, napisana je i jedna zapažena doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu u Beogradu, v. Jelić, V., *cit. delo*.

„čovečnosti“. Međutim, retorika je tada, naslanjajući se na srednjovekovnu obrazovnu tradiciju, podrazumevala celokupnu teoriju proze (a ne, kao kod Grka i Rimljana, samo nauku o besedništvu – usmenoj prozi). Iz tih razloga je i Sterija tretirao retoriku kao jedan od delova teorije književnosti, koja obuhvata stilistiku – teoriju stila, retoriku – kao opštu teoriju proze i, najzad, poetiku – kao teoriju poezije. Takvo mesto je retorika zadržala i u našim gimnazijskim udžbenicima čak i tokom prve polovine XX veka.⁷ Mada je retorika bila u doba romantizma prilično potisnuta, ona se ipak obnavlja kroz povećano interesovanje za stilistiku i lingvistikku, tako da se na mala vrata ponovo vraća u život i počinje da se oslobađa krutih klasicističkih kanona

Sterija definiše retoriku kao „nauku koja pravila krasnorečja izlaže“ (dakle, kao teoriju besedništva, odvajajući je od samog besedništva kao praktične discipline), ali odmah dodaje: „Predmet dakle retorike jesu svi sastavi, koji u krug proze spadaju... Stari su pod imenom krasnorečja razumevali sposobnost samo besednička slova sastavljati, po čemu i retorika njiova bila je *ars oratoria*. Teorija, ili nauka o ostalim prozaičnim sastavima izlagala se kod nji u dijalektiki i gramatiki“. Zbog ovih specifičnosti Sterijina *Retorika* sadrži i mnoga opšta pravila teorije proze, pa čak i delove sa savetima kako se, na primer, sastavljaju pisma, istorijski spisi ili prevodi.⁸ Mada je besedništvo tretirao kao jedan od najvažnijih delova proze uopšte („najviši stupanj umetničke proze“), važan pečat njegovom delu daju rasprave o sadržajima koje obuhvata retorika u užem, antičkom smislu. Ipak, sve u svemu, Sterijina *Retorika* ne samo da je zamišljena prvenstveno kao đачko štivo, nego je po svojim karakteristikama odražavala tada vladajući koncept o opštoj teoriji proze i retorici kao njenom sastavnom delu.

Posle Sterijinog udžbenika, koji je ostao u rukopisu, pojavio se i prvi štampani udžbenik retorike u Srbiji iz pera književnika, pozorišnog delatnika, profesora Liceja i kasnije direktora gimnazije u Beogradu Đorđa

7 V. na primer, Đorđević, P., *Teorija književnosti (stilistika, retorika, poetika)*, Beograd 1927.

8 Već Kvintilijan, pored uputstava za usmeno izlaganje, u svoju raspravu o obrazovanju besednika uključuje i neke savete za „prozne sastave“, pre svega za sastavljanje pisama, koje smatra jednom vrstom „dijaloga odsutnih“. Epistolografija (veština sastavljanja pisama) se naročito razvila u helenističko doba, a najstarije svedočanstvo o sistematskim uputstvima koja se tiču sastavljanja pisma daje Julije Viktor, rimski retoričar iz IV veka n. e. (koji razlikuje prijateljska, učena i poslovna pisma), v. bliže Jelačić-Srbulj, V., *Retorika i Progymnasmata*, Beograd 2005, 40. Međutim, pravila o pisanju pisma su se tokom srednjeg veka, zbog toga što se retorika dugo doživljavala kao opšta teorija proznih sastava (a ne samo usmenog izražavanja), najčešće uključivala u predmet retorike, što čini i Sterija.

Maletića.⁹ Potom je objavljen i udžbenik za đake bogoslovije *Omilitika ili nauka o cerkovnoi slovesnosti*, prema udžbeniku kijevskog profesora Amfiteatrova, a 1873. godine Vladimir Vujić je napisao *Opštu retoriku*.¹⁰ Sve te knjige su nosile pečat devetnaestovekovnog gledanja na retoriku i tretirale je na prilično drugačiji način nego što će se to činiti u 20. veku.

Važan impuls razvitku retorike u svetu dao je uzlet jedne specifične discipline, koja bi se u širem značenju mogla nazvati „nova retorika“. Pod „novom retorikom“ u užem smislu danas se uglavnom podrazumeva njeno posve moderno teorijsko značenje u kontekstu filozofsko-teorijskog pravca koji se razvio posle Drugog svetskog rata, čijem će uobličavanju umnogome doprineti belgijski filozof i pravnik Haim Perelman (*Chaim Perelman*).¹¹ Međutim, nova retorika u širem smislu je još mnogo pre toga nastala sa drugačijim ciljem i značenjem, kao reakcija na sterilnost klasične formalne retorike koja se ponajviše bavila teorijskim modelima, a manje njenom praktičnom vrednošću i upotrebom. Koreni tog procesa se uočavaju već krajem 18. veka, kada je škotski profesor retorike i književnosti Hju Bler (*Hugh Blair*) objavio knjigu u kojoj se nije bavio samo teorijom besedništva, nego je nudio čitaocima i praktične savete. Sledeći važan iskorak je učinio francuski pisac Kormenen (*Louis-Marie de Cormenin*), koji je pod pseudonimom Timon (*Timon*) objavio u 19. veku *Besedničku knjigu* (*Livre des orateurs*), podastirući nove staze za razvoj nešto drugačije, *primenjene* retorike. U prvom delu on daje savete besednicima, a u drugom navodi primere dobrih govora, uz njihovu analizu, napuštajući postepeno formalistički i elitistički koncept tadašnje klasične retorike. Ipak, najveći pomak u novom, praktičnom pristupu retorici koji je prilagođen impulsu savremenog čoveka 20. veka, u vremenu kada liberalizam, opšta demokratizacija društva, industrijska i tehnološka revolucija uzimaju maha, dao je Dejla Karnegi (*Dale Carnegie*) u SAD.¹² Retorika Dejla Karnegija nije isključivo

9 Maletić, Đ., *Ritorika*, Beograd 1855; isti, *Ritorika, deo drugi, Častna ritorika*, Beograd 1856. Između ostalog, Maletić je bio i pisac drame *Apoteoza velikom Karađorđu*, koja je prikazivana u pozorištu „Kod jelena“ 1847. godine. Kasnije je bio član odbora za izgradnju Narodnog pozorišta, pozorišni pedagog, a u osmoj deceniji 19. veka i upravnik Narodnog pozorišta.

10 Detaljnu analizu prvih srpskih udžbenika retorike uspešno je izvršio Jelić, V., „Elementi antičke retorike u priručnicima naših retoričara iz XIX veka“, *Zbornik Matice srpske za klasične studije*, Novi Sad 1998/1, 79–89.

11 Vid. detaljno Hasanbegović, J., *Perelmanova pravna logika kao nova retorika*, Beograd 1988 (2006).

12 Rođen kao *Carnagey*, svoje prezime je korigovao u *Carnegie*, kako bi ga lakše pamtili i vezivali za jednog od najvećih američkih bogataša i dobrotvora *Andrew Carnegie*-a, sa kojim nije imao nikakve srodničke veze. Njegove najpopularnije knjige su *Art of Public Speaking* (1915), *Public Speaking: a Practical Course for Business Men* (1926), *Public Speaking and Influencing Men in Business* (1932), *How to Win Friends and Influence People* (1936).

teorijska, već veoma pragmatično orijentisana disciplina. Njen cilj nije da samo proučava određene modele i forme izražavanja, stilske figure i lingvističke finese. Ona teži da nauči ljude kako da govore sugestivno i relativno brzo dođu do vidljivih rezultata i napretka u svom besedničkom nastupu, a time i do uspeha u karijeri na sve zahtevnijem tržištu. Otuda je Karnegi brzo stekao svetsku slavu, pa i veliko bogatstvo, jer su se njegove knjige objavljivale i prodavale fantastičnom brzinom (knjiga *How to Win Friends and Influence People* je doživela preko 40 izdanja), prevodile su se na skoro sve jezike, a njegov metod podučavanja veštini javnog nastupa je postao paradigmatičan.

Takva nova, primenjena retorika, kojoj neki kritičari osporavaju vrednost, tako da pojmu *public speaking* neretko daju prilično pejorativan prizvuk kao rodu manje vrednosti, postaje sve više multidisciplinarna. Ona koristi saznanja moderne psihologije, sociologije, andragogije, komunikologije, naročito teorije masovne kulture i komunikacije i drugih modernih disciplina. Ona se okreće potrebama modernog, prosečnog čoveka, gubeći elitistički karakter. Klasična retorika je tridesetih godina 20. veka sasvim potonula, pa je čak bila potisnuta i u školama do te mere da su se umesto udžbenika retorike počeli da koriste priručnici za javni nastup. Upravo je zato, i baš u to vreme, Ajvor Ričards (*Ivor Richards*) pokušavao da reformiše stari pristup retorici, ne bi li joj udahnuo novi život.¹³ Nova retorika se uveliko razlikovala od antičke grčko-rimske, pre svega po tome što je, kako to vidi Edvard Korbet (*Edward P. J. Corbett*), bila sve više neverbalna (govor tela postaje važniji od reči), društvena (više vodi računa o grupama ljudi nego o pojedincu), prinudna (podastire zahteve o kojima se ne raspravlja, pre nego što formuliše uverljive molbe) i nepomirljiva (više naginje ka tome da šokira slušaoca nego što se služi tehnikama dodvoravanja).¹⁴ Ili, kako je to definisao Kenet Burk (*Kenneth Burke*),¹⁵ ključna reč za staru retoriku je bila „uveravanje“, a za novu retoriku je to reč „identifikacija“, koja može uključivati i podsvesne faktore. Na tim osnovama je promena karaktera retorike i njeno demokratizovanje kroz *public speaking* dominiralo već od prve polovine 20. veka.

U takvim okolnostima, približno u vreme kada je takva primenjena retorika, a naročito Karnegijev pristup ovladao svetom, u Srbiji se pojavljuje prilično originalno delo Branislava Nušića, naš najpoznatiji i najuticajniji predratni udžbenik retorike.¹⁶ Moglo bi se reći da je Nušić njime

13 Richards, I. A., *The Philosophy of Rhetoric*, New York-London-Oxford 1936.

14 Edward P. J. Corbett, *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford 1990, VII.

15 Burke, K., *A Rhetoric of Motives*, Berkeley-Los Angeles 1950.

16 Nušić, B., *Retorika*, Beograd 1933. Drugo izdanje je bilo ubrzo objavljeno, već 1938. godine, ali Nušić ga nije dočekaao, jer se upokojio u januaru te godine. Međutim,

zasnovao modernu retoriku kod nas i da je trag koji je na taj način ostavio skoro podjednako dubok kao onaj kojim je obeležio srpsku komediografiju i pozorište.¹⁷ On baštini i klasični pristup, ali u priličnoj meri prihvata inovacije koje je donelo novo doba i primenjena retorika. Nušić ne beži od teorije i klasične retorike, još manje od istorije besedništva (kojoj posećuje veliku pažnju i prostor), ali se trudi da pravila klasične retorike proširuje i stavlja u funkciju instrukcija koje uspešnije mogu dovesti do praktičnih rezultata i uspeha. Za takvo opredeljenje je bilo potrebno dosta mudrosti, poznavanja najnovijih tokova u svetu, ali i prilično hrabrosti,

broj novih izdanja Nušićeve *Retorike* koja su se naglo počela da pojavljuju u poslednjih par decenija teško da je moguće sa preciznošću nabrojati, jer su se razni izdavači skoro utrkivati ko će je pre izdati (prvo reprint izdanje je sačinila izdavačka kuća *Vajat* u Beogradu 1989, a najnovije je objavila izdavačka kuća *Talija* 2016. godine). To najbolje dokazuje aktuelnost ovog Nušićevog dela i očiglednu potrebu tržišta za jednom takvom knjigom čak i danas.

Poseban kuriozitet u sliku stanja u našem izdavaštvu predstavlja reprint izdanje Nušićeve *Retorike* izdavačke kuće *Asee* iz 2009. godine. Tu se preuzima i dizajn korica originalnog izdanja, a u „opisu knjige“ se od reči do reči, bez citiranja, prenosi tekst autora ovog priloga, koji je objavljen u knjizi *Rhetorike techne – veština besedništva i javni nastup*, Beograd 2008, 169–170, a koji glasi: „Najznačajniji predratni udžbenik retorike u nas je delo komediografa i pravnika Branislava Nušića. Njegova *Retorika* je odmah stekla slavu – prvi put je objavljena 1934, a drugo izdanje je doživela već 1938 godine – za razliku od Sterijinog, Nušićevo *djelo* je udžbenik primenjenog besedništva. Budući da je nekoliko godina predavao retoriku na Vojnoj akademiji u Beogradu, on sastavlja sasvim praktičan priručnik, u koji unosi dosta sopstvenog pedagoškog iskustva: otud tekst nema pretenzija da predstavlja opštu teoriju proze. Glavna pitanja na koja autor obraća pažnju je analiziranje besede (njenih vrsta, osobina, funkcija, načina rastavljanja), besednika (koji mora ispunjavati određene spoljašnje uslove (izgled, glas, korišćenje gestikulacije, kao i unutrašnje uslove – etičku vrednost, ubeđenje, znanje, moć vladanja sobom) i auditorijum (koji deli na anonimni-masa i neanonimni homogeni i nehomogeni, kao i pozitivni, negativni i neodređeni). *Pri tom* Nušić često u maniru *public speaking* instruktora, daje sasvim praktične savete u vezi sa ova tri osnovna elementa od kojih zavisi uspešan besednički nastup. Uz to, on ukratko izlaže istoriju besedništva i nudi bogat izbor primera najuspešnijih govora iz starog, srednjeg i novog veka. Mada su protekle mnoge decenije od njenog nastanka, Nušićeva *Retorika* još uvek predstavlja jedan od najboljih udžbenika besedništva na našem jeziku“. Jedino što je reč „delo“ ovde pretvorena u reč „djelo“, a na početku pretposlednje rečenice je ubačeno „pri tom“ (italikom obeležio S.A.).

- 17 Možda je u pitanju samo koincidencija, ali je veoma simptomatično da su, kao i Nušić, prvi srpski poslenici na polju retorike bili vezani za komediografiju (Sterija) i pozorište (Maletić). Takva vezanost ima svoje objašnjenje u činjenici da besednik u priličnoj meri ima šta da nauči od glumaca, mada se pri tom neprestano izlaže riziku od „glumatanja“, vid. više S. Avramović, *Rhetorike techne – veština besedništva i javni nastup*, Beograd 2015, 275–276. No, Steriju i Nušića povezuje još i činjenica da su obojica pravnici, što takođe može biti važna okolnost. Snažna i ubedljiva argumentacija, valjana logika, sugestivno i jasno iznošenje stavova predstavljaju neke od najvažnijih osobina dobrog pravnika, što su nesumnjivo i najvažnije osobine dobrog besednika.

jer je to predstavljalo iskorak u svet brojnih nepoznanica i velikih naučnih i stručnih dilema.

Nušić je očigledno bio svestan koliko je teško definisati retoriku i odlučiti se kojim putem krenuti. Na tom putu se javljaju mnoga bazična pitanja: da li je retorika nauka ili veština, da li ima svoje autonomno područje proučavanja ili je sastavljena iz pozajmica od drugih naučnih disciplina, jesu li retorika i besedništvo sinonimi ili imaju različito značenje, da li ona obuhvata samo izgovorenu ili uključuje i napisanu reč, da li i pedagogija spada u retoriku, itd. To su samo neke od nedoumica koje se rađaju u vezi sa određivanjem pojma retorike i besedništva. Zatim se tu prepliću staro, tradicionalno i novije shvatanje retorike između kojih postoji velika razlika. Ima autora koji tvrde da je ovakva neodređenost pojma dobra, jer fleksibilnost u tumačenju dozvoljava retorici, kao Alisi iz zemlje čuda, da bude koliko god neko želi mala ili velika, u zavisnosti od toga koju pilulu neko želi da proguta.¹⁸ Kakogod se te brojne teorijske kvadrature kruga rešavale i kojigod se odgovori nudili, nesporno je jedino da je nova retorika uspela da povрати značaj već sasvim marginalizovanoj klasičnoj retorici, koja se velikim delom pretvorila u *l'art pour l'art* disciplinu i izgubila svoj nekadašnji dominantni položaj. Nušić je izvesno i sam bio u dilemi u kojoj se meri treba baviti teorijskim pitanjima na stari način, a koliko davati veoma praktične, ponekad skoro bizarne savete iz arsenala *public speaking* pristupa. To kolebanje velikim delom otkriva njegov pokušaj da definiše retoriku, svestan da od tog opredeljenja mora zavisiti i njegov osnovni pristup u ovoj knjizi.

U pokušajima da odgovori na večno pitanje da li je retorika nauka, umetnost ili veština, on se jasno opredeljuje za prvu (stariju) soluciju. Šta više, prvi deo svoje knjige naslovljava bez ograde kao „Nauka o besedništvu“. Na tragu stare škole Nušić veli da „nauka koja nas uči da lepo pisano izražavamo svoje misli zove se *stilstika*, a nauka koja nas uči da lepo usmeno izražavamo svoje misli, zove se *retorika*“.¹⁹ Ipak se, među prvima

18 Bazeran, Ch., *A Contention Over the Term Rhetoric, Defining the New Rhetoric*, London – New Delhi 1993, 3. O problemima pri definisanju retorike vid. Stanojević, O, Avramović, S., *Ars rhetorica – veština besedništva*, Beograd 2002, 13. Koliko su ta pitanja kontroverzna jasno otkriva i nesaglasje koautora u pomenutom udžbeniku: dok O. Stanojević smatra da nije opravdana podela na retoriku i besedništvo i te pojmove smatra sinonimima (Stanojević, O, Avramović, S., 19), dotle Avramović, S., *Rhetorike techne*, Beograd 2015 (2008, 2009), 19–22 naširoko obrađuje argumente zbog čega ove pojmove ne treba doživljavati kao sinonime, tvrdeći da retorika predstavlja teoriju, skup pravila o lepom govoru, a besedništvo (govorništvo) praksu u kojoj se ta pravila primenjuju.

19 Nušić, B., 15–16. Na to on dodaje da „retorika nije nauka koja uči besedništvu, već pravilima i zakonima ove umetnosti koja imaju da posluže kao osnove za vežbe kojima se tek može postići pravi uspeh... Besednička se veština se dakle ne može

kod nas, Nušić usuđuje da na oprezan način kritikuje tadašnju teoriju književnosti zasnovanu na starom pristupu koji počiva na trodeobi: stilistika, poetika, retorika, a koji retoriku doživljava samo kao jednu varijantu proze. Nušić otvara prostor za drugačije razumevanje retorike kao specifične, posebne nauke, čak „nauke nad naukama“. On ukazuje na to da je retoriku kao nauku tretirala već antička grčka misao, naročito Aristotel, kao jedan od mnogobrojnih grčkih pisaca udžbenika pod nazivom *rhetorike techne*.²⁰ Šta više, Nušić smatra da se može reći da od Aristotela, koji je bio začetnik mnogih drugih nauka, počinje i retorika kao posebna nauka (što je, doduše, teza o kojoj bi se ozbiljno moglo diskutovati).

Mada svoju knjigu naslovljava jednostavno, samo kao *Retorika* (dakle, nauka o besedništvu), on slobodno zalazi u prostore nove retorike i ne zadržava se isključivo na terenu učeaurne teorije besedništva. Nušić uveliko govori o značaju drugih disciplina koje besednik treba da pozna, kao što su gramatika, sintaksa, stilistika, logika, ali i psihologija, estetika, etika, jednom rečju pledira za multidisciplinarnost retorike i tako joj uistinu i pristupa.

Nušić pažljivo analizira pojam i značaj besede i besednika, dok auditorijumu („slušalištu“) posvećuje manje pažnje nego tadašnja savremena nova retorika. Ipak, ukazuje na razlike između anonimnog i neanonimnog slušališta, homogenog i nehomogenog auditorijuma, „mentalno jednakih“ i „mentalno nejednakih“ slušalaca, pozitivnih, negativnih i neodređenih slušalaca, a posebno skreće pažnju i na specifičnost govora „gomili“, potpuno prateći stavove Gistava le Bona o psihologiji mase i ukazujući na posebne zahteve koji prate takvu vrstu govora. Time je Nušić bio sasvim na tragu novih dometa savremenog pristupa i zahteva koje novoj retorici nameće novo doba.

Prilikom analize besede (njenih vrsta, osobina, funkcije, načina sastavljanja), on se više drži tradicionalnih stavova, npr. podela govora na uvod, izlaganje i zaključak, i ne preporučuje nagli i iznenadan uvod, kako to čini *public speaking*, koji savetuje da se snažnim i neočekivanim početkom govora privuče pažnja publike („*grab your audience*“). Ali, Nušić ukazuje da uvod nije bitni sastavni deo besede i sugeriše da, uvod može biti sasvim kratak ili može sasvim izostati, doduše prevashodno u posebnim vrstama beseda (duhovne, vojničke, sudske besede). Na tragu psihologije modernog čoveka, on sugeriše da se govor može započeti anegdodom,

---

nikada steći sistematskim učenjem, već jedino živom vežbom“, 18. Dakle, za Nušića je retorika nauka, a besedništvo umetnost, veština, ali pravi razliku između umetnosti koja je „stvaralačka“ i veštine koja je „izvođačka“, 34.

20 Aristotel, *Retorika* 1–3 (prev. M. Višić), Beograd 1987. Inače, skoro svaki grčki učitelj besedništva, počev od jednog od prvih – Koraksa, koji je podučavao govorničkom nastupu ljude na Siciliji posle pada tiranide, imali su svoje *rhetorike techne*.

dosetkom, itd. S druge strane, primere za takav, moderan pristup traži u antičkoj retorici. Na toj tački se može prepoznati Nušićevo strateško teorijsko, ali reklo bi se i intimno ljudsko opredeljenje. Nušić kao da poručuje: nova retorika jeste vredna i korisna, ali mnogo toga crpi iz klasične retorike, koja nije sasvim prevaziđena i zbog toga, prilično konsekventno, primere za ono što bi bila poruka nove retorike, on često ilustruje primerima iz antičkog besedništva. Sklonost ka tradicionalnom pristupu oslikava i tabela kojom ilustruje podelu govora i njegove sastavne delove. To dolazi do izražaja i u zanimljivom, izmišljenom primeru govora koji drži poslanik u skupštini povodom spornog graničnog pitanja sa susednom državom i njegove agresije na teritoriju zemlje.²¹ Drugim rečima, već na osnovu ovih delova se može raspoznati njegovo metodološko opredeljenje da se dobrim delom ipak oslanja na klasičnu retoriku, ali da je rasteleti od formalnih naslaga, klasifikacija i rasprava koje su je ugušile, i da je osvežava elementima moderne, primenjene retorike.

Naročito je uočljivo da Nušić izbegava klasičnih, popularnih „pet kanona retorike“. Kod njega nema podele besede na tzv. *inventio* (predmet i cilj besede), *dispositio* (podela, organizovanje govora), *elocutio* (stil, jezik besede), *memoria* (pamćenje govora), *pronuntiatio*, *actio* (izlaganje, držanje govora). To je bio standard vekovima unazad, zasnovan prvenstveno na klasičnom antičkom delu *Rhetorica ad Herennium* (koje je nastalo krajem 1. veka pre n.e., približno kad i Ciceronovo *De oratore*).²² Za razliku od antičkog uzora, Nušić govori najpre o „sklopu besede“, pod kojim podrazumeva organizovanje govora (što bi klasična retorika nazivala *dispositio*). Pri tom ipak sugerise staru podelu na „uvod ili pristup“, izlaganje i zaključak.²³ Sledeći podnaslov glasi „Kako se gradi beseda“ i tu ukazuje na važnost da besednik ima na umu jasno određenu misao, i to jednu jedinu. On ističe: „Ništa opasnije no imati više misli, pa ma one sve bile iz iste oblasti“. Na tom mestu, doduše vrlo sažeto, Nušić govori i o pripremi besede. Sledeća tema su „Elementi besede“, gde ukazuje da besednik, pored opštih, mora voditi računa i o posebnim elementima za svaku vrstu govora, pa tako daje savete za političke, sudske, duhovne, vojničke i ostale besede (naučna, posmrtna, pohvalna, prigodna). Ova njegova celina gotovo sasvim izlazi iz okvira tradicionalnih „pet kanona

21 Nušić, B., 73–75.

22 *Rhetorica ad Herennium* je bila delo nepoznatog autora (mada se tradicionalno pripisuje Ciceronu). Počev od 4. veka n.e. (kada je ponovo otkrivena), pa sve do 16 veka, postala je osnovni uzor i najpopularnije retoričko štivo u srednjem veku i renesansi. Ona se smatrala za „novu retoriku“, za razliku od Ciceronovog dela *De oratore*, na koje se gledalo kao na „staru retoriku“. S obzirom na lak i praktičan pristup uz mnogo primera, ona je postala najpopularniji udžbenik retorike kroz vekove, a njeni postulati se u dobroj meri koriste i danas.

23 Nušić, B., 63.

retorike“. Najzad, značajnu pažnju poklanja retorskom stilu (što odgovara klasičnom pojmu *elocutio*). I to je sve od klasične retorike u okviru dela koji posvećuje besedi.²⁴

Eklektički pristup kod Nušića se otkriva i na mestu kada u stvari indirektno govori o tome kako treba pripremati govor (pisati ga u celosti i naučiti napamet, sačiniti koncept – „beseda u beleškama“ ili improvizovati). On ukazuje na opasnosti koju nosi napisana beseda koju bi govornik čitao i reklo bi se da besedu na osnovu koncepta smatra najčešćom i najkorisnijom. Šta više, kao primer daje na kraju knjige jedan list beleški Žorža Klemansoa, na osnovu kojih je održao tročasovni govor pred Prvi svetski rat.²⁵ Doduše, pitanje je u kolikoj meri bi tako svedene i na prvi pogled prilično konfuzne beleške na devet listića kakve je napravio Klemanso mogle pomoći govorniku. Danas je pisanje koncepta (*notes*) danas prerasló u čitavu malu nauku. U detalje sastavljanja koncepta Nušić ne ulazi, što s druge strane predstavlja omiljenu *public speaking* temu koja se naširoko elaborira. Isto tako, u delu gde govori o besedniku Nušić ukazuje, ali veoma svedeno, na to koliko je važna „spoljašnost besednikova“ (što danas predstavlja jedan od veoma detaljno prostudiranih elemenata, kome se posvećuje daleko veća pažnja).²⁶

Ono što je naročito poučno kod Nušića za savremenog govornika je izuzetan značaj koju pridaje artikulaciji, a naročito pravilnom izgovaranju pojedinih glasova, pre svega vokala, i u tom delu više podseća na *public speaking* udžbenik. Na taj deo Nušićeve knjige bi valjalo upućivati svakog današnjeg mladog besednika, pogotovo s obzirom na to da je mrmljanje, lenjost usana, mešanje vokala („Baograd“ umesto „Beograd“, „valim“ umesto „volim“ i sl.) isuviše često prisutna pojava. On dikciju, na tragu Kvintilijana, s pravom naziva „usmenom interpunkcijom“ i daje u vezi sa tim dragocene savete, kao i o različitim aspektima i pravilima modulacije.²⁷ Veliku pažnju poklanja i „nemim organima“ – pokretima, izrazu lica, gestikulaciji, upoređujući s pravom na pojedinim mestima glumu i besedništvo. Pored tzv. „spoljašnih uslova“ (izgled, glas, korišćenje gestikulacije), Nušić naročito skreće pažnju i na „unutrašnje uslove“ – etičku vrednost govora, ubeđenje, znanje, moć vladanja sobom.²⁸ Kada govori o gestu na

24 Mada je autor ovih redova u svojoj knjizi više od Nušića orijentisan na *public speaking* uzore, on se ipak više pridržava „pet kanona retorike“ (naravno uz mnoštvo drugih tema u okviru te osnovne podele). Tako, za razliku od Nušića, izostavlja samo deo *memoria*, kome nalazi mesto u poglavlju o osobinama besednika, Avramović, S., 192.

25 Nušić, B., 79–81.

26 Nušić, B., 102.

27 Nušić, B., 120–126.

28 Nušić, B., 132–141.

više mesta on liči na *public speaking* učitelja, naročito kada opisuje pojedine pokrete. Ali, kada se bavi etičkom vrednošću besede, on se potpuno rukovodi Platonovim načinom razmišljanja, ističe značaj vrline kao osnovnog uslova koji mora da ispunjava besednik i ignoriše moderne tendencije koje su prilično relativizovale etičku dimenziju govora i govornika.²⁹

Može se navoditi još mnogo primera koji ukazuju da je Nušić oklevao da se u potpunosti prepusti savremenim trendovima nove retorike, ali da je ipak na pojedinim mestima usvajao njene stavove i napuštao klasične. Ipak, u osnovi on zazire od toga da se do kraja upusti u moderni pristup, da u većoj meri daje praktična uputstva, da slobodnije lomi klasične klišeje, da sugeriše agresivniji pristup auditorijumu. Ono što je donekle neobično imajući u vidu njegovu sklonost ka komediografiji, je činjenica da se on ne podvlači potrebu da u govoru valja pribegavati duhovitostima, da često treba koristiti retorska pitanja i sl., što je jedan od najvažnijih imperativa nove retorike.

Drugim rečima, Nušić se odlučio za srednji put, koji je bliži klasičnoj retorici, ali onoj čije poruke razumeva moderan čovek i koja je dobro prilagođena modernom vremenu. Isto tako, on prilično svedeno govori o onome što je glavna tema njemu savremenih priručnika za *public speaking*. Na prvi pogled neobično može izgledati i Nušićeva odluka da od 549 strana njegove knjige, samo prve 162 strane govore o retorici i besedništvu, gde je uspeo da izloži nešto teorije i neke praktične savete. Nasuprot tome, drugi deo knjige čini veoma iscrpno izlaganje o istoriji besedništva (165–252), što govori o Nušićevom uverenju da se iz istorije besedništva može mnogo naučiti. Najzad, sledeći Kvintilijana, koji je preporučivao da se što više proučavaju tuđi govori, Nušić treći, završni i najobimniji deo knjige (255–544), posvećuje bogatoj zbirci „primera iz besedništva“. Naravno, pri tom treba imati na umu da je ovu knjigu pisao prvenstveno za potrebe Vojne akademije na kojoj je predavao Retoriku, ali je očigledno da je ipak imala veće ambicije.

Bez obzira na pomenute okolnosti i izvesna ograničenja, Nušić je sačinio knjigu o retorici koja je u nas zasnovala retoriku i koja je za to doba bila prilično moderna. Mada je prvenstveno pisano kao udžbenik za jednu obrazovnu ustanovu, njegovo delo je predstavljalo mnogo više od toga, jer je odmah steklo brojnu i raznovrsnu čitalačku publiku. Ne samo da je ta knjiga uspešno obavila svoju prosvetiteljsku ulogu u vreme kada je napisana, već je i danas jedan od bestselera za kojim rado posežu mnogi izdavači. Nije moguće oteti se utisku da je za uspeh ovog poduhvata jednim delom zaslužno i njegovo vrsno poznavanje pozorišne umetnosti,

29 Nušić, B., 133–134. Nova retorika (i u užem i u širem smislu) ne ističe mnogo etičku komponentu govora, pa čak ni Perelman ne obraća mnogo pažnje na karakter i druge lične osobine besednika. Za Nušića su to, međutim, izuzetno važni elementi.

glume i specifičnog spoja pisane (scenario) i izgovorene reči (interpretacija). Savršeno svestan do koje mere se pisana i izgovorena reč mogu dopunjavati i koliko se jednom istom tekstu može davati različiti prizvuk, pa i značenje, u zavisnosti od načina na koji se on izgovori, Nušić šalje jasnu poruku da besednik mora da po malo bude i glumac, ali da u tome nikako ne sme da pretera. S druge strane, njegovu *Retoriku* jasno profilise i činjenica da je Nušić po osnovnoj vokaciji pravnik. Ne samo kada piše o sudskoj besedi, već naročito kada definiše odlike besede uopšte, iz nje ga kao da govori dobar advokat koji prvenstveno vodi računa o osnovnoj ideji govora, njegovom cilju, a naročito o „završnosti“ besede, gde ističe da ona mora biti izrečena u jednom dahu i navratu.

Međutim, sa ove distance, reklo bi se da najveću vrlinu njegovog dela čini okolnost što je Nušić našao pravu meru između klasične retorike kao teorije i savremene nove retorike kao primenjene retorike. U tome je najvažniji njegov doprinos, a verovatno i razlog trajnosti i univerzalnosti te njegove knjige. To što je Nušić donekle oklevao u nastojanju da „modernizuje“ klasičnu retoriku i što je to činio sa oprezom i merom, danas se ispostavlja kao njegova najvažnija prednost. Svoju vitalnost i popularnost koju ima sve do današnjih dana Nušićeva *Retorika* duguje ponajviše dobroj koncepciji, skladnom spoju klasične retorike sa pojedinim dostignućima nove retorike iz vremena u kome je živeo.

Jer, i danas, posle svih uzleta nove retorike, posle oživljavanje retorike kao pedagoške discipline u američkim koledžima i na univerzitetima počev od 60-ih godina prošlog veka, snažno odjekuju glasovi velikih autoriteta poput Edvarda Korbeta (*Edward Corbett*), koji smatraju da je klasična retorika još uvek korisna i delotvorna, „možda čak i više od različitih kurseva koji su je zamenili“. ³⁰ Nušić je neka vrsta srpskog Korbeta, koji se pojavio tridesetak godina pre njega. Korbet izvršio snažan uticaj na modernu američku retoričku misao i podučavanje retorici kroz adaptiranje klasične retorike. Nušić učinio sličnu stvar dosta ranije, možda i nesvesan kakvu će popularnost i domete doživeti njegovo delo, a možda i bez jasne predstave da u suštini iscertava put daljeg razvitka srpske retorike. Na sličnom tragu – kombinovanjem antičke retorike i *public speaking*

30 Edward P. J. Corbett, *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford 1965, VII: „The elaborate system of the ancients, which taught the student how to find something to say, how to select and organize his material, and how to phrase it in the best possible way, is still useful and effective – perhaps more useful and effective than the various courses of study that replaced it.“ Kasnija izdanja njegove knjige (1971, 1990) zadržavaju isti pristup u kome se brane vrednosti tradicionalne retorike. On tu još snažnije i eksplicitnije ukazuje na to koji su principi i praksa klasične retorike još uvek operativni u savremenom društvu, iako se pažnja kasnijih istraživača sve više okretala ka emocionalnoj i psiho-fizičkoj dinamici koja utiče na prijem i akciju slušalaca (Edward P. J. Corbett, *Classical Rhetoric for the Modern Student*, Oxford 1990, VIII).

pristupa – mnogo godina posle Nušića, u Srbiji su krenuli Obrad Stanojević i pisac ovih redova u svom udžbeniku *Ars rhetorika*, a taj pravac je nastavljen još slobodnije u knjizi *Rhetorike techne*.³¹ Pre toga je kod nas dominirao klasični, akademski pristup retorici, koji joj prevashodno prilazi kao filozofskoj, moralnoj i estetskoj kategoriji.³² Drugi trend, naročito zastupljen u američkoj literaturi, rukovodio se time da što više zaobiđe teoriju i istoriju i da prvenstveno nudi praktične savete kako pripremiti govor, kako izbeći tremu, kako vezati pažnju slušalaca (kod nas poznat uglavnom kroz prevod Karnegijevih radova).³³ U takvim okolnostima, na tragu Nušića, Stanojević i Avramović su pokušali da pomire ova dva shvaćanja – da se ne ogluše o mudrost ranijih vekova, ali da ne zanemare i neka pravila koja su rezultat moderne „uprošćene retorike“, retorike približene savremenom čoveku. Nušić je u tom smislu predstavljao inspiraciju i ohrabrenje. I mada je njegov iskorak ka „novoј retorici“ znatno sramežljiviji i oprezniji, koncept koji je on zacrtao se nastavio i proširio.

Posle svih lutanja, padova i uspona retorike u prošlim vekovima, reklo bi se da je danas najbolji način za preživljavanje retorike put „negde između“, put kakav je u osnovi zastupao Nušić: ne zanemarivati poruke i pouke klasične retorike, ali ih kombinovati sa elementima nove retorike, zahtevima i temperamentom savremenog doba. Retorika je danas u opasnosti da se svede na ogoljeni *public speaking* koji daje brze i praktične rezultate, na instant kurseve javnog nastupa od nekoliko dana ili nedelja, a koji stvaraju privid da se nešto naučilo. Zagrebati samo po površini, a ne razumeti i ne upoznati suštinu, ne vodeći računa o etičkim i moralnim imperativima, samo jednokratno i privremeno može biti od koristi. S pravom kaže jedan savremeni autor da je retorika isuviše važna da bi bila prepuštena današnjim ekspertima za marketing,³⁴ a dodali bismo, i samozvanim ekspertima za javni nastup koji niču na sve strane.

Zato je Nušićev pristup i danas najplodonosniji – ne napuštati vrednosti i uputstva klasičnih autora, ali u njih ukomponovati jedan broj iskustava nove retorike. Zato ova Nušićeva knjiga i dalje živi, jer je našla dobru meru između klasičnog i modernog.

31 Stanojević, O, Avramović, S., *Ars rhetorica*, 8; Avramović, S., *Rhetorike techne*, 12–13, 28–34.

32 Toj grupi pripadaju pre svega dve izuzetne knjige na srpskom jeziku, Petrović, S., *Retorika*, Niš 1975 (Beograd 1995) i Tadić, LJ., *Retorika – uvod u veštinu besedništva*, Beograd 1995.

33 Carnegie, D., *Psihologija uspeha I: Kako steći prijatelje i naklonost ljudi*, Zagreb 1990; Carnegie, D., *Psihologija uspeha II: Kako zaboraviti brige i naći zadovoljstvo u životu*, Zagreb 1990; Carnegie, D., *Psihologija uspeha III: Kako steći samopouzdanje i savladati govorno umijeće*, Zagreb 1990.

34 Susan E. Thomas, *What is the New Rhetoric*, Cambridge 2007, XII.

Sima Avramović

NUŠIĆ AND RHETORIC

Summary

In this paper the author analyses characteristics, importance and achievements of *Retorika* (Rhetoric), the well-known book by Branislav Nušić from 1933. It outlines works on rhetoric among Hungarian Serbs, but also in Serbia. It singles out work by Jovan Sterija Popović from 1844 as the most important work on rhetoric among Serbs before Nušić. That work, however, was not published till the second half of the 20th century. The author analyses the state of rhetoric and works of rhetoric in the world. He starts from the crisis in which classical rhetoric found itself due to formalised and increasingly sterile approach, and ends with „new rhetoric“ in wider sense (which is different from Perelman's „new rhetoric“ in narrower sense), and with the emergence of the modern *public speaking* trend of Dale Carnegie.

Analysing the book of Nušić the author lists several examples demonstrating Nušić's adherence to classical rhetoric, but also his important excursions to modernise it. His efforts to „modernise“ classical rhetoric, something that he did with caution and in a moderate way, turn out to be his most important advantage and virtue. He considers that reasons for vitality and popularity that Nušić's rhetoric has kept till today are to be found mainly in its good conception, and in its harmonious combination of classical rhetoric with additions of certain achievements of new rhetoric from the period when he lived. The author compares Nušić with the leading modern American author Edward Corbett who considered that classical rhetoric was still useful and effective, perhaps even more than different courses that had replaced it. The author singles out disadvantages of the ill refined *public speaking* trend and advocates, following Nušić, that rhetoric and education in rhetoric should be based on the combination of values and insights of classical rhetoric with experiences of the new applied rhetoric.

Key words: Classical rhetoric, new rhetoric, *public speaking*, Sterija, Edward Corbett

Војислав Јелић

Филозофски факултет Универзитета у Београду

VIR BONUS DICENDI PERITUS*

Резиме: Рад је посвећен проблему дефиниција античке и новије, посебно српске, реторике. Веома важно место у нововековној реторици припада и двојници српских реторичара – Стерији и Нушићу. Овоме другоме нарочито стога што је његов приручник све до данас присутан у српској школи и књизи. А важан је и за беседу као живу реч, али и за реторску анализу књижевнога текста уопште. Античка реторика је све до Аристотела била заправо вештина убеђивања (*peithus demiurgos*). Већ тада се показало да беседништво не може да испуни свој основни задатак без чврстог ослоња на етичке принципе. Отуда су антички ретори обележавали реторику као науку доброг говорења (*scientia bene dicendi*), а ретора као човека морално исправног који је вешт бесеђењу (*vir bonus dicendi peritus*). Трагови првобитне дефиниције беседништва као вештине убеђивања ипак су сачувани и остали препознатљиви у многим областима друштвеног живота и рада новијег времена. Данас их налазимо у основи разних нововековних вештина – комуникологије, маркетинга, разних видова јавних наступа. Све ове и још многе друге њима сличне вештине, познато је, засноване су на убеђивању као кључном елементу.

Кључне речи: античка реторика, Нушић, Квинтилијан, Ломоносов, беседништво, припремне вежбе, проза, поезија

Античка реторика, као што је познато, настала је на грчким темељима, али је систематски сачувана и потоњим европским народима пренесена трудом и настојањем римских аутора, пре свега Квинтилијана. Овај аутор је, без сумње, оставио дубоки траг у нововековној реторици. Па ипак, у овој прилици, ми ћемо се позвати на једнога другог римскога беседника, Цицерона, чије је име, уз Демостена на грчкој страни, симбол античке реторике уопште. Цицерон је, да подсетимо, не само аутор неколиких приручника за реторику, већ и беседник који је ту вештину практично упражњавао и, напokon, аутор који се огледао и као књижевни стваралац. У српској реторици, колико нам је познато,

* Ауторизовано излагање на Беседничкој вечери „Нушић и реч“, одржаној 30. августа 2014. у Ивањици, у оквиру манифестације Нушићјада 2014.

такву тројну схему можемо да препознамо у реторичком деловању и списатељској пракси Бранислава Ђ. Нушића.

Нушић је своју *Реторику – науку о беседништву*, објавио први пут у издању Геце Кона године 1934. А настала је на његовим предавањима из реторике која је започео на Војној академији школске 1930/31. године. Друго издање објављено је у последњој години његова живота, дакле 1938.¹

Реторика је објављивана у неколико махова и после његове смрти. Али, ни у једном издању до сада нису уочене па отуда ни исправљане штампарске грешке учињене у првом издању. Ово се понајпре односи на реторичку терминологију на грчком и латинском језику. Задатак приређивача био би у потпуности остварен већ овим исправкама грчких и латинских термина који представљају кључне реторичке појмове важне за разумевање, како античке тако и српске реторике. Настојали смо и да друге уочене погрешке у тексту исправимо, а у томе смо, надамо се, успели савиљујући текстове првог (1934.) и другог издања (1938) његовог приручника.

Нушићева *Реторика* је подељена на три веће целине. У првоме делу *Наука о беседништву* она доноси правила и дефиниције за различите реторичке категорије. Расправља о беседништву, беседнику, беседи и њеном склопу. У другоме делу под насловом *Историја беседништва* излаже историјат ове науке, односно вештине, са посебним освртом на историју беседништва Јужних Словена. У трећем делу *Примери из беседништва* Нушић доноси изабране примере беседа у широком временском луку, од аутора из најстаријих времена па до њему савремених. А заступљене су основне категорије беседа из судског, саветодавног (парламентарног) и свечаног беседништва, дакле оних беседничких области познатих још из античког времена. Нушић овима додаје још и беседе духовне, научне и војничке.

Свако поглавље занимљиво је на свој начин и осликава однос у коме стоје античка и српска реторика. Тројна подела првог поглавља Нушићеве *Реторике*, заснована на појмовима беседништво, беседник и беседа, у потпуности одговара исто тако тројној подели у области уметности уопште у којој, према Платону и Квинтилијану, разликујемо следеће појмове: τέχνη (techne), ars, вештина; τεχνίτης (technites), artifex, уметник; ἔργον (ergon), opus, дело (уметничко). Према овој схеми тројна подела у реторици изгледа овако: ῥητορικὴ τέχνη (rhetorice techne), ars oratoria, беседништво; ῥήτωρ (rhetor), orator, беседник; λόγος (logos), oratio, беседа.²

1 Бранислав Ђ. Нушић, *Реторика, Наука о беседништву*, Службени гласник, Чигоја штампа, Београд, 2011.

2 Heinrich Lausberg, *Hanbuch der literarischen Rhetorik*, München, 1960.

И по овоме распореду основних реторичких категорија у прво-ме поглављу *Реторике* препознајемо да се Нушић својом концепцијом вратио оном античком, и на њему заснованом, нововековном поимању реторике и њене улоге. Нушић одређује реторику као теорију беседничке прозе. Познати руски свезнадар и реторичар из прве половине 18. столећа Михаил Васиљевич Ломоносов, укупно језичко уметничко обликовање, у прози и стиху, обележава термином *красноречије*. У оквиру красноречија, према Ломоносову, *реторика* се бави делима, како они-ма у прози тако и онима у стиху, *ораторија* је посвећена прозним, а *поезија* делима састављеним у стиховима.³ Према овој Ломоносовљевој подели Нушићева реторика, дакле, изједначава се са ораторијом. Управо по томе Нушићев приручник за реторику прикладан је како за почетнике, тако и за оне који су у већој мери овладали вештином беседништва а желе да у томе још напредују. Они који желе да се упуте у тајне, не само како треба беседом слушаоце убедити, поучити или на неко дело покренути, већ и како треба текст беседе састављати, Нушићева *Реторика* представља основни и незаобилазни приручник. Тако је реторика, као способност убеђивања, постала темељ све бројнијих нововековних вештина које имају за циљ да пренесу неку поруку (реклама), да успоставе мостове сарадње међу разним културама (комуникологија), да негују језик и стил свакодневног говора и јавног наступа (култура говора).⁴

Ретки су приручници за реторику, као што је Нушићев, који указују на значај и улогу коју су у образовању беседника имали још и други, припремни ступњевни на степеници њиховог реторичког школовања. Такви су у српским школама били, поред осталих, разреди граматике и синтаксе. У овима су главну улогу имали приручници познати под грчким именом – *iproimnazmaita* – приправне вежбе за беседнике. Нушић помиње двојицу аутора таквих приручника из позне антике – Теона и Афтонија.⁵ Њихови приручници су били дуги низ столећа у школској пракси многих европских народа и отуда закључујемо зашто је Нушићев осврт на ове приручнике од великога значаја. Наиме, ови приручници, као што показују наслови приправних вежбања – *басна, хрија, ipriiovedaње, oйис, ipохвала, ipокуда, ipеза, oйише месшо*

3 Ломоносов, М.В, *Крајњкоје руководство к красноречию*, Полное собрание сочинений, том VII, Труды по филологии, Москва-Ленинград, 1952.

4 *Essays on Classical Rhetoric and Modern Discourse*, Edited by Robert J. Connors, Lisa S. Ede, and Andrea A. Lunsford, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville, 1984; Милан Шипка, *Култура говора*, Прометеј, Нови Сад, 2011.

5 *Предуioшовление к красноречию*, сочинение древняго софиста Афтония, переводъ съ латинскаго, Москва, 1805; ΠΡΟΓΥΜΝΑΣΜΑΤΑ ΡΕΤΟΡΑ ΑΦΤΟΝΙЈΑ, Припремне вежбе за беседнике, превод, предговор и напомене Војислав Јелић, Матица српска, Нови Сад, САНУ, Београд, 1997.

– јесу и термини којима обележавамо књижевне жанрове. Другим речима, на овај начин су књижевна дела ушла у опсег који чини темељ реторичког образовања.

Нушићева *Реторика* је писана језиком великог мајстора пера и зналца ове древне вештине. Она се управо тиме издваја у скупину, истина малобројних, приручника за реторику који читаоцу пружају ужитак и нова сазнања при сваком поновном читању. Нуди једноставна упутства и за оне најсложеније и за струку беседништва уско везане проблеме. Тако, на пример, Нушић вели да „најбољи начин да се научи беседништво јесте вежбање.“ И додаје да „нико беседу и њена правила не разуме боље од оних који беседништво уче на својим погрешкама.“ Пажљивије ишчитавање Нушићеве *Реторике* обесхрабрило би многе да се лате пера и састављају приручнике који често само насловом одговарају високо постављеном задатку. Отуда би и она код Цицерона забележена крилатица – *orator probus esse debet* – *беседник њошћен човек га буде* – обавезивала да о беседи не судимо само по лепоти исказане речи, већ и по моралној снази њенога аутора и истине за коју се он заузима својим ставом као животним опредељењем.

Овде морамо навести речи немачког писца из петнаестог столећа, Хајнриха Гајслера, који је саставио приручник *Увод у вештину беседништва* (1493) у коме поставља сваком беседнику следећих пет питања: Ко си ти? – Шта ћеш говорити? – Коме ћеш говорити? – Зашто ћеш говорити? – и Колико ћеш дуго говорити? Прво питање Ко си ти? не односи се на личне податке о беседнику, већ га опомиње да размисли да ли је достојан јавне речи према Цицероновом суду да беседник може бити само морално одговоран човек: *Nemo potest esse orator, nisi vir bonus*. Јован Стерија Поповић, у уводном поглављу своје *Реторике*, тамо где говори о злоупотреби реторике као вештине каже: а шта је на свету, што се у рукама поквареног и неваљалог човека не би могло на зло употребити.

Иако нисмо успели да дођемо до аутографа овога приручника, верујемо да смо напokon добили и читаоцима нудимо на увид онакву *Реторику* какву је Нушић концепцијски осмислио и саставио. Када је реч о прилагођавању текста савременим правописним нормама, настојали смо да га не „модернизујемо“, већ да се у приређивачком послу држимо познатог текстолошког начела да је „**текст језички израз мисли његова аутора**“.⁶ Ово начело поштовали смо још и нарочито у ономе делу *Реторике* у коме он доноси изабране примере беседа различитих аутора, у којима је и сам Нушић у највећој мери сачувао језик и стилске одлике изворних текстова.

6 Душан Иванић, *Основи текстологије*, Народна књига, Београд, 2001.

Два најбоља приручника за реторику на српском језику, како у погледу концепције, тако и у погледу језика и стила којим су написани, дело су двојице најпознатијих комедиографа у српској књижевности, Јована Стерије Поповића и Бранислава Ђ. Нушића.

С обзиром на чињеницу да данас много више знамо о вредностима Стеријиног приручника, могли бисмо рећи да је Стерија саставио најбољи необјављени, а Нушић најбољи објављени приручник за реторику на српском језику.

Vojislav Jelić

VIR BONUS DICENDI PERITUS

Summary

The paper is focused on the problem of definitions of ancient and new (particularly Serbian) rhetoric. A very important place in modern rhetoric belongs to two Serbian rhetoricians – Jovan Sterija Popović and Branislav Nušić. To the latter this place belongs particularly owing to his handbook which is present up to now in Serbian schools and in books. It is also important for oration as living word, as well as for rhetorical analysis of literary texts in general. Till Aristotle ancient rhetoric actually was the art of persuasion (*peithus demiurgos*). It became apparent even in those days that rhetoric could not fulfil its basic task without strong basis in ethical principles. For this reason ancient rhetoricians designated rhetoric as the science of good talking (*scientia bene dicendi*), and the rhetorician as a man who was morally correct and who was apt in making orations (*vir bonus dicendi peritus*). Traces of the original definition of rhetoric as the art of persuasion have been preserved and may be recognised in many fields of social life and in activities of recent times. Today one can find them as being basis of many modern skills such as communication science, marketing and many forms of public appearance. It is known that all these and many other skills similar to these, are based on persuasion as a key element.

Key words: ancient rhetoric, Nušić, Quintilianus, Lomonosov, rhetoric, preparatory exercises, prose, poetry

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

AKTUELNOST NUŠIĆEVE RETORIKE*

Rezime: Branislav Nušić spada u mali broj intelektualnih poslenika u Srbiji koji su se posvećeno bavili besedništvom i retorikom. Rezultat toga je njegova knjiga *Retorika*, objavljena 1933. godine. Autor u ovom radu analizira: 1) Mesto Nušićeve *Retorike* u srpskoj nauci o besedništvu; 2) Plodotvornost Nušićevog spoja klasične retorike i iskustava nove primenjene retorike; 3) Aktuelnost i značaj Nušićeve retorike. Analizirajući vrline i mane Nušićeve knjige, autor smatra da je Nušićeva knjiga prvi moderni udžbenik retorike na srpskom jeziku, da je stekla brojnu publiku i ostala do danas najčitaniji priručnik primenjene retorike. Njome je Nušić ostavio trag koji je jednako dubok i značajan kao onaj kojim je obeležio srpsku književnost i pozorište. Ona je bez obzira na određene slabosti i ograničenja obavila svojevrsnu prosvetiteljsku misiju u Srbiji. Na kraju autor ukazuje da je Nušić značajno doprineo da retorika, kao veština javnog nastupa i sposobnost ubeđivanja, postane temelj sve brojnijih savremenih veština koje imaju za cilj da prenesu neku poruku (reklama), da uspostave mostove saradnje među raznim kulturama, da neguju jezik i stil svakodnevnog govora i javnog nastupa (kultura govora).

Cljučne reči: Nušićeva *Retorika*, besedništvo, beseda, besednik, auditorijum, klasična retorika, nova retorika

Uvod

Poznato je i veoma često se ističe da je Branislav Nušić (Beograd, 1864–1938) naš slavni književnik, komediograf, akademik, novinar, diplomata, dramaturg, fotograf – istovremeno i naš savremenik. Njegova neprolazna slava traje više od sto godina i sija nesmanjenim sjajem. Ta večita slava Nušića nikoga ne čudi, ali nas uvek susret sa njegovim delima ponovo iznenadi aktuelnošću tema, svežinom, životnošću karaktera i mastralnim slikanjem mentaliteta. Njegova najznačajnija dela, posebno komedije *Narodni poslanik*, *Sumnjivo lice*, *Protekcija*, *Običan čovek*, *Svet*, *Gospođa ministarka*, *Mister dolar*, *UJEŽ*, *Ožalošćena porodica*, *Dr*, *Pokojnik*, *Vlast*

* Autorizovano izlaganje na Drugoj besedničkoj večeri „Nušić i reč“, koja je održana 31. avgusta 2013. u Ivanjici u okviru Nušićijade 2013.

i druga, decenijama su deo školske lektire, doživela su bezbroj pozorišnih postavki, više od pedeset verzija filmskih i televizijskih adaptacija. Nušić, po ugledu na Gogolja i njegovog *Revizora*, uspeva da svojom specifičnom satirou slika na šaljiv način stvarnost, da kroz smeh stavlja ozbiljne zamere društvu u kome je živio i stvara urnebesno smešan zaplet sa ozbiljnom porukom za sva vremena. Činio je to ne samo kroz čuvene komedije, već i u drugim spisateljskim radovima. Njegovo delo je bilo i ostalo svojevrsna freska koja ukazuje na naše karaktere i mentalitete, na slabosti i mane, na izvore zala i nepravdi.

Manje je poznato da je Branislav Nušić bio odličan besednik i da je napisao jedan od najboljih priručnika za retoriku na srpskom jeziku. Otuda je on kao teoretičar retorike i autor knjige *Retorika* – takođe naš savremenik. Jer, zasnivajući modernu retoriku kod Srba, Nušić je ostavio trag koji je jednako dubok i značajan kao onaj kojim je obeležio srpsku književnost i pozorište. Stoga bi se, s razlogom, moglo reći da su naši savremeni teoretičari retorike izašli iz Nušićevog šinjela. Drugim rečima, svi savremeni udžbenici i priručnici retorike na srpskom jeziku oslanjaju se na Nušićevu *Retoriku*.

U ovom radu nastojaću da ukažem na: 1) Mesto Nušićeve *Retorike* u srpskoj nauci o besedništvu; 2) Plodotvornost Nušićevog spoja klasične retorike i iskustava nove primenjene retorike; 3) Aktuelnost i značaj Nušićeve retorike.

1. Mesto Nušićeve *Retorike* u srpskoj nauci o besedništvu

Srpska retorika se pojavljuje u moderno doba s Jovanom Sterijom Popovićem. Njen razvoj potom obeležavaju relativno malobrojna dela u kojima uglavnom dominiraju radovi tzv. školske retorike: Branislava Nušića, Obrada Stanojevića, Sime Avramovića, Vojislava Jelića, Dejana Milića i dr. Predstavnik teorijske retorike u Srba je vrlo malo i uglavnom se vezuju za dela Sretena Petrovića, Ljubomira Tadića i Jasminke Hasanbegović.¹

1.1. Podučavanje retorike kod Srba

Krajem XVIII i tokom XIX i XX veka u Srbiju su unošeni osnovni pojmovi prosvetiteljstva i liberalizma i precizirano njihovo značenje. Sricane su osnovne lekcije moderne političke i kulturne istorije. Taj važan i nimalo lak posao obavila je rame uz rame obrazovana intelektualna elita Srbije

1 Sreten Petrović, *Retorika, Teorija, istorija, praksa*, Savremena administracija, Beograd, 1995, Ljubomir Tadić, *Retorika, uvod u veštinu besedništva*, Filip Višnjić, Beograd, 1995, Jasminka Hasanbegović, *Perelmaova pravna logika kao nova retorika*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2006.

i Vojvodine. Predstavnici te elite su u većini formirani na osnovu najboljih evropskih uzora. Oni su imali prosvetiteljsku misiju u Srbiji – prenošenje kulturnih i naučnih dostignuća iz razvijenih evropskih sredina u Srbiju.

U delovanju na tom planu oni su u velikoj meri koristili retoričke elemente. Pored toga, većina njih su utirali put sistematskom podučavanju retorike i time doprineli postavljanju temelja srpske retorike. Ipak, udžbenici retorike u Srbiji bili su retkost sve do XX veka. Uglavnom su korišćeni strani izvori koji su se oslanjali većim delom na klasičnu antičku tradiciju, i manjim delom na srednjovekovnu duhovnu, pretežno rusku tradiciju.²

1. – Začetke te misli prvi put nalazimo kod velikog srpskog istoričara, pisca i pedagoga, **Jovana Rajića** (Karlovci, 1726. – Kovilj, 1801). Rajić se obrazovao u školi Emanuela Kozačinskog i Kijevskoj duhovnoj akademiji, koja je važila kao središte pravoslavne skolastike i dogmatike. Nakon završenih studija, dobio je mesto nastavnika, prvo u bogoslovsko-učiteljskoj školi u Karlovcima, a zatim u novosadskoj bogosloviji. Docije se zakaluđerio u manastiru Kovilju i tu kao arhimandrit ostao do kraja života.

U to vreme Rajić je postao najčuveniji teolog kod Srba i nazivan je srpskim Zlatoustom. Najviše je radio kao bogoslovski pisac i istoričar i iz tih oblasti napisao je više spisa.³ Kao nadaren besednik, on je u svoja dela unosio podučavanja iz retorike koja su se oslanjala na literaturu sa Kijevske duhovne akademije i Rusije. Ceo njegov bogoslovski rad je ili prevod ili prerada čuvenih ruskih teologa, bez veće naučne i književne vrednosti. Ipak, njegovi radovi kao istoričara i pedagoga, posebno iz retorike, imali su znatan uticaj. Poseban značaj je imao njegov priručnik iz „celokupne retorike“ koji je napisan na latinskom za potrebe srpsko-latinske škole u Sremskim Karlovcima, gde je predavao retoriku u periodu 1760–1762. Zahvaljujući istraživanju Nenada Ristovića i otkrivanju rukopisa „Priručnika iz retorike Jovana Rajića“, bitno je promenjena dosadašnja slika o Rajićevom delu i retorskoj tradiciji u našoj kulturi.⁴

2 V. Sima Avramović, *Rhetorike techne, Veština besedništva i javni nastupi*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Službeni glasnik, Beograd, 2008, str. 168.

3 Jovan Rajić je napisao *Katihizis*, više hrišćanskih istorija, obrednih knjiga i polemičkih bogoslovskih spisa. Najznačajnije mu je delo *Istorija raznih narodov, napače Bolgar, Horvatov i Serbov*. Neposrednije u književnost spadaju ovi njegovi radovi: *Boj zmaja s orlovi*, *Tragedija cara Uroša*, prerada s nemačkog jezika jedne srednjovekovne zbirke pripovedaka i dve zbirke prigodnih i pobožnih pesama (*Vo spominaniju smerti* i *Na gospodskija prazdniki*).

4 *Priručnik iz retorike Jovana Rajića*, priredio Nenad Ristović, Zavod za udžbenike, Beograd, 2013. Nenad Ristović je preveo sa latinskog ovo Rajićevo delo, a pored komentara, napisao je opširnu uvodnu studiju. Na taj način on je približio savremenom čitaocu ovo Rajićevo delo koje je veoma značajno za izučavanje istorije srpske retorike.

2. – Retorika i podučavanje besedništvu ima značajno mesto u prosvetiteljskom programu i aktivnostima **Dositeja Obradovića** (Čakovo, 1739. ili 1742. – Beograd, 1811). Dositej je osnovna znanja stekao u manastiru Hopovo. Potom je napustio poziv kaluđera i, putujući po evropskim gradovima, sticao različita znanja u Smirni, Beču, Trstu, Haleu, Lajpcigu i Londonu. Realno je pretpostaviti da je početno njegovo obrazovanje bilo u skladu sa tradicijom starogrčkih peripatetičkih škola i u znaku retorike. Izvesno je da je on u Smirni, na pripremnim vežbama za besednike, vežbao aftonsku osmodelnu hriju i ciceronsku četvorodelnu hriju.⁵ Na osnovu toga „mogli bismo zaključiti da Dositejevo stvaralaštvo stoji u znaku retoričkog obrazovanja u kome su posebno mesto imale pomenute pripreme vežbe za besednike.“⁶ Na tim solidnim antičkim osnovama, Dositej je prihvatio ideje prosvetiteljstva i racionalizma. Sa tih pozicija radio je na prosvetivanju srpskog naroda, prevodio je razna dela među kojima su Ezopove basne, a potom je i sam pisao dela, prvenstveno programskog tipa, među kojima je najpoznatije *Život i priključenja*.

Budući da je bio srpski prosvetitelj i reformator revolucionarnog perioda nacionalnog buđenja i preporoda, Dositej je u retorici video „nauku nad naukama“, organon svog širokog javnog delovanja. Pisao je da je retorika „nauka lepo govoriti, srce množestva ljudi dobijati i celi narod na sve što je dobro, pohvalno i opštepolezno sklanjati i dovoditi“. U skladu sa srednjovekovnom tradicijom, smatrao je da je retorika zajednički imenitelj logike, etike i politike. U tom smislu, retorika je prisutna u celokupnom njegovom javnom delovanju i književnom opusu. Prisutna je i u sastavljanju zbirki izreka i basni u kojima su važni i retorički elementi.⁷

3. – Zasluga za pisanje prvog srpskog udžbenika retorike na slavensoserbskom jeziku pripada **Avramu Mrazoviću** (Sombor, 1756. – Sombor, 1826). Kao sin Georgija Mrazovića, sveštenika somborske crkve, Mrazović je stekao lepo obrazovanje u Pečuju, Pešti i Beču. Nakon toga, bio je direktor osnovne škole, a potom nadzornik i upravitelj srpskih škola u Bačkoj i Baranji. Početkom dvadesetih godina XIX veka, Mrazović se prihvatio mukotrpnoga posla i obaveze da ondašnjim učenicima napiše udžbenik iz retorike, kako bi se „zadovoljile intelektualne potrebe naše nauke željne mladosti, najdraže nade ljubljene nam Otadžbine“. Uložio je ogromni trud da napiše „priručnik za retoriku“ koji je objavio u Budimu 1821. godine pod naslovom *Rukovodstvo ka slavenskomu krasnorečiju*.⁸

5 V. Vojislav Jelić, „O Dositejevom retoričkom obrazovanju“, *Tragovi retorike*, Pravoslavni bogoslovski fakultet, Beograd, 2011, str. 65–66.

6 Isto, str. 72.

7 Sima Avramović, *nav. delo*, str. 167.

8 Avram Mrazović, *Rukovodstvo za slavensko krasnorečje* (prevod sa slavensoserpskog na savremeni srpski jezik, protojerej-stavrofor Milivoj Mijatov), Gradska biblioteka

Priručnik je pisan za potrebe srpskih đaka u Vojvodini po uzoru na Kvintilijanov koncept retorike i pod neposrednim uticajem priručnika za retoriku ugarskog profesora Jožefa Grigelja *Institutiones oratoriae*.⁹ U određenju retorike Mrazović sledi definiciju retorike koju su dali „od starih autora Kvintilijan, a od novih Šeler“, koji su „na isti način definisali pojam retorika, te da su je stoga shvatali kao veštinu da se nešto jasno, razložno i umilno, pa ponekad i obilno kaže.“ U jednom odeljku svoga priručnika Mrazović govori o stilu koji se deli na: a) lakonski; b) antički; v) azijski; i g) rodijski.¹⁰ Uprkos skromnim ciljevima i redukovanoj sadržini, ova knjiga je imala značajnu ulogu u formiranju srpske omladine. Zahvaljujući njoj, prvi put se kod Srba javljaju izvodi iz klasičnih dela (besede i stihovi): Aristotela, Aleksandra Velikog, Cicerona, Horacija, Ovidija, Vergilija, Seneke, Fedra, Filota, Servija Tulija, Lucija Junija Bruta i drugih antičkih mislilaca.

4. – Drugi udžbenik na srpskom jeziku napisao je **Jovan Sterija Popović** (Vršac, 1806. – Vršac, 1856). Sterija je svoje obrazovanje sticao u Vršcu, Temišvaru i Pešti. Studije prava završio je u Kežmarku. Bio je renesansna ličnost i delovao je kao vodeći intelektualac na različitim poljima. Radio je kao nastavnik latinskog jezika i advokat u Vršcu. Advokatsku karijeru je prekinuo zbog radnog mesta profesora na Liceju u Kragujevcu gde je od 1840. predavao Prirodno pravo, Kurijalni štil i Sudejski red pri građanskim parnicama. Nakon Liceja je postao načelnik Ministarstva prosvete i na tom položaju (1842–1849), pomogao je i inicirao osnivanje velikog broja kulturnih institucija, među kojima su Akademija nauka, Narodna biblioteka i Narodni muzej u Beogradu. Značajan je kao prevodilac, pesnik, dramatičar i komediograf. Njegove komedije: *Laža i paralaža*, *Tvrđica*, *Pokondirena tikva*, *Zla žena*, *Ženidba i udadba*, *Kir Janja*, *Rodoljupci* i *Beograd nekad i sad* ubrajaju se u vrhunska dela srpske književnosti.

Sterijin bogati književni opus bacio je u zasenak njegov doprinos razvoju naše pravne misli i retorike. Nedovoljno je poznato da Jovan Sterija Popović pripada prvoj generaciji srpskih profesora prava koji su delovali u periodu kad je Licej premešten iz Kragujevca u Beograd i da je objavio preko šezdeset stručnih radova, među kojima je i veliki broj udžbenika iz različitih naučnih oblasti.¹¹ Jedan od tih udžbenika je i *Retorika*, napisana

---

„Karlo Bijelicki“ Sombor, Istorijski arhiv u Somboru, Vukova zadužbina u Beogradu, Beograd 2015, 208 str. Kritiku ovog prevoda i izdanja Mrazovićeve knjige napisao je Vojslav Jelić, „Ovim putem ne odosmo u Korint“, *Hereticus*, br. 3–4, 2016, str. 295–298.

9 Josephus Grygely, *Institutiones oratoriae in usum gynbasiorum regni Hungariae et adnexarum provinciarum*, Budae, 1814.

10 Avram Mrazović, *nav. delo*, str. 185.

11 Sterija je napisao nekoliko udžbenika za srednje škole (*Latinski bukvar*, *Latinsku gramatiku*, *Nemačku gramatiku*, *Retoriku*), kao i udžbenike *Prirodno pravo* za studente Liceja.

1844. godine pod značajnim uticajem Mrazovića i oslanja se na srednjovekovnu obrazovnu tradiciju, koja je podrazumevala celokupnu teoriju proze. Nažalost, ovo delo je ostalo u rukopisu i objavljeno sto trideset godina kasnije. Zapravo, sačuvana su dva prepisa Sterijine *Retorike* tako da se danas koristi rekonstrukcija u kojoj su ta dva prepisa spojena u jedan.¹²

Sterija je uviđao da „Mrazovićeva retorika slavenoserbskog jezika ne može služiti kao retorika srpskoga jezika, pa se zato poduhvatio da među prvim i najpotrebnijim udžbenicima, napiše retoriku.“¹³ On je razlikovao teoriju besedništva od besedništva kao praktične discipline i odredio je retoriku kao „nauku koja pravila krasnorečija izlaže i opključuje sposobnost predstavljenija i misli izražavati pravilno, jasno i saobrazno s celju... Predmet dakle retorike jesu svi sastavi, koji u krug proze spadaju... Stari su pod imenom krasnorečja razumevali sposobnost samo besednička slova sastavljati, po čemu i retorika njihova bila je *ars oratoria*. Teorija ili nauka o ostalim prozaičnim stvarima sastavima izlagala se kod nji u dijalektiki i gramatici.“¹⁴

Sterija je retoriku shvatao široko, kao trodelnu: 1) U opštoj retorici davao je uputstva kako za dela u prozi tako i za ona u stihu; 2) Posebnu retoriku je shvatao kao teoriju proznih sastava; 3) Treći deo retorike „O ustavnom izlogu“ posvetio je veštini kazivanja besede.

U celini posmatrano, Sterija je svoju *Retoriku* koncipirao kao srednjoškolski udžbenik pisan u znaku klasicističkih principa i sadrži mnoge nesumnjive, jednostavne i opštevažne istine o proznom izražavanju. Taj udžbenik je u potpunosti odražavao tada vladajući koncept o opštoj teoriji proze i retorici kao njenom sastavnom delu – „kao jedan od delova teorije književnosti, koja obuhvata stilistiku – teoriju stila, retoriku – kao opštu teoriju proze i, najzad, poetiku – kao teoriju poezije. Takvo mesto je retorika zadržala i u našim gimnazijskim udžbenicima čak i iz prve polovine XX veka.“¹⁵

12 Neki istraživači su došli do podatka da je „na sednici Društva srbske slovesnosti 1. decembra 1844. Sterijina *Retorika*, namenjena gimnazijalnoj mladeži, odobrena za objavljivanje. Međutim, iz nepoznatih razloga Sterija ovo delo nije završio i predao u štampu“. (Vojislav Jelić, *nav. delo*, str. 83). Mnogo godina kasnije, Ivanka Veselinov je uspela da veći deo konačne verzije i preostali neprerađeni deo prve verzije, objedini u celinu i objavi pod naslovom „*Retorika Jovana Sterije Popovića*“, *Zbornik istorije književnosti SANU*, knj. IX, Beograd 1974, 539–631. Kasnije je Službeni list SRJ 1995. u ediciji *Klasici jugoslovenskog prava*, objavio knjigu: Jovan Sterija Popović, *Prirodno pravo – Retorika*.

13 Dragan M. Jeremić, *Estetika kod Srba od srednjeg veka do Svetozara Markovića*, Beograd, 1989, str. 117.

14 Jovan Sterija Popović, *Prirodno pravo – Retorika*, NIU „Službeni list SRJ“, Beograd 1995.

15 Sima Avramović, *nav. delo*, str. 168–169.

5. – U decenijama posle nastanka Sterijinog rukopisa, pojavilo se više udžbenika i priručnika. U njima se po Nušićevoj oceni „o retorici i besedništvu, govori uzgredno i nedovoljno... i to više kao literarnom obliku ili se radi na omilitici“.¹⁶ Iz te oskudne literature o retorici na srpskom jeziku u to vreme, najčešće se izdvajaju radovi Georgija-Đorđa Maletića i Vladimira Vujića. Njihove knjige su nosile pečat pogleda na retoriku karakterističnih za XIX vek.¹⁷

Georgije-Đorđe Maletić (Jasenovo, Banat, 1816. – Beograd, 1888) bio je književnik, prosvetni radnik, profesor retorike, prevodilac, političar, pozorišni pedagog i teoretičar. Svoje bogato iskustvo koje je stekao kao profesor Liceja i direktor gimnazije pretočio je u dvotomnu knjigu *Ritoriku* koju je objavio 1855. i *Ritoriku, Deo drugi, Častna ritorika*, 1856. U njoj se zalaže za klasičnu retoriku i književno stvaralaštvo po njenim principima.¹⁸

Vladimir Vujić (?–?) pojedinim pitanjima retorike poklonio je nešto više pažnje u svojoj *Teoriji proze* (1864). On je 1873. za učenike prvog razreda u Bogosloviji Beogradskoj objavio *Opštu retoriku osvetljenu primerima*.¹⁹ Po Nušićevoj oceni, Vujić je pokušao da se retorika da u celini, kao poseban predmet. „Ali je taj pokušaj i nedovršen i neuspeo, te ne može poslužiti kao ugled.“²⁰

U drugoj polovini XIX veka pojavili su se na našem jeziku i udžbenici iz omilitike – nauke koja izlaže teorijska pravila crkvenog govorništva. Njihov cilj je bio da služe širenju i učvršćivanju hrišćanske vere i hrišćanske nauke (omilije). Reč je o prevodu dela čuvenog ruskog autora **J. Amfiteatrova**, *Omilitika ili nauka o crkvenoj slovesnosti*²¹ i **N. Torova**, *Omilitika ili uputstvo u crkveno govorništvo*.²² Obe ove knjige su pisane u duhu srednjovekovne, pretežno ruske tradicije. Po Nušićevoj oceni tadašnji radovi na omilitici „ne bave se retorikom kao umetnošću, već više esencijalnom

16 Branislav Nušić, *Retorika*, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon, Beograd, 1934, str. 19. (reprint izdanje, Zograf, Niš, 2004).

17 Od retoričara tog vremena Nušić pominje od Srba Vladimira Vujića, P. Đorđevića i Milenka Vidovića, od Hrvata Adolfa Vebera i Franu Starčića i od Slovenaca A. Jamnika, *nav. delo*, str. 19. O prvim srpskim udžbenicima retorike videti: Vojislav Jelić, „Elementi antičke retorike u priručnicima naših retoričara iz XIX veka“, *Zbornik Matice srpske za klasične studije*, Novi Sad 1998/1, 79–89.

18 Georgije-Đorđe Maletić, *Ritorika*, Beograd, 1955, i *Ritorika, Deo drugi, Častna ritorika*, Beograd, 1856.

19 Vladimir Vujić, *Opšta retorika osvetljena primerima*, Za učenike prvoga razreda u Bogosloviji Beogradskoj, Državna štamparija, Beograd, 1873, str. 111.

20 Branislav Nušić, str. 19.

21 J. Amfiteatrov, *Omilitika ili nauka o crkvenoj slovesnosti*, Beograd, 1861.

22 N. Torov, *Omilitika ili uputstvo u crkveno govorništvo*, prevod S. Rankovića, Beograd, 1894.

stranom duhovnoga besedništva. Iz ove oblasti besedništva ima dosta prevedenih dela velikih engleskih i ruskih omilitičara“.²³

1.2. Nušićeva Retorika – prvi moderni udžbenik besedništva na srpskom jeziku

1. – Početkom tridesetih godina XX veka Branislav Nušić je bio na vrhuncu svoje karijere. U to vreme on je najpoznatiji i najpopularniji komediograf čije predstave pune pozorišta širom Kraljevine Jugoslavije, akademik čija se reč osluškuje s posebnom pažnjom i uvažava, ugledan diplomata sa nespornim zaslugama, talentovani novinar sa najbritkijim perom koje je napisalo ponajbolje tekstove u vodećim listovima i časopisima.

Ovenčan tom slavom i nespornim ugledom, Nušić se 1931. godine, prihvatio nezahvalnog posla da drži predavanja iz Retorike u Vojnoj akademiji u Beogradu. Pri tome je naišao na nepremostive teškoće. Zapravo, našao se na neraščišćenom terenu i suočio sa brojnim konfuzijama, dilemama i kontroverzama o retorici: od definicije, koncepta do podele i načina predavanja i izvođenja nastave. U to vreme klasična retorika nije davala odgovore na zahteve novog vremena, a do nove retorike se nije bilo domostilo. Na zapadu, posebno u SAD, pod uticajem Dejla Karnegija (Dale Carnegie), Ajvora Ričardsa (Ivor Richards) i dr. krenuo je talas nove primenjene retorike, koja napušta osnovne principe i kanone klasične retorike i utemeljuje nove principe, ciljeve retorike koja se sve više pretvara u veštinu besedništva i javnog nastupa. Reč je o „govoru pred javnošću“ (*public speaking*) koji bitno menja principe i ciljeve klasične retorike, koji u novom, svetom medijskom trojstvu: informiši-ubedi-zabavi, nastoji da ostvari komercijalno-propagandne rezultate. U dotadašnjoj literaturi, posebno na srpskom jeziku, nije bilo odgovora na ova složena pitanja i velike izazove.

Uz to, u Srbiji su tada bile prisutne brojne predrasude o retorici, jer je ne mali broj autora negirao značaj retorike kao nauke o besedništvu. Po njima besednik se rađa, a ne stvara. Besedništvo je prirodna obdarenost, dar, talenat i ne može se naučiti. Govorniku nije potrebno poznavanje nikakvih pravila, ako ima temu i ubeđenje. Jer, pravila retorike su kruta i sputavajuća. Pravila dobrog besednika su sadržana u drugim naukama (gramatika, sintaksa, stilistika, logika, psihologija, estetika, etika).

Najzad, treba pomenuti i velike zahteve i očekivanja mladih oficira i srpske javnosti koja je od Nušićevih predavanja očekivala mnogo više od rutinske obrade nastavnih jedinica i školskih vežbi. U najmanju ruku, očekivali su da Nušić, na nivou svojih književnih i publicističkih dela – odgovori na pomenuta otvorena pitanja i dileme retorike i besedništva.

23 Branislav Nušić, str. 19.

2. – Zašto se Nušić prihvatio ovog tegobnog posla, na kraju svog spisateljskog i životnog puta, u 68. godini života kada je morao da racionalizuje svoje vreme i radnu energiju? Odgovor na ovo pitanje treba tražiti u sledećim činjenicama.

Sticajem okolnosti, Nušić se decenijama ozbiljno bavio retorikom i kao naukom i kao veštinom besedništva. Prvo, kao javni delatnik, (književnik, publicista, diplomata, akademik) često je javno istupao u najtežim, sudbonosnim trenucima za njegov narod i državu. Pri tome, on je jasno i odrešito, oštro i oštroumno iznosio svoj stav o aktuelnim pitanjima društva u kojem je živio. I više od toga, on je te svoje stavove i britku kritiku pretao u svoje drame i komedije. Dakle, Nušić se nije libio da javno govori i piše o dramatičnim zbivanjima i ključnim pitanjima svoga vremena, da obznani svoje odgovore na društvene, političke i moralne izazove koji su duboko potresali tadašnje srpsko društvo i državu.

Drugo, kao pisac komediograf koji se bavio zahtevnim žanrom, Nušić je morao ovladati umetnošću i tehnikom da na početku predstave „ščepa za gušu“ svoju publiku i da je drži napetu i vezanu do kraja predstave za ono što glumci govore i čine na sceni. Nušić je, bez sumnje, veoma mnogo naučio o primenjenoj retorici od vrsnih reditelja i glumaca koji su režirali i igrali njegove predstave.

Treće, kao pravnik po obrazovanju, vrhunski diplomata i novinar-publicista, Nušić je stekao ogromno iskustvo i dragocene kvalitete vrsnog besednika: ubedljivu argumentaciju, valjanu logiku, sugestivno i jasno iznošenje stavova.

Četvrto, Nušićevi javni nastupi i angažovani tekstovi nastajali su po unutrašnjem nalogu, kao izraz odgovornosti i potvrda njegovog životnog i misaonog opredeljenja. U njima je on nastojao da demistifikuje i retušira zatamnjenju slika tadašnje srpske stvarnosti, da se podsmehne oholim moćnicima i vladajućim ideologijama, da u neprozirnoj tmmini sačuva iskricu koje svetlucaju – opirući se potpunoj praznini neznanja, neotesanosti, samoljublja, primitivizma i varvarstva. Na taj način Nušić je svojim javnim angažmanom na svim poljima na kojima je delovao, uspeo da afirmiše etos javnog delanja utemeljenog na jedinstvu mišljenja, govora/pisanja i delanja. Tom etosu je bio veran od najranije mladosti do kraja života, a bio je spreman da plati i najskuplju cenu da mu služi. (Dovoljno je pomenuti činjenicu da je Nušićev sin poginuo kao vojnik u Prvom svetskom ratu. Nušić nije iskoristio svoj položaj i uticaj da ga poštedi ratnih strahota.)

I peto, pomenimo da je Nušić bio neobično i svestrano talentovan čovek. On spada u malobrojne umetnike i publiciste kome je božja milošta, između ostalog, podarila raskošne darove dubokog mislioca, sjajnog besednika i brilijantnog pisca.

Zahvaljujući ovim ličnim kvalitetima i bogatim iskustvima, Nušić je zauzeo mesto vrhunskog besednika i nenadmašnog pisca monologa i dijaloga u njegovim pozorišnim komadima. Bio je koncizan u iskazima, logičan i ubedljiv u dokazima, a egzakatan i kategoričan u zaključcima.

3. – Budući da je Nušić pored više talenata kojima je bio obdaren, bio i veliki radnik koji se temeljno pripremao za svaki tekst koji je napisao, za svaki javni nastup i svaku reč koju je izgovorio – jasno je da se tokom decenija takvog rada, pisanja, javnih nastupa – nagomilalo bogato iskustvo i ogromna građa, koju je valjalo sistematizovati i pretočiti u odgovarajuću formu i „materijalizovati“ u knjigu.

Predavanja na Vojnoj akademiji školske 1930/31. godine došla su kao poručena za finalizaciju tog složenog, mukotrpnog posla. Zato njegova predavanja iz Retorike na Vojnoj akademiji nisu samo rezultat njegovih neposrednih priprema za pojedine nastavne jedinice predviđene nastavnim planom predmeta Retorika, već mnogo više od toga – pretakanje u predavanja, a potom u knjigu priručnik višedecenijskog studioznog bavljenja retorikom, čitanja preobimne literature, prikupljanje građe.

Budući da je svojim književnim delima, posebno komedijama, uspeo da u tom žanru dosegne najviše svetske standarde i predstave u srpskim pozorištima približi Šekspirovom, Molijerovom i Gogoljevom nivou, Nušić je nastojao da slično postigne i svojom *Retorikom*: 1) da dosegne najviše domete tadašnje retorike u svetu; 2) da povрати dostojanstvo reči u Srbiji i podigne nivo javnih nastupa delatnika iz različitih oblasti; 3) da „našem samoniklom besedničkom daru ponudi retorička pravila i oblike „kroz koje bi on tek dao svoj pun izraz“;²⁴ i 4) da njegova knjiga bude „podjednako korisna kako onima koji se uče besedništvu u školi tako i svima onima koji u životu imaju prilika da kazuju javnu reč. Narodni predstavnici, pravoastupnici, sveštenici, oficiri, nastavnici i učitelji, predstavnici raznih pokreta, predstavnici organizacija i profesija (trgovci, zanatlije i radnici) svi dakle koji, bilo po pozivu u životu ili po svojim socijalnim odnosima i akciji, imaju prilike da vode javnu reč, mogu se korisno poslužiti ovom knjigom“.²⁵

U tom smislu, Nušić se prihvatio nemoguće misije da svojom *Retorikom* pomogne da se javni delatnici i njihov jezik oslobode naslaga prošlosti u vidu birokratskog žargona, ulizičkih hvalospeva, izandalih fraza, nepotrebnih tuđica; da se javne debate upristoje, da se javnim delatnicima pomogne da održe uspešan nastup. Jer, izneti rečito svoje stavove i programe, pridobiti narod za neku ideju, umeti nadgovoriti protivnika

24 Branislav Nušić, str. 5.

25 Isto.

u debati, upotrebiti prave reči kritike onih koji su na vlasti – sve to zahteva poznavanje retorike.

4. – Imajući sve ovo u vidu, Nušić je uložio veliki trud i posle održanih predavanja na Vojnoj akademiji, tokom 1931–1932. godine, napisao je u relativno kratkom roku knjigu *Retoriku* – kao svojevrsan prilog afirmaciji govorništa u Srbiji i polaganje računa za svoj višedecenijski rad u ovoj oblasti. Rukopis je okončao početkom januara 1933. i predao ga u štampu. Sredinom 1933. izašlo je iz štampe prvo izdanje *Retorike* u izdanju uglednog izdavača Gece Kona u Beogradu.

Bez pretenzije da njegova knjiga bude opšta teorija retorike, još manje ono što su njegovi prethodnici nazivali „opšta teorija proze“, Nušić je napisao praktični priručnik, tj. priručnik primenjenog besedništva koji nudi sasvim praktične savete i uputstva za uspešan besednički nastup.

Dakle, u pisanje ove knjige Nušić je uneo puno životnog iskustva i mudrosti, mukotrpnog rada i poznavanja najnovijih tokova i literature u svetu, ali i hrabrosti da se suprotstavi oveštalim kanonima tradicionalne retorike i da smelo iskorači u polje brojnih nedoumica na koje je tek trebalo da nauka i struka pronađu odgovore. Zahvaljujući tome on je utemeljio modernu retoriku kod Srba.

Nušićeva *Retorika* je naišla na izvanredan prijem stručne i šire javnosti. Prvo izdanje je brzo rasprodato. Drugo izdanje objavljeno je 1938. godine, nekoliko meseci posle Nušićeve smrti. Nažalost, i u prvom i drugom izdanju nisu ispravljene određene štamparske greške. Kasnije su objavljena brojna izdanja Nušićeve *Retorike*, a njeni delovi su, često nekorektno, preuzimani u poplavi literature o besedništvu. Ali, ni u jednom izdanju do 2011. nisu uočene pa otuda ni ispravljene štamparske greške učinjene u prvom izdanju. Reč je o greškama koje se odnose na retoričku terminologiju na grčkom i latinskom jeziku i o nedopustivo brojnim korektorskim greškama.²⁶

2. Nušićeva koncepcija retorike

Mnogobrojni udžbenici i priručnici nastali u poslednjih šest-sedam decenija imali su Nušićevu *Retoriku* kao polazište i nedostižan uzor. Autori ovih po sadržaju vrlo raznorodnih, po kvalitetu neujednačenih publikacija, po pravilu su preuzimali koncepciju i trodelnu kompoziciju knjige (teorija retorike – istorija besedništva – primeri besedništva). Potom su

26 Te greške u tekstu Nušićeve *Retorike* prvi put su otkonjene tek u izdanju Službenog glasnika i Čigoja štampe u Beogradu 2011. godine. Priređivač tog izdanja dr Vojislav Jelić, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, i ja kao urednik nastojali smo da otklonimo ove i druge štamparske greške.

preuzimani, često nekritički i *in extenso*, Nušićeve ideje i stavovi o besedi, besedniku, auditorijumu, saveti za uspešan javni nastup, primeri velikih beseda.²⁷

Nušićev priručnik je doživeo desetine izdanja, neretko nelegalnih, piratskih, a po broju čitalaca i popularnosti ne zaostaje za njegovim komedijama. Stoga možemo govoriti o aktuelnosti Nušićeve retorike. Štaviše, vodeći teoretičari retorike u Srbiji i pisci udžbenika se slažu da uprkos tome što je pisana pre osamdeset godina Nušićeva *Retorika* još uvek predstavlja jedan od najboljih udžbenika besedništva na našem jeziku.²⁸

2.1. Nauka o besedništvu

1. – Videli smo da je Nušić na nov način koncipirao svoj rad na knjizi o retorici. On nije imao ambiciju da radi teorijsku studiju o retorici. Naprotiv, za razliku od Sterije i drugih prethodnika koji su pisali retoriku kao opštu teoriju proze, on je napisao priručnik primenjenog besedništva.

Knjiga se sastoji od predgovora i tri po obimu nejednake celine. Od 503 strane njegove knjige, samo se u prvom delu govori o retorici i besedništvu. Drugi deo je posvećen istoriji besedništva, a treći, najobimniji deo sadrži primere iz besedništva.

U kratkom predgovoru knjige Nušić je napisao da je na njene stranice „uneo vrlo mnoga i svoga iskustva“. „Ja sam se oduvek rado bavio umetnošću besedenja a u bezbroj prilika i lično besedio, te mogao i na samome sebi zapaziti dobre ili rđave strane izvesnih pojava. Na taj način, dakle, iz lekcija spremanih za predavanja i crpenih nešto iz naše a mnogo više iz stranih literatura i iz svoga iskustva, postala je ova knjiga koju predajem javnosti, uveren da se njena potreba ne ograničava samo na školske klupe.“²⁹

Prvi deo pod naslovom „**Nauka o besedništvu**“ (str. 9–145), iako relativno kratak predstavlja težišni deo knjige. U njemu autor obrađuje

27 Nažalost, mali broj naših autora knjiga o retorici objavljenih poslednjih decenija priznaje ovaj uticaj Nušića na njih, još manje je onih koji su korektno upućivali na delove koje su preuzeli iz njegove knjige. Izuzetak su Obrad Stanojević, Sima Avramović, Vojislav Jelić i Dejan Milić koji su se u svojim radovima oslanjali na Nušićeve ideje i stavove, i koji su izričito tvrdili da je Nušićeva *Retorika* naš najbolji udžbenik školske retorike. (Obrad Stanojević i Sima Avramović, *Osnovi retorike i besedništva*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1993, str. 4–5, Vojislav Jelić, „Nušićeva Retorika“, pogovor knjizi Branislava Nušića, *Retorika*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 443, Dejan Milić, *Srpski politički govor modernog doba*, str. 30).

28 Obrad Stanojević, Sima Avramović, *Ars rhetorica – veština besedništva*, Službeni list, Beograd, 2002.

29 Branislav Nušić, str. 5.

ključna pitanja retorike i besedništva. Na početku, u „Uvodu u retoriku“ Nušić se bavi preciziranjem pojmova i retoričkih kategorija (govor, način iskazivanja misli, retorika). On se opredelio za učenje stare, grčke škole po kojoj „nauka koja nas uči da lepo pismeno izražavamo svoje misli zove se *stilistika*, a nauka koja nas uči da lepo usmeno izražavamo svoje misli, zove se *retorika*“.³⁰

Nušić podseća da je retoriku kao posebnu nauku prvi počeo da izučava Aristotel, „koji je i napisao prvu knjigu o govorničkoj veštini, postavljajući time i prve osnove ovoj nauci“.³¹ Pod Aristotelovim uticajem on je prihvatio distinkciju između retorike i besedništva i tezu po kojoj se retorika bavi pronalaženjem najboljih sredstava za ubeđivanje. Njen osnovni zadatak sastoji se u „sposobnosti teorijskog iznalazjenja uverljivog sredstva u svakom datom slučaju“. Dok je besedništvo sama *veština* uveravanja, retorika ima zadatak da iznalazi najpogodnija *sredstva* za uveravanje slušalaca i daje savete kako se to postiže.

Retorika se potom vrlo mnogo razvijala kako kroz govorničke škole, tako i različite vremenske epohe, tako da danas predstavlja relativno razvijenu i bogatu naučnu disciplinu. Ipak, Nušić ukazuje i na njene granice. Jer „retorika nije nauka koja uči besedništvu već pravilima i zakonima ove umetnosti koja imaju da posluže kao osnove za vežbe kojima se tek može postići pravi uspeh.“³²

Sve pojave kojima se bavi retorika Nušić je podelio na tri dela: besedništvo, beseda i besednik. Sledstveno tome, prvi odeljak je posvetio „Besedništvu“ (str. 21–36) kao jednoj od pojava i izraza čovečijeg duha. U njemu se prvo određuje pojam besedništva i njegov značaj u društvenom životu, i odgovara na pitanje da li je besedništvo književna vrsta ili nauka, umetnost ili veština?

Nušić prvo ističe da je „reč kojom se iskazuje misao uvek smatrana kao viša božanska moć darovana čoveku da ga uznesu iznad svih ostalih bića“.³³ Otuda je besedništvo veština i umetnost. Ono je „prvoklasni činilac u umetničkom, kulturnom stvaralaštvu čoveka, čoveka kao nosioca svih životnih vrednosti, a samim tim i vrlo važan supstrat društva i društvenih odnosa“.³⁴ Za Nušića je besedništvo sposobnost elokventnog govora,

30 Isto, str. 15.

31 Isto, str. 17. Pre Aristotela sofisti su počeli da izgrađuju retoriku kao sistem pravila koja olakšavaju da se beseda uspešno sastavi i održi, dok je proizvod tih primenjenih pravila bio sam govor, odnosno besedništvo. Posle Aristotela distinkciju između besedništva i retorike kao nauke i besedništva kao govorničke prakse, prihvatili su i dalje razvili Ciceron i Kvintilijan.

32 Isto.

33 Isto, str. 22.

34 Isto, str. 23.

veština ubeđivanja i pridobijanja slušalaca. Ono je u istoriji često imalo „krupan epohalni uticaj“. Međutim, besedništvo i živa reč imaju i u svakidašnjem životu u najjednostavnijem odnosu čoveka prema čoveku „nezapažen, ali u užem smislu presudan značaj. Kaže se u nas da 'lepa reč i gvozdена vrata otvara'“. ³⁵

Nušić nije ponudio konačni odgovor na pitanje da li je besedništvo književna vrsta ili nauka, umetnost ili veština, ali je postavio jasne putokaze da se putem ozbiljnog istraživanja dođe do tih odgovora. Na kraju ovog odeljka Nušić iznosi stav da se besedništvo ne da ni zamisliti bez opšteg znanja i obrazovanja. Besednik mora biti „naoružan znanjima iz kojih će sam crpsti snagu ubeđenja“. Pored opšteg znanja, za besedništvo su dragocena i znanja koja nam daju posebne, „pomoćne“ nauke. Stoga Nušić analizira pomoćne nauke na kojima se retorika zasniva: gramatiku, sintaksu, stilistiku, logiku, psihologiju, estetiku i i etiku.

2. – Drugi odeljak „Beseda“ (str. 37–90) započinje analizom govora, žive reči koja se javlja u raznim oblicima (formama) i to kao: razgovor, pripovedanje, recitacija, retorstvo, deklamacija i gluma. Autor je uspeo da na malom prostoru precizno odredi ove oblike govora i da na suptilan način povuče razlike između njih. Posebnu pažnju je posvetio analizi posebnih vrsta beseda. Reč je o klasifikaciji beseda koju je afirmisao Aristotel, mada je ona postojala i pre njega. Nušić je podelio besede na šest vrsta: 1) *pohvalne* (pozdravne, nadgrobne, svečane, prigodne), 2) *političke* (državničke, parlamentarne, partijske), 3) *sudske*, 4) *duhovne* (propovedi, omilija, pouka), 5) *naučne* (akademske, katedarske, popularne i 6) *vojničke* (svečane, prigodne, ratničke besede).

Nakon toga, Nušić je izložio sve odlike besede: izbor predmeta, cilj besede, način na koji se sastavlja, elemente iz kojih se gradi, kao i samu tehniku građenja besede. Pri tome, on se drži tradicionalnih stavova i podeli govora na uvod (*exordium*), izlaganje (*fractatio*) i zaključak (*conclusio*). Iz brojnih primera i ilustracija iz antičkog besedništva koje navodi, pregledne tabele o sklopu besede (str. 65) i sl. jasno je da on stoji na tradicionalnom pristupu i na stanovištu klasične retorike, nastojeći da je oslobodi od balasta formalizma. Međutim, pažljivi čitalac će uočiti njegovu otvorenost za elemente moderne primenjene retorike.

U ovome odeljku posebno su obrađena još dva važna pitanja: elementi besede i retorski stil. Elemente iz kojih se gradi beseda Nušić je obradio po vrstama: elementi političke, sudske, duhovne, vojničke i ostalih beseda.

Retorski stil je po Nušiću jedan od osnovnih elemenata dobre besede. On smatra da „misao i oblik u kome se ona iskazuje tek zajednički

35 Isto, str. 28.

pretstavljaju stil, onako od prilike kao što telo i duša (duh) tek u zajednici predstavljaju čoveka kao izraz života“.³⁶ Stil zavisi od talenta, obrazovanja, vaspitanja, iskustva i temperamenta, a determinisan je unutrašnjim uslovima i spoljašnjim uticajima. Nušić je insistirao na tome da „kao što napisana i izgovorena reč nisu jedno isto, tako isto se razlikuje i stil pisani od usmenoga“.³⁷

Za razliku od ranijih podela stilova u besedništvu (prozni, poetski, strasni i sl.), Nušić je uveo novu podelu: *obični* (prost, jednostavan), *srednji* (bogat, ugladen, slikovit) i *visoki stil* (uzvišeni, poetski, bujan). Po njemu dobar besednički stil mora imati tri osnovne osobine: *gramatičku*, *logičku* i *estetsku*. Da bi te osobine stekao, besednik mora ispuniti određene zahteve koji sačinjavaju potrebnu lepotu besedničkog stila. Ti zahtevi su: 1) pravilnost govora, 2) čistota govora, 3) jasnost izražavanja, 4) estetske osobine govora, 5) tonske odlike govora i 6) ornamentika govora. U minucioznoj obradi ovih zahteva, dajući konkretne savete i primere, Nušić se sasvim približio zahtevima i standardima nove retorike i *public speaking*-a. I ovde je na plodotvoran način spojio kanone klasične retorike sa zahtevima nove retorike. Posebno je uspešno koristio primere iz antičkog besedništva da bi ilustrovao poruke nove retorike.

3. – U trećem odeljku pod naslovom „Besednik“ (str. 92–230) Nušić se bavi *opštim* i *posebnim* uslovima potrebnim govorniku za uspešan javni nastup i ukazuje na put kojim moraju da idu oni koji hoće svoj govor da formiraju ili poprave. Pod opštim besedničkim uslovima on podrazumeva spoljašnje i unutrašnje uslove.

Kad je reč o *spoljašnjim uslovima*, Nušić je obradio spoljašnjost besednika, glas i glasni organ, korišćenje gestikulacije. Težište je stavio na glasni organ koji je „jedan od najvažnijih faktora besedništva“. Zato on veoma podrobno, na preko dvadeset stranica, daje uputstvo govorniku kako da kultiviše svoj glasni organ, tj. kako da pravilno obrazuje glasove, kako da upotrebi sve tonove i da raspolaže njima. To će, pak, postići samo ako dosledno primeni u vežbi sve propise: *artikulacije* (disanje, obrazovanje glasova, tehnika izgovaranja glasova, govorne mane), *dikcije* (rečnički sklop, jasnost izražavanja, boja reči, gramatičko, logičko i patetično naglašavanje, usmena interpunkcija) i *modulacije* (monotonija, skaliranje, pravila modulacije, retorski ritam).³⁸ Međutim, govornik svoje misli izražava ne samo rečima već i pokretima (gestom) i izrazom lica, Nušić je tim „nemim organima“ posvetio, takođe, dužnu pažnju.³⁹

36 Isto, str. 77.

37 Isto, str. 78.

38 Isto, str. 92–113.

39 Isto, str. 113–118

Od *unutrašnjih besedničkih uslova* Nušić je posebno obradio: etičku vrednost, moć koncentracije, ubeđenje, znanje, moć vladanja sobom i auditorijumom.⁴⁰ On ne zaobilazi ni pitanje govorničkog talenta, koji je veoma važan, ali nije dovoljan za formiranje vrhunskog besednika. Dobar govornik se retko rađa, bez sumnje, kao što se i velika beseda ponekad rađa iz neke konkretne istorijske situacije. Međutim, talenat nikako ne znači lepu pojavu, lep stas, prodoran glas, i slično. On pre svega podrazumeva mudrost, znanje, inteligenciju, etičnost, vladanje sobom i auditorijumom. Uz to, besednik mora da ima široko obrazovanje i da pored retorike poznaje druge discipline bez kojih nema dobre besede i uspešnog javnog nastupa. Nušić se ovde oslanja na Aristotela koji je isticao tri bitne odlike vrhunskog besednika: znanje – *sophia*, inteligenciju – *synesis*, i praktičnu mudrost – *phronesis*.

Sem opštih govorničkih uslova, postoje i *posebni govornički uslovi* koji se odnose na pojedine vrste beseda. Njih je Nušić analizirao po tim vrstama: sudski, duhovni, politički, akademski i prigodni besednik.⁴¹

U ovom odeljku Nušić je obradio još dva važna pitanja. Prvo je pitanje o govorničkim manirima (unutrašnjim i spoljašnjim), uključujući i besednički trik. Reč je o slučajevima kada govornik svoje posebne osobine (u načinu mišljenja i izražavanja misli konsekvantno unosi u svoju besedu, tako da one postaju jedna vrsta njegovog obeležja.⁴² Drugo pitanje se odnosi na slušaocima kojima se govornik obraća – slušalište. Pod slušalištem Nušić „podrazumeva mesto (auditorijum) na kome neko svoju besedu kazuje, a koje može da bude od uticaja ne samo na besedu već i na način kako se ona kazuje.“ Dakle, mesto na kome se beseda kazuje ima veliki uticaj i na besednika i na način besede. Stoga je besedništvo u biti dvosmeran odnos između onoga ko govori i onoga ko sluša. Ciceron je s razlogom isticao: „Govornik bez slušalaca je kao frulaš bez frule.“ Imajući u vidu sredinu u kojoj se besedi, mesto na kome se besedi, prilike u kojima se besedi, Nušić je posebno analizirao besede na otvorenom i zatvorenom prostoru.

Najzad, po Nušiću, presudne za formiranje dobrog besednika jesu vežbe. Besednik treba da iskoristi svaku priliku da primeni u praksi ono što je naučio iz retorike i srodnih disciplina. Citirajući nemačkog filozofa Fihtea, Nušić precizira: „Najbolji način da se nauči besedništvo jeste vežbanje, i niko besedu i njena pravila ne razume bolje od onih koji besedništvo uče na svojim pogreškama. Besednička se veština dakle ne može nikada steći sistematskim učenjem, već jedino živom vežbom.“⁴³

40 Isto, st. 119–126.

41 Isto, str. 126–133.

42 Isto, str. 133–136.

43 Isto, str. 17.

Nušić je dajući savete besedniku za uspešan javni nastup, ponudio jednostavna uputstva za one najsloženije i za struku besedništva usko vezane probleme.

Pri tome, on je jasno ukazao na načine kojima se pomenuti besednički uslovi mogu postići i na načine kojima se nedostaci koji ometaju uspeh u besedništvu mogu ukloniti.

2.2. Istorija besedništva

U drugom delu pod naslovom „**Istorija besedništva**“ (str. 147–227) Nušić je izložio istoriju besedništva od antičkih vremena do početka XX veka. On smatra da „onome koji bude hteo da se posveti besedništvu potrebno je da pozna i istorijski razvitak ove umetnosti, kao i njen značaj kod svih naroda i kroz sva doba istorije“.⁴⁴

Po Nušiću ovaj pregled „nije samo niz istorijskih fakata, već je to ujedno i istorija čovečanske ideje, koja se rađa u mitima i provlači kroz sve faze čovečanske istorije... Istovremeno, ona je uslov za razumevanje značaja besedništva u životu jednoga naroda“.⁴⁵

Budući da je o istoriji besedništva kod nas „malo ili nimalo pisano“, Nušić je o toj temi pisao mnogo obimnije nego što to zahteva jedan udžbenik. Istoriji besedništva posvetio je čitavih deset poglavlja: 1) Besedništvo starog sveta, 2) Jelinsko besedništvo, 3) Rimsko besedništvo, 4) Hrišćansko besedništvo, 5) Besedništvo srednjeg veka, 6) Besedništvo novog veka, 7) Parlamentarno besedništvo, 8) Besedništvo Francuske revolucije, 9) Savremeno besedništvo i 10) Besedništvo Južnih Slovena. U pisanju ovih poglavlja došla je do izraza Nušičeva erudicija i dobro poznavanje istorije, književnosti, umetnosti, filozofije, teologije, antropologije.

Na kraju ovoga istorijskoga pregleda je poglavlje: „Besedništvo Južnih Slovena“ u kojem je Nušić prvi pokušao da o toj pojavi prikupi relevantnu građu i napiše celovit istorijski pregled.

On je uložio ogromni trud da iz oskudnih izvora prikupi materijal za ovo poglavlje. „Razume se – konstatuje samokritički Nušić – da taj pokušaj ne može predstavljati jednu izrađenu celinu; on zahteva još mnogo korekture i dopune, ali je ipak dovoljan da prikaže u glavnome pojavu umetnosti besedništva kod nas i da naglasi osnove za izradu buduće istorije.“⁴⁶

To govori o Nušičevom uverenju da se iz istorije besedništva može mnogo naučiti i da se iz nje može jasno shvatiti i oceniti i značaj besedništva u javnom životu.

---

44 Isto, str. 149.

45 Isto, str. 20.

46 Isto.

2.3. Primeri iz besedništva

Najzad, treći završni i najobimniji deo knjige „**Primeri iz besedništva**“ (str. 229–498), čini hrestomatija besedničkih primera za pojedine i najvažnije vrste beseda. Nušić je ove besede preuzeo iz strane i naše literature, od klasičnog besedništva, preko važnih političkih govora vladara, političara, pisaca, sveštenika i vojnika u širokom vremenskom rasponu od Bude i Proroka Isaija do istaknutih besednika s počeka XX veka. To nisu tzv. najlepše besede, niti one sročene po meri govornika, nego besede koje su nastale po meri stvarnosti. One stvarnosti koja je, pokatkad, izrazito nagonila besednike da govore ono što je konkretna prilika zahtevala.⁴⁷

U tom antologijskom izboru zastupljeni su: (1) *Besedništvo starog veka* (Buda, Motam, Prorok Isaija, Menenije Agripa, Hanibal), (2) *Besedništvo jelinsko-rimske epohe* (Perikle, Demosten, Ciceron, Marko Antonije, Julije Cezar, Lucije Scipion), (3) *Hrišćansko besedništvo* (Isus Hristos, Jovan Zlatousti, Aurelije Avgustin), (4) *Srednji vek* (Sv. Kliment Ohridski, Papa Urban II, Sv. Sava, Jan Hus, Đirolmo Savonarola, Majster Erhar, Bjazit), (5) *Besedništvo novog veka* (a. *Političko besedništvo*: Vilijam Pit, Edmun Ber, Vilijam Pit mlađi, Džems Foks, Vilijam Edvard Gledston, Mirabo, Danton, Vernjo, Leon Gambeta, Emilio Kastelar, Kamilo Kavur, Bizmark, Žorž Klemanso Aristit Brijan, Fr. L. Riger; b. *Sudsko besedništvo*: Žil Favr, Andrien Lašnal, Enriko Feri, Hinko Hinković; v. *Duhovno besedništvo*: Bosije, Petar Skarga, Desnicki, Rodion Putjatin, Inokentije, Štrosmajer, Holand, Nikolaj Velimirović, Jeromonah Justin; g. *Vojničko besedništvo*: Anri IV, Princ Konde, Petar Veliki, Napoleon, Kutuzov, Švarcenber, Omer-paša, Skobeljev, Admiral Kamimura, Kralj Aleksandar I, General Prino, Major Dragutin Gavrilović; d. *Pohvalno i prigodno besedništvo*: Teofon Prokopovič, Vernjo, Abraham Linkoln, Viktor Igo, Edmon Abu, Kralj Milan, Đozue Karduči, Žan Žores).

Nušić nije samo tek prikupio i „mehanički“ složio prikupljene govore kako to čine savremeni autori u njihovim zbirkama i antologijama beseda. Naprotiv, on je sistematizovao prikupljene besede po kriterijumu koji proističe iz prethodnih delova knjige. Uz to, veoma je zanimljiv i vredan koncept na osnovu kojeg je organizovan prikaz svakog pojedinačnog govora. Iza svakog govora, na malom prostoru i u sažetom obliku on je dao osnovne biografske podatke o govorniku koji nije samo pregršt suvoparnih biografskih podataka. On je, takođe, dao i istorijskim podacima potkrepljen prikaz konkretno-istorijske prilike u kojoj je govor kazan. Na taj način Nušić je bogatu i raznovrsnu građu uspeo da prikaže na upečatljiv

47 Neki savremeni teoretičari retorike na ovoj liniji predlažu da se u čuveni besednički trougao (beseda, besednik, auditorij) unese još jedan elemenat – prilika.

i zanimljiv način. Zahvaljujući tome, Nušićeva *Retorika* se čita i kao zanimljivo književno štivo.

O smislu i značaju ove zbirke beseda u posljednjem delu knjige Nušić je zabeležio da ona predstavlja svojevrsnu besedničku antologiju i dodata je udžbeniku s ciljem: (1) da služi za primer izvesnim retorskim pravilima, (2) da bude najpodesnija lektira za one koji se posvete besedništvu. (3) da onaj ko besedi na ovim primerima uči se lepom sklopu i izražaju, i (4) da „čitajući glasno pojedine od ovih beseda, učiče se primeni dikcije, modulacije, izraza i pokreta, na koji će način jedino moći steći besedničku veštinu“ i postati vrhunski besednik.⁴⁸

3. Aktuelnost i značaj Nušićeve *Retorike*

Nakon uvida u nastanak i sadržaj Nušićeve *Retorike*, pogledajmo u čemu se ogleda njen značaj i aktuelnost.

1. – *Popunjavanje praznine u našoj literaturi o retorici i besedništvu.* Iz koncepcije i bogatog sadržaja Nušićeve *Retorike* vidimo da su njegove ambicije bile mnogo veće od pisanja priručnika za potrebe Vojne akademije. Njegovi napori su urodili plodom i on je ovom knjigom uspeo da spoji dragocene principe klasične retorike i najznačajnije domete srpskih teoretičara retorike sa inovacijama koje je donelo novo doba tridesetih godina XX veka. Rezultat je knjiga koja je istovremeno priručnik i teorijska rasprava o retorici i besedništvu, u rasponu od terminološko-pojmovnih određenja, preko istorijskog prikaza besedništva, do uputstva i pravila za uspešan besednički nastup i najboljih primera iz besedništva. Na taj način on je popunio veliku prazninu u našoj literaturi o retorici i besedništvu koja je do tada postojala u Srbiji. Uvažavajući srpsku besedničku tradiciju i značajne rezultate koje su ostvarili njegovi prethodnici (Dositej, Mrazović, Sterija), Nušić je napravio veliki iskorak ka novim strujanjima i izazovima nove retorike.

2. – *Oslobađanje od predrasuda o retorici.* Nušić je značajno doprineo oslobađanju od brojnih predrasuda o retorici koje su postojale i danas postoje u Srbiji. Nasuprot preovlađujućem stavu da se besednik rađa, a ne stvara, da je priča o retorici u Srbiji zaludan posao – Nušić je ponudio uverljive kontra-argumente. Čitajući njegovu *Retoriku*, na primeru velikih besednika shvatićemo da su i najveći besednici imali ozbiljne besedničke mane i slabosti. Jedan od najvećih grčkih besednika Demosten, imao je govornu manu i tikove ramenom. Ciceron, najveći rimski besednik, bio je nežne građe, glas mu je pri uzbuđenju bio slab. Međutim, oni su upornom vežbom uspeli da otklone slabosti i postali su vrhunski umetnici lepe

48 Branislav Nušić, str. 20.

reči. To je još jedan dokaz da se jake ličnosti i veliki besednici ne stvaraju u idealnim uslovima, već kao odgovor na izazov, u mucu da se savladaju teškoće i slabosti. Nušić je ubedljivo pokazao da talenat udružen sa obrazovanjem, vežbom i proverom u praksi – daje veliki rezultat. „Fabricando fit faber“ – „Kovanjem se postaje kovač“, govorio je Katon.

3. – *Distinkcije: retorika–besedništvo–elokvencija*. Nušić je utro put razlikovanju i novoj interpretaciji pojmova: retorika–besedništvo–elokvencija. On je utemeljio shvatanje koje će kasnije biti preovlađujuće, po kojem je retorika upotreba jezika kao veštine ubeđivanja koja se zasniva na organizovanom znanju. Reč „retorika“ je grčkog porekla (*rhetor*) i prvobitno je označavala onoga koji podnosi zahtev, po pravilu sudu. Kasnije je značenje reči „retor“ proširivano i označavalo govornika, a potom učitelja besedništva. Slično značenje je imala u starom Rimu latinska reč „orator“ – govornik, onaj koji se obraća nekom, koji moli. Rani grčki i rimski besednici retoriku su vezivali za veštinu sporenja i vođenja rasprave, za sposobnost i moć ubeđivanja. U delu knjige o istoriji besedništva Nušić je pokazao da je retorika tokom svog razvoja od V veka pre nove ere do XX veka poprimala različita značenja, podlegala raznolikim upotrebama i zloupotrebama. O njoj su vođeni i vode se sporovi i žučne rasprave, često sofistickog ili aporijskog karaktera (da li su besedništvo i retorika sinonimi, da li je retorika veština, umetnost ili nauka, da li se ona zasniva na estetskom ili logičkom principu, ima li razlike između govora i besede, usmenog i pismenog saopštavanja misli itd.).

Nušić se jasno odredio spram ovih sporova. On je preuzeo klasično značenje retorike i u skladu sa novovekovnim interpretacijama uneo suptilne distinkcije između retorike, besedništva i elokvencije. Zaključio je da ove pojmove ne treba tretirati kao sinonime, te da retorika predstavlja teoriju, skup pravila o lepom govoru, a besedništvo praksu u kojoj se ta pravila primenjuju. Pored toga, on se uključio u sporove oko vrsta (deobe) besedništva i uspeo je da napravi iskorak ka podeli koja preovladava u savremenim udžbenicima.

4. – *Klasična trijada: beseda – besednik – slušaoci (auditorijum)*. Nušić se svojom koncepcijom vratio na klasične stavove u retoričkoj teoriji i praksi, oslanjajući se na tri ključna pojma: besednik, beseda, slušaoci. Pri tome, on je respektovao i značaj prilike (situacije, momenta) u kojoj su govori izgovoreni i značaj efekta koji su izazvali na slušaocima. Pišući o ovoj trijadi on je u svojoj knjizi rezimirao višedecenijsko iskustvo svog istraživanja i praktičnog rada u oblasti retorike koje je ostvario prvo kao uspešan javni delatnik i komediograf, a potom kao predavač i pedagog na Vojnoj akademiji. Pored ove klasične trijade on je smatrao da postoje i tri stožera oko kojih se kreće besednik: istina, dobro i lepo. Vrhunski

besednik je, dakle, onaj koji svojom besedom afirmiše istinu, lepotu i dobro (opštu korist).

5. – *Multidisciplinarnost retorike – spoj klasične i nove retorike.* Nušićeva knjiga rečito govori o njegovoj privrženosti klasičnom i tradicionalnom pristupu ključnim pitanjima retorike i besedništva. Po njemu, klasična retorika nije mrtvo slovo na papiru. Naprotiv, ona je živa, promenljiva i prati društveni razvitak. Ona ne samo da nije prevaziđena nego je i dalje oslonac za novu, savremenu retoriku i njen razvoj. Znanje stare retorike pomaže u formiranju sopstvenog govorničkog profila i u današnjem vremenu. Međutim, Nušić je bio čovek otvorenog uma, imao je izoštren senzibilitet za novo doba i njegove vrednosti, nastojao je da ide u korak sa svojim vremenom. Zato se trudio da reformiše stari pristup retorici, da je modernizuje, ne bi li joj udahnuo novi život. I onda kada je primenjivao moderni pristup i napuštao klasične kanone, on je to činio oprezno i s merom. Zahvaljujući tome, njegova *Retorika* predstavlja plodotvoran (ponekad i eklektički) spoj klasične retorike sa najznačajnijim dometima nove retorike.⁴⁹ Uz to, ona je svojevrsni pledoaje za multidisciplinarnost retorike koja se oslanja i na druge discipline (gramatika, sintaksa, stilistika, logika, pa zatim i psihologija, estetika, etika).

6 – *Etička komponenta retorike.* Nušić je smatrao da je lep jezički izraz u besedništvu nužan ali nije dovoljan. Neophodan uslov je etička vrednost besednika. On podseća da su se veliki grčki i rimski učitelji retorike slagali da „samo čovek od nesumnjivih vrlina može biti orator“, da su gotovo svi pisci i filozofi svih vremena stajali na tome da je vrlina prvi osnovni uslov za jednoga besednika.⁵⁰ Stoga „besedniku mora biti svrha dobro (naravnost), ali da bi to dobro mogao zastupati, da bi ga mogao naglašavati kao svoje duboko uverenje za koje je rad i nas slušaoce da pridobije, njegova duša mora biti jedan bogat rezervoar dobra.“⁵¹ Nušić govori o etosu besednika koji se temelji na služenju svetom besedničkom trojstvu (istina, lepota i dobro) i na jedinstvu: mišljenja – govora – dela! Nušićev život je svojevrsni obrazac tog etosa. Osim osnovnih govorničkih pravila, bez čijeg poznavanja nije moguće osvojiti pažnju slušalaca, Nušić je ponudio potencijalnim govornicima pravila govorničke etike, bez kojih nema dobrog i sugestivnog govornika. Zato nas on obavezuje da o besedi ne sudimo samo po lepoti iskazane reči, već i po moralnoj snazi

49 Po mišljenju Sime Avramovića „Nušić se odlučio za srednji put, koji je bliži klasičnoj retorici, ali onaj čije poruke razumeva moderan čovek i koja je dobro prilagođena modernom vremenu. Isto tako, on prilično svedeno govori o onome što je glavna tema njemu savremenih priručnika za *public speaking*.“

50 Branislav Nušić, str. 119.

51 Isto.

besednika, istine i dobra za koje se on zauzima svojim stavom kao životnim opredeljenjem. Ako bi trebalo da u jednoj rečenici sumiram kredo Nušičeve *Retorike*, onda bi to svakako bila čuvena Ciceronova maksima: *Orator probus esse debet! – Besednik pošten čovek da bude!*

7. – *Značaj retorike u modernom društvu*. Nušić se izdvajao od svojih savremenika i po tome što je jasno video značaj retorike i zalagao se za njen razvitak u Srbiji. S jedne strane, on je podsećao na izuzetan značaj koji je besedništvo imalo u prošlosti. Podsećao je da Biblija počinje rečenicom: „U početku beše reč“; da su velike religije nastale sa velikim prorocima i njihovim sjajnim besedama; da su stari Grci s razlogom isticali: „Govori da bih te video“, da je u demokratskoj državi gde se sve vrši rečju besedništvo kći slobode i so demokratije. Na drugoj strani, Nušić je ukazivao na značaj i perspektive retorike u budućnosti. Nije imao dileme da će uloga i značaj retorike rasti, da će besednički dar i rečitost imati ključnu ulogu u sticanju ugleda i dobijanju podrške. Nušić je shvatio da u savremenom društvu, u uslovima demokratskog nadmetanja ideja, u kojem je govor presudan posrednik, govorničko umeće jeste uslov bez koga nije moguće doseći ugled u društvu. O tome on piše daleke 1933. godine u predgovoru svoje knjige: „Naš javni život u punom je razvitku, te i javna reč stiže u njemu s dana na dan sve više maha i sve veći značaj!“⁵²

8. – *Dragocen pedagoški priručnik*. – U svojim predavanjima na Vojnoj akademiji i u knjizi *Retorika*, Nušić se pokazao kao dobar pedagog koji je uspeo da uskladi sadržaj i koncepciju svog priručnika sa savremenim kriterijumima za obrazovanje u oblasti retorike i komunikacija. Njegov priručnik je koncipiran tako da predstavlja sintezu klasičnih i savremenih kretanja u ovoj oblasti koja je po svojoj prirodi multidisciplinarna. Njegov pedagoški kredo je bio ne pedagogija usvajanja već pedagogija osvajanja znanja; težnja da učenici i studenti retorike steknu sposobnost da kritički i kreativno misle kroz bogato besedničko iskustvo, tako što će biti kadri da oforme valjane sudove u heterogenom društvenom kontekstu.

Još su stari Grci znali da je slobodna reč ključ demokratije i da se mudrom rečju vazda lakše izlazilo na dobar glas nego herojskim delima. Ali, slobodna reč, koja mora biti jednostavna i jasna, ne sme biti prosta i neobrazovana. Slobodan čovek – građanin mora da se pripremi za slobodnu reč. Mora da stekne osnovna predznanja o izgovorenoj reči, da se navikne da bude gospodar svojih misli, i rob i čuvar onoga što je izgovorio.

Imajući to u vidu, Nušić je svojim predavanjima i knjigom nastojao da popuni prazninu koju redovno školovanje ostavlja u verbalnoj komunikaciji i da razvije govorno umeće kod svojih slušalaca i čitalaca.

52 Isto, str. 5.

9. – *Vrhunski stil i jezik knjige*. Poznato je da su Nušićeve javne istupe i književne tekstove krasili elegantan stil, bogat, živopisan i jasan jezik. Kao vrhunski besednik, stilista i majstor pisane reči, on se svakom rečju i svakim napisanim retkom trudio da svojim mislima i idejama dade primeren i skladan jezički okvir, da njihov unutrašnji sklad i misaonu lepotu izrazi na jasan, sređen, elegantan način. To je došlo do izraza i u njegovoj *Retorici*. Za razliku od drugih, po pravilu, teških i dosadnih priručnika retorike, ovaj je napisan jasno i sažeto, tako da čitaoca obrazuje i informiše, pričinjava mu zadovoljstvo i radost čitanja. „Nušićeva *Retorika* je pisana jezikom velikog majstora pera i stila. Ona se upravo time izdvaja u skupini priručnika za retoriku koji čitaocu pruža užitak i nova saznanja pri svakom novom čitanju.“⁵³

10. – *Besednički brevijar*. Više od osam decenija Nušićeva *Retorika* je korišćena kao svojevrsni besednički brevijar. Kao što katolici vekovima koriste molitveni brevijar („časoslov“), koji sveštenik čita svakoga dana, tako je i Nušićeva knjiga neophodan priručnik, knjiga koja se često čita. Jer, u njoj su sadržana uputstva i „male tajne velikih majstora“ kako da reč i rečitost postanu štit i mač kojima se napada i odbijaju napadi, kako tekst besede sastaviti, kako ga najuspešnije prezentovati auditorijumu, kako držati pažnju slušalaca, kako ih ubediti, poučiti ili na neko delo pokrenuti.⁵⁴ Zato su za njom posezali i danas posežu kako početnici koji uče prve lekcije iz retorike, tako i oni koju su ovladali veštinom besedništva a žele da u tome još napreduju. Reč je o knjizi koja je dragocena ne samo studentima i profesorima, glumcima i režiserima već svakome ko mora da govori pred drugima u bilo kom povodu. Dakle, Nušićeva knjiga predstavlja osnovni i nezaobilazni priručnik svima koji žele da se upute u tajne retorike i javnog nastupa.

4. Zaključak

Branislav Nušić spada u mali broj intelektualnih poslenika u Srbiji koji su se posvećeno teorijski i praktično bavili besedništvom i retorikom. Rezultat toga je njegova knjiga *Retorika*. Ta knjiga je napisana sa velikim trudom i ljubavlju. Ona ima puno vrlina koje je čine i danas aktuelnom i značajnom.

Danas možemo konstatovati da je Nušić svojim brojnim dramama i komedijama, retoričkim biserima koje na sceni izgovaraju njegovi junaci i posebno svojom knjigom *Retorika* dao nemerljiv doprinos razvoju, ugledu i značaju retorike kod Srba. Njegova knjiga je prvi moderni udžbenik

53 Vojislav Jelić, „Nušićeva *Retorika*“, str. 443.

54 Isto.

retorike na srpskom jeziku koji je našao pravu meru između klasične retorike kao teorije i savremene nove retorike kao primenjene retorike. Ona je stekla brojnu i raznovrsnu publiku, postala i ostala do danas najčitaniji priručnik primenjene retorike. Njena osnovna svrha nije da odgovori na teorijske kontroverze i dileme retorike i besedništva, već da popuni prazninu koju redovni školski programi ostavljaju u govorničkom umeću i u govornom izražavanju uopšte. Govorničko umeće koje daje ova knjiga namenjeno je svakome ko javno nastupa, posebno delatnicima iz različitih oblasti, radi razvoja njihove sposobnosti i jačanja u njima težnje prema intelektualnom elitizmu.

Nušićev priručnik je izuzetno pogodan za upoznavanje potencijalnih govornika sa osnovnim govorničkim umećem i njihovu pripremu za dalji rad na sopstvenom usavršavanju. Jezgrovito, kratko i jasno, on je dotakao sve relevantne probleme tzv. trougla besedništva (govornik–govor–auditorijum) i ponudio u praksi već višestruko potvrđene savete za uspešan besednički nastup.

U celini posmatrano, Nušićev raskošni talenat, široko obrazovanje, etičnost, umetnički senzibilitet, odmerenost, logičnost i sugestivnost, bogat i živopisan jezik – odlučujuće su doprineli njegovom ugledu vrhunskog komediografa i teoretičara retorike. Ovi Nušićevi kvaliteti su posebno došli do izražaja u njegovim dramama i komedijama, u javnom delovanju i u njegovom bavljenju retorikom. U njima je on postavio svojevrсни obrazac i meru vrhunskog pozorišnog pisca i teoretičara retorike.

Međutim, Nušićeva *Retorika*, pored nesumnjivih vrlina ima i određene slabosti. *Prvo*, tematski okvir knjige je preširoko i preambiciozno postavljen. Pored složenog i veoma zahtevnog prvog dela o nauci retorike, autor je u optiku svog istraživanja i izlaganja uneo istoriju besedništva i antologiju najznačajnijih beseda u dugoj povesti čovečanstva. U prvom delu knjige on je postavio sijaset pitanja na koja su izostali celoviti i teorijski utemeljeni odgovori. To je imalo za posledicu da je taj deo knjige nedovoljno razvijen i u nekim delovima je ostao na nivou tek racionalnog postavljanja problema. Doduše, taj deo sadrži ključne pojmove retorike, izvanredne ideje, analize i primere o besedništvu, besedi i besedniku. Nažalost, autor ih nije uvek uspevao da razvije i dublje teorijski utemelji. Na taj način, njegov ambiciozno formulisan prvi deo knjige ostao je na nivou skice. *Drugo*, kada se posmatra celina, manje je uspela Nušićeva analiza besedništva i auditorijuma, tako da je u tom delu knjiga ostala nedorečena. *Treće*, Nušić je uložio mnogo truda da precizno odredi ključne pojmove i kategorije retorike. Međutim, suptilne distinkcije između retorike i besedništva, pisanih i usmenih govora, nisu jasno naznačene, još manje između govora i besede. *Četvrto*, u knjizi je prisutan eklekticizam koji se otkriva na mestima kada Nušić pokušava da krute

kanone klasične retorike spoji sa zahtevima moderne primenjene retorike i *public speaking*-a. *Peto*, književna, stilsko-jezička dimenzija knjige baca u zasenak stručno-edukativnu. Nušić književnik potisnuo je u drugi plan Nušića teoretičra, pedagoga. Retorički sadržaji čine samo 1/3 knjige, a 2/3 su istorijski i publicističko-književni sadržaji. *Šesto*, knjiga pati od određenih nekonzistentnosti, ponavljanja tema koje se obrađuju u pojedinim delovima. *Sedmo*, izostala su precizna upućivanja na bogatu literaturu koju je autor koristio. Na kraju knjige nema spiska korišćene literature, predmetnog i imenskog registra koji bi olakšali njeno čitanje i korišćenje kao praktičnog priručnika. I *osmo*, u knjizi je nedopustivo puno priređivačko-uredničkih propusta, stilsko-jezičkih i štamparskih grešaka koje su ponovljene u drugom i potonjim izdanjima.

Stiče se utisak da je Nušić ovu knjigu pisao u žurbi, da rukopis nije „prevreo“, „izbrušen“ i „retuširan“ kao što je to slučaj sa njegovim književnim delima. Po svemu sudeći, bolest i prerana smrt su ga sprečili da ovaj posao uspešno okonča.

Bez obzira na pomenute slabosti i ograničenja Nušićeva *Retorika* je obavila svojevrstu prosvetiteljsku misiju u Srbiji. Ona je značajno doprinela da retorika, kao veština javnog nastupa i sposobnost ubeđivanja, postane temelj sve brojnijih savremenih veština koje imaju za cilj da prenesu neku poruku (reklama), da uspostave mostove saradnje među raznim kulturama, da neguju jezik i stil svakodnevnog govora i javnog nastupa (kultura govora). Zato je ona doživela više desetina izdanja i objavljena u više desetina hiljada primeraka.

Jovica Trkulja

TOPICALITY OF NUŠIĆ'S RHETORIC

Summary

Branislav Nušić belongs a small group of intellectuals in Serbia who were committed in their work on oratory and rhetoric. The result of that work is his book *Retorika* (Rhetoric) published in 1933. The author analyses in this paper 1) the place of Nušić's *Rhetoric* in Serbian scholarship on oratory; 2) Effectiveness of Nušić's combination of classical rhetoric and experiences of new applied rhetoric; 3) Topicality and relevance on Nušić's rhetoric. Analysing virtue and disadvantages of Nušić's book, the is the first modern textbook of rhetoric in Serbian language, that it has obtained numerous supporters in public opinion, and that it has remained the best-read handbook of applied rhetoric. With the book Nušić has left a lasting mark which is deep and relevant at the same time. He believes that his contribution to rhetoric is equal to his contribution to Serbian literature

and theatre. In spite of some of its shortcomings and limits it has made an educative mission in Serbia. At the end the author points out that Nušić has very much contributed that rhetoric, as a skill of public appearance and ability of persuasion, becomes a foundation of ever increasing contemporary skills aiming at transmitting certain messages (adds), at making bridges of co-operation between different cultures, and at cultivating language and style of everyday life and public appearance (speech culture).

Key words: Nušić's *Retorika* (Rhetoric), rhetoric, oration, rhetorician, auditorium, classical rhetoric, new rhetoric

Beli prozori, ulje na platnu, 72 x 100 cm, 1936.

ISTRAŽIVANJA

UDK 821.163.41.09-31 Нушић Б.

Сања Вуковић

апсолвент Одсека за српски језик
Филолошког факултета Универзитета у Београду

СВЕВРЕМЕНСКА МИТСКА УНИВЕРЗАЛНОСТ У РОМАНУ ДЕВЕСТОПЕТНАЕСТА БРАНИСЛАВА НУШИЋА

Са освртом на *Дневник о Чарнојевићу*
Милоша Црњанског

Резиме: Сагледавајући Нушићев роман *Девестіоіейінаесіа* (*Трагедија једног народа*) књижевна критика донијела је суд да се несумњиво ради о историјском роману без претјерано великих умјетничких домета.¹ Ако се вриједност умјетничких домета утврђује према универзалности коју у себи носе саставни елементи умјетничког дјела, покушаћемо да укажемо на постојање таквих

1 У *Историји српске књижевности* Јована Деретића проналазимо кратку анализу овога романа: „У обимном мемоарском делу *Девестіоіейінаесіа* суочен с величним трагедије свог народа побегао је у патетику, која му као рођеном комичару најслабије полази за руком.“ (Деретић 2007: 980) Овакво становиште, у свом магистарском раду, заступа и Славица М. Дејановић: „Ипак, историјски роман *Девестіоіейінаесіа*, настајао је у стваралачки најсушнијем периоду Нушићевог живота, од 1915 до 1921. године. Непосредно после синовљеве погибије и одступања преко Косова и Албаније, већ у Улцињу, за време кратког предаха, Нушић је отпочео да пише овај свој роман.“ У наставку аутор износи став да се због великог броја историјских, али и неколико биографских чињеница, несумњиво ради о историјско-мемоарској прози, како су тврдили претходни критичари који су се бавили овим романом, цитирајући ставове Јована Деретића и Милана Ђоковића. Анализирајући роман првенствено на основу биографских и историјских чињеница, читалац би могао закључити да се ради о роману о историји, а не о историјском роману. Разлику између ова два појма уочава и Миодраг Матицки позивајући се на Сен-Марк Жирарденово мишљење према коме: „(...) историја говори само о ономе што ради човечанство; роман говори о ономе чему се оно нада и о чему сања.“ (Матицки 2000: 239), а које је изузетно важно у сагледавању овога романа, јер *Девестіоіейінаесіа* много више говори о недосањаним надама и сновима преко којих се сагледавају и описани историјски догађаји.

елемента у *Девестиојетинаестиој*, али и на оне елементе који овај роман повезују са модерним романом, који почива на ратном искуству, какав је *Дневник о Чарнојевићу* Милоша Црњанског.

Кључне речи: универзални елементи, сеоба, блато, нада као обмана, чекање недолазећег, синови у рату, немогућност избора, трајни споменик

Анализирајући вишеслојну значењску структуру Нушићевог романа *Девестиојетинаестиа* као једна од првих идеја намеће нам се Аристотелово поимање односа историје, филозофије и умјетности. Однос ових трију компоненти Борислав Пекић дефинисао је као вишеслојност мита, при чему мит представља оно што је у једној умјетности универзално². Да бисмо утврдили који су то елементи романа који носе *свевременску митску универзалност*, како ју је назвао Пекић, потребно је направити извјестан отклон од оних поглавља романа која су везана искључиво за његову историјску подлогу као што су поглавља *Једна борба*, *Сшари краљ* и *Србија у иланинама*.

Поднаслов Нушићевог романа – *Трагедија једног народа*, односи се на принудно повлачење становништва³ без могућности избора, повлачење без намјере и циља: од Београда, преко Ниша, Скопља, Приштине, Призрена, Пећи, пут албанских планина. Призор колективног страдања Нушић сагледава као пресјек индивидуалних трагедија,⁴ али и описима повлачења уз снажну кулминацију глагола, чиме роман представља интензивну слику покрета праћену звуком који води до безумља, и разорном снагом уништења:

„...да све уништиш, да све разори, да све сјали, да све зашре, да сав живот сатори и угаси онако као лавина када се просие из усијане планине.“ (Нушић 2006:140)

- 2 „Вишеслојност мита састоји се од поетског, пиктографског слоја који је средњи и који повезује највиши онтолошки, суштински у ствари са најнижим историјским.“ (Пекић 2007: 37)
- 3 Повлачење српског становништва 1915. године, односно догађај, упамћен у колективној свијести као *албанска Голгоџа*, о коме су поред Нушића писали: Расто Петровић у поезији и Дану шестом, Александар Вучо у Мртвим јавкама, Стеван Јаковљевић у Српској трилогији...
- 4 У *Девестиојетинаестиој* појављује се више епизодних јунака који наратору исповиједају свој индивидуални доживљај рата и принудног повлачења, или препричавају оно што су чули од других (нпр. поглавља: *Мали Бојко*, *Једно дјевојче*, *Сликарева трагедија*, *Госпа у црнини*). *Госпа у црнини* која се појављује више пута у току повлачења, могла би се довести у везу са средњовјековним апокрифом *Ход Божиородице по мукама*. Иако је изгубила три сина у рату, Госпа са изгнаницима путује кроз пакао, доживљавајући колективни бол као свој, што јој улива снагу и даје разлог да настави даље. Ипак, пред албанским планинама, у посљедњој глави романа, и та надреална Госпа која подноси све муке остаје без ријечи: „Када сам је упитао шта мисли, шта ће, она ми ни речи није одговорила, бацила је само поглед на снежне планине које су биле пред нама.“ (Нушић 2006: 449)

„...осећам како ме *засија* топао пепео лаве, *засија* моје драге и миле.“ (Исто: 146)

„*Иде* се жмурећи, насумице, *џага се*, *џосрће се*, *враћа се* одакле си пошао и опет полази. Не знаш куда, нити видиш пута и предмете који су пред тобом, не видиш ни друга који је крај тебе. *Чујеш* само око себе како нешто *џуџињи*, *бучи*, *џичи* и *брекће* и осећаш како те нешто *засија*, једнако *засија*.“ (Исто: 175)

„Је ли то лавина која се *слила* са усижаних планина те *ваља* долином и *џлави*, *ждере* и *сајорева* и уништено *засија* и *заџрџава*. Је ли то *доџрла* до нас и јесмо ли већ под лавином?“ (Исто: 176)

У српској књижевности мотив *сеобе* као универзални мотив, како каже Миодраг Матицки,⁵ али и као неминован удес једног национа, у првом плану везује се за роман *Сеобе* Милоша Црњанског. Вук Исакович, спремајући се за *војну* каже:

„Ето, помисли, довољно је одселити се из једног места, па да све што остављаш буде као и да није било.“ (Црњански 1962: 17)

Нушићеви јунаци, такође, остављају све као да никада није било. Моменат одласка заправо представља прекид са свим оним што су некада били и губитак свега онога што су некада имали. Све што је претходног дана припадало садашњости, не временској већ егзистенцијалној, неповратно одлази у прошлост.⁶

„Промичу читаве породице забринута лица и носе свој тежак терет и бол, и уз то нешто имања, колико је могло стати у оној кутији, кеси или бошчи, коју је свако грчевито стегао уза се.“ (Нушић 2006: 68)

Изгнаници са собом носе своје имање, онако како су јунаци *Сеоба*, Исаковићи и њихови сународници, носили своју кућу. Као пужевина својим леђима. (Црњански 1962: 1704) Ни од једних, ни од других нема више ни трага. Од првих су, како каже Црњански, остала само два-три имена, од других посијани грбови по туђини.

Иако се оба романа заснивају на мотиву *сеобе*, много значајнију паралелу од ове између *Девеистиојетинаестије* и *Сеоба*, могли бисмо повући између Нушићевог романа и *Дневника о Чарнојевићу* Милоша Црњанског.

Узимајући у обзир да се *Девеистиојетинаестија* одређује као роман мемоарског карактера, а *Дневник о Чарнојевићу*, што се види и из самог

5 „*Сеобе*, тако, постају универзална тема: *џремешџаху се сваки час, из џролећа, у јесен, из леџа у зиму, из весеља у џлач, из дана, у ноћ*.“ (Матицки: 2000: 159)

6 Прошлост у *Девеистиојетинаестиој* може се поистовијетити са насловом шестог поглавља *Сеоба*: *Прошлост је џрозан, муџан бездан, џишо у џај сумрак оде, не џосиоји више и никад није џосиојало*. (Црњански 1962: 97) Ипак, изгнаници у Нушићевом роману све до смрти покушавају да васкрсну прошлост, но ти покушаји изгледају као вапај очајника који чека извјесну смрт: „Узалудна жудња за свим тим постоји, човек се не може одрећи нечег *вандредној*, макар оно дошло и *џри свршеџику*, како вели Црњански. Човек се не може помирити са тим да све тек тако може да прође.“ (Матицки: 2000: 159)

наслова, дневничког карактера, између ових романа може се успоставити и жанровска аналогија. Док први роман доноси снажне експресионистичке сензације уклопљене у једну цјелину, *Девестиојетинаесџа* поред експресионистичког израза, који је нарочито присутан у описима покрета, представља спој фолклорних,⁷ реалистичких,⁸ натуралистичких,⁹ али и оних елемената преко којих је Нушић успио да оголи сваку индивидуалну нискост.¹⁰ (која се појављује у заједничкој невољи) и за које би се могло рећи да припадају сатиричном слоју романа. У тренутку повлачења, за вријеме тренутног боравка у Призрену, један од изгнанника пита другог како то да се држава растура, а кухиња Врховне команде још увијек одржава (Нушић 2006: 340) на шта добија одговор:

„Ех, држава – додаје пакосно изгнаднели чиновник окружне благајне – држава је друго, а кујна друго. Кујна Врховне команде је једна традиција која се одржавала кроз све ратове. Не можете ви тражити да се једна традиција тако лако растури за љубав тога што је држава пропала.“ (Нушић 2006: 340)

Паралела међу романима остварује се и у приказу индивидуалног доживљаја рата, али и у сагласју природе са ратним, односно послератним доживљајима рата јунака романа. Прво поглавље *Девестиојетинаесџе*, *Последњи сејшембарски дани*, доноси причу о страдању као

- 7 Фолклорни елементи у роману обично се појављују на почетку поглавља као контраст садашњости у односу на прошлост. Уздизање прошлости путем легенде, епске pjesме, помињањем славних јунака, мишљу о Косовском завјету... до краја романа, ипак, у потпуности бива деградирано трагедијом колектива, али и појединаца која нема свој крај. Сам Нушић у *Појвору* романа каже: „Одатле даље настају трагедије појединаца, од којих свака за се заслужује по једну оволику књигу.“ (Нушић 2006 : 455)
- 8 Реалистички елементи огледају се у самом опису повлачења, али и анализи појединачних ликова који се појављују у роману.
- 9 Натурализам уочавамо у моментима описа смрти, нарочито смрти дјецe, какво је поглавље *Бацајше сами у ојањ децу*, али и оним моментима када нагон постаје јачи од свих обзира, или поимања дужности: „... леже мртви волови који се распадају и они који су тек липсали и са којих гладан војник сече парче меса пре но што стигну пси да га подрпају.“ (Нушић 2006: 243)
- 10 „Већ првих дана бежања видео је да међу бегунцима има бар два соја људи.“, писао је Миодраг Павић у *Унутрашњој сирани вешра* на оним странама посвећеним мотиву сеобе. (Павић 1996: 25) И у Девестопетнаестој у току масовног кретања уочавају се два соја људи. Они који у несрећи не губе осјећај за друге и они који општу трагедију доживљавају само као своју. Међутим, општа трагедија све више је губила карактер општег: „Восталом, што се дубље газило у катастрофу, што се у томе вртлогу, који нас је захватио, слазило ниже и ближе дну левка, све се више губио интерес за опште појаве и све се више истицала себичност. (...) Брига која је морила светину било је питање о хлебу који је врло тешко било наћи, и разговори који су се водили у светини били су само о путу којим је ваљало поћи. На путу доведе још се могло заваравати оваквим и онаквим гласовима, али се сад већ у очима јасно видела ситуација.“ (Нушић 2006: 338)

и првим порушеним надама. Уводећи нас у колективно страдање, наратор износи и личну трагедију: губитак сина. Догађаји посљедњих септембарских дана у *Девеџисџојетинаесџој* могли би се описати истим оним ријечима које стоје на почетку *Дневника о Чарнојевићу*:

„Јесен и живот без смисла.“ (Црњански 2004: 5)

Црњански бесмисленост живота везује за јесење дане, а мотив јесени у Нушићевом роману до краја остаје један од доминантних:

„Јесен оголела дрвета и сасула модро лишће у јарак друма, кише умесиле у тесто дебели слој прашине, која обично покрива тле овога друма, а сасушена трава покошених ливада прострла се лево и десно, као огромни, прљави, жути ћилимови. Још само китњаста ред високих јабланова, који недалеко од пута первазе варошки јаз, својим тамним зеленилом освежавају нешто мало мртву јесен.“ (Нушић 2006: 41)

„Над Приштином је легла дубока тама мутне и кишне јесење ноћи.“ (Исто: 105)

„...прелазили са предмета на предмет у разговорима бескрајним, као што је јесења ноћ бескрајна.“ (Исто: 137)

Аналогија међу романима може се успоставити и пратећи честу употребу мотива блата. У *Дневнику о Чарнојевићу*, сјећајући се ратних призора, Рајић, чије нам се име открива тек на табли болничке постеље, каже:

„...гадно је било и тамо крај Раче у води: увек ћушке, псовке; али је ово било лудило у мору блата. Све мокро, све киша, куће неке разрушене, вода што смо пили била је блатна, хлеб је био пун блата.“ (Црњански 2004: 24)

Блато у *Девеџисџојетинаесџој* појављује се као стални пратилац принудног кретања и смрти која то кретање прати, али и догађаја са фронта, које поред сопствене спознаје, наратор сазнаје и из разговора са другим изгнаницима.

„Са сваког парчета њиховог одела цури киша, хаљине им се улепиле за тело, а блато их засуло до колена...“ (Нушић 2006: 69)

Присјећајући се смрти младих умјетника,¹¹ који нису имали добровољно снаге да се суоче са страховтама збјега, Нушић закључује да је сва млада снага лежала испијена у блату:

„Крај мене је лежао у блату лепотом заносни принц Карл Хајнц, крај мене је лежао у блату идеалиста Арман Дивал, лежао је у блату поносни Дон Ерик од Паласиоса.“ (Исто: 103)

За разлику од Рајића који, сажето, блато одређује као *све*, па чак и хлеб и воду, свеукупност страховте која прати ратне догађаје Нушић остварује сталним повратком на овај мотив. Аутор му се враћа толико

11 Описујући изгнаничку колону која је кренула у повлачење након пада Скопља, Нушић открива имена оних умјетника који су, гледајући слику принудне сеобе, расула и пометње, самовољно одабрали смрт, као што су писац Милутин Ускоковић, пјесник Велимир Рајић и глумац Миодраг Бековић.

пута да стичемо утисак да не постоји кутак описан у роману, а да није био упрскан блатом. Блато постаје једна од најтежих препрека:

„...те сам морао врло обазриво ступати, јер је до моје куће ваљало пребродити силно блато...“ (Исто: 135)

„А друм, раскаљан, излокан, преливен дебелим слојем, житког блата...“ (Исто: 148)

„Нису нас умориле толике борбе и нагло наступање колико блато.“ (Исто: 232)

И они елементи који су некада имали симболику ослобођења, као што су пушке, ордени, и славне заставе, како их назива Нушић, такође завршавају у блату. Блато уништава њихову симболичку вриједност, обезвређује смисао свих претходних страдања, јер *слобода* се ваља у блату као идеал ограниченог трајања:

„...све, све је то лежало по потоцима, по јендецима, све растурено, све погажено.“ (Исто: 143)

Слика страдања постаје још интензивнија, али и бесмисленија, у оним моментима у којима се писац осврће на непосредну прошлост, када је народ који се повлачи ослобађао исту ону земљу са којом се повлачи да би отишао нигдје. На том путу тумарања све претходне борбе постају му апсурдне, а романтичарски елементи које Нушић уводи као контраст безизлазном тренутку садашњости добијају трагикомичан тон, обједињујући апсурдну прошлост и апсурдну садашњост:

„На Ђуниској станици заостали су однекуда вагони у којима је био натоварен наш Војни музеј из Београда. Тај музеј је сва наша новија историја, историја наше стогодишње борбе, јер целога свога века што је за нама ми нисмо стигли шта друго да радимо до да се боримо. Кад су већ и власти напустиле Ђунис, кад је већ непријатељ заузео обе Мораве, светина у Ђунису разбија те вагоне, мислећи да ће у њима наћи штогод што би јој могло користити или, ваљда, што непријатељу не треба кад падне у руке. Требало је видети ону страшну ружну слику. Разочарана свети-на узе да баца оне светиње, од којих је свака један део историје; узе да их баца и гази, разносећи их уз дивљу дреку и церекање.“ (Исто: 142)

Овдје Нушић први пут уводи мотив неоснованог смијеха, смијеха без разлога који дочарава колективно лудило једног народа, смијех онога који више разумно не расуђује, јер му је трагедија помутила *и душу и разум*. (Исто: 142) Старац коме је добош послужио као столица, исти онај добош којим је раније архимандрит Милентије позивао на револуцију, још једном показује како тренутна сврха у безизлазности једног тренутка надмашује мисао о вјечности једног идеала. Карађорђеове звијезде вуку се по блату, цијела историја похрањена у Војном музеју стаје на један вагон, добош служи као столица... све оно што се некада чинило велико, славно, одједном постаје мало и бесмислено.

Колективни доживљај прошлости приказан са дозом патоса, сукобљава се са индивидуалним доживљајем рата у коме борба за егзистенцију,

крајњи нагони и потребе човјека у рату побјеђују и обезвређују сваку врсту колективног романтичарског погледа. Идеализовани опис прошлости, који како каже Деретић (Деретић 2007: 980) заиста носи одређену врсту патоса,¹² бива негиран личним трагедијама ратне садашњости до те мјере да постаје апсурдан. Дакле, у *Девеистиојетинаестиој* осврт на прошлост, који углавном стоји на почецима поглавља романа, не стоји у функцији идеализације прошлости, већ негирања садашњости, а можда¹³ и будућности.

„Досад смо ишли нечему одређеноме, са вером: кад стигнемо тамо где смо кренули – да смо завршили низ својих невоља; сад већ идемо нечем неодређеном, непознатом, неизвесном и без икакве вере.“ (Нушић 2006: 366)

Инвокација прошлости у роману заправо најављује пропаст будућности. На сличан начин се и Рајић на почетку *Дневника о Чарнојевићу* присјећа прославе Видовдана три младића која клече и љубе тробојку. (Црњански 2004: 6)

Апсурдна садашњост која поништава још апсурднију прошлост, отвара простор за питање:

„Да ли је одиста вера јача од туге, а нада снажнија од бола?“ (Нушић 2006: 17)

Постављајући, реторски, овакво питање у уводном дијелу, наредна поглавља романа могла би се посматрати као одговор на ово питање.

У судару личних судбина и колективног принудног кретања мотив наде појављује се у различитим варијацијама. Једна од њих је и посљедња нада како гласи назив једног поглавља. Посљедњу наду како спас очекују они које Нушић назива оптимистима. Они до последњег момента вјерују у спасоносни долазак савезника, снагу Русије, Дарданелске дивизије, Моравске дивизије, снагу сопствене војске...

„Па зар Руси неће у случају да бас Бугари нападну искрцати за двадесет четири часа војску на Варну и Бургасу.“ (Исто: 33)

Међутим, приче о доласку Руса¹⁴ и осталих савезника шире се као лажне вијести, праву истину нико не зна. У *Дневнику о Чарнојевићу* Рајић то и каже:

„Нико није имао појма: где су Руси и шта нас чека.“ (Црњански 2004: 22)

12 Нушић нарочито користи оне топусе које проналазимо у књижевности 18. и 19. вијека, описујући нпр. краљевство које спава, Косово као грдно судилиште, мотив сјени Букашина Мрњачевића, често зазивање отаџбине...

13 „...тамо ће нас можда заобићи даље невоље.“, каже у уводном поглављу романа. (Нушић, 2006: 9)

14 „Може ли то бити Русија, најјире као једна велика, нејирељедна зелена пољана, а потом као безгранична завејана Русија, Русија као надземаљско царство? Може ли Русија бити оно нешто светло, значајно, где треба отићи, смирити се на нечем чистом, бистром, плашном као површина дубоких торских језера, вреди ли

То су два питања на која у почетку романа *Девестиојетинаесџа* будући изгнаници такође немају одговор. Па ипак се надају.

Оптимисте вјерују у снагу ријечи дипломатије:¹⁵

„То је истина... уосталом да... сам факт – се не може спорити, само мобилизације на значи увек и рат.“ (Исто: 33)

„Између одбијања захтева и рата има још нечега... Да, пре оружја, дипломатија има реч.“ (Исто: 34)

За разлику од њих, песимисте тешко дозвољавају себи да повјерују у посљедњу наду:

„Ал’ ако се дипломатија превари?“ (Исто: 34)

На сваки помен приближавања опасности, док оптимисте безусловно очекују последњи трачак наде, песимисте сматрају да је боље што прије напустити мјесто на коме су се привремено задржали.¹⁶

Убрзо након пада Скопља, однос између оптимиста и песимиста биће готово непромјењиво утврђен у корист ових других:

„Говорило се са много мање поуздања но јуче и прејуче, јер и највеће оптимисте, осећале су да пред њима лежи једним дахом порушена кула коју су дотле зидали од грчких, румунских и савезничких снага.“ (Исто: 55)

тежити *нечем вандредном*, што као небо све покрива? Има ли ичега у празници која настаје нестајањем, нарастањем прошлости, која је, као мутан бездан, у стању да све прогута. Важи ли за Црњанског далека источњачка мудрост. Све је таштина, ништа, ништа је све; све је *вечито ништа*, како пева Стерија у Даворју.“ (Матицки, 2000: 161)

- 15 Коначан суд о дипломатији као посљедњој нади видимо у ријечима једног пуковника у поглављу *Vive les al...*: „Ја никада о дипломатији нисам имао високо мишљење али сам веровао да је њено расуђивање о догађајима бар два-три степена изнад нуле. Овај ће рат бар донети и тај добар резултат што ће открити да је дипломатија једна сасвим излишна и скроз некорисна установа. Од почетка рата није ништа предвидела и сад још не уме ништа да предвиди. А ствари су тако просте и тако јасне, вероватно, зато баш што су јасне, дипломатија их мање види.“ (Нушић 2006: 43)

- 16 О односу између оптимисте и песимисте Б. Пекић каже:
„Оптимиста је човек који премда верује у немогуће, не мисли да се оно и њега тиче. Оптимиста је опасан не зато што верује у добар завршетак него што га то, та вера, спречава да ишта чини да до њега стварно дође. Оптимиста је човек за кога је правило тек несрећан случај, а срећан случај правило. Оптимиста је човек који се нада да ће научити да плива, тек када падне у воду. Оптимиста је онај који на самртној постељи верује да ће другом приликом бити боље среће. Оптимиста је онај који на путу кроз пустињу носи убеђење да ће преживети, песимиста у међувремену носи воду и грумење соли, иако верује да ће умрети.

С оптимистом се живи лакше и краће, с песимистом теже, али дуже. Корисни оптимизам у животу појединца може постати убитачан ако га гаје – народи.“ (Пекић 2007: 47)

Оптимизам који се са појединаца врло лако пресликавао на масу, која је трагала за било каквом утјехом, до краја романа заиста се појављује као посљедња обмана пред коначно уништење.

Праћећи ток кретања, песимизам временом постаје стање колективног погледа на стварност којој се немогуће супротставити. Званичним извјештајима који су се толико пута показали као лаж, више нико не вјерује. За разлику од Рајића који утјеху тражи у успостављању невидљивих суматрастичких веза са небом и лишћем,¹⁷ у *Девеџиојетинаест*ој након порушених нада све везе бивају покидане, остају само покушаји заваривања себе:

„Погубише храброст и најупорнији оптимисти, попустише и они који су до малочас веровали званичним извештајима, те крену набујала река народа и поче се ваљати, тискати, обарати и ломити све пред собом.“ (Исто: 134)

„Покушах још једном да се приберем, покушах још једном да се отргнем од утицаја масе која повуче човека за собом као речна матица лаки чамац и не да му да плови својим правцем; покушах још једном да заварам сам себе.“ (Исто: 175)

Трагизам Нушићевог романа бива увећан тиме што се више пута у току описаног догађаја посљедња нада појављује са закашњењем: и овога пута у вези са Русима, савезницима, Дарданелском дивизијом, Моравском дивизијом, притицању у помоћ Петра Бојовића и његове дивизије. На пристизање Моравске дивизије, један од официра каже:

„И као свака нада, и ова стиже доцкан.“ (Исто: 107)

Међутим, посматрајући мотив наде уочавамо и оне моменте у којима нада нема никаквог смисла, представљајући потпуно безизгледну могућност које је јунак свјестан, а ипак очекује њено остварење у будућности. У *Дневнику о Чарнојевићу* говорећи о некој бољој будућности, Рајић иронично најављује долазак једног бољег столећа:

„Ја видим да ће доћи једно боље столеће. Оно увек долази.“ (Црњански 2004:110)

Понављајући исту реченицу више пута, немогућност доласка постаје све извјеснија. Посљедња најављена доласка новог столећа говори о његовом доласку након смрти. Ипак, то столеће никада се неће подударати са оним у коме Рајић каже:

„Нити имам чега што желим, нити чега што жалим.“ (Исто:135)

Безизгледне наде свјесна је и мајка коју Нушић описује на почетку *Девеџиојетинаест*е, а која чека сина пуних седамнаест година, па ипак га и даље чека. И у једном и у другом роману поставља се питање да ли има смисла очекивати нови долазак. Повезујући лични бол са мајком која ишчекује сина, сам наратор више пута понавља: *ја сам*

---

17 „Неко ко се стиди љубави, неко ко не жали људе већ лишће и ко зна да има милион оних што воле само лишће сасвим логично и може да пожели да сви *заволе лишће*. Тако се лишће и уопште све оно што лишће може симболизовати претвара у необично важан смисаони тон на самом крају *Дневника*.“ (Микић 2004: 168)

та чекао, ја сам та чекао, ја сам та чекао... (Нушић 2006: 18) да би на крају закључио:

„Ја те чекам... ти ћеш доћи.“ (Нушић 2006: 19)

Ипак, описујући судбину *Госпе у црнини* која је такође изгубила дјецу, Нушић пред сам крај романа открива да једину наду родитељу који изгуби дјецу, може донијети поткопавање бола као јединог поуздања и јединог смисла живота. Раскид са болом представља раскид са животом. За родитеља раскид са болом идентичан је ономе у тренутку у коме се мртавац спусти у гроб:

„А кад дође последњи час, да то драго тело спусте у гробницу, тек видиш целу целзату истину у свој грубости својој; онда тек видиш како ти се отима загрљају и погледу и она последња обмана“ (Исто: 412)

За разлику од наратора, који са мајком Станом свој бол поткопава и даље и тиме продужава смисао свога трајања, *Госпа у црнини*, која у себи сажима бол колективног збјега, остаје на мосту упереног погледа у албанске планине. Она не може даље. Њено посљедње разочарање је колективна пропаст.

„Срео сам и Госпу. Са њенога сам лица најјасније прочитао колико је тешкога бола задало ово последње разочарање. Када сам је упитао шта мисли, шта ће. Она ми ни рече није одговорила, басила је само поглед на снежне планине које су биле пред нама. То је било последње виђење с њом!“ (Исто: 449)

Али није *Госпа у црнини* једина која не може даље. Иако су многи на путу повлачења принудно одустали, Нушић издваја оне који не само да одустају у путу, него одустају и од живота. Као један од првих примјера издваја случај самоубиства пуковника Душана Глишића:

„То је било прво самоубиство, а биће их још. Биће их!“ (Исто: 99)

И било их је. У истој глави Нушић описује самовољно опредјељење за смрт писца Милутина Ускоковића. Тражећи било које мјесто на коме се не чује топовска паљба Ускоковић жели да пронађе себи мира:

„Онда ја идем тамо. Ја хоћу мира, разумели та Европа једанпут да ја хоћу мира.“ (Исто: 101)

Потрага за миром као последица доживљаја рата појављује се и при крају *Дневника о Чарнојевићу*, и то као жеља за смирајем очију, који опет подсећа на кончан смирај очију младих умјетника у *Девесџојетинаесџој*, у оном времену у коме су по Нушићу *живи завидјели мртвима*:

„И те боје умириће моје очи, а ја сам сав миран, кад ми се смире очи.“ (Црњански 2004: 134)

Након тога Нушић описује смрт глумца Миодрага Бековића и пјесника Велимира Рајића. Тиме аутор у роману уводи тему страдања умјетника у рату. Поменута тема нарочито је разрађена у поглављу *Сликарева шраједига* у коме наратор води полемику са младим, некада успјешним, сликарком који је у рату остао без десне руке.

Сликар износи своја запажања у односу државе према културним угосленицима, положају умјетника у рату али и о томе ко у рату страда, кога носи одушевљење, а у коме лични интереси пред одушевљењем никада не посустају. Посебну симболичку вриједност има сиже који препричава сликар за своју недовршену слику, једну већу композицију, коју је започео на студијама у Прагу, а није довршио:

„Обнова, буђење, пролеће. Небо пуно зрака под којим бљешти још не отопљен снег на врховима планина. Кроз зрак пролеће птица носећи у кљуну сламчицу да свије ново гнездо. Вода набујала, земља отворила плућа и испарава, бувица протеже крила, буди се гуштер који је спавао под каменом и диже зелену главицу да срце зрак; гране у млада дрвета, које су се биле подбиле под теретом снега, исправљају се, кора пуца на дрвету; наилази сок и обнавља живот.“ (Исто: 207)

Премда ликови Нушићевог романа не успостављају Рајићеву суматраистичку везу са природом, а у динамици збивања вјероватно и немају времена за тако нешто, у овој сликарској композицији по први пут се назире суматраистичка веза између умјетника и природе. Ипак, композиција остаје недовршена, а младић каже:

„Као што је недовршен и мој живот.“ (Исто: 207)

Тиме се сиже за сликарску композицију пресликава на значењску структуру романа у цјелости. Сликар без десне руке своју композицију никада неће довршити, од 40 000 мученика 36 000 никада се неће вратити. Младост једне генерације отишла је у неповрат.¹⁸ Могућност повратка изгубљеног не постоји:

„(...) ви морате помишљати да има појава које изгледају могуће, а у ствари су немогуће.“ (Исто: 212)

Међутим, не само да не постоји могућност повратка, већ се поставља и питање могућности било какве утјехе од Нушићеве посвете на почетку романа до завршних поглавља у којима чак пет пута понавља: *свршено је*. Мотив бајке, умјетничке творевине са срећним завршетком за јунака који преживљава немогуће да би до њега дошао, не супротставља се немогућности повратка изгубљеног. Бајка, у чији срећан крај ће, можда, повјеровати будућа покољења, за јунаке Нушићеве *Девећестојетинаест* никада неће бити израз утјехе:

„Силни пером опеваће наше јаде, сили срцем заплакаће над нашом невољом, а силни душом пружиће им горке речи утехе – али то нас неће утешити, неће утешити.“ (Исто: 454)

Ако умријети значи престати бити нечији син,¹⁹ онда смрт није само кидане везе са животом, већ и поништење свих претходних улога

18 „Тридесет шест хиљада од четрдесет нашли су њихове у Албанији. Нисам ни слушао – каже с горком јеткошћу Нушић – да ће Србија чинити једну генерацију омладине једноставно бацајући зверовима за храну као неопходно месо.“ (Ђоковић 1964: 322)

19 „(...) умрети само значи престати бити нечији син.“ (Павић 1996: 29)

које је тај живот имао. Са становишта улоге смрт сина јединца истовремено значи и смрт оца, премда његова веза са животом и даље постоји. Како би подигао споменик настрадалом сину, Нушић умјесто каменог споменика пише роман *Девесџојейинаесџа* на почетку кога стоји посвета:

*Месџо шроине камене ѓлоче,
сине,
овом књиџом шуџе и болова
бележи ши ошац ѓроб.*

Непролазно умјетничко дјело надживљава пролазност живота и још једном се појављује као непотрошни свевременски универзални елемент, једини трајни споменик мртвима и једина трајна спона између живих и мртвих.

Sanja Vuković

THE CONTEMPORARY MYTHICAL UNIVERSALITY
IN NUŠIĆ'S NOVEL *THE NINE-HUNDRED-FIFTEENTH*
With reference to *Diary on Čarnojević* by Miloš Crnjanski

Summary

Taking into consideration Nušić's novel The Nine-hundred-fifteenth (A tragedy of a nation) literary critics came to a conclusion that a historical novel with not too great artistic achievements was, without a doubt, in question. If the value of artistic achievements is determined according to the universality within the constituent elements of a piece of art, we will try to point to the existence of such elements in The Nine-hundred-fifteenth, but not to those elements which link this novel to a modern novel, based on war experience, such as The Journal of Čarnojević by Miloš Crnjanski.

Key words: universal elements, migrations, mud, hope as deception

Velizar Mirčov
sociolog, Beograd

ETNOGRAFIJA KOMUNIKACIJE DELA HAJMZA I NJEN ZNAČAJ ZA DANAŠNJU LINGVISTIČKU ANTROPOLOGIJU I SOCIOLINGVISTIKU

Rezime: Američki antropolog i lingvista Del Hajmz (Dell Hymes 1927–2009) je ostavio značajan trag kako u lingvistici, tako i u antropologiji. Cilj ovog rada je da prikaže Hajmzov doprinos lingvistici, antropologiji, sociolingvistici, etnografiji i drugim naučnim granama u kojima su njegova teorijska i empirijska istraživanja ispoljavala, sa naglaskom na pristup koji je on nazvao etnografija komunikacije. U radu će se istražiti i istaći i značaj koji etnografija komunikacije ima za današnju lingvističku antropologiju i sociolingvistiku.

Cljučne reči: Del Hajmaz (Dell Hymes), savremena lingvistička antropologija i sociolingvistika, etnografija komunikacije

Uvod

Hajmzova proučavanja su značajno uticala na sociolingvistiku, lingvističku antropologiju, etnopoetiku i etnografiju obrazovanja, ali je on, ipak, najpoznatiji po pristupu koji je sam nazvao etnografija komunikacije. Nakon kratkog biografskog prikaza Hajmzove akademske karijere, uslediće kraći opis lingvističke teorije koja je bila aktuelna u vreme kada on počinje da se bavi lingvistikom i, potom se daje detaljan prikaz etnografije komunikacije, koji rezultira sagledavanjem uticaja ovog pristupa na modernu sociolingvistiku i lingvističku antropologiju.

Biografija Dela Hajmza

Del Hajmz je rođen 1927. godine u Portlandu u SAD. Započeo je studije antropologije na Univerzitetu Indijana, ali je ipak diplomirao lingvistiku. On je i doktorirao na lingvistici 1955. godine, a sporedni predmeti su mu bili antropologija i folklor. Tokom svoje karijere Hajmz se kontinuirano bavio temama koje su bile upravo iz ova tri područja: lingvistika, folklor i antropologija. Tokom boravka na Univerzitetu Indijana započeo je saradnju sa Romanom Jakobsonom, čija je funkcionalistička

perspektiva uticala da Hajmz usvoji empirijski pristup proučavanju govornih funkcija (Johnston, 1). Pošto je kratko radio kao asistent na Univerzitetu Harvard, postaje profesor na Univerzitetu Berkli 1960. godine, gde je predavao lingvistiku i antropologiju. Godine 1965. prelazi na Univerzitet Pensilvanija, gde predaje na Odeljenju za antropologiju. Tokom boravka na tom univerzitetu Hajmz postaje prvi urednik časopisa (ostao je urednik 22 godine) *Language in Society*, čiji je prvi broj izašao 1972. godine. Hajmz 1987. godine prelazi na Univerzitet Virdžinija, gde ostaje sve do penzionisanja 2000. godine. Del Hajmz je preminuo 2009. godine.

Lingvistička teorija do 60-tih godina XX veka

Del Hajmz početkom 60-tih godina dvadesetog veka pokušava na napravi otklon od transformativno-generativne gramatike Noama Čomskog koja je u to vreme postala dominantna u američkoj lingvistici. Transformativno-generativna gramatika naslanja se na sosirovsku tradiciju podele jezičkog domena na jezik (*lingua*) i govor (*parole*). posthumno objavljeno delo Ferdinanda de Sosira *Kurs opšte lingvistike*, publikovano 1916. godine, potpuno je revolucionisalo lingvističku teoriju i označilo je nastanak strukturalne lingvistike. Strukturalna lingvistika je predstavljala otklon od filološkog i istorijskog pristupa jeziku, sa dijahroniske perspektive fokus je pomeren na sinhronijski pristup proučavanju jezika. Suština sinhronijskog proučavanja jezika je u tome što nije bitno kako je neka reč ili gramatičko pravilo nastalo, mnogo je važnije odnos dela prema celini u nekom određenom trenutku. Zbog značaja odnosa delova prema celini ovaj pristup u lingvistici je nazvan strukturalni. Sosir definiše jezik kao sistem znakova, a svaki znak u sebi sadrži dvostrukost označitelja i označenog. Odnos između označitelja i označenog je proizvoljan i rezultat je kulturnog konsensa. Značenje znaka se može shvatiti samo u odnosu na druge znakove. Od Sosirove teorije znakova nastala je naučna oblast semiologija. Semiologija i strukturalna lingvistika su imale veliki uticaj na lingvistiku, antropologiju i sociologiju. Za lingvističku teoriju veoma je značajna Sosirova podela na jezik i govor. Jezik je sistem znakova putem kojeg ljudi komuniciraju, on se posmatra u svom idealnom obliku. Sa druge strane govor predstavlja stvarno govorno ponašanje ljudi, koje često nije u skladu sa idealnim pravilima jezika. Idealna pravila koja određuju pravilnu upotrebu jezika su pravi predmet Sosirove lingvistike, dok je konkretna upotreba jezika u realnoj komunikaciji nebitna.

Američki lingvista Noam Čomski u svojoj knjizi *Sintaksičke strukture*, koja je izdata 1957. godine, uvodi transformativno-generativnu teoriju jezika i gramatike. Cilj Čomskog je bio da objasni mentalna pravila koja utiču na ispravnu upotrebu jezika, odnosno, na način na koji ljudi stvaraju smislene rečenice nekog jezika. On, stoga, uvodi pojam savršenog

govornika koji je u stanju da stvara beskonačne kombinacije gramatički ispravnih rečenica nekog jezika. Savršeni govornik Čomskog tako poseduje lingvističku kompetenciju – sposobnost da savršeno upotrebljava neki jezik.

Del Hajmz je smatrao da ovakva koncepcija lingvističke kompetencije ne posvećuje dovoljno pažnje varijacijama koje postoje između različitih govornika, kao i samoj upotrebi jezika u komunikaciji. Na Hajmza je više uticala lingvistička koncepcija Romana Jakobsona, kao i antropološki pristupi proučavanju jezika Edvarda Sapira, Bendžamina Lija Vorfa, Bronslava Malinovskog i Rejmonda Firta. Malinovski i Sapir su bili među prvim antropolozima koji su se suprotstavili Sosirovoj podeli na jezik i govor, a Edvard Sapir je i jedan od osnivača lingvističke antropologije. Sosir je smatrao da je lingvistika pre svega društvena nauka, zato što je jezik, pre svega, proizvod kulture i društva. On je smatrao da je jezik put za razumevanje društvenog sveta, pa samo društvene nauke mogu objasniti odnos jezika i društva. Posmatrao je jezik kao završeni sistem koji jednom uobličen utiče na način na koji ljudi razmišljaju i poimaju svet oko sebe (Sapir-Vorfova teorija).

Po Bronislavu Malinovskom cilj etnografa je da „razume urođeničkov način gledanja na stvari, njegov odnos prema životu, da shvati njegovo viđenje njegovog sveta“ (Duranti: 25). Da bi se razumeo urođeničkov svet treba proučavati njegov jezik, i to u kontekstu neke određene situacije, shodno tome, jezik treba proučavati kao oblik društvene akcije. Malinovski je smatrao da nije dovoljno bukvalno prevesti nešto što je izgovoreno u nekom društvu koje etnograf posmatra, potrebno je i objasniti situaciju u kojoj su neke reči izgovorene, i to u skladu sa specifičnim kulturnim kontekstom društva koje se proučava. Dakle, po ovom autoru, jezik nije samo apstraktni sistem lingvističkih znakova, već je, pre svega, govorna aktivnost koja se odvija unutar specifičnog kulturnog konteksta. Rejmond Firt, koji je bio učenik Malinovskog, nastavio je da razvija ovaj pristup proučavanju odnosa jezika i kulture.

Etnografija komunikacije

Prelaskom na Univerzitet Berkli 1960. godine Del Hajmz dolazi u direktan kontakt sa lingvistom Džonom Gumperzom koji je predavao na istom univerzitetu i ubrzo započinje njihova intelektualna saradnja. Hajmzova zainteresovanost za govorenje kao kulturnu aktivnost nadovezala se na Gumperzovo bavljenje društvenim dijalektima i lingvističkim varijacijama, i njih dvojica su ubrzo počeli da stvaraju teorijsku osnovu koja će postati poznata kao etnografija komunikacije ili sociolingvistika. Hajmz prvi put iznosi osnove svoje teorije u članku pod nazivom *Etnografija govorenja*, objavljenom 1962. godine. Ovaj termin će već dve godine

kasnije zameniti terminom etnografija komunikacije¹ i to u tako naslovljenoj knjizi iz 1964. godine, koju je uredio zajedno sa Gumperzom.² Oba autora, nakon osam godina, rade zajedno kao kourednici knjige *Directions in Sociolinguistics*, koja je posvećena etnografiji govorenja. Iako je naučnom saradnjom Hajmza i Gumperza nastala, i u akademskim krugovima popularisana etnografije komunikacije, ovo teorijsko i empirijsko usmerenje se, u naučnoj literaturi, ipak više vezuje za Hajmza.

Hajmz smatra (Hajmz: 1980, 15) da je neophodno izgraditi jedinstvenu teoriju jezika koja bi ne samo uzimala u obzir saznanja o jeziku do kojih dolaze lingvistika, psihologija, sociologija i etnologija, već bi se bavila proučavanjem potpuno novih vrsta činjenica, dakle, neposrednim proučavanjem jezika u kontekstu situacije. „S obzirom na svoju osnovicu, lingvistička se forma, kao dati kod, ili čak i kao sam govor, ne sme uzimati kao završen skup podataka. Ovde se mora imati u vidu društvena zajednica u ulozi konteksta, odnosno skup ličnosti, pa se zatim moraju proučavati njene komunikativne aktivnosti u celini, tako da svaka upotreba kanala ili koda dobije svoje mesto – u ulozi dela sredstava koje članovi date društvene zajednice koriste“ (Hajmz, 1980: 16). Odgovor o mestu koje jezik zauzima u nekoj kulturi i društvu treba da dà upravo etnografija usmerena na proučavanje komunikacije. Hajmz smatra da zajednički lingvistički kodovi omogućavaju komunikaciju unutar neke grupe, ali da ti lingvistički kodovi ne ograničavaju komunikaciju unutar te grupe, jer se istim lingvističkim sredstvima mogu ostvariti različiti ciljevi u komunikaciji, kao što se različiti komunikativni ciljevi mogu ostvariti različitim lingvističkim sredstvima. „Kulturne vrednosti i verovanja, društvene institucije i oblici, ulogi i ličnosti, istorija i ekologije neke društvene zajednice moraju se ispitivati s obzirom na njihov položaj u komunikativnim događajima i obrascima“ (Hajmz, 1980: 16). Za Hajmzovu teoriju etnografije komunikacije bitno je i njegovo gledište dvostrukog proučavanje govora, jer govor sadrži sredstva govorenja (means of speech), ali u isto vreme postoji i komunikativna (govorna) ekonomija grupe. Sredstva govorenja su „odlike koje oblikuju stil, ali i stilovi sami“. Ekonomija govora se odnosi na skupove odnosa unutar jedne govorne zajednice, gde učesnici u govoru koriste sredstva govorenja, a ta sredstva govorenja čine konstitutivni element ekonomije govorenja. Ove dva koncepta su povezana i međuzavisna. (Jonhston; 2010: 5)

1 Razlika između etnografije govorenja i etnografije komunikacije nije samo terminološka, već i pojmovna. Etnografija komunikacije je širi pojam koji osim samog govora podrazumeva i ostale oblike komunikacije.

2 Predgovor toj knjizi koji je napisao Hajmz kasnije je objavljen, neznatno izmenjen, kao prvo poglavlje Hajmzove knjige *Foundations in Sociolinguistics. An Ethnographic Approach*. Ona je prevedena na srpski jezik 1980. godine i objavljena pod nazivom *Etnografija komunikacije*.

Hajmz smatra da je važno uvesti razliku između etskog i emskog pristupa proučavanju komunikacije, emički pristup proučava značenje koje komunikativno ponašanje ima za same učesnike komunikacije, dok etski pristup predstavlja objektivnu analizu komunikativnog ponašanja od strane spoljnog posmatrača. Etski pristup bi trebalo da pruži mogućnost da se utvrde obrasci koji se ponavljaju, omogući predviđanje ponašanja, uspostave kriterijumi i načini proveravanja hipoteza i ispita ekonomičnost komunikacije.

Da bi neki događaj u etnografskom smislu imao komunikativni status on mora sadržati prenošenje poruke. Poruka mora da sadrži kôd koji je poznat učesnicima, ona ima određenu formu i mora biti prenesena putem nekog kanala, u nekom okruženju ili kontekstu i treba da izazove neku reakciju (komentar) (Hajmz: 1980: 33). Poruka može biti bilo kakva pojava ili ponašanje, pa tako i zalazak sunca ili grmljavina, kao potpuno prirodne pojave, mogu imati status poruke, ako su kao takve prepoznate od učesnika u komunikaciji. Pa tako u kulturi Višram Činuka, iz Severne Amerike, postoje tri komunikativne matrice, u okviru iste zajednice, a svaka poseduje sopstvene kodove. Jedna komunikativna matrica obuhvata odrasle ljude, druga obuhvata malu decu, pse, kojote i duhove zaštitnike, dok treća obuhvata osobe koje imaju sposobnost komunikacije sa duhovima zaštitnicima. U ovoj kulturi smatra se da deca imaju sposobnost komunikacije sa kojotima i duhovima, a da tu sposobnost gube kad odrastu. Etnografija komunikacije treba da prouči sve oblike komunikacije koji postoje u nekoj kulturi, i da ispita sva ona dešavanja koja imaju status komunikativnog događaja u toj kulturi. Etnograf mora da potpuno spozna neku kulturu i da učini mnogo više od pukog posmatranja, kako bi razumeo u potpunosti komunikativne događaje, i kako bi sprečio mešanje vlastite spoznaje sa onima do kojih dolaze učesnici u samoj kulturi. Da bi se neki događaj okarakterisao kao komunikativni događaj, barem jedan učesnik mora biti stvarna osoba.

Hajmz smatra da „kao i druge značajke kulture, i jezik će varirati u pogledu prirode i mere učestvovanja u društvima i kulturama u kojima se pojavljuje. Zato je pažnju moguće usredsrediti i na posledice koje te razlike imaju za kultivisanje i adaptaciju jezika i naroda. Ovo je posebno važno za proučavanje kultivacije, bilingvalizma i jezičke standardizacije“ (Hajmz; 1980: 43). Sociolingvistika mora proučavati i društvene promene, kako bi se ustanovila sistematična teorija i objasnili procesi kultivacije, jezičke kreolizacije, pidžinizacije, standardizacije, konstrukcije veštačkih jezika i obrazovanja na narodnom jeziku.³

---

3 Hajmz je urednik knjige *Pidginization and Creolization of Languages*, koja se fokusira upravo na procese kreolizacije i pidžinizacije jezika.

Osnovni pojmovi etnografije komunikacije

Hajmz navodi kao osnovne pojmove etnografije komunikacije: načini govorenja, fluentan govornik, govorna situacija, govorni događaj, govorni akt, komponente govornih događaja i aktova, pravila (odnosi) govorenja i funkcije govora. **Način govorenja** je najopštiji i polazni pojam. „Suština mu je istraživačka ili regulativna, a zasnovan je na ideji da komunikativno ponašanje u društvenoj zajednici pretpostavlja i postojanje ustaljenih obrazaca govorne aktivnosti, čije je poznavanje obuhvaćeno kompetencijom pojedinaca“ (Hajmz; 1980: 83). **Fluentan govornik** je osoba koja u nekom jeziku istovremeno raspolaze lingvističkim znanjem i sposobnošću da nesmetano koristi to znanje. Hajmz smatra da ovakva koncepcija, koja je korišćena u gramatici Čomskog zapostavlja problem individualnih i grupnih razlika koje postoje u nekoj kulturi. Takođe se previđa razlika između „znanja jezika kao takvog, i znanja o tome kako se jezički ispoljavati“ (Hajmz; 1980: 85). Upravo ti problemi treba da budu u centru pažnje etnografije komunikacije. **Govorna zajednica** se često izjednačava sa pojmom jezik. Međutim, ovakvo izjednačavanje je neprikladno jer ograničava društvene zajednice u internom i eksternom pogledu. Kada se posmatra spolja lingvističke i komunikativne granice između društvenih zajednica ne mogu biti definisane samo na osnovu lingvističkih osobenosti. Političke i druge društvene okolnosti češće utiču na to da li će se lingvističke razlike između govornika definisati kao razlike između dva (ili više) jezika ili kao razlike između dijalekata. U ranijim teorijama postojala je pretpostavljena prirodno jedinstvo jedne govorne zajednice, međutim Hajmz odbacuje ovakvo viđenje i smatra da se ni jedna društvena zajednica ne može smatrati prostim proizvodom mehaničke replikacije uniformnosti. Potrebno je empirijski izučavati učestalost lingvističkih interakcija koja se dešavaju u jednoj govornoj zajednici. Postoje govorne forme jednog jezika koje nisu razumljive svima koji govore taj jezik. Terminologiju neke struke razumeju oni koji pripadaju toj profesiji, dok je ona uglavnom nerazumljiva ostalim govornicima istog jezika. Ipak treba imati na umu da ove uzajamno nerazumljive govorne forme ne čine različite jezike. Mešanje govorne zajednice i jezika ispoljava se pre svega kroz tri osobine koje se pripisuju jeziku: poreklo, razumljivost i upotreba. Hajmz dalje uvodi pojmove: jezičko polje, govorno polje i govorna mreža. Jezičko polje se odnosi na „broj jezika u čijem nam opsegu osobno znanje formi omogućuje da se krećemo“ (Hajmz: 1980: 91). Skup svih društvenih zajednica u kojima nečije znanje načina govorenja omogućava komunikaciju čini govorno polje. Govornu mrežu čine veze lica koja dele zajedničko znanje govornih formi i načina govorenja. **Govorna situacija** je bilo koja situacija u kojoj se odvija govorna komunikacija. Postoji mnoštvo različitih govornih situacija koje mogu biti uređene, struktuirane, formalne, tradicionalne

i dr. Svaka situacija ima svoje okruženje i sopstveni kontekst. Hajmz koristi pojmove *govorni akt*⁴ i *govorni događaj* da bi naglasio delatni aspekt govorne komunikacije; govor nije samo verbalno izražavanje lingvističkih pravila, on predstavlja smislenu delatnost koja ima značenje za osobu koja govori u nekom kulturnom kontekstu, kao što predstavlja i događaj koji utiče na druge ljude i njihovo društvo i kulturu. Pojedinačni govorni akti i govorni događaji predstavljaju deo sistema komunikativnih aktova i događaja koji su karakteristični za neku određenu grupu ljudi. Govorni akt je najmanja jedinica u proučavanju etnografije komunikacije. To je najmanji deo komunikacije koji ima neki smisao po sebi. To na primer može biti jedna šala, naredba, iskaz, tvrdnja i dr. Kada se diskurs posmatra iz vizure govornih aktova, on se može proučavati i paradigmatički i sintagmatski. Diskurs, kao skup govornih aktova, uslovljen je tačkom gledišta govornika i predstavlja niz izbora, iz skupa svih mogućih izbora. Svaki govorni akt ima mnoštvo obeležja i komponenti, čiji verovatni broj nikada nije manji od tri. Komunikativni (govorni) događaj predstavlja osnovu razumevanja komunikativnog ponašanja neke društvene zajednice. Da bi se razumeo komunikativni događaj neophodno je razumeti njegove osnovne komponente. Etnografija komunikacije ne posmatra jezik kao apstraktnu formu, ili kao običan korelat društva, već posmatra komunikativne procese i obrasce koji oblikuju i koji su oblikovani komunikativnim događajima. Sama forma komunikativnog događaja mora se posmatrati u kontekstu komunikativne funkcije koju taj događaj vrši u nekoj situaciji. Za etnografiju komunikacije neophodno je proučiti: (1) komponente komunikativnih događaja; (2) odnose između tih komponenti; (3) kapacitet i status tih komponenti; (4) delovanje tako komponovane celine (Hajmz, 1980: 26).

Komponente govora u klasičnoj lingvističkoj analizi bile su predstavljene putem tripartitne podele na govornika, slušaoca i temu o kojoj se govori.⁵ Ovakve šeme ili modeli nisu davale dobru osnovu za etnografska istraživanja govora, jer ponekad u komunikaciji postoje tri učesnika (adresor, adresovani i publika) a ponekad samo jedan. Hajmz predlaže uvođenje univerzalnog pojma, pojma *učesnika* u komunikaciji. Etnografski rad treba da omogući uvođenje stvarnih tipova odnosa među učesnicima, koji bi omogućili da govorenje (komunikacija) bude istraženo u različitim tipovima njegovog ispoljavanja.

Sledeći komunikativnu teoriju Romana Jakobsona Hajmz navodi te osnovne komponente: „(1) različite vrste *učesnika* u komunikativnim događajima – pošiljaoci i primaoci, adresori i adresovani, govornici

4 Pojam govornog akta prvi uvodi filozof Džon Serl (John Searle) u svom članku *Meaning and speech acts*, objavljenom 1962. godine.

5 Osim u lingvistici ovakva podela je korišćena i u teoriji informacija, semiotici, literalnoj kritici i sociologiji.

i interpretatori, i slično; (2) raspoloživi *kanali* i vidovi njihove upotrebe – govorenje, pisanje, štampanje, dobovanje, udaranje, zviždanje, pevanje, kretnje lica i tela, mirisne, okusne i taktilne senzacije; (3) *kodovi* kojima učesnici raspolazu – lingvistički, paralingvistički, kinemički, muzički, interpretativni, interakcioni, i drugi; (4) *okruženja* (uključujući u njih i drugu komunikaciju) u kojima se sporazumevanje dopušta, nalaže, podstiče, uskraćuje; (5) *forme poruka* i njihovi žanrovi, verbalno razvrstane od jednomorfemskih rečenica do obrazaca i intonacije soneta, propovedi, mornarskih pripovesti i drugih ustrojenih rutina ili stilova; (6) *stavovi* i *sadržaji* koje poruka može prenositi odnosno na koje se može odnositi; (7) sami *događaji*, njihove vrste i opšte osobine – sve se to, dakle, mora na odgovarajući način identifikovati“ (Hajmz, 1980: 27–28). Kasnije Hajmz uvodi šesnaest komponenti govora⁶ (komunikacije): 1. forma poruke, sadržina poruke, okruženje, scena, govornik ili pošiljalac, adresor, slušalac, primalac ili slušateljstvo, adresovani, namere – polazišta, namere – ciljevi, stil, kanali, forme govora, norme interakcije, norme interpretacije i žanrovi (Hajmz, 1980: 100–112). Najpoznatiji oblik Hajmzove analize komponentata govora (komunikacije) je predstavljen mnemonikom SPEAKING, koja komponente govora skuplja u osam kategorija.⁷ SPEAKING je akronim od: (1) okruženje (**Setting**) – vreme i mesto, fizičke aspekti situacije u kojoj se govori; (2) učesnici (**Participants**) – uključujući i lične karakteristike i društvene položaje učesnika i njihove međusobne odnose; (3) ciljevi (**Ends**) – ciljevi kako cele komunikacije, tako i učesnika; (4) aktovi (**Acts**) – kako su govorni akti organizovani unutar govornog događaja i teme o kojima se pričalo; (5) stil (**Key**) – stil ili ton kojim je nešto kazano ili napisano; (6) sredstva (**Instrumentalities**) – lingvistički kod kojim se iznosi komunikacija i kanal komunikacije; (7) norme (**Normes**) – standardna socio-kulturna pravila interakcije i interpretacije; (8) žanrovi (**Genres**) – tip komunikativnog događaja.

Hajmz preuzima pojam *kompetencije* iz lingvistike Noama Čomskog, ali on taj pojam koristi šire u smislu komunikativne kompetencije a ne samo lingvističke kompetencije. Komunikativna kompetencija predstavlja sposobnost da se uspešno komunicira u nekoj određenoj kulturi. Dete koje odrasta u nekoj kulturi (ili odrasli čovek koji postaje član neke nove kulture) usvaja sistem upotrebe jezika u odnosu na osobe, mesta, namene,

6 Hajmz uvodi podelu na sedam komponenti komunikacije 1962. godine, dok podelu na šesnaest komponenti komunikacije uvodi 1972. godine (Duranti, 1997:288)

7 Hajmz uvodi podelu na osam komponenti govora umesto šesnaest zato što smatra da je to optimalan broj za pamćenje klasifikacija, a mnemoničko sredstvo služi daljem olakšanju pamćenja klasifikacije. SPEAKING predstavlja igru reči na engleskom jeziku, jer sama reč označava glagol govoriti ili glagolsku imenicu govorenje, a u isto vreme predstavlja i akronim, jer je sastavljen od prvih slova komponenti govora.

druge načine komunikacije. Ono usvaja sve ove komponente komunikativnih događaja zajedno sa stavovima i verovanjima koja ih okružuju. Takođe usvaja razvijene šablone upotrebe jezika u razgovoru, pozdravljanju, standardnim rutinama. To usvajanje se zasniva na detetovoj sociolingvističkoj kompetenciji, njegovoj sposobnosti da učestvuje u sopstvenom društvu, ne samo kao član koji govori, već i kao član koji komunicira.

U paru sa pojmom komunikativne kompetencije, kao druga strana novčića, pojavljuje se pojam *performanse*, stvarno ispoljenog komunikativnog ponašanja. Umesto proučavanja idealnog odnosa govornik-slušaoac, ili proučavanjem „fluentnih govornika“, etnografija komunikacije se bavi razlikama u sposobnostima (kompetenciji) između govornika, a takve postoje i u malim homogenim društvima. *Adekvatnost objašnjenja* je pojam koji Hajmz preuzima iz terminologije Noama Čomskog. Ovaj pojam je „esencijalan“, što znači da se on dotiče i onog što je unutar jezika i onog što je izvan njega, a deo je ljudske prirode, tako da možemo shvatiti i potrebu da se uspostave pojmovi kao što su „egzistencijalna“ i „iskustvena“ adekvatnost objašnjenja. Tako shvaćeno objašnjenje dovelo bi govor u vezu sa ljudskom istorijom i praksom...Sve ovo ne predstavlja samo viđenje jezika kao dela sistema govorenja, već, takođe, znači i sagledavanje sistema govorenja s tačke gledišta u prirodi sociokulturnog poretka – ustanovljenje teorije održavanja toga poretka i njegovog razumevanja kroz primenu odgovarajuće teorije promene i obratno“ (Hajmz, 1980: 119–120). Svaki tip ili slučaj individualnog načina govorenja je značajan za istraživanje posebnih i univerzalnih funkcija govorenja neke društvene zajednice čiji članovi stvaraju svoju istoriju i poseduju simboličnu kulturu.

Hajmz proučava i *funkcije komunikacije* i smatra da one imaju prioritet nad strukturom komunikacije. Sam jezik je organizovan kao pluralitet funkcija, a različite funkcije deluju u različitim domenima, pa tako funkcije mogu biti: „ekspresivna, direktivna, kontaktna (faktička), metalingvistička, kontekstualna, poetska (stilistička), refencijalna i metakomunikativna“ (Hajmz; 1980: 52). U zavisnosti od toga na koju komponentu komunikacije se stavi težište u analizi zavisice i tip funkcije koja se proučava. Težište na adresoru „podrazumeva takve tipove funkcija kao što su identifikacija izvora, izražavanje stava prema jednoj ili drugoj komponenti ili pak prema celom događaju, ekskogitacija (glasno razmišljanje) i tako dalje“ (Hajmz, 1980: 50–51). Ako se stavi težište na adresovanog onda se posmatraju funkcije koju su povezane sa namerama komunikacije. Te funkcije mogu biti: apelovanje, uveravanje, obraćanje, kao i posledice komunikacije, pa učinak može biti nameravan ili nenameravan, svestan ili nesvestan, uspešan ili neuspešan. Težište na kanalima odnosi se na funkcije koje su usmerene na održanje kontakta i kontrolu nad „šumovima“. Težište na temi usmerava na funkcije koje su povezane sa

značenjem i sadržajem komunikacije. Težište na samom događaju podrazumeva proučavanje metakomunikativnih funkcija. Takođe je potrebno razdvojiti funkcije jezika koje se posmatraju van analize samog jezika od funkcija u jeziku, to jest, proučavanja samog jezika. U Hajmzovom tekstu naslovljenim „Zašto je lingvistici potreban sociolog?“ objavljenom 1967. godine, on iznosi stav da je neophodno usmeriti pažnju lingvistike na funkcije lingvističkih formi, u odnosu na dotadašnju usmerenost na strukturu lingvističkih formi. U istom tekstu on svoj pristup lingvistici naziva funkcionalnim i predstavlja tabelu u kojoj se dihotomski prikazuje razlika između „strukturalne“ i „funkcionalne“ lingvistike⁸ (Hajmz, 1980: 139–143). Ta tabela je prikazana u nastavku.

Tabela 1. Poređenje težišta u „strukturalnoj“ i u „funkcionalnoj“ lingvistici.

Strukturalna	Funkcionalna
Struktura jezika (koda), kao gramatika.	Struktura govora (akt, događaj), kao načini govorenja
Upotreba samo izvršava, možda ograničava, ili je u korelacije sa analiziranim kodom; analiza koda prethodi analizi upotrebe.	Analiza upotrebe prethodi analizi koda; organizacije upotrebe pokazuje dodatna obeležja i odnose, pri čemu su kod i upotreba u integralnom (dijaletičkom) odnosu.
Referencijalna funkcija – kao norma, u potpunosti semantički određuje upotrebe.	Postoji skala stilističkih ili socijalnih funkcija.
Elementi i strukture su analitičkom pogledu proizvoljni (s obzirom na međukulturnu i istorijsku perspektivu), ili univerzalni (u teorijskoj perspektivi).	Za elemente i struktura važan je pojam njihove podesnosti, u etnografskom smislu (ili, po Sapiru, u „psihijatrijskom“ smislu).
Funkcionalna (adaptivna) ekvivalencija među jezicima; svi su jezici suštinski (potencijalno) jednaki.	Funkcionalna (adaptivna) diferencijacija među jezicima, varijetetima, stilovima; postoji egzistencijalna (aktuelna), a ne obavezana ekvivalencija.
Pojedinačni kodovi su homogeni, kao i njihove društvene zajednice („replikacija uniformnosti“).	Govorna zajednica predstavlja matricu kodnih repertoara ili govornih stilova („organizacija raznolikosti“).
Osnovni pojmovi, takvi kao govorna zajednica, govorni akt, fluentni govornik, funkcije govora i jezika, uzimaju se kao jasni po sebi, ili se, pak, proizvoljno postuliraju.	Osnovni pojmovi smatraju se problematičnim, i predmet su istraživanja.

Prema (Hajmz, 1980: 142–143)

8 Hajmz ove termine koristi sa oprezom i pod navodnicima jer smatra da oba pristupa u sebi sadrže i strukturalne i funkcionalne aspekte, samo je razlika u fokusu.

Uticaj Hajmzove etnografije komunikacije na današnju lingvističku antropologiju i sociolingvistiku.

Hajmzov rad na području lingvističke antropologije i sociolingvistike, pre svega kroz njegovu paradigmu etnografije komunikacije, bio je od velikog značaja za oba naučna polja. Šezdesetih godina dvadesetog veka došlo je do razvoja nekoliko novih teorijskih perspektiva koje su pretstavljale spoj lingvistike i društvenih nauka, a koje su uticale i na koje je uticala etnografija komunikacije Dela Hajmza: varijacionizam Vilijama Labova (William Labov), sociologija jezika Čarlsa Fergusona (Charles Ferguson) i Džoše Fišmana (Joshua Fishman), socijalni interakcionizam Džona Gumperca i Ervinga Gofmana. Hornberg piše da tada započeta „intenzivna interakcija i razmena ideja, dijaloga lice-u-lice, istraživanja i pisanja u 1960-tim, 1970-tim i 1980-tim između ovih i drugih istraživača angažovanih u analizi preklapanja i odnosa između komunikativnog i društvenog ponašanja i konteksta, poslužila je kao osnova za bogate doprinose mlađih istraživača u decenijama posle toga“ (Hornberger, 2011: 311). Neki od autora koji su nastavili rad na razvijanju etnografije komunikacije su Kejt Baso (Keith Basso), Ričard Bauman (Richard Bauman), Rodžer Abrams (Roger Abrahams) i Džoel Šerzer (Joel Sherzer). Baso je proučavala odnose jezika i kulture putem komparativnog proučavanja varijabilnosti u upotrebe jezika. Na primer, Apači koriste tišinu kao sredstvo komunikacije u društvenim situacijama koje su pune nesigurnosti i nepredvidivosti. Bauman i Šerzer su naglašavali značaj koji ima društveni kontekst i performanca kod etnografskog proučavanja jezika i žanra poezije i proze. „Etnografski pristup govornoj umetnosti ubedljivo dokazuje da je, često, značenje potpuno samo kada se uzme u obzir govorni događaj. Kontekst u kojem ljudi žive je ispunjen značenjem, i potpuno razumevanje zavisi od našeg shvatanja značenja, povezanih sa fizičkim okruženjem i istorijom zajednice“ (De Bernanrdi, 2003: 868). Radovi Hajmza, Baumana, Abramsa i Šerzera su vodili stvaranju potpuno novog potpolja u lingvističkoj antropologiji – etnopoetici.

Etnografska istraživanja koja su bila inspirisana i oblikovana etnografijom komunikacije sprovedli su mnogi antropolozi: Hogan kod Ašanti naroda u Gani, Šerzer kod naroda Kuna u Panami, Aleksandro Duranti na Samoi i dr. „Centralna tačka za organizaciju ovih studija bio je odnos između komponenti govornih događaja, a posebno okruženja, učesnici i žanrovi“ (Duranti, 1997:290)

Još jedno polje na koje je Hajmzov rad veoma uticao je kros-kulturalno proučavanje jezičke socijalizacije. Elinor Očs i Bembi Šifelin (Elinor Ochs i Bambi Schieffelin) su najznačajniji autori koji su razvijali ovaj pravac. Očs smatra da „deca stiču kompetenciju u performanci kroz

učestvovanje u društvenim interakcijama koje su delimično konstruisane kao interakcioni prikaz (otvoreni ili prikriiveni) detetu očekivanih načina razmišljanja, osećanja i ponašanja“ (De Bernanrdi, 2003: 868). Kada dete uči jezik ono usput stiče i društvenu kompetenciju za razume i tumači društvene aktivnosti i događaje, i da se ponaša u skladu sa društvenim kontekstom situacije. Kroz lingvističku socijalizaciju dete stiče sposobnost da izrazi status i ulogu kroz upotrebu jezika, ali i da razume i izrazi svoja osećanja u datom kontekstu.

Šifelin pokazuje kako se u socijalizaciji dece u društvu Kahili sistematski primenjuju zadirkivanje i stvaranje osećaja krivice maloj deci, kako bi se uspešno uvela u svet odraslih u kojem ova dva oblika komunikacije služe efikasnom sprovođenju društvene kontrole. Pod velikim uticajem Hajmzovog pristupa je i rad sociolingvistkinje edukacije Kortni Kazden (Courtney Cazden). Ona se bavi etnografijom školovanja, sa fokusom na lingvistički razvoj dece i funkcijom koju jezik ima u formalnom obrazovanju dece. Ona koristi etnografiju komunikacije i analizu diskursa kao glavne metode za proučavanje dečje interakcije u učionici.

Zajedno sa Hajmzom Kortni Kazden je uredila knjigu *Functions of language in the classroom* koja je objavljena 1972. godine. Suzan Ervin-Trip (Susan Ervin-Tripp) je, kao i Kazden, američka sociolingvistkinja edukacije koja je blisko sarađivala sa Hajmzom. Ona je sprovela istraživanja u kojima je proučavala načine na koje deca usvajaju jezike, kao i bilingvizam kod dece. Takođe je proučavala i razvojne promene i strukturu interpersonalne komunikacije kod dece.

Antropološkinje Lila Abu-Lugod (Lila Abu-Lughod) i Ketrin Lutz (Catherine Lutz) su dovele u pitanje, putem kros-kulturalnih istraživanja diskursa, premisu da emocije predstavljaju psihobiološke univerzalije. One smatraju da diskurs ne služi prostom prenošenju emocija, već da on predstavlja naučeni oblik društvene akcije koji služi da ostvari konativne i ekspresivne funkcije jezika. Emocije se ne ispoljavaju direktno u diskursu, već su posredovane društveno konstruisanim tipovima diskursa, a odnos tip diskursa i konkretne emocije se razlikuju u različitim društvima (De Bernanrdi, 2003: 869).

Hajmzov pristup odnosu kulture i jezika uticao je na antropologa Majkla Agara (Michael Agar) i njegov pristup. Agar se zalaže za proučavanje jeziko-kulture, nerazdvojive dijalektične povezanosti jezika i kulture. On preuzima od Hajmza teoriju o jeziku koja prevazilazi jezik i rečenice i proučava diskurs. On proučava susrete između različitih svetova značenja, značenja koja putuju izvan rečnika, značenja koja nam govore ko smo mi, sa kim dolazimo u susret, o kakvoj se situaciji radi, kako se život odvija i šta je značajno u njemu. Kultura za njega nije samo skup

obrazaca ponašanja već odnos bogatih (gustih) mesta i okvira. Bogata (gusta) mesta – su mesta u jeziko-kulturi koja su bogata, gusta značenjem i sadrže implicirani sadržaj i mreže odnosa. Kultura treba da objašnjava razlike, koje su povezane sa identitetima, da uzima bogata mesta i da ih učini shvatljivim. Kultura je sistem okvira (frame). Okviri nisu isto što i kultura, oni su njena metafora. Okviri su kulturni deo razgovora. Oni su holistički i povezuju nas sa stavovima prema ljudima, prema konverzaciji, prema budućim događajima, prema tome kako svet izgleda. Okvir stvara veze između samih razlika i sveta u kojem se one nalaze. On pokazuje kako su te razlike koherentne. Okviri sadrže očekivanja, ne izvesnosti, oni su dinamični a ne statični i menjaju se sa iskustvom. Okviri su aktivni a ne pasivni, oni su resursi koje koristimo kako bi izgradili komunikativnu kompetenciju. Značenja koja okviri organizuju su očekivanja, a ne sigurnosti. To su propisane vrednosti. Kada okviri koherentno organizuju nekoliko bogatih mesta koja funkcionišu sa ljudima određenog društvenog identiteta, tada ste, sa vaše tačke gledišta, izgradili jeziko-kulturu identiteta.

Koncept akta pričanja omogućava vam da govorite o tome šta jezik radi. Ova koncepcija je izgrađena na Vitgenštajnovoj ideji „jezičkih igara“. Jezik je živa stvar koja formira deo svakodnevnice. Vrsta gustih mesta koje primećujete u diskursu zavisi od vrsti očekivanja koju imate, a vrsta okvira koju izgradite da biste rešili problem zavisice od toga koja očekivanja morate da promenite/izgubite. Gusta mesta u diskursu, kao i gusta mesta koja se nalaze u gramatici ili rečima, zahtevaju izgradnju okvira. Kada premostite razlike između govornih akata koje vi dovodite sa sobom i govornih akata na koje ste nabasali, vi se selite u novu jeziko-kulturu. Svaka situacija u kojoj se nešto priča je akt govorenja i svaki slučaj ima svoju određenu strukturu i sadržaj. Koherencija je tkanje između različitih okvira, koja ih spaja u sve kompleksnije ideje o novoj jeziko-kulturi, to je neuhvatljivi „osećaj“ za ljude koje pokušavate da razumete. Taj osećaj, kad je jednom artikulisan, vas uči da prevaziđete velike razlike koje postoje između vas i njih, razlike u istoriji, fundamentalnim premislama egzistencije, politici i ekonomiji. Koherencija oživljava ove maglovite apstrakcije. Sa koherencijom, ne moramo samo da upravljamo gustim mestima; možemo da shvatimo i delujemo u skladu sa mentalitetom, da se pomeramo kroz fundamentalno različite svetove.

Svaka moderna jeziko-kultura zahteva okvire da bi se razumeli problemi koji iskrsavaju u nekim temama kroz akte govorenja. Jeziko-kultura je društvena činjenica. Ona određuje granice onoga šta možemo da kažemo i organizuje očekivanja o tome kako treba da govorimo. Kada naučite osnove neke jeziko-kulture možete da kreirate, improvizujete, i da se razumete sa onima sa kojima kreirate dramu u društvenom svetu.

Zaključak

Del Hajmz je tokom svoje veoma plodne naučne karijere značajno doprineo razvoju lingvistike, lingvističke antropologije, sociolingvistike. Osim po razvoju potpuno novog pristupa proučavanju odnosa društva, kulture i jezika u vidu etnografije komunikacije, njegovog najznačajnijeg teorijskog doprinosa, uticao je i na nastanak nove discipline etnopoetike, kao i na sociolingvističko proučavanje bilingalizma i lingvističke socijalizacije. Teorijskom elaboracijom ranijih pojmova, kao i razvojem potpuno novih lingvističkih i sociolingvističkih pojmova Hajmz je imao ogroman uticaj na teorijsko proučavanje jezika. Svojim terenskim istraživanjima, kao i uputstvima za dalja etnografska istraživanja odnosa jezika, kulture i društva, Hajmz je dao ogroman doprinos empirijskom proučavanju jezika. Veliki broj lingvista i antropologa je direktno sarađivao sa njim, dok je na mnoge druge imao veoma značajan indirektan uticaj. Svojom bogatom akademskom karijerom, kao i uređivanjem časopisa *Language in Society* doprineo je profesionalnom osamostaljenju i etabliranju sociolingvistike. Etnografija komunikacije je i dalje veoma plodno polje istraživanja, kako u teorijskom, tako i u empirijskom smislu. Hajmz je, svakako, jedan od najvažnijih američkih antropologa druge polovine dvadesetog veka, čiji će veliki istraživački opus i u buduće biti podstrek za dalja proučavanja, kao i inspiracija za naredna teorijska i empirijska istraživanja.

Velizar Mirčov

ETHNOGRAPHY OF COMMUNICATION OF DELL HYMES AND ITS RELEVANCE FOR LINGUISTIC ANTHROPOLOGY AND SOCIOLINGUISTICS

Summary

American anthropologist and linguist Dell Hymes (1927–2009) significantly influenced both linguistics and anthropology. The aim of this paper is to demonstrate the contribution of Hymes to linguistics, anthropology, sociolinguistics, ethnography and other scholarly fields in which his theoretical work and empirical surveys appeared. A focus has been put on what he termed ethnography of communication. The paper investigates and singles out importance that ethnography of communication has had for present linguistic anthropology and sociolinguistics

Key words: Dell Hymes, contemporary linguistic anthropology and sociolinguistics, ethnography of communication

.....

OGLEDI

.....

Momčilo Đorgović
novinar i publicista, Beograd

PORUČNIK BRANISLAV NUŠIĆ – KOMEDIOGRAF KOJI JE NAPISAO I JEDNU CRNU KNJIGU*

Uterivati Nušića u formulu sve je to šala-komika značilo je i značilo bi banalizovanje njegovog dela, što je možda i odbrambena reakcija od njegove istinitosti. Kako vreme odmiče, Nušić postaje tragičar, njegov smeh postaje plač nad tragedijom jednog naroda. U vreme Druge Jugoslavije Nušićev humor je čak delovao anahrono, kao ilustracija kako se nekad živelo u „truloj Jugoslaviji“ i nije se baš mogla uhvatiti sličnost njegovih likova sa ličnostima kakve su kovane pod Brozom i komunistima. Više se smejalovokabularu nego situacijama.

Danas, kada se Srbija vratila u društvenopolitički milje Srbije od pre Prvog svetskog rata, u vreme atentata, izdajnika i spasilaca, dolar-skih patriota, švercera, pljačkaša države, kada otkrivamo da su svi likovi iz Nušićevih komedija – sumnjiva lica, poslanici, policajci, političari, profiteri, liferanti, kontroverzni popovi, novinari, ćate, uticajne gospođe – ponovo među nama, ali ne na daskama, nego u našim životima – smeh nam mora zastati u grlu.

Ako pročitamo urnebesnog *Narodnog poslanika* (napisan 1885, a izveden prvi put tek posle devet godina, jer za direktora pozorišta nikada „nije bio momenat“), dakle, posle sto trideset godina, ustanovićemo da smo na početku. Svetski ratovi, socijalističke, narodne, tehnološke revolucije, te protok vremena nisu nas promenili. Nisu stvorile ni Novog, niti vaskrsnule dobrog Starog čoveka. Ne možemo reći da smo se razvijali i da smo napredovali zato što se voze luksuzna kola, ili se imaju androidni mobilni telefoni, tačno kristalni ili led televizori, ne znam kakva garderoba, cipele, ili što imamo moderni prezir prema prošlosti – jer mi sve to nismo ni izmislili, niti proizveli, samo smo deo tržišta, sa novcem, često,

---

* Momčilo Đorgović, „Zašto nam se sve ovo dešava – tragedija jednog naroda, Branislav Nušić“, *Danas*, Beograd, 18. maj 2014.

nepoznatog i „mađioničarskog“ porekla. Kao ni onda, ni sada ne postoji stabilna struktura privrede i znanja, niti razučena mreža mnogih profesija, već sve čata do čate, sve sami ujedinjeni uticajni prodavci magle i večni entiteti – policija, vojska, crkva, narod. A nad svima je Obožavana Vlast i demon palanačkog političarenja, furije sitnih strasti na jednom golom Ništa. Sam Nušić je tvrdio da Srbiju čine cincarska varoš i seljačka politika.

Jevrema Prokića, koji konkuriše za „sveto mesto“ narodnog poslanika, odmah podučavaju u neraskidivo jedinstvo narodnog poverenja, kantara i kese. Narodno poverenja se meri na kantar. Policijski pisar koji Prokiću priprema varoško javno mnjenje je jasan: Ti pare, ja pendžeta, a narod mandat. Politički život je zverinjak, a izbori su kada se sve ruši, kada se mrzi i pomišlja na puštanje krvi. Kako ću da obavestavam narod ako ne grdim protivnika, pita se Jevrem – pa dovikuje: Idemo do istrage, ili ja ili on! Prisluškivanje, uhođenje rivala, izmišljanje afera, policija ucenjuje „aktima“, ali istovremeno ima i „fioke koje pojedu nečija akta“. Puca bruka na sve strane. Za ishod izbora više odlučuju žandarmerijski podnarednici i pisari nego školovani koje „narod“ na mitinzima šamara i naziva tuđincima i izdajnicima otadžbine. Pritisak na opoziciju nije nasilje, već oslanjanje na zakon. Uz pomoć novca, kafane, lažnih obećanja, izaziva se oduševljenje, a „narodno oduševljenje je kada gomila viče, a ne zna zašto viče...“. Posle izbora sve se smiri, protivnici se izmire i nalaze međusobni balans (ruka ruku mije) u kome će i dalje lepo da žive na državnom budžetu.

Kao što je poznato, veliki srpski patriota i književnik rodio se kao Alkibijad Nuša, grčko-cincarsko-albanskog porekla, a izabrao je da bude Srbin, Branislav Nušić. I otac prvog srpskog smehotvorca Sterije – Sterio Papaz prihvatio je da bude Srbin – Stefan Popović. Tako lucidno-humorističko reflektovanje i opisivanje društva teško je ne povezivati sa genetskom mešavinom starog Balkana, kao što su dela Džojisa i Beketa mogla nastati samo iz irskog mleka. Nušićeva humoristička intonacija shvatala se kao „personifikacija balkanske zajednice“, ali brže-bolje se dodavalo – „međutim, zadojen srpskim mlekom“. Ipak, imao je puno kritičara, srpsko društvo se nije lako mirilo sa izgledom u ogledalu koje im je stavio pred lice. Stalno se želelo, i danas želi, da se liči na sopstveni panegirik o sebi – samozadovoljstvo u čistom solipsizmu, a suočavanje sa autentičnim je neprijateljska aktivnost koju bi trebalo progoniti i kazniti.

Provincijska pomada ne trpi svetlost koja je razotkriva. Sunčev spektar ona stavlja na svoj kantar, dezavuiše je i presuđuje joj – nije svetlost nego mrak, nismo mi jad, nego su drugi bolesni. Ta solipsistička megalomanija koja nema granica (za razliku od znanja, kako je Nušić isticao, koje ima granice, neznanje ih nema) najbolje je prikazana u liku Jovanče iz Puta oko sveta. Stanislav Vinaver je (i on se, mada Jevrejin, proglasio

za Srbina) primetio da je „lokalnost kod Nušića ludačka košulja koja nam je navučena i iz koje nikako ne možemo da se oslobodimo“. Ta provincija je anahrona, zaostala, površna i neprovetrena. I kada palanka krene na put oko sveta, ona svugde zatiče Srbe, Srbe koji, naglašava Vinaver, i najkomplicovanije pitanje rešavaju ne po njegovom novom evropskom i svetskom ključu, nego po zakonima svoje uske otadžbinske oblasti, po zakonima svoga partijskog vremena i mišljenja; na najnedokučivije i najdublje teme sveta oni primenjuju načine rešavanja Jagodine, Paraćina, Ćuprije i Zaječara. U scenama kada se Jovanča sa Srbima rasprostire sa turšijom i kiselim krastavcima po vozu kod Budimpešte, taj voz postaje „bajagi voz“, pa Vinaver zaključuje: cela ta Evropa je samo „kao bajagi“, a mnogo je pretežnija, stvarnija, suštinskija, naša turšija, naši kiselih krastavci i marcijalno šeretski izgled našeg čoveka koji se dovija, spleten i snađen partijskim kombinacijama.

Na tekst o Džonu Ridu i njegovom viđenju Srbije 1915, pre dve nedelje, imao sam pozitivna i negativna reagovanja. Opet jedan mlađi kolega koji je video sveta više nego Jovanča Micić, i znalac više stranih jezika nego što se govorilo u jagodinskoj avliji, protestno se ljutio – ma šta sam sad pisao o tom Ridu koji je dolazio kao špijun da nađe dokaze da je Srbija izazivač rata! I, dodao je, bili su potpuno u pravu što ga između dva rata nisu preveli i objavili na srpskom. A Rid je bio levičar, osuđivao je imperijaliste za svetski rat i smatrao je da je Srbija raznim intrigama velikih upletena ne bi li bila uništena. U Srbiju je Rid došao da pomogne i da upozna svetsko javno mnjenje o njenim stradanjima. Ksenofobija, nažalost, ne uvažava argumente, više me iznenađuje da je tako duboko ucepljena i da kao žrtve padaju „najmodernija“ pokoljenja. Ali, Ridove opise spolja dramatično upotpunjavaju Nušićevi memoari iznutra, teška partitura bola i patnji, sa dna duše kao voluminozno vokalno-orkestralni stav *Der Abschied* (Oproštaj) iz simfonije *Das Lied von der Erde* (Pesma iz zemlje) Gustava Malera.

Prvi svetski rat je Nušića izlečio od romantizma. Kada se sve sleglo, komediograf je 1920. napisao svoju crnu knjigu – *Devetsto petnaesta*. Posvetio je: „Mesto trošne kamene ploče, sine, ovom knjigom tuge i bolova beleži ti otac grob“. Sin jedinac, Strahinja-Ban, poginuo je 1915. u prvom srpsko-hrvatskom, češko-slovenskom bratoubilačkom ratu na Balkanu u organizaciji Nemačke i Austrougarske. Ali, upravo će mu 1924. čestitati šezdeseti rođendan Tomas Man, tada već ogorčeni antinacionalista i antimilitarista, mada je 1914. bio oduševljeni pristalica rata, kao i Sigmund Frojd. Koliko je to vreme bilo ludo, spoj najviših kreacija i najrazornije destrukcije, govori da je u Beču i Berlinu, glavnim gradovima zemalja koje su izazvale rat, upravo u tim godinama došlo do najvećih otkrića u istoriji čovečanstva. Jedno u dubinu kosmosa, drugo u dubine psihe. Ajnštajn je

formulisao svoju Opštu teoriju relativiteta, Frojd napisao knjigu o psihologiji grupe Totem i tabu. A Nušić je postao tragičar, razvejala mu se srednjovekovna mitologija koju je negovao u srećnim godinama srpskog rizordimenta. Srušili su mu se i kosmos i duša.

U pogovoru memoara Nušić primećuje da su stranci pisali vrlo mnogo o tragediji srpskog naroda, a „mi smo tek vrlo malo, te će ova knjiga biti prvi veći napis o tom događaju“. Nije, međutim, kasnije bilo ni većih ni manjih napisa. Niko nije hteo da podseća na prošlost, jer morale bi da se istraže katastrofalne greške elite, nespremne i nesposobne, obuzete narcisoidnim nacionalnim i ličnim tlapnjama, koja je, Nušić tvrdi, jedino znala da uspehe i neuspehe ređa rasipanjem ljudskih života naroda u koji se klela – nemilice, surovo i bezobzirno. Zato se nikada, do danas, nije saznao broj poginulih, nestalih, niti društvene i ekonomske razmere poraza. Nušić upoređuje prvu modernu Srbiju sa Titanikom – na dno mora otišla je čitava država, a narod-brodolomnik se rasuo po svim mediteranskim obalama. Oficir u Peći dok se noću pored varoši rasplamsao ogroman oganj što liči na erupciju vulkana kaže piscu:

– Ovo je krematorijum srpske države. Sagoreva sve što nam je još ostalo: kola topovska i topovske kare, lafeti, automobili, šatori, alati, bolnička oprema, arhive, računске knjige i mnogi, mnogi drugi skupoceni predmeti koje smo mučno i godinama tekli. I vidite li kakva je to igra sudbine da se baš ovo mesto gde sagorevamo poslednje ostatke srpske države zove Peć.

Sa državom tone i kraljevstvo. Nušić slika rembrantovski crvenkasto-smeđu utonulost u tamu propasti iz koje svetluca zlatkasti izčezavajući rojal. U prizrenskoj bogosloviji, takođe noću, krišom, sahranjuje se kraljevska kruna, salivena od Karađorđevih topova. A tu negde pod razvalinama Crkve Svetog Arhanđela mnogo ranije sahranjena je takođe još jedna srpska carska kruna. Groblje srpskih kruna. Grobari su tiho, bez razgovora, bez šuma, vršili svoj posao, opisuje Nušić. Prisutnom pukovniku na slaboj svetlosti fenjera bljesnule su na trepavicama dve suze. A na spratu iznad tog groba, mladi prestolonaslednik u sumornom polumraku tek osvetljenog čela borio se sa teškim mislima. On sebi postavlja temeljno pitanje jednako gusto kao što je i boja holandskog majstora kojom ga Nušić mala za večnost: ima li nešto u psihi srpskog naroda ili u njegovom karakteru ili u njegovoj sudbini što mu donosi ovakve katastrofe?

– Ipak, ima – šaptao je mladi kraljević uzbuđeno – ima, ima...!

Nušić interpretira kraljevićeva razmišljanja: Svaki od ovih slomova nastao je iz drugih razloga, ali je ipak sve pratila i bila im predznak zavada srpske vlastele i rasulo i rastrojstvo koje je iz te zavade klijalo; lukavstvo i zla volja iznad vrline i vrednosti; ambicija i sebičnost iznad podobnosti i poštenja; mali uski, bedni interesi iznad opštih i zajedničkih.

– Jesmo li bili dorasli da ponesemo ogromnu zadaću osnivanja velike države ili smo je trebali ostaviti poznijim, zdravijim pokoljenjima? – jauknu mladi kraljević i umorno se sruči na minderluk, osećajući se teško slomljen i pregažen nekim nevidljivim ali stotrukim teretom.

I dok mladi Aleksandar postavlja sebi prava pitanja i nalazi onespojivajuće odgovore, njegov otac halucinira među rastrojenim vojnicima, gladnim, koji rasparavaju mrtve volove i zavlache im se u utrobe da se ne bi noću dok spavaju smrznili. Ubeđuje ih da postoji zla vila koja za noć poruši „sve što braća za dan nazidaju“.

– Ama, zar je to moglo u istini da bude? – zapitao je jedan trezveni starčić.

– Bilo je – odgovori stari kralj – a ima ih i sad! Eto, zar ne vidite moju sudbinu. Sve što za dan sagradim, zla mi vila za noć poruši. Koliko smo se svi mučili da sagradimo ovu državu, pa eto... poruši mi vila za noć, poruši do temelja!

Nušić dovodi scenu do logičnog mrtvila tuposti: Kralj se duboko zamisli, svi učutaše povedeni i sami razmišljanjem o zloj vili koja ruši sve što Srbin zida.

Aleksandrova prizrenska dilema i naslućivanje trezvenih odgovora pod Prokletijama izbačeni su iz oficijelnog nacionalnog diskursa, a do danas validan je i teče narativ-opijat kralja Petra o volšebnoj zloj vili, koja ne voli, već mrzi Srbe i „sve što oni nazidaju“. Ali, to zidanje niti je veliko, niti moćno, tako da zla vila i nema mnogo posla.

Često se podseća da je Josip Broz bio u austrougarskoj vojsci prilikom napada na Srbiju. Nušić, međutim, daje portret jednog od mnogih austrougarskih vojnika koji su zarobljeni „išli izmoreni, izdrpani, izblesavili od gladi za nama kao ajkule za morskim brodom“. Bio je to Srbin sa Dunava, blizu Dalja. Scena je antologijska, ali takođe izbačena iz našeg pamćenja.

U nas je, priča taj austrougarski vojnik, bio veći srpski barjak no crkveni, od krova pa do zemlje. Zidovi u kući bili su okićeni slikama kralja Petra uvijenim u trobojku, Kosovske večere, Svetog Save, pa „Uz'o deda svog unuka“, pa Gligor Komita... A kad dođe slava, njegov babo pred gostima diže zdravicu caru Dušanu, Obiliću i Marku, spomene kosovsku večeru, ustanak, pa narodna prava i završi kako mi Srbi moramo još jedanput liti krv i lićemo je, veli, ali ne više za drugoga nego za sebe. Eh, nek da Bog samo da odrasteš, tako je govorio babo, viš onog tamo – pa mi pokaza sliku kralja Petra – njegov češ vojnik ti biti! A kada se vratio sa krunisanja kralja, babo je govorio: Ih, da vidiš srpsku vojsku – sve sam soko, vidiš mu iz očiju da je Srbin, a još kad čuješ da mu Srbin komanduje – Mirno! Levo, desno, u red, napred! – pa ti slatka ona srpska reč, i ja bih, star ovako, uzeo pušku.

O Vidovdanu babo vodio sina na Frušku, u Ravanicu da celiva sveca, cara Lazu. Jurili su naši vranici, priča Nušiću ponosno austrougarski vojnik, sve se nosala i povijala kola s jedne strane drumu na drugu, pa meni je opet izgledalo da lagano idemo. A tamo, slegao se čitav Srem, šatori i srbijanski svirači. A babo izvadi novac, pa tako glasno da mogu svi čuti: Deder, prijatelju, kralja Petra marš! Nama poče srce da raste kao da slušamo svetu liturgiju u crkvi, dođe mi gotovo da se prekrstim. A onda opet njima babo – Kaži: Avaj, Bosno, sirotice kleta! Kada svirači zapevaše, ceo narod što je slušao poče da plače. A onda odu na Vrdnik, pa babo kaže: Vidiš onu reku što belasa? To je Sava, sinko, a ono iza nje je Srbija! Dugo su čuteći gledali „onu tamo svetu zemlju Jerusalim“.

A kada je Austrija regrutovala sina za rat, mudri babo je tešio: „Drukče sam ja mislio, al' eto, vidiš, ne biva onako kako hoćeš nego kako moraš. Što ćeš! Ja se nadam brzo će ovaj rat, šta je Srbija prema jednoj carevini, ne može sirota...”. I sin je, kao mnogi Srbi iz Austrije, otišao u rovove „u svetu zemlju Jerusalim“ da se na karteč i bajonet bori sa obožavanim vojnicima kralja Petra, svojom braćom Srbima. Tako je završilo srbovanje devetsto četrnaeste. Da je Srbija sirota shvatilo se tek kada je došla apokalipsa. I kada je prošla, nastavilo se opet isto sa sviračima, svecima, suzama u očima, salutiranjima na slavama. Neuništiv je solipsistički duh Jovanča Micića. A odbacivanje kosovskog osvešćenja prestolonaslednika Aleksandra iz prizrenske noći sahranjivanja srpske krune, pravi je odgovor na njegovo pitanje o suštini našeg karaktera. Tragedija šale-komike.

Dubrovnik, akvarel na hartiji, 47 x 65 cm, 1936-1938.

Svetlana Gradinac
profesor, Beograd

ELEMENTI RETORIKE U NUŠIĆEVOJ KOMEDIJI NARODNI POSLANIK

Nušić je svoju komediju *Narodni poslanik* nazvao „šalom u tri čina“, a napisao ju je u svojoj 19. godini. U jesen 1883. pročitao je delo svojoj književnoj braći, Vojislavu i Dragutinu Iliću, Vladimiru Jovanoviću i Kostu Arsenijeviću, u bašti Ilićevih u senci starog oraha. Delo je čekalo punih 40 godina da ugleda svetlost pozornice i da bude objavljeno. O tome Nušić piše u predgovoru ovom delu „Pre 40 godina“, gde obrazlaže na kakve je sve prepreke nailazilo ovo delo od trenutka kada je kao rukopis predato tadašnjem upravniku Narodnog pozorišta, Miloradu Šapčaniću. Iako je imalo pozitivnu kritiku dvojice recenzenata, Milovana Glišića i Laze Lazarevića, rukopis je čamio po fiokama Narodnog pozorišta i policijske uprave sve dok ga od zaborava nije spasao policajac i pisac, Tasa Milenković, koji ga je vratio Narodnom pozorištu. Razlog za ovako dugo odlaganje i zabranu prikazivanja *Narodnog poslanika* je glavni motiv komedije – ismevanje političke borbe, predizborne kampanje i nedostojnost vladinog kandidata za narodnog poslanika.

Iako je *Narodnog poslanika* pisao pod uticajem Gogolja, mladi Nušić je uočio krucijalne nedostatke srpskog društva obrenovićevske Srbije s kraja 19. veka: korumpiranost i podmitljivost, nebiranje sredstava u političkoj borbi za osvajanje vlasti, svesno davanje lažnih obećanja, beskrupolozno diskvalifikovanje opozicionih suparnika, spinovanje javnog mnjenja. Nušić je otvoreno i glasno ismejao i javašluk, lenjost, zloupotrebu položaja, bahatu birokratiju, spregu vlasti i policije. Cilj kritike ovih društvenih nedostataka nije samo smeh, već je to ukazivanje na dublji smisao sagledavanja društvenih mana.

Za pisanje *Narodnog poslanika* Nušić je morao dobro da poznaje funkcionisanje političkog, posebno parlamentarnog sistema tadašnje Srbije. Dobro je poznao i mentalitet palanke, malograđanske intrige, građansku patrijarhalnu porodicu, marifetluke oko zgrtanja kapitala, ali i nemotivisanu opijenost idejom o osvajanju vlasti, pre svega zbog privilegija koje status narodnog poslanika obezbeđuje. Ne kaže naš narod bez razloga „Bolje gram vlasti nego kanta masti“. Nušić je dobro poznao i retoriku, odnosno teoriju besedništva, jer se u ovoj komediji (i ne samo u ovoj) bavi na svoj komičan način objašnjenjem kako se stvara javno mnjenje, odvijanjem predizborne kampanje, prigodnim govorima, ali i antigovorima, „učenjem“ govora i „učiteljem“ besedništva, auditorijumom.

Glavnog junaka, Jevrema Grujuća, dobrostojećeg uglednog lokalnog trgovca, Nušić dovodi u raskorak između želja i mogućnosti i na tom principu gradi humor. Njemu je neko rekao da bi mogao biti kandidat vlade za narodnog poslanika. Jevremu se ta ideja dopala i istog časa mu je slava udarila u glavu. Kandidatura za narodnog poslanika potpuno je izmenila njegov mentalni sklop. Njegova opijenost osvajanjem vlasti otupljuje njegovu čula za sve ostalo: za realnost, za trgovinu i radnju, za udaju ćerke i porodicu. Jevrem Prokić je oberučke prihvatio kandidaturu i sasvim se uživeo u tu ulogu. Voleo bi privilegije koje donosi mandat narodnog poslanika, ali ne i obaveze koje taj čin podrazumeva. Voleo bi da ima moć i vlast, ali ne zna kako to da postigne i kako time da barata. Voleo bi da bude poslanik, ali ne zna da održi ni najprostiji govor. On ovakvim izazovima nije dorastao. Njegov glavni savetnik, učitelj i agitator, Sreta Numer, odmah ga stavlja na probu i na muke šaljući mu sakupljene građane iz kafane pod prozor, odakle treba da im se obrati. Nušić veoma temeljno i stručno analizira Jevremov strah od javnog nastupa. On analizira i psihološku i fiziološku manifestaciju Jevremove treme i govori o njima bilo monolozima samog Jevrema, bilo objašnjenjima u didadskacijama. Nušić uočava smušene kretnje, Jevremovu dezorijentisanost i njegov haotični i besmisleni govor. Iako treba da se obrati blagonaklonom i pripitom auditorijumu, upravo dovedenom iz kafane, gde ih je Sreta Numer sve počastio pićem na račun gazda Jevrema, iako se obraća sa balkona svoga stana, iako bi govor trebalo da bude prigodan, pozdravni, formalan i kratak, Jevremu se zavezao jezik, znoje mu se ruke, obuzeo ga je neviđeni strah koji ga pretvara u smetenjaka. Jevremova trema je adekvatna, jer on objektivno nije spreman za predstojeću situaciju. Njega inhibira socijalna fobija, jer nema pripremljen govor, a ne zna šta treba da kaže. Nepripremljen je za javni nastup, nema nikakvog besedničkog iskustva i, što su građani bliže, on se sve više bavi sobom i sopstvenom tremom i udaljava se od osnovnog cilja. Javno obraćanje građanima prevazilazi Jevremove mogućnosti.

SRETA: *Šta kog đavola brineš kad mi nosimo tvoju brigu?*

JEVREM: *Nije za izbore, nego se brinem ako budem izabran. Znaš, otkako sam se rešio da budem narodni poslanik, a mene sve onako neka tuga podilazi. Nije upravo ni šala! Velika sala, pa tu klupe, pa puno ljudi, pa ministri, pa onda tu publika i narod, i svi viču na primer... Ono, kad viču svi i lako je, vičem i ja, pa eto ti. Ali tišina, brate moj, tišina, na primer. Proleti muva i cela Skupština čuje zuuuc... Formalna tišina. A tek predsednik uzme zvonce pa: ziminimi, ziminimi nimi nimi nim! Gospodin Jevrem Prokić ima reč! A?!*

SRETA: *A ti ustaneš pa govoriš.*

JEVREM: *Jest, govoriš, ali ti se stegne srce pa se napravi ovoličko...*

SRETA: *Slušaj, brate, da postavimo svaku stvar na svoje mesto. Znaš kako ti je to u Skupštini: ako govoriš za vladin račun, opozicija će reći da si*

glupo govorio, a ako govoriš kao opozicija, vladina će stranka reći da si glupo govorio. U svakom slučaju, ne gine ti da glupo govoriš, pa onda...

JEVREM: (*Prekida ga*) Ama, nije to. Meni je svejedno šta ću ja da govorim, nego je ovde pitanje: kako ću da govorim?

SRETA: *Pa tako, lepo ustaneš pa govoriš.*

JEVREM: *Jest, ustaneš! A vilice ti se stegle i jezik odebljao, a suze ti naišle na oči...*

SRETA: *More, oslobodićeš se, polako!*

JEVREM: *Pa to sam, znaš, i hteo da probam, da se oslobodim.*

SRETA: *Kako da probaš?*

JEVREM: Čekaj da vidim! (*Pogleda najpre na vrata leve sobe i zatvori ih, naviri zatim kroz ključaonicu Ivkovićeve sobe, a zatim kuca na vrata.*) Danice, Danice! (*Gundža sam za sebe.*) Gledaj ti molim te nje!

(*Narodni poslanik, Drugi čin, scena 12*)

Za maestralnu scenu kad Sreta Numera „uči“ Jevrema kako da govori u parlamentu, naš književni kritičar Milan Bogdanović napisao je: „Ona scena kad Sreta korteš daje Jevremu Prokiću, kandidatu za narodnog poslanika, svoju klasičnu lekciju iz parlamentarizma, vredi tri careva grada“.¹ Zašto je ova scena maestralna? Ova scena je pozorište u pozorištu kao kad u Šekspirovom *Hamletu* putujući glumci izvode scenu *Mišolovke* sa namerom da posmatranjem reakcija testiraju kralja i kraljicu. Namera Nušića je da njegovi junaci Jevrem i Sreta testiraju sami sebe. Jevrem je hteo da se oproma kao parlamentarni govornik, a Sreta kao predsedavajući skupštine. Proba za javni nastup izazvala je suprotni efekat kod Jevrema od očekivanog. Preterano Sretino uživljavanje u ulogu predsedavajućeg više je zaplašilo Jevrema nego što ga je ohrabrilo. Jevrem se „sav preneo u skupštinske klupe i celu stvar uzima ozbiljno i očajno. Kad dobije reč, oseti da mu je zaigralo srce i preplaši se, zatim se pribere, pa se svečano diže, iskašljuje se i zauzima govornički stav. Poštovana gospodo, narodni predstavnici ove kuće!...Ja ovaj... ja...Na primer...(Zapeo, ne ume dalje, očajno razmišlja).

Tandem „učitelj besedništva“ i njegov „učenik“ karikaturalno su predstavili i vladine kriterijume za narodnog poslanika i parlamentarni život ondašnje Srbije.

U *Narodnom poslaniku* Nušić je pokazao i da jedan te isti govor izaziva suprotan efekat u zavisnosti od toga ko ga govori, tj. čita. Naime, kada gazda Jevrem „ukrade“ ili prepíše govor opozicionog kandidata Ivkovića i kada ga bez rezerve pročita kao svoj, a čak se i uživi u sadržaj govora, to nailazi na odobravanje auditorijuma koji je jedva dočekao da uzvikne „Dole vlada!“. Tako se Nušić slatko nasmejavao i nedoraslom auditorijumu

---

1 Milan Bogdanović, *Stari novi*, knj.2, Prosveta, Beograd, 1949, str. 25–26.

koji ne zna ni čiji je kandidat gazda Jevrem, ni koju politiku on zastupa i podržava.

Nušićevo vreme je obilovalo komičnim situacijama, veoma pogodnim za umetničku obradu. Da bi uporedio vladinog i opozicionog kandidata za narodnog poslanika, Nušić je osmislio paralelnu scenu gde se u isti mah vide i čuju oba govornika pred istim auditorijumom. Jevrem do poslednjeg trenutka veruje da su to njegovi glasači došli da ga pozdrave. Nušić vešto održava tu konfuziju do kraja, sve dok na Jevrema ne polete krompiri, glavice kupusa i jaja kojima ga narod gađa.

Nušić je ovim delom odneo pobjedu nad moralnim strahom i autocenzurom koji otupljuju kritički stav i zamućuju ljudsko saznanje. Nušićev smeh pobeđuje strah pred moćnicima i pred vlašću. Vreme pred izbore obilovalo je takvim situacijama. Nušić se smehom borio protiv licemerja, laži, neistina, laskanja i zato je njegov blagonakloni humor i danas dobrodošao i zato se njegove komedije i danas rado izvode i gledaju jer i te kako korespondiraju sa sadašnjim vremenom.

Pozorišni život,
Korice knjige sa crtežom Peđe Milosavljevića, 1956.

Sanja Vuković
apsolvent Odseka za srpski jezik
Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

RIJEČI I BROJKE NAD SJENKOM VELIKOG RATA

Početak ljeta za gimnazijalca predstavlja vakuumski period života u kome, stavljajući prst na čelo, do iznemoglosti može citirati Sloterdajka govoreći: „Povukli su se bogovi i mudraci i ostavili nas same sa našom glupošću i polovičnim znanjem o svemu.“¹ Ukoliko sa takvom mišlju gimnazijalac naiđe na nekog od umnih ljudi našeg doba, obavezno će ga bar neko od njih posavjetovati da upiše PMF. Kažu da se isplati cio život provesti u traženju zajedničkog sadržioca.

Ne slušajući savjete umnih ljudi, (a pomalo i u inat njima), vodeći se metodom slučajnog izbora, gimnazijalac je zašao u aulu nekog od humanističkih fakulteta. Kada jednom zađete u aulu nekog od humanističkih fakulteta, postajete akreditovani ludak, sa potpunim pravom da pričate u društvu i ono što drugi ne misle, bez pretjerano velike opasnosti da će neko shvatiti ozbiljno ono što govorite. Sve što kažete, pripisaće se vašoj ludosti, sve sa čime se ne složite, vašem osobenjačkom duhu. Nikada nećete biti miljenik masâ i to će biti vaša beskrajna privilegija.

Ukoliko sa takvom akreditacijom postavite pitanje kako to da su se od antičkih vremena do danas istorija, književnost, fizika, medicinske, pravne i druge nauke toliko udaljile, i zašto nakon završene gimnazije ne postoji neki „viši stepen gimnazije“, moguća su dva odgovora. Jedan odgovor je pogled upućen vašem „osobenjaštvu“, a drugi obrazloženje da se svakog dana znanje eksponencijalno širi, pa je nemoguće znati sve. Takav odgovor samo je potvrda riječi hafiz Muhameda u romanu *Derviš i smrt*: „Mi nismo nešto u nečemu. Mi smo ništa u nečemu.“² Možda je to i ispunjeno proročanstvo njegove teorije: „Razvitak čovjekov bi trebalo da ide ka gubljenju svijesti o sebi.“³ Naša svijest o sebi i svijetu oko sebe sužava se, obrnuto proporcionalno „širenju znanja“.

Jer da nije tako, i danas bi postojali grčki filozofi kod kojih riječi i brojke uvijek idu zajedno. I danas bi postojali oni koji riječima opisuju sjenku, a na osnovu nje brojkama računaju visinu piramide. U isto vrijeme

---

1 P. Sloterdajk, *U istom čamcu*, Beogradski krug, Beograd, 2001, str. 215.

2 M. Selimović, *Derviš i smrt*, Gutenbergova galaksija, Beograd, 2004, str. 98.

3 M. Selimović, isto, str. 98.

u stanju su da izliječe čovjeka koji se plaši sopstvene sjenke, i čovjeka koji je u stanju da ljudski život pretvori u sjenku. Metod liječenja ponavljao bi se kroz istoriju do iskorjenjenja bolesti.

Jer da nije tako, mi ne bismo pripadali generaciji tupougih ljudi u kojoj se svako mišljenje pod malo oštrijim uglom posmatra kao apsolutni maksimum (ukoliko odgovara mišljenju većine), ili apsolutni minimum (ukoliko ne vladate tuđim krajnostima, već imate sopstveni početak i završetak).

Jer da nije tako, ni Veliki rat, nakon sto godina, ne bi se posmatrao iz različitih uglova. Posmatrao bi se iz ugla njegove krvave sjenke koja je pala na ljudski rod. Na osnovu tragova krvi istoričari bi mu poput sudskih tumača odredili visinu i širinu, a onda bi sa razlogom ponavljali gimnazijalcima *historia magistra vitae est*.

Jer da nije tako, fizičari bi po završetku studija gimnazijalcima ponavljali Tesline riječi: „Iz ovoga rata najvećeg u istoriji, piše Tesla, mora se roditi novi svet koji će opravdati žrtve koje čovečanstvo podnosi.“⁴

Jer da nije tako, ljekari bi se zaklinjali Hipokratu da će izliječiti sve one koji i dalje bijesno urliču: Mi! Oni! Rat! Krv! Smrt!

Jer da nije tako, čitajući književna djela porođena iz sjenke Velikog rata čovjek bi konačno shvatio da animalnost ljudskih postupaka prevazilazi i računicu starih Grka.

Jer da nije tako, Veliki rat se ne bi svodio na polemiku istorije – kao metka koji se od ostaih razlikuje samo po tome što promašiti ne može,⁵ i politike – u kojoj su prema Ničeu sve duševne bolesti zakazale sastanak.⁶

Jer da nije tako, mi bolonjci, breme svoga vremena, ne bismo igrali u kolu tupougog sistema u kome će nam još od gimnazijskih dana objašnjavati o raznorodnosti naučnih disciplina i potrebi usmjerenja slijepih miševa u pravcu jedne tačke koja sama za sebe lebdi u prostoru.

Kada nekadašnji gimnazijalac dodirne tu tačku, hafiz Muhamed sa pravom će mu ponoviti: nisi ti nešto u nečemu, već ništa u nečemu.

Ukoliko bi pogled na Veliki rat iz različitih uglova bio isti, možda bi svjetlost istorije nad nama konačno prestala da se lomi. Ukoliko se znanje ne bi komadalo na parčad koja će podvriskivati sama za sebe, možda bismo do svijetle istine konačno i došli, a Pekićev metak odbio bi se negdje daleko, dalje od Teslinog vidokruga.

U svakom vremenu neukost učenog čovjeka je dogradiva, neukost neučenog popravljiva, a priučenost onoga koji misli da sve zna niti dogradiva, nit popravljiva.

4 M. Tasić, *Tesla od Smiljana do večnosti*, BOOKLAND, Beograd, 2006, str. 125.

5 B. Pekić, *Književnost*, Prosveta, Beograd, 2007, str. 37.

6 Đ. Šušnjić, *Književnost*, Prosveta, Beograd, 2013, str 13.

Stoga, lijepo je koračati poljima humaniore, ne među onima koji su „iz teksta ispali, kroz stvarnost propali“,⁷ već među onima koji su iz stvarnosti ispali, u tekst upali.

Među onima koji su htjeli da odustanu od samouništenja svijeta na koje se Đ. Sibinović osvrće na početku navedenog teksta citirajući Emila Siorana: „Hteo sam da naznačim kako bi ovaj svet koji nije nimalo divan, mogao takvim da postane, ako bi odustao do samouništanja (kojem je itekako sklon), rešio da likvidira svoj šljam i postavi sebi nemoguće zadatke, suprotne ovom paklenom zdravom smislu koji ga unakazuje i radi mu o glavi.“⁸

Oprosti, hafiz Muhamede, što se opirem tvome proročanstvu.

Fantazmagorija, drvorez 24,5 x 32 cm, 1935.

---

7 Đ. Šušnjić, *Književnost*, Prosveta, Beograd, 2013, str 7.

8 Đ. Sibinović, *Književnost*, Prosveta, Beograd, 2013, str 13.

Cveće i devojka, ulje na platnu, 72 x 92, 1953.

.....

PREVOD

.....

Nejtan Inglander (Nathan Englander)
američki pisac, Njujork

O ČEMU PRIČAMO KADA PRIČAMO O ANI FRANK

Tek su možda deset minuta u našoj kući a Mark nam već drži predavanje o izraelskoj okupaciji. Mark i Loren žive u Jerusalimu, a ljudi odande misle da zbog toga imaju na to pravo. Mark sve to posmatra stoički klimajući glavom. „Kad bismo mi imali ono što vi imate ovde u južnoj Floridi“, kaže on i onda se gubi. „Da“, kaže, i klima ponovo glavom. „Ne bismo uopšte imali problema.“ „Vi imate ono što mi imamo“, uzvraćam mu. „Sve to. Sunce i palme. Stare Jevreje i pomorandže i najgore vozače unaokolo. U ovom trenutku imamo verovatno više Izraelaca nego vi.“ Debi, moja supruga, stavlja mi ruku na rame – njen znak da sam ili preterao u tonu, prekinuo nečiju priču, izneo nešto što je lično ili napravio neodgovarajuću šalu. To je moj signal, i iznenađen sam obzirom koliko ga često dobijam da ona ikada podigne ruku s mog ramena.

„Da, sada ste sve dobili“, kaže Mark. „Čak i teroriste“.

Gledam na Loren. Moja žena ima odnos upravo s njom – ona je ta koja treba da preuzme stvar. Ali, Loren ne namerava da dâ suprugu ikakav znak. Ona i Mark su umakli u Izrael pre dvadeset godina i postali hasidisti, i ni jedno od njih neće staviti ruku na drugog javno. Ne zbog ovoga. Ni da bi ugasili vatru.

„Zar nije Mohamed Ata živio upravo ovde pre 11. septembra?“¹ kaže Mark, a sada se bavi pantomimom pokazujući na zgrade. „Goldberg, Goldberg, Goldberg – Ata. Da li vam, nedostaje na ovom mestu?“

„Druga strana grada“, kažem mu.

„Upravo o tome govorim. To je ono što vi imate, a mi nemamo. Druge strane gradova. Pogrešne strane koloseka. Prostor nad prostorom.“ A sada pipka po granitnoj radnoj ploči u kuhinji, baca pogled u dnevnu sobu

---

1 Mohamed Ata (Mohamed Atta, 1968–2001) je bio učesnik u terorističkom napadu na Njujork 11. septembra 2001. On je kao otmičar pilotirao avionom Ameriken Erlajnza i usmerio je avion na Severnu kulu Svetskog trgovinskog centra i u nju udario (prim. prev.). Sve delje primedbe su prevodiočeve.

i trpezariju, pilji kroz kuhinjske prozore na bazen. „Cela ova kuća“, kaže on, „a jedan sin? Možeš li to da zamisliš?“

„Ne“, kaže Loren. A zatim se okreće prema nama, i potkrepljuje ono što je rekao. „Trebalo da vidite kako mi živimo s desetero.“

„Desetero dece“, kažem. „S tim bismo mogli da vam napravimo rijaliti šou ovde u Americi. Da vam pomognemo da dobijete veći prostor.“

Ruka je ponovo tu i vuče me za rukav. „Slike“, kaže Debi. „Želim da vidim devojke.“ Svi sledimo Loren u ugao po njen novčanik.

„Da li možeš da veruješ?“, kaže Mark. „Deset devojaka!“ A način kako to izlazi iz njegovih usta čini da mi se on po prvi put dopadne. Po prvi put pomišljam da mu dam priliku.

Fejsbuk i skajp su ponovo doveli u vezu Deb i Loren. Dok su odrastale bile su kao sijamski blizanci. Sve vreme su zajedno išle u školu. Škola ješiva. Samo devojčice. U Kvinsu do srednje škole, a onda zajedno metro-om do Sentral škole na Menhetnu. Ostale su najbolje prijateljice dok se ja nisam oženio Deb i sekularizovao je, a uskoro posle toga Loren je sreća Marka i malo kasnije su se pokupili i otišli u Svetu zemlju i od ortodoksnih [Jevreja] postali su ultra ortodoksnii što meni zvuči kao prepakovani deterdžent – orthodox ultra®, sada s većom moći zaceljenja. Zbog toga sada treba da iz zovemo Šošana (Shoshana) i Jeruham (Yerucham). Deb to već radi. Ja im jednostavno ne izgovaram imena.

„Želite li vode?“, nudim. „Koka-kolu u konzervi?“

„Vi – ko od nas?“, kaže Mark.

„Vi, oboje“, kažem. „Ili, imam viski. Viski je košer, takođe, je li tako?“

„Ako nije, ja ću ga učiniti stvarno brzo da bude košer“, kaže on, pretvarajući se da sve lako ide. I baš tada skida taj veliki crni šešir i zavaljuje se na kauč u radnoj sobi.

Loren razmiče venecijanere i gleda napolje u dvorište. „Dve devojke iz Forest Hilsa“, kaže ona. „Ko bi ikad rekao da ćemo mi da budemo majke odraslih?“

„Trevoru je šesnaest“, kaže Deb. „Možeš da pomisliš da je on odrastao, i on može da pomisli da je odrastao, ali nismo ubeđeni u to.“

Upravo u tom trenutku Trev ukoračava u radnu sobu, svih njegovih preko metar i osamdeset, dugmići od pidžame sa škotskom šarom koji se vuku po podu i majica puna rupa. On se upravo probudio, i vidi se da nije siguran da li još sanja. Rekli smo mu da imamo goste. Ali tu je sada Trev koji pilji u ovog čoveka u crnom odelu, s bradom koja je položena na njegovom stomaku. A Loren, sreo sam je jednom ranije, upravo pošto smo se Deb i ja venčali, ali deset devojaka i hiljadu večera na šabat kasnije – pa, ona je krupna žena, u lošoj odeći i s ogromnom plavom perikom u stilu

Merilin Monro. Videvši ih na vratima ne mogu da kažem da i sam nisam bio šokiran.

„Hej,“ kaže on.

A onda Deb upravlja pogled na njega, lickajući i nameštajući njegovu kosu i grleći ga. „Trevi, ovo je moja najbolja prijateljica iz detinjstva“, kaže ona. „Ovo je Šošana, a ovo je – ...“

„Mark“, kažem ja.

„Jeruham“, kaže Mark, i protura ruku. Trev se rukuje. Onda Trev protura svoju ruku, pristojno prema Loren. Ona gleda na nju, kako visi u vazduhu.

„Ne rukujem se“, kaže ona. „Ali, tako sam srećna što te vidim. Kao da viđam sopstvenog sina. Stvarno to mislim.“ I tada počinje da plače, a zatim se ona i Deb grle. A momci, mi samo stojimo sve dok Mark ne pogleda na svoj sat i muški ne uhvati Trevovo rame.

„Spavanje nedeljom do tri? Čoveče, to su bila vremena“, kaže Mark. „Uobičajeni mali ramplforskin.“² Trev gleda na mene i ja hoću da slegnem ramenima, ali i Mark gleda, tako da se ne pomeram. Trev usmerava prema obojici ljutiti tinejdžerski pogled i izmiče iz sobe. Dok to radi kaže „upražnjavanje košarke“, i uzima moje ključeve od kola s kuke pored vrata prema garaži.

„Ima benzina“, kažem.

„Ovde im dozvoljavaju da voze sa šesnaest?“, kaže Mark. „Suludo.“

„Pa, šta vas dovodi ovde posle tolikih godina?“, pitam.

„Moja majka“, reče Mark. „Ona je sve slabije, a moj otac stari, a oni dolaze svake godine kod nas na Sukot. Znaš?“

„Znam praznike.“

„Oni su leteli do nas. Na Sukot i na Pashu, na oba praznika. Ali, sada ne mogu da lete, i želeo sam da to prevaziđem dok stvari još stoje dobro. Nismo bili u Americi...“

„O, za ime sveta“, kaže Loren. „Strah me je da pomislim koliko dugo nismo bili. Više od deset godina. Dvanaest,“ kaže ona. „S decom je naprosto nemoguće dok dovoljno njih nisu veliki.“

„Kako to radite“, pita Deb. „Desetoro dece? Zaista želim da čujem.“

To je kada se setim. „Zaboravio sam na tvoje piće“, kažem Marku.

„Da, njegovo piće. Tako...“ kaže Loren, „tako izlazimo na kraj.“

---

2 Rupleforeskin, reč iz američkog slenga. Složenica nastala spajanjem i poigravanjem s dve imenice. Prvi deo dolazi od naziva bajke braće Grim *Rampelstiltskin*, u srpskohrvatskom prevodu *Cvildreta*. Drugi deo *foreskin* označava navlaku polnog uda, odnosno prepucijum. Onlajn rečnik gradskog slenga (Urban Dictionary) definiše ovu reč i kao „seksualni odnos, posebno s neobrezanim čovekom.“ <http://www.urbandictionary.com/>

I tako nas četvoro završavamo ponovo za kuhinjskim stolom s bocom votke između nas. Nisam od onih koji se opijaju u nedelju popodne, ali, mogu vam reći, ako je plan da se dan provede s Markom oberučke prihvatam priliku. I Deb pije, ali ne iz istog razloga. Mislim da ona i Loren proživljavaju nešto iz divljih vremena. Veoma mali odušak kada su bile zajedno, jedva odrasle, dve žene koje žive u Njujorku na ivici dvaju svetova.

Deb kaže: „Ovo je zaista pikantno za nas. Mislim *pikantno*. Pokušavamo da ne pijemo mnogo svih ovih dana. Smatramo da to daje loš primer Trevoru. Nije dobro piti pred njima, zar ne, u ovom dobu kada su svi oni skloni prekoračenjima. Odjednom se zanima baš za takve stvari.“

„Srećan sam kada se za nešto zanima“, kažem.

Deb pljeska u vazduh. „Ne mislim da nije dobro da se učini da pije nje alkohola izgleda kao da je zabava pred tinejdžerom koji je tu.“

Loren se smeši i pričvršćuje periku. „Da li išta što radimo deluje zabavno našoj deci?“

Smejem se na to. Iskreno, sve mi se više dopada.

„Dobna granica to pravi“, kaže Mark. „Sve je to američka puritanska stvar. Granica za pijenje od dvadeset i jedne godine i sve to. Mi od toga ne pravimo veliku stvar u Izraelu, i zato deca, ona ni ne primećuju alkohol. S izuzetkom stranih radnika petkom, teško da ikoga vidite pijanog.“

„Radnici i Rusi“, kaže Loren.

„Ruski useljenici“, kaže on, „to je potpuno odvojena stvar. Većina njih, znaš, čak i nisu Jevreji.“

„Šta to znači?“, kažem.

„Znači poreklo po majci, to znači to“, kaže Mark. „S Etiopljanima bilo je preobraćanja.“

Ali Deb želi da nas drži podalje od politike, i na način kako smo postavljeni, ja u sredini između njih, a Deb nasuprot (to je naš okrugli, kuhinjski sto), ona mora da se prebaci na drugu stranu da ugrabi moju ruku. „Naspi mi još jedno“, kaže ona.

I sada ona menja temu na Markove roditelje. „Kako ide poseta?“, pita ona, a lice joj je potpuno sumorno. „Kako se tvoji drže?“

Deb veoma zanimaju Markovi roditelji. Oni su preživeli Holokaust. A Deb ima ono što se jedino može nazvati nezdravom opsednutošću idejom da ta generacija nestaje. Ne shvatite me pogrešno. To je i meni važno. Sve što kažem je da postoji zdrava i nezdrava [opsednutost], a moja žena, ona posvećuje ovoj temi *mного* vremena.

„Šta da kažem“, reče Mark. „Moja majka je veoma bolesna žena. A moj otac pokušava da održi raspoloženje. On je tvrd momak.“

„Siguran sam“, kažem. Onda pogledam dole na piće, potpuno ozbiljan, i zamahnem glavom. „Oni su zaista neverovatni.“

„Ko?“, kaže Mark. „Očevi?“

Pogledam nazad i svi pilje u mene. „Oni koji su preživeli“, kažem, shvativši da sam se izleteo.

„Ima ih dobrih i loših“, kaže Mark. „Kao i svi drugi.“

Loren kaže, „ceo Karmel Lejk Vilidž je kao logor raseljenih lica sa salom za bilijar.“

„Jedan kaže drugom i oni slede“, reče Mark. „Iz Evrope do Njujorka, i sada, za kraj njihovih života ponovo isto mesto.“

„Reci im onu ludu priču Juri“, kaže Loren.

„Reci“, kaže Deb.

„Pa, možete da zamislite mog oca“, reče Mark. „U staroj zemlji išao je u *heder*,³ imao je *pejes*⁴ i sve to. Ali, u Americi jedan klasičan čovek dijaspore. Izgleda više kao ti nego kao ja. Nisam od njega dobio ovo“, kaže on pokazujući na svoju bradu. „Šošana i ja...“

„Znamo“, kažem.

„I tako, moj otac. Imaju ceo golf teren na razumnoj udaljenosti, malo zelenila da vežbaju uterivanje golf loptice. I moj otac u klubu. Idem s njim. Želi da trenira u teretani. Kaže mi da i ja treba da dođem, da malo vežbam i kaže mi“, i tada Mark pokazuje na svoja stopala, izvlačeći nogu ispod stola da možemo da vidimo njegove crne bakandže – „Nećeš da nosiš ove cipele za šabat na pokretnoj traci. Potrebne su ti patike. Znaš sportska obuća?“, a ja mu kažem 'znam šta su patike. Nisam zaboravio engleski više nego što si ti jidiš.' Na to on kaže, 'Ah *shaynem dank dir in pupik*.'⁵ Samo da mi pokaže ko je ko.“

„Kaži im poentu“, reče Loren.

„On sedi u prostoriji za presvlačenje i pokušava da navuče čarapu, što je u njegovim godinama prava vežba po sebi. To ne ide brzo. I dok čekam vidim, i ne mogu da verujem – gotovo padam u nesvest. Čovek do njega, broj na njegovom ramenu je za tri ispred broja mog oca. Znaš, u nizu.“

„Kako to misliš?“, pita Deb.

„Mislim na broj koji je istetoviran. Isti je kao logorski broj mog oca, cifru po cifru, ali se očev završava s osam. A broj ovog čoveka se završava s pet. U tome je jedina razlika. Znači, razdvajaju ih dva čoveka. I tako kažem 'izvinite, gospodine.' A taj čovek samo kaže, 'Vi iz habada?'⁶ Ne želim ništa drugo osim da me ostave na miru. Već imam sveće kod kuće.' A ja

---

3 *Heder*, kolokvijalni naziv za jevrejsku staru osnovnu školu.

4 *Peyes*, bočna kovrdža, bočna lokna.

5 „Mnogo hvala tvom pupku“, ondosno preneseno „hvala nizašta.“

6 *Chabad*. Habad, poznat i kao Lubavič, ortodoksni jevrejski hasidski pokret s mesijanskim učenjem.

mu kažem 'ne, nisam. Ovde sam da posetim oca.' A, ocu kažem: 'Poznaješ li ovog gospodina? Jeste li se vas dvojica sreli? Zaista bih voleo da vas upoznam ukoliko niste.' I oni gledaju jedan drugog tokom nečega za šta vas uveravam da je trajalo minutima. Pravi minuti. Ovo kažem s *kavodom*,⁷ s poštovanjem prema ocu – ali to je kao da gledamo par bež morskih krava kako sede na klupi, svaka s po jednom čarapom. Posmatraju jedan drugog od vrha do dna, a sve teče polako. A onda moj otac kaže: 'Viđao sam ga. Viđao sam ga u okolini.' Drugi čovek kaže: 'Da, viđao sam ga.' 'Vi ste obojica preživeli', kažem im. 'Pogledajte. Brojevi.' I, oni gledaju. 'Isti su', kažem. I obojica podižu ramena da pogledaju male pepeljaste tetovaže. Ocu kažem: 'Shvataš li? Isti kao tvoj, osim što je njegov neposredno ispred tvog. Pogledaj! Uporedi.' I oni gledaju. Upoređuju. "Markove oči kao da beže iz glave. „Razmisli o tome“, kaže. „Širom sveta, preživевši ono što se ne da preživeti, ova dva stara čoveka završavaju s dovoljno novca da se povuku u Kramel Lejk i da igraju golf svaki dan. I tako kažem tati: 'On je neposredno ispred tebe. Pogledaj, petica', kažem. 'A tvoj broj je osmica.' A, moj otac kaže, 'sve to znači da je on prokrcio put ispred mene u redu. Ovaj čovek je prokrcivač. Samo nisam hteo da kažem.' 'Zaboravi', kaže drugi čovek. 'Skinu mi se', kaže drugi čovek. I to je to. Zatim se vraćaju zadatku da obuju čarape."

Deb deluje potišteno. Očekivala je nešto što će joj dati za pravo. Neku priču kojom bi obrazovala Trevora, da potvrdi veru u čovečno koje se proizvodi iz nečovečnog.

Ali, ja volim takvu vrstu priče. Počinjem da se stvarno zagrevam za njih dvoje, ne samo zato što se iznenada osećam kao da hodam po bljuzgavici.

„Dobra priča, Juri“, kažem, oponašajući njegovu ženu. „Jeruhame, ta priča ima polet u sebi.“

Jeruham se diže sa stola, i deluje ponosno. Provera nalepnicu našeg belog hleba na pultu da se uveri da je košer. Uzima komadić, skida s njega koru, i dlanom ruke kotrlja sredinu hleba praveći kuglicu. Onda pije naiskap. Zatim jede tu suludu kuglicu od testa. Prevrće je po ustima, kao da je ona suština njegovog sopstvenog znaka interpunckije – da podrži svoju priču.

„Je'l to dobro?“, pitam.

„Probaj,“ kaže. Odlazi do pulta, baca mi komadić sredine i kaže: „ali, prvo popij naiskap!“

Posežem za bocom i uviđam da su Debine ruke oko nje, a da je njena glava sagnuta na dole, kao da je boca usidruje, držeći je da se ne prevrne unatrag.

„Jesi li dobro Deb?“, pita Loren.

7 *Kavod* – čast, poštovanje na hebrejskom.

„To je zato što je bilo smešno“, kažem.

„Dragi!“, kaže Deb.

„Neće da ti kaže, ali ona je pomalo opsednuta Holokaustom. Ta priča, bez uvrede Mark, nije ono što je imala na umu.“

Znam, trebalo bi da to tako ostavim. Ali ne dešava se svaki dan da neko iz Debine srednje škole pruža uvide.

„To je tako, ona je dete preživelog, moja žena. Suludo je to obrazovanje koje im daju. Njeni deda i baba su rođeni u Bronksu, a ovde smo dvadeset minuta od centra Majamija, ali je to kao da je 1937. i da živimo na kraju Berlina.“

„To nije to!“, kaže Deb, u otvoreno odbrambenom stavu. Njen glas je veoma visok u tonalitetu. „Nisam uznemirena zbog toga. Sve je to alkohol. To je to, i viđanje Loren. Viđanje Šošane, posle sveg ovog vremena.“

„Ah, ona je uvek bila ovakva u srednjoj školi“, kaže Šošana. „Krišom se uzme jedno piće, i ona bi počela da plače. Želiš da znaš šta ju je seksualno uzbuđivalo, šta bi je učinilo stvarno srećnom?“, pita Šošana. „Bilo je to da se uradi. Upravo to bi uvek učinilo to. Uraditi se s nekim. To bi je navelo da se smeje satima i satima.“

I da vam kažem, nisam video da to dolazi. Bio sam zaslepljen kao i Deb pričom o brojevima.

„O, Bože“, kaže Deb, i pokazuje na mene. „Pogledaj na mog velikog zlog sekularnog muža. On zaista ne može s tim da izađe na kraj. On ne može da izađe na kraj s tim da njegova žena ima bilo kakvu istoriju nevaljalog ponašanja – gospodin Liberal širokih shvatanja.“ Meni kaže: „Možeš li u snu da zamisliš čedniju ženu od jedne moderne ješiva devojke koja je ostala devica do dvadeset i prve? Iskreno. Jel' ono što si mislio da Šošana namerava da kaže bilo koliko smešno?“

„Iskreno – iskreno?“, kažem. „Neću. To je neprijatno.“

„Kaži!“, govori Deb, sasvim sa žarom.

„Iskreno, mislio sam da ćeš da kažem da je to bilo nešto kao takmičenje za rolnu s orasima na Pashu, ili pravljenje patišpanja. Nešto tako.“ Saginjem glavu. Šošana i Deb se cerekaju tako jako da ne mogu da dišu. Ščepale su jedna drugu tako da ne mogu da kažem da li jedna drugu pridržavaju ili vuku na dole.

„Ne mogu da verujem da si mu rekla o rolni s orasima“, kaže Šošana.

„A ja ne mogu da verujem“, kaže Deb, „da si rekla mužu s kojim sam dvadeset i dve godine kako smo imale običaj da se uradimo. Nisam pipnula džoint još od vremena pre nego što smo se venčali“, kaže ona. „Jesmo li, dragi? Jesmo li pušili od kad smo se venčali?“

„Ne“, kažem, „prošlo je mnogo vremena.“

„Pa hajde Šoš. Kada je to bilo? Kada si poslednji put pušila?“

Sad, znam da sam pomenuo bradu na Marku, Ali, ne znam da li sam pomenuo koliko je dlakav ovaj čovek. Ta stvarno raste sve do njegovih očnih jabučica. Kao da ima obrve i gore i dole. Tako kada Deb pita, Šoš i Juri se zapravo kikoću kao deca, i mogu da kažem, na malom delu koji se vidi, na komadiću kože koji vidim, da su Markovi kapci i resice na ušima potpuno pocrveneli.

„Kada je Šošana rekla da pijemo da se izborimo s danima“, kaže Mark, „ona se šalila o pijenju.“

„Ne pijemo mnogo“, kaže Šošana.

„Misli na pušenje“, kaže.

„Mi se i dalje uradimo“, kaže Šošana. „Hoću da kažem, sve vreme.“

„Hasidim!“⁸ uzviknu Deb. „Nije vam dozvoljeno!“

„Svi to rade u Izraelu. To je kao šezdesetih ovde“, kaže Mark. „To je najdrogiranija zemlja na svetu. Gora od Holandije, Indije i Tajlanda zajedno. Gora nego bilo gde, čak i nego u Argentini – mada možda s njima imamo nerešen rezultat.“

„Pa, možda zato decu ne zanima alkohol“, kažem.

„Da li želite da se sada uradite?“, pita Deb. I svo troje gledamo na nju. Ja, iznenađen. A njih dvoje s jasnom žudnjom.

„Nismo doneli“, kaže Šošana. „Mada veoma retko bilo ko na carini viri ispod perike.“

„Možda vi možete da neđete način do glaukenskog podzemlja Karmel Lejka“, kažem. „Ubeđen sam da je to mesto puno toga.“

„To je smešno“, kaže Mark.

„Smešno je“, kažem sada kada se svi slažemo.

„Imamo travu“, kaže Deb.

„Stvarno imamo?“, kažem. „Mislim da nemamo.“

Deb gleda na mene i grize zanokticu na malom prstu.

„Da li se ti drogiraš tajno sve ove godine?“, pitam. Zaista se ne osećam dobro.

„Naš sin“, kaže Deb. „On ima travu.“

„Naš sin?“

„Trevor“, kaže.

„Da“, kažem. „Znam koji.“

To je mnogo za jedan dan, takva vrsta vesti. I to mi ostavlja utisak prilično nalik izdaji. Kao da su stara tajna moje žene i nova tajna mog sina vezane zajedno, a meni je naneta nepravda. Takođe, nisam od onih

8 Množina od *Hasid*, znači hasidisti.

koji se brzo oporavljaju od bilo kakvih uvreda od Deb – ne kada su drugi ljudi tu. Zaista treba da prodiskutujem stvari. Neko vreme sami, čak i na pet minuta, bi to sredilo. Ali više je nego očigledno da Deb ne želi bilo kakvo vreme nasamo sa mnom. Ona uopšte ne izgleda zabrinuto. Ona deluje usredsređeno. Zauzeta je na pultu gde koristi omot tampona od papira da zavije džoint.

„To je metod spremnosti u vanrednim prilikama koji smo smislile u srednjoj školi“, kaže Šošana. „Stvari koje će tinejdžerke da urade kada su očajne.“

„Sećaš li se onog finog dečaka ispred koga smo pušile?“, pita Deb. „On bi nas samo posmatrao. Bilo nas je šest ili sedam u krugu, dečaci i devojčice koji se nisu dodirivali – bili smo i suviše religiozni. Nije li to suludo?“ Deb se obraća meni dok Šošana i Mark uopšte ne misle da je to suludo. „Jedino mesto na kome smo se dodirivali bilo je pri dodavanju džointa, na palcima. A taj dečak. Imali smo nadimak za njega.“

„Pasover!“⁹ viče Šošana.

„Da“, kaže Deb. „To je to. Uvek smo ga zvali Pasover. Zato što svaki put kada bi došao džoint on bi ga samo pasovao dalje¹⁰ sledećem od nas. Pasover Rend.“

Šošana uzima džoint i pali ga šibicom, uvlačeći duboko. „Čudo je kada se sećam bilo čega ovih dana“, kaže. „Pošto se rodilo moje prvo dete, zaboravila sam polovinu od svega što sam znala. A onda još po pola sa svakim novim kasnije. Baš prošle noći sam se probudila u panici. Nisam mogla da se setim da li ima pedeset i dve karte i špilu ili pedeset i dve sedmice u godini. To su greške na koje se stalno podsećaš, Cele noći sam u pokretu i brinem oko njih, i samo čekam da se Alchajmer ugura.“

„Nije tako loše“, kaže joj Mark. „Samo sa jedne tvoje strane ga imaju svi.“

„To je istina“, kaže, dodajući džoint suprugu. „Druga strana je blagoslovena samo demencijom. Kako god, šta je tačno od onoga? Sedmice ili karte?“

„Isto, isto“, kaže Mark, postižući pogodak.

Kada je red na Deb, ona drži džoint i gleda na mene, kao da bi trebalo da klimnem glavom i da joj dam odobrenje na neki muževan način koji oslobađa teskobe. Ali umesto da kažem „samo napred!“, ja prilično režim na Deb: „Kada si nameravala da mi kažeš o sinu?“

Na to Deb, prima udarac, drži ga duboko, kao neki stari profesionalac.

„Stvarno Deb, kako si mogla da mi ne kažeš da znaš?“

---

9 *Passover* znači Pasha.

10 Igra reči na engleskom: *Passover* – Pasha, i to pass over, dati, predati.

Deb iskoračuje i predaje mi džoint. Duva dim u lice. Nije agresivna, samo duva.

„Znam samo pet dana“, kaže. „Nameravala sam da ti kažem. Samo nisam znala kako, i da li treba prvo da razgovaram s Trevijem, možda da mu dam priliku“, kaže.

„Priliku za šta?“, pitam.

„Da mu omogućim da je zadrži kao tajnu između nas. Da mu dam do znanja da može da ima poverenja u mene ako obeća da će da prestane.“

„Ali, on je sin“, kažem. „Ja sam otac. Čak i ako je to tajna s njim, treba da bude dvostruka tajna između mene i tebe. Ja uvek treba da znam, čak i ako se pretvaram da ne znam, svaku tajno oko njega.“

„Uradi taj dvostruki deo ponovo“, kaže Mark. Ali, pravim se da ga nisam čuo.

„Tako je uvek bilo“, kažem Deb. A, pošto sam očajan i nesiguran, uz to dodajem „zar nije?“

Mislim, mi stvarno verujemo jedno drugom, Deb i ja. I ne sećam da sam se dugo osećao da toliko mnogo toga visi o jednom pitanju. Pokušavam da čitam s njenog lica, i nešto složeno se dešava, neka formulacija. A onda seda baš tu na pod, kod mojih stopala.

„O, moj Bože“, kaže. „Tako sam se jebeno uradila. I to odmah. Kao, kao...“, a onda počinje da se smeje. „Kao Majk“, kaže. „Kao, kajk“,¹¹ kaže, postajući potpuno ozbiljna. „O moj Bože, stvarno sam zbrljana.“

„Trebalo je da te upozorimo“, kaže Šošana.

Kada ona to kaže, savlađujem prvu pomisao, i već pokušavam da se izborim s paranojom koja žurno stiže uz tu izjavu.

„Da nas upozoriš na šta?“, kažem, moj glas je euforičan, a dim mi je još uvek sladak u nosu.

„Ovo nije marihuana tvog oca“, kaže Mark. „Nivoi Te-Ha-Cea. Jedan pogodak ove hidroponičke stvari, to je kao da si popužio pola kila robe kada smo bili deca.“

„Osećam to“, kažem. I zaista je tako. Sedim s Deb na podu i uzimam njene ruke. Lepo se osećam. Mada nisam siguran da li sam to pomislio ili rekao, i zato pokušavam ponovo, obezbeđujući da bude glasno: „Lepo mi je“, kažem.

„Našla sam travu u korpi za veš“, kaže Deb. „Ostavi dečaku tinejdžeru da misli da je to najbolje mesto da se nešto sakrije. Njegova čista odeća se pojavljuje ispeglana u njegovoj sobi i njemu nikada ne pada na pamet da neko prazni tu korpu. Za njega je to najusamljeniji, najviše zaboravljen prostor na svetu. Stvar je u tome da sam našla limenu kutiju

11 Kike – američki sleng, uvredljiv izraz za Jevrejina, u značenju Ješa, Čivutin.

bombona Eltoids na dnu, potpuno nabijenu.“ Deb mi stiska ruke. „Jesmo li se sada izmirili?“

„Izmirili smo se“, kažem. I izgleda kao da smo ponovo tim, kao da smo mi protiv njih. Jer Deb kaže: „Ljudi, jeste li vi sigurni da smete da pušite travu koja dolazi iz limene kutije koja nije imala košer slatkiš? Ja stvarno ne znam da li je to o kej.“ Upravo o tome i ja razmišljam.

„Kao prvo mi to ne jedemo, mi pušimo“, kaže Šošana. „Pa čak i da je tako, to je hladni dodir, tako je verovatno u redu, u oba slučaja.“

„Hladan dodir?“, kažem.

„To je stvar...“, kaže Šošana „Zaboravi na to i dižite se s poda. Hajde-hajde!“ I oboje nam pružaju ruku i podižu nas. „Dođite, sednite ponovo za sto“, kaže Šošana.

„Reći ću vam“, kaže Mark. „To mora da je stvar broj jedan koja te nervira kada si hasidista u spoljnom svetu. Gore od grube stvari koju govore je stalno nadziranje od strane civila. Gde god da odemo ljudi nas proveravaju. Spremni su da naprave neku vrstu liturgijskog građanskog hapšenja.“

„Stranci!“, kaže Šošana. „Baš pre neki dan, na putu s aerodroma, Juri je ušao u Mekdonalds da piški, a neki čovek s kamiondžijskom kapom iskrasnio je pred njega kada je ulazio i rekao, 'Je' tebi dozvoljeno da ovde ulaziš, brate?', tek tako.“

„Nije valjda!“, kaže Deb.

„Nije da ne vidim nešto zabavno u tome“, kaže Mark. „Radi se o privlačnosti toga. Znaš da imamo mormone u Jerusalimu. Oni imaju tamo uporište. Neku vrstu verske škole. Pravilo je – to je dogovor s vladom – oni mogu da imaju svoje mesto, ali ne smeju da se šire. Nema prozelitizma. U svakom slučaju, ja ponešto radim s jedim od njihovih ljudi.“

„Iz Jute?“, pita Deb.

„Iz Ajdaha. Ime mu je Džebedaja, i to zaista – možeš li da poveruješ?“

„Ne, Jeruhame i Šošana“, kažem. „Džebedaja je veoma čudno ime.“¹² Mark kotrlja oči na to, predajući mi ono što je ostalo od džointa. Bez pitanja, ustaje, uzima limenu kutiju i stiže do ženine tašne radi još jednog tampona. A meni ovo malo manje prija nego ono sa sredinom hleba, s gostom koji dolazi u kuću i zajedno popuši svu travu našeg sina. I Deb mora da misli nešto slično kada kaže: „Posle ove priče napisaću poruku Trevu da bih bila sigurna da neće skoro da se vrati kući.“

„I tako kada je Džeb u našoj kući“, kaže Mark, „kada dođe da jede i da ispije kolu, ja radim tu istu stvar s verskom policijom. Ne mogu da odolim. Kažem: 'Hej, Džebe, da li ti je dozvoljeno da imaš to?' Ljudima ne smeta da krše sopstvena pravila, ali veoma su oštri po pitanju tuđih.“

---

12 Engleska verzija biblijskog imena, drugog imena proroka Natana iz *Druge knjige Samuilove*. U Daničićevom prevodu Jedidija. *Druga knjiga Samuilova*, 12:25.

„I je li njima dozvoljeno da piju kolu?“, upita Deb.

„Ne znam“, kaže Mark. „Sve što Džeb ikada uzvрати je 'Ti misliš na kafu, i gledaj svoja posla, u svakom slučaju.'“

A onda moja Deb. Naprosto ne može a se uzdrži. „Čuo si za skandal? Mormoni prolaze kroz spiskove Holokausta.“

„Kao u *Mrtvim dušama*“, kažem da objasnim. „Kao u Gogoljevoj knjizi, ali stvarno.“

„Misliš li da smo to pročitali?“, pita Mark. „Kao hasidisti ili ranije?“

„Uzeli su podatke o mrtvima“, kaže Deb, „i počeli su da prolaze kroz njih. Uzeli su ove ljude koji su umrli kao Jevreji i počeli su da ih preobraćaju u mormone. Da preobraćaju šest miliona protiv njihove volje.“

„I ovo je ono što drži Američkog Jevrejina budnim noću?“, kaže Mark.

„Šta to znači?“, pita Deb.

„Znači—“, kaže Mark.

Ali, Šošana ga prekida. „Nemoj da im kažeš šta to znači. Ostavi to neizrečenim.“

„Možemo da izađemo na kraj s tim“, kažem. „Zanima nas, čak i izlaženje na kraj s tim.“

„Vaš izgleda kao fin dečak.“

„Ne pričaj o njihovom sinu“, kaže Šošana.

„Ne pričaj o našem sinu“, kaže Deb. Ovog puta se ispružam i stavljam ruku na njen lakat.

„Govori“, kažem.

„On meni“, kaže Mark, „ne deluje kao Jevrejina.“

„Kako možeš to da kažeš?“, kaže Deb. „U čemu je tvoj problem?“ Ali Debina uznemirenost privlači manje pažnje od mog odgovora. Toliko jako se smejem da se svi okreću k meni.

„Šta?“, pita Mark.

„Šta je jevrejsko za tebe?“, pitam. „Šešir, brada i sirove cipele. Uz mnogo poteškoća usudio bih se da tebi izgledam jevrejski. Kao, recimo, Ozi Osborn (Ozzy Osbourne),¹³ ili momci iz Kisa,¹⁴ kao kada oni kažu Polu Sajmonu (Paul Simon),¹⁵ 'ne izgledaš mi kao muzičar.'“

„Ne odnosi se to na odevanje“, kaže Mark. „To se tiče građenja života u vakuumu. Znaš li šta sam video tokom vožnje ovde? Supermarket, supermarket, knjižaru za odrasle, supermarket, supermarket, strelishte.“

13 Glavni vokal hevi metal muzičke grupe Blek sabat (Black Sabbath).

14 *Kiss*, njujorški hard rok bend formiran 1973. U početku su bili upadljivi po šminci i kostimima koje su koristili.

15 Pol Sajmon (1941), američki rok muzičar. Bio je deo poznatog dueta Sajmon i Garfankl. Poreklom iz mađarske jevrejske porodice.

„Floridani zaista vole svoje puške i porniće“, kažem. „I svoje supermarketete.“

„Ono što želim da kažem je da, bilo da to uzimaš za ozbiljno ili ne, judaizam ne može da se gradi samo na osnovama jednog užasnog zločina“, kaže Mark. „To se odnosi na ovu opsesiju Holokaustom kao neophodnim znakom identiteta. Kao vašim jedinim obrazovnim sredstvom. Jer za decu nema veze u bilo čemu drugom. Ništa jevrejsko što povezuje.“

„Uh, to je uvredljivo“, kaže Deb. „I uskogrudo. Postoji takva stvar kao što je jevrejska kultura. Može da se živi kulturno bogat život.“

„Ne ako bi to trebalo da bude jevrejski život. Judaizam je religija. A, s religijom dolazi obred. Kultura je ništa. Kultura je nekakva konstrukcija modernog sveta. Ona nije fiksirana, stalno se menja, i slab je način da se povežu generacije. To je kao da se uzmu dva komada metala, i umesto da se zavare držiš ih zajedno pomoću lepka.“

„Šta to uopšte znači?“, pita Deb. „U praktičnom pogledu.“

Mark podiže prst da bi napravio poentu, da bi podučio. „U Jerusalemu ne moramo da se zauzimamo simboličkim nastojanjima da održimo naša sećanja na mestu. Jer mi živimo upravo onako kao što su naši roditelji bili živeli pre rata. I ovo nam je korisno u svim stvarima, u odnosima, takođe, u brakovima i obavljanju roditeljskih dužnosti.“

„Da li hoćete da kažete da je vaš brak bolji od našeg?“, pita Deb. „Stvarno? Samo zbog pravila po kojima živite?“

„Ono što kažem je da tvoj muž ne bi imao natmureno lice, ne bi brinuo suprugu oko čuvanja tajni. A tvoj sin on ne bi krenuo da puši a da prvo nije došao kod tebe. Jer odnosi su određeni. Oni su jasni.“

„Zato što su zavareni“, kažem „a ne zalepljeni.“

„Da“, kaže on. „I kladim se da se Šošana slaže.“ Ali, Šošana je odlučila. Ona se pažljivo bavi jabukom i nožem. Ona pravi malu cev od jabuke, svi tamponi su potrošeni.

„Da li vaše kćerke?“, pita Deb, „da li vam one kažu sve, da li su prvo došle k vama, pre nego što su počele da puše?“

„Naše kćerke nemaju tragove sveta u kome smo mi odrasli. Njih takve stvari ne zanimaju.“

„I tako ti misliš“, kažem.

„I tako ja znam“, kaže on. „Naše bojazni su drugačije, naše brige.“

„Čujmo ih“, kaže Deb.

„Bolje ne“, kaže Šošana. „Da budem iskrena, mi smo pijani, uradili smo se, imamo sjajno ponovno okupljanje.“

„Svaki put kada mu kažeš da ne govori“, kažem, „to me navodi da još više želim da čujem ono što ima da saopšti.“

„Naša briga“, kaže Mark, „nije prošli Holokaust, već sadašnji. Onaj koji odnosi više od pedeset posto Jevreja ove generacije. Naša briga je mešoviti brak. To je Holokaust koji se dešava sada. Ne treba da se brinete o nekakvim mormonima koji prave hokus pokus s ubijenih šest miliona. Treba da se brinete da se vaš sin venča za Jevrejku.“

„O, moj Bože“, kaže Deb. „Zar zoveš mešoviti brak Holokaustom?“

„Pitali ste za moja osećanja. To su moja osećanja. Ali to se zaista na odnosi na vas, osim u primeru koji ste postavili dečaku. Zato što ste Jevreji, vaš sin je za mene jednako Jevrejin kao i ja. Ni manje, ni više.“

„Ja sam, takođe, išla u ješivu. Ti, ponovo rođeni Hari! Ne treba da objašnjavaš pravila meni.“

„Jesi li me upravo nazvala 'ponovo rođeni Hari'?", pita Mark.

„Jesam“, kaže Deb. I ona i on počinju da se na to smeju. Misle da je 'ponovo rođeni Hari' nešto najsmješnije što su za dugo vremena čuli. I Šošana se smeje, a onda se smejem i ja, jer smeh je zarazan – a to je u dvostrukoj meri kadi si urađen.

„Ne misliš valjda da se naša porodica, da se moj dražesni divni sin, zaputio ka Holokaustu? Zar to misliš?“, pita Deb. „Jer to bi zaista bacilo senku na ovaj divni dan“

„Ne, ne mislim“, kaže Mark. „Ovo je divna kuća, divna porodica, divan dom koji ste napravili za tog naočitog mladog čoveka. Ti si prava *balabusta*“,¹⁶ kaže Mark.

„To me čini srećnom“, kaže Deb. I ona naginje glavu gotovo devedeset stepeni da pokaže srećan, sladak osmeh. „Mogu li da te zagrlim? Zaista bih volela da te zagrlim.“

„Ne“, kaže Mark, mada to kaže zaista učtivo. „Ali, možeš da zagrliš moju ženu. Šta kažeš na to?“

„To je sjajna ideja“, kaže Deb. Šošana ustaje i predaje mi napunjenu jabuku, i pušim iz jabuke dok se dve žene grle. Čvrst, dubok zagrljaj, nalik plesu koji ide napred nazad, naginjući se na ovamo, tako da se ponovo pribijavam da bi mogle da padnu.

„Divan je dan“, kažem.

„Jeste“, kaže Mark. I obojica gledamo kroz prozor, i obojica gledamo savršene oblake na savršenom nebu, i tako smo obojica zagledani napolje dok se nebo odjednom smračuje. Promena je tako nagla da dame prestaju da se grle da bi gledale.

„Tako je ovde“, kaže Deb. I nebo se otvara, a bujna tropska kiša pada pravo na dole, mlateći. Glasno pada na krov, i glasno pada na prozore. Listovi palmi se povijaju, a lepršave tkanine u bazenu poskakuju dok se voda zagreva.

16 *Balabusta*, izraz na jidišu koji opisuje dobrog domaćina.

Šošana ide do prozora. A Mark dodaje Deb jabuku i odlazi na prozor. „Jel' zaista uvek ovde ovako?“, pita Šošana.

„Svakako“, kažem. „Svaki dan. Prestaje jednako brzo kao što i počinje.“

I jedno i drugo pritiskaju prozor rukama. Ostaju tako neko vreme, a onda se Mark okreće, oštar momak, čvrst momak, i vidimo ga kako jeca.

„Ne znaš kako je“, kaže. „Zaboravio sam kako to izgleda da živiš u mestu bogatom vodom. To je blagoslov iznad svih drugih.“

„Kad bi ti imao ono što mi imamo“, kažem.

„Da“, kaže on, brišući oči.

„Možemo li napolje?“, pita Šošana. „Na kišu?“

„Naravno“, kaže Deb. Ona mi Šošana kaže da zatvorim oči. Samo ja. I kunem se da pomišljam da će da bude potpuno gola kada poziva: „Otvori ih.“

Skinula je periku skroz-naskroz, i nosi jednu od Trevorovih bejzbol kapa umesto nje.

„Za ovaj put imam samo jednu periku“, kaže. „Ako Trev ne zamera.“

„Neće zameriti“, kaže Deb. I tako se nas četvoro nalazimo u zadnjem dvorištu, pri krajnje vrućem danu, zasuti svom ovom hladnom, hladnom kišom. To je jedno od najboljih osećaja na svetu. I moram da kažem da Šošana izgleda dvadeset godina mlađa s tom kapom.

Ne pričam na kiši. Isuviše smo zauzeti trčkarajući i smejući se, i skačući unaokolo. I tako se desilo da držim Marka za ruku i da kao da igramo, a da Deb drži Šošanu za ruku i one cupkaju na svoj način. I kada uzmem Debinu ruku, mada ni Mark ni Šošana ne dodiruju jedno drugo, nekako smo napravili prekinuti krug. Počeli smo da plešemo naš oblik hore na kiši.

To je najšašaviji i najslobodniji i najprekrasniji osećaj koga mogu da se prisetim tokom više godina. Ko bi rekao da ću to da kažem za ove stroge ljude koji posećuju našu kuću, ozbiljnog izgleda do nivoa gušenja? A onda moja Deb, moja ljubav, još jednom razmišlja o čemu mislim, i kaže, s licem na gore prema kiši, dok se svi mi vrtimo: „Šošana, jesi li sigurna da je sve ovo u redu? Da ovo nije mešoviti ples? Ne želim da se iko posle oseća loše.“

„Mi ćemo biti sasvim dobro“, kaže Šošana. „Živećemo s posledicama.“ To pitanje nas usporava i zaustavlja, mada niko još nije otišao.

„To je kao ona stara šala“, kažem. I ne sačekavši da bilo ko pita koja kažem: „Zašto hasidisti nemaju seks stojeći?“

„Zašto?“, pita Šošana.

„Zato jer može da dovede do mešovitog plesa.“

Deb i Šošana se pretvaraju da su užasnite dok oslobađamo ruke, dok priznajemo da je ovaj trenutak gotov, a kiša nestaje jednako brzo kao što je i došla. Mark tu stoji zureći u nebo, s čvrsto stegnutim usnama. „Ta šala je veoma, veoma stara“, kaže. „A mešoviti ples me navodi na pomisao

o mešanim orasima i lešnicima, mešanom mesu s roštilja, i o *insalata mista*. Na glas o 'mešovitom plesu' postao sam veoma gladan. I uskoro ću da počnem da paničim ako je jedina košer stvar u ovoj kući ta vekna izbeljenog američkog hleba.“

„Imaš grickalice“, kažem.

„Dijagnoza je tačna“, kaže on.

Deb na to počinje da tapše, majušnim tapšanjem, a njene ruke se drže na grudima u molitvi. Ona mu kaže, potpuno sijajući; „Ne bi verovao kakva bogatstva čekaju.“

Nas četvoro stojimo u ostavi, iskvašeni, loveći kroz police, i kapa-jući po podu. „Jesi li ikada video ovakvu ostavu?“, pita Šošana, protežući ramena. „Ona je ogromna.“ Ona je zaista velika, i zaista je puna zaliha s ogromnom količinom hrane, i ogromnim izborom slatkiša, koja dolikuje domu koji često ugošćuje roj dečaka tinejdžera.

„Da li očekujete nuklearnu zimu?“, pita Šošana.

„Reći ću ti šta očekuje“, kažem. „Želiš da znaš koliko je stvarno opsednuta Holokaustom? Mislim, do kog stepena?“

„Ni do kakavog stepena“, kaže Deb. „Završili smo s Holokaustom.“

„Reci nam“, kaže Šošana.

„Ona uvek smišlja naše mesto za skrivanje“, kažem.

„Ne šališ se“, kaže Šošana.

„Kao ovo, pogledaj na ovo. U ostavi, uz kupatilo uz nju i vrata ka garaži. Ako bi sve to zapečatili – kao kada bismo stavili montažni zid na ulaz jazbini – nikada ne bi posumnjali. Ako bi pokrili ta vrata u garaži s ne znam čim... Ako bismo okačili alat ispred njih i sakrili šarke iza, možda naslonili bicikle i kosilicu na njih, imali bismo ovu zatvorenu zonu, s tekućom vodom, toaletom i svom ovom hranom. Mislim, ako bi se neko ušunjao u garažu da dopuni stvari, mogli biste da izdate kuću. Da smestite u nju drugu porodicu, a da oni nemaju pojma o tome.“

„O moj Bože“, kaže Šošana. „Moje kratkoročno pamćenje je možda propalo od sve ove dece.“

„I od pušenja“, kažem.

„I od toga, takođe. Ali, sećam se iz vremena kada smo bili deca“, kaže Šošana okrećući se Deb. „Ti si me uvek navodila da igramo igre poput te. Da biramo prostore. Pa čak i gore, čak i mračnije...“

„Nemoj“, kaže Deb.

Kažem joj: „Znam šta ćeš da kažeš“, i iskreno sam uzbuđen. „Igra, da? Igrala je tu ludu igru s tobom?“

„Ne“, kaže Deb. „Dosta. Pusti to.“

A Mark – koji je krajnje zaokupljen izučavanjem potvrda o košeru, i koji kida pakovanja snekova od sto kalorija i jede pregršt pečenog

kikirikija, i koji nije rekao ništa od kada smo ušli u ostavu osim „Šta je Fig Njumans?“¹⁷ – staje i kaže: „Hoću da igram tu igru.“

„To nije igra“, kaže Deb.

I ja sam srećan da je čujem da to kaže, jer je to ono što sam godinama nastojao da je navedem da prizna. To nije igra. To je smrtno ozbiljno, i to je vrsta pripreme, i aktivna patologija kojoj više volim da se ne prepuštam.

„To je igra Ane Frank“, kaže Šošana. „Zar ne?“

Uvidevši koliko je uzrujana moja žena, činim najviše što mogu da je odbranim. Kažem: „Ne, to nije igra. To je samo ono o čemu pričamo kada pričamo o Ani Frank.“

„Kako igramo tu neigru?“, pita Mrk. „Šta radimo?“

„To je igra o pravednim gentilima“, kaže Šošana.

„To je ko će me sakriti?“, kažem.

„U slučaju nekog drugog Holokausta“, kaže Deb, popuštajući. „To je ozbiljno istraživanje, misaoni opit u koji se upuštamo.“

„Koji ti igraš“, kaže Šošana.

„U slučaju američkog Holokausta, ponekad pričamo o tome koji bi nas od naših hrišćanskih prijatelja sakrio.“

„Ne razumem“, kaže Mark.

„Naravno da razumeš“, kaže Šošana. „To je ovako. Ako bi nastupila Šoa, ako bi se ponovo desila – recimo da smo u Jerusalimu, da je 1941, i da je veliki muftija postigao ono što je hteo, šta bi Džebedaja uradio?“

„Šta bi mogao da uradi?“, pita Mark.

„Mogao bi da nas sakrije. Mogao bi da rizikuje sopstveni život, i život porodice, i svih oko sebe. O tome je igra. Da li bi on – uistinu – da li bi uradio to za tebe?“

„Jedan mormon, on bio dobar za to“, kaže Mark. „Zaboravi na ovu ostavu. Oni moraju da drže u zalihama hranu za godinu dana u slučaju Ushićenja,¹⁸ ili nečeg nalik tome. Kao i vode. Godinu dana u zalihama. Ili možda je stvar u tome da imaju seks kroz čaršav. Ne, čekaj. Mislim to bi trebalo da smo mi.“

„Dobro“, kaže Deb. „Nemojmo da igramo. Stvarno, hajdemo nazad u kuhinju. Mogu da naručim s glat košer mesta.¹⁹ Možemo da jedemo napolju, da imamo pravu večeru, a ne samo otpatke.“

---

17 Fig Newmans, robna marka američkih slatkiša.

18 Rapture, bukvalno ushićenje. Događaj koji željno očekuje niz protestantskih denominacija u SAD, posebno onih ponovo rođenih. Ovim događajem, kada Bog uznosi manjinu pravednika na nebo, a ostale ostavlja iza, počinje konačan obračun Hrista i đavola, tj. drugi dolazak. Posle njega sledi određeni broj godina patnji i muka pre konačne pobeđe Hrista. Za te godine se spremaju zalihe hrane.

19 Glatt kosher – potpuno košer.

„Ne, ne“, kaže Mark. „Igraću. Sve ću da uzmem za ozbiljno.“

„I da li bi te taj čovek sakrio?“, pitam.

„I decu, takođe?“, kaže Mark. „Trebalo da se pretvaram da on u Jerusalemu ima prikriiven motel ili nešto u šta može da smesti nas dvanaestoro?“

„Da“, kaže Šošana. „U njihovoj verskoj školi ili nečem takvom. Svakako.“

Mark dugo, dugo razmišlja o tome. Jede fig njumanse i razmatra, i vidi se da sve to uzima za ozbiljno – za ozbiljno do krajnjih granica.

„Da“, kaže Mark, s uznemirenim izgledom. „Džeb bi to uradio za nas. On bi sve rizikovao.“

Šošana potvrdno klima. „Sada vi“, kaže ona nama. „Vi ste na redu.“

„Ali, mi više ne znamo iste ljude“, kaže Deb. „Mi obično pričamo samo o susedima.“

„Našim susedima od preko puta“, kažem im. „Oni su savršen primer. Jer muž, Mič, on bi nas sakrio. Znam to. On bi dao svoj život za ono što je ispravno. Ali, ta njegova žena.“

„Da“, kaže Deb. „Mič bi nas sakrio, ali Glorija, ona bi se povila. Kada bi on jednog dana bio na poslu, ona bi nas predala.“

„Možete igrati protiv sebe samih“, kaže Šošana. „Šta da neko od vas nije Jevrejin? Da li bi sakrio drugog?“

„Ja ću to“, kažem. „Ja ću da budem gentil, jer bih mogao najlakše da prođem. Odrasla žena u teksas suknji do članaka u ormanu – uhvatili bi te za tren oka.“

„Dobro“, kaže Deb. I ja stojim uspravno, uvlačim ramena, kao da sam u vrsti. Stojim s podignutom bradom tako da moja žena može da me prouči. Tako da može da odluči da li bi njen suprug zaista imao ono što je potrebno. Da li bih imao snage, da li bi mi bilo dovoljno stalo – i to nije lako pitanje, nije pitanje za jednokratnu upotrebu – da rizikujem sopstveni život da bih spasao njen i sinovljev?

Deb pilji, i Deb se smeška, i malo mi gurka bradu. „Naravno da bi“, kaže Deb. Pravi pola koraka koliko je između nas, čvrsto me grli i ne pušta me. „Sada vi“, kaže Deb. „Ti i Juri ste na redu.“

„Kakvog smisla to ima?“, pita Mark. „Čak i kao zamišljanje.“

„Ššš...“, kaže Šošana. „Stani tu i budi dobar gentil dok ja pogledam.“

„Ali, da nisam Jevrejin, to ne bih bio ja.“

„To je sigurno“, kažem.

„Slaže se“, kaže Mark. „Ne bismo ni bili venčani. Ne bismo imali dece.“

„Naravno da možeš to da zamisliš“, kaže Šošana. „Pogledaj“, kaže, i odlazi i zatvara vrata od ostave. „Ovde smo, zatvoreni u južnoj Floridi za drugi Holokaust. Nisi Jevrejin i imaš nas troje da sakrivaš u tvojoj ostavi.“

„Ali, pogledaj me!“, kaže on.

„Ukopčao sam“, kažem. „Ti si pomoćni pevač ZiZi Topa (ZZ Top). Da li znaš taj bend?“

Deb me pušta da bi mogla da me potapše po ramenu.

„Stvarno“, kaže Šošana. „Pogledaj nas troje kao da je ovo tvoja kuća, i ti si odgovoran za nas, zaključane u ovoj sobi.“

„I šta ćeš ti da radiš dok ja to radim?“, pita Mark.

„Posmatraču te kako posmatraš nas. Zamišljaću.“

„U redu“, kaže on. „Nu,²⁰ hajdemo na to. Stajaću, ti zamišljaj.“

I to radimo, nas četvoro. Stojimo igrajući naše uloge, i stvarno se unosimo. Vidim da ga Deb vidi, i njega da vidi nas, i Šošanu koja zuri u muža.

Stojimo tamo tako dugo da ne mogu da kažem koliko je vremena proteklo, mada se svetlo uvek menja tako polako – sunce napolju ponovo tamni – u pukotini ispod vrata ostave.

„Pa, da li bih te sakrio?“, pita on. Po prvi put tog dana on se ispruža kao što bi uradila moja Deb, i stavlja ruku u ženinu ruku. „Da li bih Šoši?“

I vidi se da Šošana razmišlja o svojoj deci, mada to nije deo scenarija. Vidi se da je promenila deo zamišljanja. I ona posle prekida kaže „da“, ali se ne smeje. Ona kaže „da“, ali njemu to ne zvuči kao nama, tako da on pita i pita. Zar ne bih? Zar te ne bih sakrio? Čak i kada bi u pitanju bio život ili smrt – ako bi spasilo tebe, a oni bi ubili samo mene zbog toga? Zar ne bih?

Šošana povlači ruku nazad.

Ona to ne kaže. I on to ne kaže. I od nas četvoro niko neće reći ono što je neizrecivo – da njegova žena veruje da je suprug ne bi sakrio. Šta učiniti? Šta će proisteći iz toga? I mi tako stojimo, nas četvoro uhvaćeni u toj ostavi. Uplašeni da otvorimo vrata, i pustimo napolje ono što smo unutra zaključali.

Prevod: Jason G. Mark

---

20 Nu – „pa, tako“, na jidišu. Analogno ruskom ну.

Lestvica života, ulje na platnu 89 x 116 cm, 1981-84.

.....

TOKOVI

.....

Branislav Nušić

VENAC RODITELJSKIH SUZA Nušićev govor u Skoplju*

...Pa ipak, mi smo ustrajali, ustrajali smo evo da doživimo i ove dane; ustrajali smo jer nas je podržavala uteha: da velika dela traže i velike žrtve i da smo tim velikim žrtvama, koje smo dali, postavili temelje velikome delu... Glas mrtvih, reč mrtvih je tu, ona lebdi nad nama... Ja, koji sam bliže smrti no životu, ja je čujem; vi koji ste bliže životu nego smrti vi je osećate u duši.

A glas mrtvih vam ovog časa veli: „Hvala, drugovi, na sećanju i priznanju, ali pravi spomenik nama palima podići ćete tek ako budete kadri sačuvati veliku tekovinu ujedinjenja koje je iz naše krvi poniklo!“

Tada, tada ćemo i mi roditelji doživeti pravu utehu i reći: „Prosta vam bila krv naše dece, iskupili ste je!“

U ime ojađenih majki i očeva ja polažem na ovaj spomenik najskupoceniji venac, venac roditeljskih suza!

---

* U znak sećanja na pale borce Skopskog đakog bataljona, 17. novembra 1935. godine u skopskom parku Idadija bio je otkriven spomenik. Prisustvovalo je 700 preživelih đaka bataljona. U ime roditelja čija su deca poginula, Branislav Nušić je održao ovaj potresan govor.

Oružje, tuš na hartiji, 14,7 x10,5, 1951.

ZBIVANJA

Momo Pudar
publicista, Pariz

SUMRAK AMERIKE

Okončanje „American dream“-a, vréla bujne energije, velike neimarske nacije – sve je razorila besna ekonomska, socijalna i finansijska kriza, izronila upravo na tlu Amerike. U njoj su se srušile sve nade u još jedan „američki vek“. Alan Grinspen je upozorio samouverene Amerikance: „SAD nisu usamljeno ostrvo progresa i dobrobiti u svetu.“ Tako je razjašnjena američka utopija vladanja svetom. Potonula je u nepovrat nepokolebljiva vera u nadmoćnost američkog sistema vladanja i razvoja sveta. U ruševinama iluzija je zamrlo sanjarenje o planetarnoj misiji samozvane „božje nacije“, obavezne da čovečanstvo spasava nataloženog zla istorije. Brzopleto se može reći: Americi su, izgleda, zatvorena vrata imperijalne budućnosti. O tome će odlučiti stvarnost i vreme.

Američka kriza, sigurno, nije prohujala sa vihorom. Ona je zašla duboko u tokove današnjeg sveta, ona će sigurno obeležiti 21. vek. Ne radi se, dakle, o povremenom cikličnom potresu na tržištu novca, već je reč o temeljnoj krizi vladajućeg sistema kapitalizma Amerike i Evrope. Zašli smo u epohu u kojoj vidljivo posrće moć četiri veka vladanja Evrope i tek minuli vek Amerike. Gase se mnoge vrednosti civilizacije i društvenog modela sila Zapada, koje su stalno pratile socijalna nepravda i sramna podela svetske dobrobiti na vladajuće i potčinjene, bogate i siromašne, pismene i nepismene. Sada se vesnici dobrobiti javljaju na prostoru „trećeg sveta“, rađajućeg motora razvoja čovečanstva.

Posao 21. veka upravo je gradnja modernog sveta, a nikako dogradnja ili ulepšavanje iscrpljenog, umornog zapadnog modela sada zašlog u ćorsokak. Znamo, takođe, da je neophodna snaga Herkula da se milijarde i milijarde ljudi bez životne sreće izbave iz nemilosti istorije. A da li postoji ta natčovečanska snaga u olujnom stanju naše stvarnosti? Verujemo da postoji, pošto nas je bauk nuklearne razorne moći oslobodio globalnog planetarnog rata i „samoubistva“ čovečanstva. Apokalipsa nije, onda, zaseda na putu u budućnost. Ali, svakodnevne muke siromašnih upozoravaju da još ne postoji snaga, istina, da su moćne nacije spremne da zajednički grade novi svet.

Pre svega, muči nas američka kriza. Desilo se da su moćnici Amerike lakoverno prouzrokovali krizu veka i ugrozili planetarno spokojstvo. Mnogi narodi su zašli dublje u nemilost neznanja i nemanja, a mnogi ljudi izgubili mukotrпно stečeno životno dobro. Svuda je prodrła ekonomska i socijalna recesija, bankarski sistem se našao u provaliji, oko 75 miliona ljudi je takoreći preko noći lišeno posla, zavladała je neizvesnost o budućnosti celih naroda. Nevoljno smo se suočili sa izuzetnom opasnošću da je Amerika, ubedljivo vodeća nacija, postala problem čovečanstva. Svi smo svesni da se svet udruženim naporima mora spasavati opake američke, sada planetarne krize.

Amerika odista zabrinjava svet. U mukama su američka nacija, američki socijalni model, američki državni sistem, konačno, američka civilizacija. Ocena je možda oštra i jednostrana, ali je nadomak istine. Niko nije očekivao sumrak Amerike, nepoznat istoriji. Bžežinski tačno tvrdi da traje „svetska kriza neizvesnosti“.

U SAD, smatra on, nije održiv sadašnji sistem, jer nosi u sebi samo-ubilački potencijal. „Finansijski sistem baziran isključivo na pohlepi onda se bavi špekulacijama, što ne može biti trajno. Društveni sistem u kojem se stalno grubo povećavaju socijalne razlike – to je nepodnošljivo stanje.“

Bžežinski alarmantno upozorava da maha uzima kako nacionalna systemska, tako i strukturalna kriza. Ne mogu se sve muke Amerike svesti, što se uporno čini, na ekonomsko nazadovanje i gomilanje dugova. U toku je, škrto rečeno, istorijska kriza hrabro oplođene zajednice Amerike, političkog, ekonomskog i vojnog lidera sveta. Stoga sve analize potvrđuju da je naš svet nesiguran i nespokojan. Bžežinski nije usamljen kada tvrdi da je neodrživo postojeće izdanje Amerike. O tome sada govori Obama. Valjda zato sve brojniji prognozeri „Novog sveta“ kažu da se najavljuje „postamerički svet“. Međutim, još se čuje poznati politički refren: „Nepobediv je neimarski životni elan američke nacije.“

Kriza svedoči da traje oseka nadà i plima nemoći onih koji vladaju. Poznati borac za socijalnu pravdu i političku demokratiju, Indus Arundati Roj zaključuje: „Obama je proširio perimetar rata. Uz blagoslov pakistanske vlade, on bombarduje Pakistan, dok američka ekonomija nastavlja nazadovanje. Izgleda kako je odlučeno da se ide do okončanja američke imperije.“ „Ironija pokazuje“, dodaje Roj, „da čovek, dobar ili rđav, čim postane najmoćniji na planeti, kao predsednik SAD, odmah izgubi vlast i postane rob sistema čijim bi upravljanjem trebalo da vlada. Onda je odlučujuće pitanje: svet koji mi nazivamo civilizovanim, da li će nas spasti ili će uništiti život na Zemlji.“ Ferid Zakarija, vrhunski politikolog, induskog porekla, upozorava da počinje „postameričko vreme“.

Zaljubljeni u svemoć oružja, američki „jastrebovi“ tipa „neokon[zervativaca]“ nameću čistu ideološku propoved: svet će biti spašen

ako se poštuje Amerika, „božja nacija“, a sile Zapada budu večiti model razvoja. Istorija ne trpi *status quo*, ona je neobuzdana u večitom sukobu protiv carstva neznanja, svaki stvaralački napredak znači dalje zalaženje u beskrajne prostore neznanja. Eto zašto svaka ideologija pomračuje svest i „podmeće nogu“ istoriji. Zakarija, dotle, ne govori o „postideološkom svetu“. Razlog je vidan: ideologija amerikanizma zasnovana na imperijalnoj snazi, ostaje čvrsto na bojištu. U Vašingtonu se ponavlja: „Amerika nije rekla poslednju reč.“ Robert Kagan još tvrdi: „Amerika ne trpi dekadenciju, ona je samo privremeno odsutna.“

„SAD su pre deset godina“, analizira krizu Fransis Fukujama, „bile vrhunac osnovnih ljudskih vrednosti: njihova demokratija je bila obilno kopirana, iako nije uvek bila voljena; njihova tehnologija je zapljuskivala celi svet, a anglosaksonski kapitalizam, površno regulisan, smatran obaveznim i blagodarnim putem u budućnost. SAD su uspele da proćerdaju sav taj moralni kapital u neverovatno kratkom roku.“ Uzroci pesimizma su, tvrdi Džozef Naj, bivši zamenik ministra odbrane, a sada profesor u Harvardu, ratne avanture. „SAD su izgubile prvu deceniju veka, jer su se zaglibile u rat u Iraku i Avganistanu.“ Dotle ugledni američki geostrateški časopis *Foreign Policy* ističe u naslovu: „Suton Amerike? Ovoga puta to je istina!“

Fransis Fukujama zamera da nije učinjeno ono što je potrebno da bi se SAD rasteretile strašne krize. „Da su američki ekonomisti shvatili ozbiljno savete koje su davali Aziji, oni su morali da se zabrinu zbog kuljanja sablasnog finansijskog sektora, potpuno bez ikakvih pravila. Oni su učinili suprotno.“ Posledice su grozne: između 1994. i 2008. fond špekulativnih investicija je porastao sa 40 na 2.000 milijardi dolara, a na rizičnom tržištu novca nalazilo se 180 milijardi, da bi se između 1997. i 2008. dostiglo 39.000 milijardi. Finansijski sektor je prigrabio 42% svih profita američkih preduzeća 2007, dok je u 1986. imao 19%. Vrhunski milijarder Voren Bafet rekao je: „Finansijsko oružje masovno razara.“

Fukujama ne podržava „fundamentalizam tržišta“, niti priznaje pravilo da se kapital „samoreguliše“. On tvrdi da je tekuća ekonomska kriza opovrgla takva pravila, koja su sada „vrlo solidna dogma“. Amerika je, odista, zapala u opaki nemir. Američki model kapitalizma je poražen zajedno sa vrlinama američke države i njenim političkim sistemom. Kriza 2008. okončava trijumf amerikanizma. „Kriza u toku“, smatra Štiglic, „jasno je pokazala granice mogućnosti američkog modela razvoja i otkrila kako su SAD nesposobne da rukovode dalje evolucijom svetskog ekonomskog sistema.“ Ovako oštre reči češće se čuju u Americi.

Ni vrhunski moćnici u Vašingtonu nisu ostali nemi. „Od dana današnjeg“, uzvikivao je Obama, „treba da počnemo da gradimo novu Ameriku.“ U pregršt tih reči sadržana je sva istina: priznanje da je iscrpen sadašnji

američki model kapitalizma. Stoga su neophodne nove ideje, nova vlast, novi mozaik SAD. „Nacija nagrizana zebnjom, strahom terorista, pretnja loših država, onda muslimana, raznih došljaka, stranih preduzeća i međunarodnih organizacija, nikada nije bila tako krhka“, zaključuje sliku o Americi Ferid Zakarija, autor knjige *The Post-American World*.

Zakarija otvorenju očiju gleda ekonomsku i socijalnu slabost SAD, praćenu gubitkom poverenja svetske zajednice u *American way of life*. Njemu nije izmakla životna poruka britanskog istoričara Pola Kenedija, sadržana u tvrdnji da su sve supersile propale zbog „nadimperijalne ekspanzije“. Propast imperija je neizbežna, kaže Kenedi, kada ekonomska osnova više nije sposobna da finansira ratne avanture. SAD su počele da posrću upravo kada je zavladao ekonomija dugova, kada se gomilao budžetski i trgovinski deficit, kada je trijumfovao rentijerski kapitalizam, kada nadire suton dolara... Osnovni uzrok svega je vekovna „nadimperijalna ekspanzija“ ekonomsko-monetarnog imperijalizma SAD.

Sada Amerika nije imperija. Njeno posrtanje se neodoljivo približava „stanju ključanja“ i preti planetarnom spokojstvu. Za svet nije dobro da Amerika, nesumnjivo prva ekonomska supersila, motor svetskog dinamizma i stabilnosti, sada trpi opadanje finansijske, trgovinske i monetarne suverenosti, ona je zašla možda dve-tri decenije u močvare otrovnih dugova, krhkost dolara, gubljenje industrijske moći, kulturnih vrednosti i niza moralnih vrlina. Amerika, velika nada dobrobiti čoveka, sada nudi mukotrpan život milionima Amerikanca, nerešiv je čvor iskričavih problema, ona je prestala da jača i ne sledi socijalni progres.

Šta nam, onda, poručuje Amerika, svetski dužnik broj 1? Evo pregršt istina: prvo, Amerika sopstvenim radom ne obezbeđuje više normalne tokove života nacije, već godinama živi na kredit, pozajmljuje četiri milijarde dolara svaki dan, da bi održala socijalni mir; drugo, američki kapital je napustio otadžbinsko ognjište, glavninu profita ostvaruje van Amerike, znatnim delom na račun delokalizacije i deindustrijalizacije otadžbine; treće, Amerika je izgubila tradicionalnu misiju motorne snage opšteg razvoja sveta, više nije čelnik u neimarskom stroju, nego velesila koja gubi korak, zaostaje u maršu istorije; četvrto, Amerika je sada vrélo svetske nesigurnosti i neizvesnosti.

Kako razumeti tu istinu kada nacionalni dohodak SAD dostiže preko 16.000 milijardi dolara godišnje, šest puta više nego pojedinačno Britanija i Francuska; dohodak po stanovniku je oko 48.000 dolara, što je 7–8 puta više nego u vodećim zemljama koje su sada u dinamičnom nacionalnom preobražaju – Indiji, Rusiji, Brazilu i Kini; dolar je glavna svetska rezervna moneta: u dolarima se nalazi oko 75% međunarodnih deviznih rezervi; dolar je nacionalna moneta, pa SAD mogu bez međunarodne kontrole

da „šampaju“ milijarde dolara bez pokrića, da manipulišu dolarom kao imperijalnom privilegijom. Amerika to obilato koristi da bi očuvala ugrožene pozicije na monetarnom i robnom tržištu.

Potkopavanje vrednosti dolara i zavođenje plovećeg kursa svih valuta obavezno uvlače svetsku ekonomiju u ne vreme. Raspadaju se istrošene vrednosti sistema Breton Vudsa, utemeljenog na ekonomsko-finansijskoj moći Zapada i snazi američkog dolara, tada jedne od malobrojnih rezervnih moneta sa zlatnom garancijom. Dolar je 1971. izgubio svetski monopol, pošto SAD više nisu mogle da garantuju stabilnost i stalnost zlatnog kursa, pa je vrednost dolara postala varljiva tržišna zagonetka. Tada su se pojavile „ploveće“ monete država, dok je akcionarski kapital izazvao privrednu i monetarnu nesigurnost, a rentijerska finansijska ekonomija vlada na račun realne ekonomije i socijalnih prava masa.

Nesigurnost tržišta novca otkriva stalna promena kursa dolara i evra, koji kontrolišu 80% svetskog deviznog prometa. Međutim, evro je 2011. zapao u opaku krizu, uzvikivalo se: „Evro je mrtav.“ Ali, ni dolar nije dobrog zdravlja, iako je ključna vrednost sveta. Rastuća snaga nacija u ekonomskom preobražaju uporno zahteva svom finansijskom i diplomatskom energijom novi međunarodni monetarni sistem bez monopola vlasti dolara i evra. Kina, Rusija i Brazil plediraju da se nađe postdolarska međunarodna rezervna moneta i napusti ekonomsko-finansijski sistem Breton Vudsa. Tako se zadire u jezgro kapitalističkog modela Zapada, žestoko potresaju njegovi temelji.

Monetarni svetski šampion redovno se menja prilikom menjanja planetarne ekonomsko-finansijske imperije, pa zato dolar više nije svetska moneta budućnosti. U „analizi budućnosti“ CIA zaključuje da će dolar izgubiti svetski monopol oko 2025. Dolar odista nije samo moneta, nego identitet Amerike, žila kucavica američkog društva, koja obezbeđuje federalno uređenje SAD. Kaže se da „dolar fabrikuje Ameriku“. Na dolaru je ispisano geslo američke nacije: „Mi imamo poverenje u Boga“ – ispravno čitano, poverenje u dolar. Stoga dolar simbolizuje civilizaciju Amerike. Amerika je, međutim, gospodar dolara, ali nije vlasnik dolara. Ako se sva suma dolara u svetu označi sa 100, onda SAD poseduju samo 30%!

Osnovnu promenu savremenog kapitalizma sačinjavaju „finansizacija ekonomije“ i lihvarski pohod „civilizacije novca“. Berzansko-bankarski sistem je porazio državu i politiku, što je obeležje našeg vremena. Čuda tehno-informatike su novac učinile virtualnim – on je u vazduhu, nije u čeličnim kasama. Svaki dan se u svetu obrne 2.000–3.000 milijardi dolara a da niko ih nije držao u ruci. To čini snagu SAD. Ipak, dug države je u stalnom porastu, pa već dostiže 16.000 milijardi dolara, koliko i godišnja vrednost nacionalnog dohotka. Kongres je 2011. morao da odobri povećanje

duga 2.500 milijardi dolara, ne bi li vlada mogla da plati osoblje administracije; u protivnom bi SAD pretrpele „bankrot“. Tačna je „nemogućnost bankrota“ Amerike, ali preti „bankarska apokalipsa“.

Nagomilani dug nije prehlada Amerike, a onda Evrope u njenoj seneci, nego razarajuća bolest zapadnog društva i uverljiva potvrda izopačenosti njegovog novog finansijskog modela. Stručna računica pokazuje da je ukupan imovinski plus i minus SAD negativan, 44.000 milijardi dolara 2013, bezmalo polovina vrednosti bruto proizvoda celog sveta. Dug stalno raste: 8.000 milijardi dolara 2005, što čini 65% nacionalnog dohotka; 10.000 milijardi 2008, ili 70%; 12.500 milijardi 2010, ili 98%, a na kraju 2011. preko 16.000 milijardi dolara. Zbir dugova SAD opterećuje svakog Amerikanca 160.000 dolara. Vlada predviđa da će dug biti 25.000 milijardi u 2020, a 50.000 milijardi sredinom veka. Eto zastrašujuće zamke za Ameriku i svet.

Kobno je, isto tako, da opada vrednost zarade radnika u Americi. Prihodi stečeni radnim učinkom čine svega 44% vrednosti nacionalnog dohotka, što je negativni istorijski rekord, iako se na tržištu rada svake godine pojavi oko 1,5 miliona mladih Amerikanaca. Amerika je dostigla 315 miliona građana, ali aktivno stanovništvo dostiže 63% nacije, najniže od 1981. Da bi SAD vratile stabilno stanje na tržištu rada, neophodan je rad 12 miliona sada nezaposlenih Amerikanaca. Zato su sada koraci SAD u naporu obnove prilično sitni, u poređenju sa 1930-im godinama, u jeku prve epohalne krize SAD, kada je stopa ekonomskog rasta dostigla oko 10%. Zato se prvi mandat Obame završio mršavim bilansom, što je razočaralo Amerikance svih boja.

Izuzetnu osetljivost Amerike izaziva slabljenje na frontu znanja, inovacije i modernizacije. Amerika je u 20. veku na tom sektoru vladala šampionski, na tome je građen njen ekonomski uspon i opšta vojna nadmoć. Američki vodeći naučni časopis *Science* objavljuje 2011. neočekivanu istinu: učešće Amerike u svetskom naučnom doprinosu palo je sa 34,2% u 1995, na 27,6% u 2007! *Science* smatra da dekadenciju SAD objašnjava niz razloga, među kojima je i naučna konkurencija nacija u preobražaju. Amerika i Evropa više nemaju magičnu privlačnost za istraživače i naučnike sa Istoka i Juga. Presušila je „seoba mozga“ u američke institute. Kina, Turska i Koreja nude bolje uslove. Tako ocenjuje *Science*.

Seoba kapitala, rada, tehnologije i bogatstva u dinamičnu Aziju, što je naglašeno obeležje 21. veka, deluje kao grom iz vedra neba. Onda se opasno prazni industrijska moć SAD, donedavno nenadmašna. Američka industrija je izgubila oko 20% zaposlenih od početka novog veka, zbog prenosa robne proizvodnje u Aziju. Američki „kapital bez otadžbine“ preseljava proizvodnu energiju najviše u Kinu. Stručnjaci ocenjuju da je oko

30% radnih mesta u SAD, podložno delokalizaciji. Tako Amerika razvija Kinu, a sama trpi oseku. SAD su bile na startu veka prva industrijska, poljoprivredna, finansijska i trgovinska sila sveta. Menjanje Amerike je bitan deo istorijske promene sveta.

Amerikanci ne veruju da njihova otadžbina gubi čelni položaj u vladajućem stroju sveta. Tvrdi se, u zanosu iluzija, da ne opada učešće SAD u svetskom dohotku. SAD su vrhunac ekonomske moći dostigle u prvim godinama posle okončanja Svetskog rata 1945. Tačno polovinu dohotka sveta stvarale su SAD. Ekonomisti tvrde da SAD trenutno ostvaruju oko 25% bruto dohotka sveta: Međunarodni monetarni fond je, naprotiv, pesimističan, tvrdeći da učešće Amerike klizi ka 20%, dok će dohodak Kine porasti sa današnjih 12% na oko 20%. Sada Kina omogućava da celi azijsko-pacifički region nadmašuje ostali svet u ekonomskom razvoju. Kina se tako pridružila „azijskim zmajevima“, od Singapura do Tajvana i Južne Koreje.

Pol Kenedi je pre tri decenije napisao poznato delo *Propast zapadnih imperija*, da bi upozorio na propadanje „američke hegemonije“. On piše: „Američka zavisnost od stranih investicija i nivo dugova približiće SAD stanju koje mi istoričari upoređujemo sa vladanjem Filipa II u Španiji ili Luja XIV u Francuskoj.“ Ti vladari su približili imperije istinskom istorijskom porazu. Kriza je sada najavila okončanje „hegemonske stabilnosti“ Amerike. „SAD više nemaju ni autoritet, ni legitimitet u očima sveta, da bi bile garant stabilnosti sistema. Drugi zaključak je da na vidljivom horizontu ne postoje sile koja bi zamenile Ameriku“, piše francuski stručni časopis *Commentaire*.

Treba još saslušati šta kaže nobelovac Pol Krugman: „Jadan neuspeh zapadne ekonomske doktrine pričinio je ogromne štete Evropi i Americi. Uočljivo je kako nametanje radnicima da snose teret spasavanja propalih banka nije sredstvo za nastavak progressa. Da li postoji alternativa? Vratio sam se sa Islanda, čije su banke zapale u zaprepašćujuće dugove. Situacija je bila bezizgledna. Zemlja je, onda, imala pravo da razbije zakonska pravila igre. Kada su banke podnele račun narodu, Island se opredelio za socijalno rešenje, jer nije obavezno da banke budu rešenje.“ Krugman ističe dilemu: spasavati banke ili pomoći narodu. Njegov je savet: „Amerika je obavezna da bude pitomija i pravednija zajednica.“

Kraj američko-sovjetskog hladnog rata i pad Berlinskog zida tumačeni su kao da su SAD postigle konačnu pobjedu u „svetskom sukobu dobra i zla“. Američka hipersila nije osporavana, ali je bila „grešna sila“. Tada je ekonomska i finansijska kriza kucala na vrata, niko je nije očekivao u trijumfu hladnoratovske pobjede. Ubrzano su dolazila vremena neizvesnosti za zapadni svet, stiglo se na raskršnicu dve epohe, kada je Amerika počela da se suočava sa izazovom Kine. Amerikanci su uvek optimisti i uvek

veruju da su nepobeđivi. Milijarder Voren Bafet je govorio: „Naša zemlja će nastaviti da napreduje. Ljudi koji su imali najveću životnu šansu u toku istorije – to su ljudi koji se rađaju u Americi.“

Ekonomisti i sociolozi su nastojali da objasne uzroke neočekivane američko-evropske krize, svakako najopasnije u istoriji kapitalizma. Ogroman zbir analiza upućuje na globalan zaključak: glavno vrélo krize je iscrpljenost i socijalna nepravda zapadnog sistema razvoja. Evropa, a potom Amerika, cinično su vladale (ratom zaraženim) svetom siromaštva, one su uzurpirale slobodu i pravo na dostojan život milijardi i milijardi ljudi. To vladanje snagom jačeg prebiva u dolini poraza. Tu je koren krize danas prevaziđenog sistema vlasti Zapada. Sva ostala uzročna zla predstavljaju kopilad socijalne nepravde. Sumrak Zapada je bio neizbežan, jer nije poštvovao vrednosti čoveka i civilizacije, već moć oružja i novca, uzdignutog iznad humanizma. Kriza je u svoj dubini socijalna.

Veličana tržišna ekonomija je vlast novca, dok je vrednost rada blokirana. Iz toga izvire neizlečiva bolest zapadnog kapitala. Prodor mondijalizacije je odmah ozbiljno pogoršao socijalno stanje većinskog dela planete, a onda suštinski doprineo promeni svetske ekonomije. Naime, mondijalizacija, rođena u SAD, najpre je povećala bogatstvo Amerike, a osiromašila narode „trećeg sveta“. Danas SAD, a sa njom obavezno Evropa, trpe bumerang mondijalizacije, čiji vetrovi snažno duvaju u jedra naročito azijskih, većinski siromašnih zemalja, sada u ekonomskom, socijalnom i prosvetnom preporodu. Onda je razumljivo da svet znatiželjno pita: kuda ide Amerika?

Istorijska misija SAD je stvaranje „američkog sveta“. U to nas uverava želja svakog domaćina u Beloj kući, a i volja cele američke nacije. Tako je i Obama gordo uzviknuo naciji: „Osvanula je nova zora američkog *leadership*-a [vođstva]!“ Stvarnost, dotle, tvrdokorno ponavlja da je „američki uni-svet“ samo američka utopija. Tu veliku zabludu Amerike otkrivaju ambicija Obame: „Yes, we can!“ Stoga su SAD kaskale stranputicom, da bi se sada našle na ekonomskoj nizbrdici, u finansijskoj zavisnosti, dok njena vojna moć ubeđuje da je nemoćna. Temeljni preokret se odigrao kada je Amerika zašla u „postmondijalističko vreme“, dok buja supermondijalizacija Kine.

Ferid Zakarija ne tvrdi da posle boljševičkog sveta, obavezno dolazi „postamerički svet“. Niko, inače, ne može dokazati da je nestanak SSSR-a najavio svet bez SAD. Reč je o sudbini dve imperije suprotnog kova. Oni koji su nekada govorili da boljševizam nije poražen sada govore da amerikanizam umire. Amerika je oslabljena, ali će zapadni džin još biti vodeća ekonomska, vojna i naučna sila. Raspad SSSR-a je „istorijski incident“, očito „samoubistvo“ birokratskog, despotskog i nevoljenog režima, dok sadašnji model Amerike trpi istorijsko nazadovanje. Stoga se ne može staviti

znak jednakosti između sahrane sovjetskog carstva i povlačenja američkog imperijalizma. Sve supersile neizbežno završe na groblju imperija, ali ne na isti način.

Podela nacionalnog bruto dohotka u SAD sve je nepravednija. Ostvareni profit američke ekonomije u godinama 1997–2009. pripao je vlasnicima preduzeća u udelu od 36%, a radnicima tek 1,8%. U istom periodu zarada srednje klase, ključne energije nacije, porasla je za oko 40%, a 1% najbogatijih Amerikanaca za 275%, dok su najsiromašniji, koji čine petinu nacije, dobili mrvice od 18%. Ko čini 1% superbogatih Amerikanaca? „Njihov finansijski statut počinje od onih koji zarađuju 380.000 dolara godišnje, a završava se milijarderima kao što su Voren Bafet i Bil Gejts“, piše *Njujork tajms*. Tax Policy Center (američki zvanični statistički biro) navodi da je prosečan godišnji prihod svakog superbogataša u 2011. došao na 6,8 miliona dolara.

Ekonomski nobelovac Džozef Štiglic kaže u ispovesti: „Zvanični podatak pokazuje da je 1% najbogatijih Amerikanaca steklo 93% ostvarenog nacionalnog dohotka 2010. Taj 1% milijardera poseduje 2/3 nacionalnog bogatstva. U poslednjih 30 godina dohodak 99% Amerikanaca porastao je za 15%, a prihod 1% najbogatijih za 150%! Takvo prisvajanje, jedinstveno u našoj istoriji, počelo je u vreme Regana i njegove poreske reforme. Ta rastuća neravnopravnost protivreči mitu 'nevidljive ruke', drage Adamu Smitu, koja navodno sama reguliše ekonomiju tržišta. Dugotrajno osiromašenje cele generacije označava kraj verovanja u istu životnu šansu svih Amerikanaca – onaj ko je rođen siromašan živi u siromaštvu.“

Desetine miliona američkih porodica primorane su da žive na kredit – njihov dug je porastao sa 46% na 98% vrednosti bruto proizvoda SAD u periodu 1979–2007. Kreditna kriza „subprime“, buknuła 2008, oličava socijalnu katastrofu Amerikanaca. Milioni njih su upali u tipično američku kreditnu zamku. Banke su prevarom namamile milione Amerikanaca da uzmu vrlo povoljne kredite za gradnju kuća, a onda im u dobro izabranom trenutku nametnule visoke kamate, čak do 20%, izazivajući životnu dramu građana. Čišćenje bankarskog sistema, zaraženog otrovnim, spekulativnim finansijskim derivatima, koštalo je državu oko 1.500 milijardi dolara, što je 10% godišnjeg nacionalnog bruto dohotka. Tada se kapital konačno odvojio od naroda i realnog ekonomskog poretka.

U toj bankarskoj prevari 7,6 miliona Amerikanaca je izgubilo porodično ognjište, oni su sudskom odlukom i snagom policije bačeni na ulicu, njihove kuće su prodavane na doboš, da bi se banke dočepale uložnog kreditnog novca. Taj nezapamćen skandal nije okončan. Vlada nije zaštitila unesrećene građane, jer je moć zakona novca iznad svih zakona u SAD. Socijalna demokratija se u bogatoj državi pokazala kao nepostojeća.

Amerika se, inače, nalazi na poslednjem mestu liste humanizma razvijenih država, njen socijalni model ne garantuje sigurnu zdravstvenu zaštitu, ni penziono osiguranje, sve je nedovršeno i nesigurno u oblasti osnovnih klasičnih socijalnih prava.

U svim tim pokazateljima ogleda se osnovna socijalna istina: nazađovanje dobrobiti američke nacije, paralelno sa ekonomskim i monetarnim slabljenjem. Prosečan imetak američke porodice opao je za 38,9% u periodu 2000–2010, objavljuje izveštaj službe Federalnih rezervi, tako je standard američke porodice vraćen u 1992. *Vašington post* potkrepljuje taj neočekivani podatak: „Pred očima cele nacije nestao je ostvareni ekonomski i životni napredak cele jedne generacije.“ Značajan je podatak da su američka preduzeća ostvarila u svetu profit, najviše u Aziji, oko 1.500 milijardi dolara u 2011, što čini 9% vrednosti bruto proizvoda SAD. Ipak, ni tako ogromna snaga u inostranstvu nije sprečila ekonomsko slabljenje Amerike.

Političko stanje nacije takođe zabrinjava. Američki ideolozi su se smestili u oba politička tabora: republikanaca i demokrata. Dobri poznavaoци američke stvarnosti tvrde u horu da su Amerikanci danas podeljeniji kao nikada ranije: rasno, etnički, socijalno, politički i verski. U svet se upućuje slika ugroženog patriotizma i tradicionalnih vrednosti Amerikanaca svih boja kože i svih socijalnih slojeva; Amerika ne zna za borbu klasa a ipak je njeno nacionalno tkivo razdrobljeno, dok kohezija nacije trpi posledice neiskorenjenih rasnih sukoba; veliki je znak pitanja da li je moguće garantovati slogu 300 miliona Amerikanaca, u svetu jedinstvene nacije došljaka. Oštra podeljenost nacije zadire u sve pore društva, što je sada nova stvarnost.

Dve političke stranke, Demokratska i Republikanska, naizmenično vladaju, zavisno od pobeđe na opštim demokratskim izborima, o čijem ishodu znatno odlučuje moć novca. Dve stranke su dve političke varijante istog sistema. Smena moćnika u Beloj kući ne menja strategiju i ideologiju amerikanizma. U SAD se nikada nije menjao, nego samo usavršavao državni sistem vrhunske moći krupnog kapitala – jedino se menjala stranačka vlast. Političku podelu nacije određuje podela interesa rivalskih tabora kapitala i snažnih lobija – recimo, industrije oružja ili udruženih poljoprivrednika. Ta podela je aktuelna kako kod kuće, tako i u svetu. Stoga je Amerika u svojoj protivrečnosti obavezna da uvek ide u istom pravcu.

Jezgro američke politike i strategije sačinjava vernost imperativnoj misiji „božje nacije“ da upravlja svetom u ostvarenju volje božje, snagom oružja ako je to neophodno. Ništa od ostalog što čini politiku, strategiju i filozofiju SAD nije od odlučujućeg značaja. Za Amerikance rizik nije učiniti više, nego učiniti nedovoljno. Ta deviza pripada istovremeno demokratama i republikancima. Stoga je Amerika uvek u mrežama političkog

konzervativizma svih političkih snaga. Tako je republikanac Mit Romni rekao, što Barak Obama nije porekao: „Rusija je prvi geostrateški neprijatelj SAD“, a „Kina svetski manipulator“. Spoljna politika SAD nikada nije uprošćeno crno-bela, uvek je izraz stanja u kući i nabijena ideologijom amerikanizma.

Amerika više nije model demokratskog razvoja čovečanstva, već uzročnik pada moralnih vrednosti zapadnog kapitalizma. Sada su banke izvor moralne truleži, jer uzdižu moć novca iznad svih ljudskih vrednosti. O razornosti špekulativnog novca govori Greg Smit, jedan od direktora međunarodne banke „Goldman Saks“: „Goldman pljačka klijenta, pošto su dobra sva sredstva da se grabi novac.“ Strahuje se da SAD izgube međunarodni autoritet, njoj neophodan da se uhvate ukoštac sa izazovima krize kapitalizma. Ekonomisti upozoravaju da prethodi monetarni rat, koji bi blokirao opšti međunarodni razvoj. Eto razloga da se danas sumnja u vrednosti američke demokratije, iako su SAD na svom ognjištu ugnez-dile obilje političkih sloboda.

Bez socijalnih prava SAD danas ne mogu biti istinska demokratija. Tako oštra ocena stanja američke nacije zasniva se na tvrdnji da su izneverene istorijske poruke osnivača „Novog sveta“ i vrednosti „otadžbine došljaka“, ugrađene u njene temelje: neimarski polet, sloboda reči, akcije, veroispovesti, udruživanja masa... Danas Amerika nije svetionik na uzburkanoj planetarnoj pučini, što je bila minuli vek. Ona je doživela sistemski poraz, poraz strategije sile, poraz ekonomskog imperijalizma, politike ratnih avantura i samovoljne diplomatije diktata, tako je unakažen svetski ugled „božje nacije“. Te istine čine savremeni postamerički svet, koji ni u kojem nije slučaju svet bez Amerike.

Amerika nazaduje niz decenija na ključnim sektorima: spomenimo nacionalni prosperitet, ekonomski razvoj, vrednosti morala i vrline civilizacije. Zabrinjava ozbiljno naučno-prosvetno zaostajanje većine američke nacije, njeno siromašno poznavanje sveta i njegove realnosti, nizak nivo političke obaveštenosti, nastavljena privlačnost ideje bekstva nacije u izolacionizam... No, Amerika raspolaže istovremeno raskošnom elitom svestranog stvaralaštva, vrhunskim univerzitetima i proizvodnim kapitalom koji se nije odrekao izvorne vrednosti, a to je širenje granica nauke, znanja, tehnike i ostalog progressa.

Da ponovim: sigurno je da *American dream* nije postao java, a Istorija je već opovrgla mogućnost stvaranja unitarnog sveta pod komandom hipersile Amerike. Sada celo čovečanstvo trpi neuspeh velike američke nacije, koja je nesalomljivom voljom izvojevala nezavisnost, a snagom golih mišica i nepokolebljivom hrabrošću krčila put u nepoznatō, ovaplotila mnoga znanja, bila prvi graditelj modernizma i mondijalizma. Doduše, Amerika

je građena na temeljima ropstva, rasizma i genocida, da bi u istorijskom poduhvatu izašla na svetlosti slave. Ona više nije rasno bojište, ni kolonijalna velesila, već dvovekovna magična snaga milionske kolone „beskućnika“, koji su u rizičnom pohodu za bolji život našli utočište na njenom tlu.

Svetskoj zajednici je neophodna snažna, napredna i demokratska Amerika. Ne želi se osiromašena i stranputična američka nacija. Onda nije želja pobjeda Kine i poraz Amerike, o čemu uveliko raspravlja celi svet. Očigledan je planetarni cilj svetske zajednice: od siromaštva i neznanja rasteretiti 5–6 milijardi ljudi „trećeg sveta“, a ne propast Amerike i Evrope, zapale u mreže lihvarskog bankarsko-berzanskog kapitala. Dva zapadna kolosa treba, svakako, da skinu pohabano ruho, a steknu istinskog vođu, vrlinâ Ruzvelta, Čerčila i De Gola, kako bi smogle državničku hrabrost da izvedu nacije iz epohalne krize. Istorijska je zabluda verovanje da su Evropa i Amerika Bogom određene da vladaju svetom.

Reći da Amerika nije istinska demokratska zemlja zvuči demagoški. Ipak, to je čista istina. SAD imaju, recimo, najstariji ustav modernog sveta, srican u zamahu bazične američke demokratije pre dva veka. „Zakoni i institucije SAD treba da idu ruku pod ruku sa progresom ljudske misli, da budu u harmoniji s epohom.“ Ovaj savet Tomasa Džefersona, svrstanog među očeve osnivače SAD, njegovi sledbenici nisu poslušali. Stoga je rastuća socijalna nepravda lišila životne sreće milionske kontingente radne snage. Zvanično je 2011. priznato da 46 miliona gladnih Amerikanaca, ili 15% nacije, dobija državne bonove za ishranu, dok od 1978. realne plate radnika ne rastu u naturalnim pokazateljima, shodno zvaničnim podacima.

Kapital se, dotle, rasipa političkim pravima građana. Sve slobode su zakonski garantovane: političko okupljanje, rad sindikata, štampe, verska pripadnost, zaštita privatnog vlasništva, sudska pravda, a vrhunac je opšte pravo glasa. U domenu slobode reči ništa nije zabranjeno. Ne čudi, onda, da je Amerika stalno u političkom zanosu, strastima, protestima, kritikama, utopijama i fanatizmu. Borba ideja, ukrštanje mačeva filozofske misli, raskošan nastup elite u burnim nacionalnim tokovima – sve u svemu, Amerikanci su uvereni da su na ognjištu najveće demokratije. Ali, iza zavesse ostaje nevidljiva istina: svu demokratiju SAD čini moć novca! Izbori za predsednika SAD najčistiji su dokaz.

Amerikanci još veruju da imaju istu „životnu šansu“, na kojoj se zasnivaju socijalna pravda i ravnopravnost. Međutim, o svemu odlučuju moć novca i socijalno poreklo. Američka „demokratija novca“, inače, ima federalnu arhitekturu i predsedničku vlast čiji je simbol moćni centar Vašington, koji nije voljen. SAD su skup vrlo autonomnih država čije jezgro čine Federacija i moć dolara. Amerikanci nisu zastupnici „snažne države“. Nacionalno je pravilo: „manje državne vlasti, više odgovornosti

države“. Reakcionarna „Tea Party“ [Stranka čajanke] ojačala je i zašla u dubinu američkog društva, uzvikujući: „Hoćemo manje države.“ Uvrezilo se verovanje da je američka demokratija božja tvorevina. Deviza glasi: „Sa Bogom ćemo pobediti i bolji svet izgraditi.“

Nastup Amerike u svetu sada nema sudbonosno zajedništvo sa vrednostima demokratije. SAD istinski izvoze osvajački militarizam, silu oružja i ultimatum u međunarodnim odnosima, ignorišući OUN. Amerika je stalno u ratu, ali obavezno van nacionalnog ognjišta. Nacija rođena u oslobođilačkom sukobu protiv prve kolonijalne sile u istoriji sveta – Engleske – prihvatila se ratnih avantura, a Buš sin je „demokratski okupirao“ Irak, sa devizom „Slobodni Irak“. Amerika je surovo „kaznila“ svaku zemlju koja nije pristala da sama pogazi sopstveni suverenitet po diktatu SAD. Surova blokada Iraka i Jugoslavije (ali i više desetina drugih zemalja izloženih raznim vidovima sankcija od strane SAD i njenih saveznika) tragična je stranica njene ratne diplomatije. SAD su privržene doktrini vojnih blokova, mehanizmu agresivnih ratova.

NATO-komandosi nisu, jamačno, „beli konjanici demokratije“. Oni su počinili mnoga zla. SAD su masakrirale narod Laosa, upotrebile otrovni gas u Vijetnamu, arogantno bombardovale Srbiju, Libiju, Somaliju... Ne sme se gurnuti u zaborav CIA, čelična špijunska mreža, udarna pesnica strategije sile i spoljne politike SAD. Desetine hiljada agenata i komandosa CIA-e izazivaju strah, krize i nered širom planete, koristeći čitav arsenal agresije: državni puč, oružane pobune, obaranje demokratskih režima, gerilske diverzije, hapšenje i otmice građana... CIA zaista koristi „tajni terorizam“, razobručenu politiku nasilja u međunarodnim odnosima. Takva Amerika je, bez sumnje, antidemokratska sila van Amerike.

Kritika američkog sistema i vlasti sve je oštija i češća u razbuktaloj epohalnoj ekonomsko-socijalnoj krizi. „Američki sistem doživljava krizu nepoverenja bez presedana“, piše esejista Robert Kutner u *Njujork tajmsu*. „Anketa 2011. otkrila je da 89% Amerikanaca nema poverenje u vladu, a 85% se plaši slabljenja Amerike. Rizikuje se da kriza traje, pošto lideri ne mogu da nađu izlaz iz 'mišolovke'. Obama izgleda nemoćan da okupi Amerikance oko programa ozdravljenja nacije. Amerika nikada nije doživela tako surov neuspeh. Taj politički ćorsokak će povećati nezadovoljstvo naroda protiv vlasti i smanjiti prestiž SAD u svetu. Vlast mora obnoviti poverenje, inače će ostaviti mesto ekstremistima.“

Mnogi domaći kritičari su složni u oceni da jedino demokratizacija i demilitarizacija mogu izvesti Ameriku na put nacionalnog ozdravljenja. Vlada uverenje kako je neophodno da se Amerika vrati vrednostima zapisanim u Manifestu sudbine, osnivača nezavisnosti nacije. Svetska realnost traži da Amerika napusti čelični oklop planete, da stiša ratničke strasti,

obuzda vojne troškove, preko 700 milijardi dolara godišnje, više nego vojni budžet celokupne svetske zajednice. Glavna ovozemaljska zbivanja i osnovna svetska stremljenja nalažu uspon realne demokratije, a ne militarizaciju čovečanstva. Sjedinjenim Državama preti opasnost da se nađu usamljene u svetskoj oluji antiamerikanizma.

Ulazak Obame u Belu kuću oglašen je za početak „gradnje nove Amerike“. Suviše je rano suditi o dobru i nedobru bilansa Baraka Obame, ali se već može tvrditi da nastavlja „kulturu rata“. On reče da je jedino protiv „ludog rata“, kako je zvanično nazvao agresiju Buša na Irak. Valjda je zato svoju ratnu avanturu u Avganistanu ocenio kao „neophodni rat“. U svečanom trenutku prijema Nobelove nagrade za mir, on se usudio da tvrdi kako SAD vode „pravedan rat u odbranu demokratije i pravde u svetu“. Više nego pristrasna je čisto ideološka odluka o dodeli Nobelove nagrade Baraku Obami baš u vatrometu ratne „obamanije“. U pravu su svi koji su rekli „Nobelov mir vojskovođi rata“.

Sila oružja ne može se deliti na pravedan rat i nepravedan rat. Rat je uvek smrt nevinih, tragedija, jad, razaranje. Ali, otpor agresiji nije pravedan rat, već legitimna odbrana i sprečavanje rata, dakle antirat. Agresor je uvek ratni osvajač, a ne slobodarsko vojevanje. Majkl Volzer [Michael Walzer], svrstan na progresivnu stranu elite u SAD, ne uspeva da prizna da su avanture SAD uvek bile prljav rat. On tvrdi da je „pravedan rat“ nasleđstvo katoličkog morala. Njegovo teoretisanje o „pravu na rat“ gubi svaki značaj kada kaže: „Uprkos svemu, ja podržavam, makar za izvesno vreme, napore Obame u Avganistanu.“ On reče, kakva arogancija: „Američki rat je početak mira.“

Danas ništa ne opravdava da Obama koristi „duh rata“, u kojem je odgajana američka nacija. Ona je odista ratnička u celokupnoj istoriji. Stoga nad planetom uvek lebdi avet američkog rata. Ljudi se plaše američke oružane moći. Naročito posle osam godina vladanja Buša, koji je (navodnim) izvršiocima tragičnog 11. septembra zvanično objavio „rat bez granica vremena i prostora“. On je govorio o „krstaškom pohodu“, koji, eto, još traje u ratnim avanturama SAD. Obama je govorio o „pobedonosnom okončanju“ rata u Iraku i Avganistanu. Doduše, on obećava da će ubuduće rat biti „poslednje sredstvo“ vojne strategije SAD, što uistinu znači da treba očekivati još jednu ratnu avanturu SAD.

Svi američki ratovi poslednjih decenija jesu izgubljeni ratovi. U ratu u Vijetnamu, kada su SAD uložile globalnu ratnu moć, pa čak i otrovni gas i masovan masakr dece i starih građana. Vijetnam je dokaz da velesile uvek trpe poraz u vojnoj agresiji protiv oslobodilačkog gerilskog ratovanja porobljenih naroda. Irak i Avganistan su potvrdili iskustvo Vijetnama. Tomas Fridman, izvrstan poznavalac sveta Alaha, savetuje Obami: „Od okončanja

hladnog rata protiv SSSR-a mi smo sve više i više u sukobu sa drugim pokretom svetskih dimenzija: radikalnim džihadskim islamom.“ Fridman upozorava da neće Amerika menjati svet islama, već će islam menjati Ameriku.

Tekuće vojno-strateško prekranje sveta, od moći oružja i novca do moći znanja, nije zaobišlo istorijsku dilemu – rat ili mir. Danas niz činjenica pokazuje da čovečanstvo, strpljivo ali neizbežno, izlazi iz civilizacije beskrajnih oružanih sukoba država i naroda. Zašto? Na delu je niz vidljivih razloga: nestale su ratno-osvajačke imperije, neodoljivo zamire strategija oružanih blokova, vojni imperijalizam zalazi u prošlost, više niko nije gospodar planete zahvaljujući sili oružja, nije moguće da se sučeljavanje rivalskih civilizacija obavlja u ratnim tragedijama i, konačno: globalni svetski rat bi obavezno bio nuklearno samoubistvo svih naroda i razaranje svih civilizacija.

Nismo se, dotle, oslobodili aveti hladnog rata, uvek nabijenog ratnim ambicijama i pretnjama. Ali, sigurni smo da je hladni rat u senci apsolutne nuklearne moći zapravo istinski čuvar mira u 21. veku. On je očigledno svedočanstvo da svetski „vrući rat“ više nije moguć. Doduše, oružje je sve moćnije, zahvaljujući večitim osvajačkim strastima – bolje rečeno, interesima čoveka da bude sve moćniji. Međutim, sve moćnije oružje je zapravo sve nemoćnije. Već se stiglo do proizvodnje apsolutnog samoubilačkog nuklearnog oružja, neupotrebljivog na razborit način. Sada su ratni pobednici samo u muzeju. Kakva sreća za čovečanstvo!

Svet bez vojno vladajuće supersile i podele na vojne blokove ima temeljno izmenjenu stratešku arhitekturu. Biti prvi u svetu ne znači biti vojno najmoćniji. Prelaz iz američko-evropskog modela razvoja sveta u model vodećih nezapadnih nacija, koje su sada u istorijskom preobražaju, pre svega azijskih, ukazuje na postepeno gubljenje vojno-imperijalne nadmoćnosti SAD i strpljivo uspostavljanje uravnoteženije svetske oružane sposobnosti. Izrazita vojna neravnoteža bila je osnova imperijalizma moćnih i garancija njihovih ekonomskih interesa i političke volje. Stoga je vojna ravnoteža poželjna, pošto najavljuje smirivanje ratnih ambicija velesila, pre svega SAD.

Most na Neretvi, ulje na platnu, 130 x 100 cm, 1964.

.....

POGLEDI

.....

Sonja Šulović
novinarka, Beograd

NUŠIĆEVA TRAGEDIJA

Branislav Nušić prošao je golgotu povlačenja i izgnanstva svog naroda u Velikom ratu, u kome je doživeo i ličnu tragediju: izgubio je sina Bana-Strahinju.

Mogao je Nušić da ga spase, ali su ga osećanje časti i ponosa, kao i sinovljev patriotizam, sprečili da kralja zamoli da mu Bana, koji je pret hodno i bio ranjen, oslobodi vojske.

Po izbijanju Velikog rata, Ban-Strahinja je tek završio maturu, ali kao ni mnogi njegovi vršnjaci nije hteo da čeka i odmah je krenuo da se prijavi u dobrovoljce. Ocu, koji ga je savetovao da ipak pričeka, odlučno je rekao: „Kojim pravom odvrćaš mene kada si tuđu decu 1908. upisivao u dobrovoljce?“ Postao je jedan od 1.300 kaplara.

Nakon svega dva meseca obuke, komandant Skopskog đačkog bataljona pukovnik Dušan Glišić ukrcao je studente i đake u punoj ratnoj opremi u voz i poslao Vrhovnoj komandi na raspored. Iz Skoplja je tog 15. novembra 1914. ispraćen i Nušićev sin, koji je u borbama pokazao izuzetnu hrabrost i srčanost.

Naredne godine lakše je ranjen u nogu i vraćen je u Skoplje na bolovanje. Majka Darinka je bila užasnuta i u najvećoj diskreciji preklinjala lekara, porodičnog prijatelja dr Svetozara Pešića, koji je bio predsednik vojno-lekarske komisije. Bana je komisija oslobodila vojnih obaveza, ali je on odluku javno osporio tražeći drugo mišljenje. I ispunila mu se želja – vratio se na front. Međutim, Branislav pod pritiskom supruge putuje u Kragujevac, u Vrhovnu komandu, kako bi među visokim oficirima našao prijatelje koji će se postarati za bezbednost njegovog sina. Nikome nije poverio zbog čega je došao. Nailazi na regenta Aleksandra koji ga na ručku upita: „Treba li vam nešto, Nušiću“. Odgovor je glasio: „Hvala. Ne“. Kad se vratio u Skoplje, rekao je: „Mogao sam da ga izvučem i – nisam mogao“.

Ranije, u leto te 1915, ćerka Margita Gita udala se za Milivoja Predića, dramskog pisca i novinara, inače bliskog Nušićevog saradnika. Svadbenoj proslavi prisustvovao je i mladi Ban. Međutim, veselje u domu Nušića

neće potrajati. U jesen stiže Banovo oprostajno pismo; napisano ocu, mirnim i čitkim rukopisom:

„Dragi Ago, ne žali za mene. Ja sam bio na braniku otadžbine za ostvarenje onih velikih naših ideala koje smo svi mi tako složno propovedali 1908. godine. Ne kažem da mi nije žao što sam poginuo, osećao sam štaviše da bih mogao budućoj Srbiji korisno poslužiti, ali, takva je sudbina. Deda, mama i ti oprostite mi. Gitu i Mimu pozdravi. Tvoj sin Ban“.

Na poleđini koverta, mladi Nušić zabeležio je i: „Molim onoga, koji me nađe mrtvog, da ovo pismo neizostavno preda adresatu“. Bio je teško ranjen u borbi kod Požarevca, a pismo mu je nađeno u džepu šinjela.

Potresen pogibijom sina, Nušić se sa porodicom 20. oktobra 1915. poslednjim vozom prebacuje u Prištinu, a već sutradan polaze put Suve Reke i Prizrena, da bi stigli do Ulcinja i potom brodom u Marselj. Nakon Francuske, Nušić sa suprugom odlazi u Švajcarsku, pa u Italiju gde mu je živela ćerka Gita sa mužem. Nušić nikada nije prežalio gubitak sina čiji će grob označiti „umesto trošnom kamenom pločom“, hronikom „Devet-stopetnaesta – tragedija jednog naroda“.

Blic, 12. januar 2015.

Branislav Nušić sa porodicom

Vesna Stanković

glumica, Jugoslovensko dramsko pozorište, Beograd

NUŠIĆ PATRIOTA

Branislav Nušić... Šekspir srpskog pozorišta, komediograf i satiričar, književnik i diplomata, upravnik pozorišta i fotograf...

O Branislavu Nušiću se mnogo zna. Zna se da je rođen u cincarskoj porodici kao Alkibijad Nuša, ali se ne zna zašto je sa svojim punoletstvom odmah promenio ime u Branislav Nušić. Iz potonjih njegovih dela, uviđa se da ga je samo osećaj pripadanja srpskom narodu i nepatvoreni patriotizam i zemljoljublje nagnalo da se čak i imenom stopi sa svojim srcem, koje je pripadalo Srbiji.

Zna se da je pisao brojne komedije i drame, među kojima su najznačajnije „Gospođa ministarka“, „Dr“, „Narodni poslanik“, „Put oko sveta“... ali se retko pominje da je on začetnik retorike u Srba i da je smatrao da se zemlja brani i očuvanjem sopstvenog jezika, čuvanjem pisane i žive reči.

Zna se da je studirao Pravni fakultet u Gracu i Beogradu, te postao diplomata, ali se retko pominje i to da je bio ratnik, dobrovoljac u Srpsko-bugarskom ratu 1885, kao kaplar je predvodio vod u kome je služio i pesnik Vojislav Ilić. Kasnije se opet sreću u sličnim odnosima. Nušić kao diplomata u Prištini, a Vojislav Ilić kao njegov pisar.

Zna se da mu je prva komedija, koju je napisao, čuvena priča o srpskoj naravi i politici – „Narodni poslanik“, koju je pisao sa svega 19 godina i u kojoj ismeva vlast, narodne poslanike, strast za bavljenjem politikom i srpsku narav, ali se malo zna da je ta drama čekala punih 13 godina da bi bila izvedena. Naime, ondašnji upravnik Kraljevskog srpskog narodnog pozorišta, Milorad Šapčanin, u poslednjem trenutku se uplašio, pa je poslao tekst u Ministarstvo policije na proveru. Tekst je bio, na neki način, privremeno „uhapšen“ i čamio u birokratskim zavrzlamama više od deceniju, tačnije 13 godina. Zbog pesme „Dva raba“, u kojoj ismeva kralja Milana, koji je prisustvovao sahrani „jedne babe“, ali ne i sahrani jednog od najvećih ratnih junaka onog vremena Mihaila Katanića. Zbog ove pesme kralj je bio veoma srdit, te Nušić biva osuđen na dve godine robije u Požarevcu. U zatvoru provodi više od godinu dana, pa je često govorio da je robijao on, ali još više su robijale njegove drame, koje je pisao. „Sumnjivo lice“, jedna od najizvođenijih njegovih dela, popularna i istinita više od sto godina kasnije, čekala je celih 35 godina, ne bi li ugledala svetla pozornice.

U više navrata je bio upravnik raznih pozorišta, u Beogradu, Novom Sadu, Skoplju i Sarajevu, ali i pokretač dečjih pozorišta. Jer je onako

dalekouman, znao suštinu – deca su budućnost svega, pozorišta, zemlje, kulture... deca koja idu u pozorište postaju obrazovana publika, konzumenti umetničkih dešavanja, budući uređivači kulturne politike cele zemlje.

Bio je cenjen među intelektualnim i umetničkim veličinama svog vremena, postao je i član Srpske kraljevske akademije, ali je suštinski bio tih, marljiv, strpljiv, brzog jezika, bistrouman i uvek spreman na doskociću. Poznavao je duh i osobine srpskog naroda bolje no iko pre i posle njega. Od njegovog rođenja prošlo je više od 150 godina i za to vreme se nije rodio niko, ko ga je prevazišao kao komediografa. I premda je u svojim predstavama bio najveći kritičar srpske naravi, anomalija društvenog i političkog života, njegova ljubav prema suštini zemlje Srbije je i dalje sijala punim sjajem.

Ono što je manje poznato je da je da je Nušić bio, suštinski, jedan tužan čovek. Sin jedinac, Strahinja Ban Nušić, je pohađao školu, kad je doneta odluka da se od đaka i studenata oformi Skopski đачki bataljon, poznatiji kao 1.300 kaplara. Braneći Srbiju, od razjarenih Austrougara, za kratko vreme gine čak 400 mladih kaplara. Strahinja Ban Nušić je bio među njima. Otac, Branislav, se nikad nije opravio od tuge za njim.

U znak sećanja na pale mlade borce, u Skoplju se podiže spomenik, u parku Idadija. Otkrivanju spomenika prisustvuje preživelih 700 mladih kaplara, a govor, u ime roditelja poginulih mladića, Branislav Nušić je održao potresan govor, koji je zauvek ostao kao svedočanstvo tuge roditelja za mrtvim detetom:

„Bila je to jedna tmurna i vlažna jesen, kada su vrane i gavrani padali na kule skopskog grada. Crna nevesta sa zavodničkim glasom je zapevala grozomornu pesmu, pozivajući mladost u zagrljaj... Niti crkvena zvona, niti počasni plotuni, niti vojničke fanfare, niti bučni horovi nisu mogli da zaguše govor mrtvih, on je tu, lebdi iznad nas. Ja koji sam bliže smrti nego životu, čujem taj govor. Vi, koji ste bliže životu nego smrti, vi to osećate u svojoj duši. U ime ožalošćenih majki i očeva, ja polažem na ovaj spomenik, najskupoceniji venac, venac roditeljskih suza.“

Stradanje i patnju srpskog naroda Nušić je opisao u knjigama, pesmama i dramama. Ali bol koju je nosio čitavog života, nikad nije uspeo do kraja da opiše.

Vukica Strugar
novinarka, Beograd

KAKO SE U SRBIJI NEKADA SLAVIO ROĐENDAN BRANISLAVA NUŠIĆA*

Kako je Srbija pre devedeset godina proslavila jubilarni rođendan Branislava Nušića. Slavljeniku su pripali i darovi: od Jugoslovenskog novinskog društva dobio je srebrnu palmu i pehar, od Lekarskog udruženja – zlatno pero...

Premijera novog komada Dušana Kovačevića „Rođendan gospodina Nušića“ pre dva dana u Zvezdara teatru, posveta je velikog savremenog komediografa svom prethodniku i deo našeg, (još uvek) veoma skromnog obeležavanja jubileja: sto pedeset godina od rođenja Branislava Nušića.

Koliko današnji jubilej prolazi tiho i neupadljivo, toliko je piščev šezdeseti rođendan (inače tema Kovačevićevog komada), ne samo u Beogradu – bio bleštava državna i kulturna proslava! Kako je izvestilo „Vreme“, tog 6. novembra 1924. godine, od ranog jutra raznosači depeša obijali su noge Miletinom ulicom da slavljeniku predaju telegrame i čestitke, a „manifestacije javne prevazišle su svekolika očekivanja“ jer, kako se verovalo, o „tpočela je nova era u životu naših književnika i umetnosti uopšte“, shvaćena kao prilika da se kaže „jedno veliko, iskreno, javno hvala“...

Svečanost je počela na Univerzitetu, tačno u 10 časova. Govornicima je bilo dopušteno da se obrate skupu s najviše sto reči. Ređali su se mnogobrojni govornici, ali je, po našem „običaju“, izostao predstavnik Udruženja književnika Marko Car, koji je s Nušićem bio u sukobu i „nije umeo da izvede elegantan gest i ipak govori već, jednostavno, nije došao“. U prvom redu sedeo je slavljenik s porodicom, pored njega ministar prosvete Korošec, načelnik Umetničkog odeljenja Branko Šenoa i admiral Prica.

Obraćanje skupu počeo je Pavle Jurišić, koji je u ime Narodne odbrane govorio o Nušićevim patriotskim zaslugama u vreme aneksione krize, potom su se smenjivali predstavnici Matice srpske, pevačkih društava iz cele zemlje, Društva knjeginje Ljubice, Kola sestara, a „veselu senzaciju“ izazvala je Simka Jovanović koja mu se obratila u ime – tašti.

Oglasili su se i predstavnice žena iz Hrvatske, maturanti, Udruženje glumaca, delegati iz Češke... I sve se završilo brzo, za sat, a da jubilar nije uzimao reč. Budući da je piščevom zaslugom osnovano Društvo dama za

---

* Vukica Strugar „Kako se u Srbiji nekada slavio rođendan Branislava Nušića“, *Vreme*, Beograd, 12. april 2014.

negovanje umetnosti, proslava se nastavila na čaju kod Cvijete Zuzorić u „Palasu“, gde se okupio sav otmeni, književni i snobovski Beograd. Omiljena glumica Žanka Stokić izvela je monolog „Nušić i žene“, skeč je odigrala i Desa Dugalić s gospodinom Gošićem, Rogovska je otpevala Hristićevu „Elegiju“, dok ju je kompozitor diskretno pratio na klaviru. Od Cvijete Zuzorić slavljениk je dobio album s potpisima beogradskih književnika, a na sam rođendan stigla su mu i odlikovanja: Karađorđeva zvezda i Počasna medalja „Stanković“.

U popodnevnim časovima nastavljena je proslava u Narodnom pozorištu. Prvo, s nastupom učenika glumačke i baletske škole, a uveče se na istom mestu održala gala svečanost. Novinar „Vremena“ zabeležio je da „elegantnijeg i otmenijeg sveta nikada nije bilo na jubilarnim predstavama, kojih je, slava Bogu, bilo poslednjih godina“. U dvorskoj loži pojavila se i kraljica Marija, u pratnji dvorske dame, gospođe Hadžić.

„Svečano je izgledala i sama scena, udešena u zelenilu, u zastorima, u trobojnim, diskretnim sijalicama“, sa koje se prepunom gledalištu prvo obratio upravnik Milan Predić, upućujući reči zahvalnosti Nušiću za sve što je učinio za teatar. Usledio je zanimljiv i neuobičajen prolog sa senima pokojnika: beogradski glumci pojavili su se na sceni kao Joakim Vujić, Sterija, Kosta Trifković, Matija Ban, Laza Kostić, Đura Jakšić, Milorad Šapčanin, Svetozar Ćorović, Janko Veselinović – i „svi su oni mrtvi slavili svog učenika i druga u nekoliko reči, sasvim u svom stilu“. Na kraju im je prišao i sam slavljениk i uzbuđen, klanjajući se, rekao da je samo išao putevima koji su izgradili i pripremili, da nastavlja ono što su započeli, osećajući na kraju života da je više blizak njihovim senima nego ovom životu.

Draž predstave, kako je izvestila štampa, bilo je izvođenje humoreske „Naša deca“, u režiji piščeve ćerke Gite Predić Nušić. Mali glumci su imali od pet do sedam godina, a kada im se na kraju pridružio i sam Nušić i uzeo za ruku najmlađu generaciju tumača njegovih dela – kraljica je frenetično zapljeskala. Potom je dečji ansambl pozvala u ložu, „zadivljena njihovom igrom i dikcijom“.

Te večeri, u Narodnom pozorištu odigrane su i scene iz „Nahoda“, „Narodnog poslanika“ i „Kneza Ive od Semberije“, da bi se veliko slavlje završilo banketom.

Cela zemlja odazvala se svom piscu, zaključuje u velikom tekstu pod nazivom „Nušićev dan“ beogradsko „Vreme“. Kako i dolikuje, slavljениku su pripali i darovi: od Jugoslovenskog novinskog društva Nušić je dobio srebrnu palmu i srebrni pehar, od Lekarskog udruženja zlatno pero, Narodna banka poklonila mu je akcije u vrednosti 25.000 dinara, nepoznata žena „katanac za usta“ (da o ženama više ništa ružno ne govori, a jedan invalid je doneo tortu na kojoj je pisalo „Kosovo – Kumanovo za Slivnicu – Bregalnicu“...

U istom listu, objavljen je i vanserijski intervju (M. Svetovski), pod nazivom „Jedan sat, pred veče, kod iskrenog i raskomoćenog Nušića“. Domaćin je novinara na Gundulićevom vencu, u kući „višespratnoj mirisavoj na malter“ u koju se nedavno preselio, dočekao u „pidžami i crvenim pantuflama“, u sobi zastrvenoj ćilimima i s velikom mangalom u uglu. Na pitanje zašto je „očičavio“ u toj pidžami, kad je još nedavno u fraku na beogradskoj pozornici ličio na mladog, tragičnog glumca, slavljениk je odgovorio:

– To je što se sad trudim da dobijem fizionomiju šezdesetogodišnjaka, a možda i zato što sam ostavio u onoj sobi, tamo, svoje zube. Uostalom, i vreme je da izgledam star. Četiri pokolenja književnika ja sam poznao, a tri sam nadživeo i sahranio. Na koliko sam pratnji bio, počev od one Đurine, u Skadarliji, kojoj sam prisustvovao kao momčić?! Kada sam se ja rodio, 1864. godine, u Beču je umro Karadžić. Bilo mi je deset godina kada je umro Kosta Trifković... Kada sam počeo da pišem na književnom prestolu su vladali neprikosnoveno Matija Ban, Đorđe Miletić, Milorad Šapčanin. Za njih gospodu i „učene“ autoritete, mi koji smo dolazili sa ulice, sa rukopisima, bili smo prosto mangupi. Posle je prolazila druga generacija Vojislava Ilića, Milovana Glišića, Janka Veselinovića. Pokolenje skromno i veliko i otmeno, ali osuđeno na bedu. Svi oni najviše i najbrže pišu u kafani, hitno, ili u kujni kao što je Vojislav pisao svoje najbolje pesme. Kad oni umreše, naiđe novi naraštaj: Svetolik Ranković, Domanović, Šantić. I najzad, ovi moderni dođoše. I njih sam video.

Zatim, Nušić nastavi kako u modernu veruje, kao što veruje u svaki novi pokret. I proročki zaključci:

– U svakom slučaju, u budućnosti našu priču nosiće posigurno Crnjanski. A poeziju Ujević i Rastko Petrović...

TELEGRAMI

DESETAK dana pre piščevog rođendana mnoge svetske agencije javile su da u Beogradu, veliki srpski komediograf Branislav Nušić, proslavlja jubilej. Prva depeša stigla je od ruskog kneza Sumbatova Južina (piščevog pobratima iz 1901. godine), potom i od Roberta Braka iz Napulja, italijanskog književnika i narodnog poslanika. Pismom se oglasio iz Minhena i Hajnrih Man, kao i Žemije, slavni pariski glumac i direktor pozorišta „Odeon“.

Nemački pisac Roda-Roda poslao je telegram iz Portugalije, a čestitke su uputili i Glumačko udruženje iz Pešte, uredništvo lista „Kurijer Poznanjski“, redakcija časopisa „Zlatorog“ iz Sofije, bugarski ministar prosvete i tamošnje Narodno pozorište, predsednik srpske Narodne skupštine Ljuba Jovanović, a iz Bogatića je stigao posebno dirljiv telegram s potpisom ćerke Janka Veselinovića...

SVE U TRKU

NUŠIĆ je u slavljeničkom razgovoru za „Vreme“ otkrio i kako je pisao dela:– Sve u trku! „Svet“ je napisan za 27 dana, „Put oko sveta“ za šesnaest, a „Narodni poslanik“ za dva meseca. Ali, rekord je postigao „Hadži-Loja“. Uveče, u devet sati, u doba aneksione krize, društvo u kafani je rešilo da odmah treba napisati jedno delo. To je bila sreda. Od devet uveče do tri ujutru, komad je bio gotov. Od sedam do deset pre podne, sve uloge su prepisane. Sutra, u četvrtak, bila je prva proba, a u subotu – premijera u Narodnom pozorištu. Tako se onda pisalo... Samo, gotovo sva moja dela bila su plastično zamišljena već unapred i stavljanje na hartiju je samo poslednji, fizički napor koji je dovršavao delo brzo, gotovo bez ikakvih izmena, sa sitnim, stilskim retuširanjem. I eto.

Most, ulje na platnu, 73 x 92 cm

Dobriilo Aranitović
bibliograf i prevodilac, Šabac

**JEDNA ŠABAČKA EPIZODA IZ ŽIVOTA
VELIKOG DRAMSKOG PISCA
Povodom stopedesetogodišnjice rođenja
Branislava Nušića***

Kulturna i književna Srbija proslavila je 2014. godine, vek i po od rođenja svog velikog dramskog pisca Branislava Nušića. Obično se kaže da je on naš najveći komediograf, da su njegove komedije i danas aktuelne, da su i danas nezaobilazne u repertoaru brojnih naših pozorišta. Aktuelnim ih čini u prvom redu pogodnost naših naravi, mentalitet našeg čoveka na vlasti, u porodici, čaršiji, u svakidašnjem životu. Bezbroj je anegdota o Nušiću, stvarnih i izmišljenih, o njemu kao piscu, kao ličnosti koja je na svojevrsan način slivena s njegovim književnim delom i koja ga u tom pogledu čini jedinstvenom, neponovljivom pojavom u nas. Pomalo u senci takve opšte slike o Nušiću kao dramskom velikanu ostaje njegovo obimno pripovedačko, romaneskno i publicističko delo, doprinos teoriji i istoriji retorike, njegovi antropogeografski radovi dok je službovao kao konzul u Makedoniji i na Kosovu i Metohiji, njegov osvedočeni patriotizam koji je nasledio i njegov jedinac sin Ban položivši život za srpsku slobodu kao dobrovoljac u Balkanskom ratu.

Povod za ovaj napis jeste jedan zanimljiv događaj iz Nušićevog života koji se zbio dvadeset prvog i dvadeset drugog novembra 1931. godine u Šapcu. Tih dana su se desile dve zanimljive kulturne svečanosti u našem gradu. O tome nas opširno obaveštava anonimni dopisnik prestoničkog lista *Vreme*: „Šabac je juče ima dve značajne svečanosti. Stara šabačka crkva, na brzu ruku doterana posle rata, potpuno je sada restaurirana iznutra i spolja. Naš poznati majstor g. Ignjat Đurđević iz Beograda uložio je dosta truda i znanja i crkva danas izgleda nao nova. Episkop g. Mihailo, iako se ovih dana ne oseća dobro, odslužio je prvu arhijerejsku službu u obnovljenoj crkvi, oko koje su se za vreme rata odigrali mnogi značajni događaji. U crkvi je bilo vrlo mnogo sveta i pored toga što su škole i nadležstva radili. Ali episkop g. Mihailo polagao je na to da prva služba božja bude odslužena na Arhangela Mihaila. Odličan hor, pod dirigovanjem profesora g. Kuragina, odgovarao je na jektenija“.

---

* Članak, napisan je 2014, u godini Nušićevog jubileja, nuđen je redakcijama dva šabačka nedeljnika, ali nije prihvaćen za objavljivanje. Čitan je na Trećem programu Radio Beograda. – (Prim. aut.)

Dopisnik *Vremena* zatim prelazi na drugi značajni kulturni događaj u tadašnjem Šapcu. Upoznaje nas sa svečanom proslavom Arhangela Mihaila, patrona Kozačke kolonije u Šapcu. Kao što je poznato, nakon boljševičke revolucije u Rusiji ondašnju Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca preplavile su brojne izbeglice koje su uspele da umaknu ispred „crvenog terora“. Hiljade izbeglih visokoobrazovanih stručnjaka različitih profila, profesora, inženjera, lekara, slikara, arhitekata, muzičara, sveštenika i monaha, ali i dece, invalida, običnih građana, naišli su na iskren i topao doček u srpskoj zemlji dajući u novoj domovini svoj izuzetan doprinos nakon njenih ogromnih ljudskih i materijalnih gubitaka tokom Prvog svetskog rata. Među dobeglicama bilo je i oficira i vojnika, pripadnika raznih formacija ruske carske armije. U Šapcu je u to vreme boravila i brojna kolonija Kozaka iz Kubana. Nakon prethodno pomenute službe Božje u šabačkoj crkvi, članovi kozačke kolonije dočekali su svoje goste iz Beograda na čelu sa kozačkim vojvodom, vođom kozaka u Jugoslaviji kubanskim atamanom Vječeslavom Grigorjevičem Naumenkom. U njegovoj pratnji bili su i kozački pukovnik Mihail Karpovič Solamahin i književnik Branislav Nušić. U šabačkoj *Kasini* je organizovan svečani ručak za 150 zvanica. Dalji tok svečanosti dopisnik *Vremena* opisuje ovako:

„Pošto je vojvoda primio od najstarijega Kozaka, poznatoga istoričara generala g. Tolstova, koji živi u manastiru Petkovici već deset godina, hleb i vino, posedalo se za sto. Vojvoda je kratko i vojnički pozdravio svoje Kozake:

Kubanci!

Ovo je trinaesta proslava našega patrona Arhangela Mihaila koju proslavljamo van naše mile zemlje. Ali odmah ću da potvrdim nešto što i vi sami osećate. Mi smo bili i u Francuskoj i u Carigradu, pre nego što smo došli u Jugoslaviju. Ali nigde nismo bili primljeni kao ovde i nigde se nismo osećali kod kuće, kao ovde. Jugoslavija se danas brine o hiljadama naših invalida i naše dece, školuje ih i brine se za njih kao o svojoj deci. Mi dugujemo ogromnu blagodarnost NJ. V. Kralju i celoj Jugoslaviji, i kao što smo na današnji dan nekada ispijali zdravice ruskome Caru i ruskom narodu, tako ćemo danas ispiti prvu čašu u zdravlje NJ. V. Kralja Aleksandra i Njegovoga Doma i celoga jugoslovenskoga naroda. Ura!

Dugotrajno kozačko „Ura, ura, ura!“ „Lalalalalalala!“ prolamalo je ogromnu salu. Kubanci su otepevali, sa suzama u očima, svoju kubansku kozačku pesmu i zdravice su nastavljene“.

U prvoj svojoj svečanoj zdravici Branislav Nušić je naglasio da u slavljenju kozačkog patrona ne vidi samo običnu slavu Kozaka već nešto mnogo više. Vidi „čuvanje kozačkih tradicija, a narod koji čuva tradicije ne može da bude izbrisan sa geografske karte. Ako oni ne dožive da se vrate u Kuban

onako kako su odande pošli, neka svoju decu pripremaju za taj povratak i neka i njih nauče da čuvaju svoju slavu i njihove tradicije jer ćete samo tako jednog dana moći uzviknuti Evropi, da bez vas Rusa, bez vas Kozaka, nema rešenja svetskog mira!“

Druga Nušićeva zdravica je bila posvećena kozačkim ženama koja je, po svedočenju dopisnika, „bila praćena ogromnim smehom“. Nakon ovih i brojnih drugih protokolarnih i prigodnih zdravica, svedoči dopisnik, izveden je koncertni program pod rukovodstvom Vladimira Kuragina, profesora muzike uz sudelovanje: Olge Solovjeve, poznate sopranistkinje A. Voskresenske i tenoriste Anohina, narodnog kozačkog pevača, koji je uz tradicionalnu kozačku „banduru“, po dopisnikovim rečima, pevao „sentimentalne, bolne kozačke pesme slične pesmama iz Južne Srbije“.

Usledilo je zatim svečano dodeljivanje diploma počasnog Kozaka Branislavu Nušiću i Voji Todoroviću od strane atamana šabačke kozačke stanice. Branislav Nušić je po treći put uzeo reč izgovorivši zahvalni govor koji je dopisnik u celini zabeležio:

„Ne samo ja – rekao je Nušić – nego i svi vi i cela naša štampa zapitali su se: Otkuda ja Kozak? Zašto? Naši listovi nalaze da sam ja vrlo pogodna ličnost za karikaturu i ovoga su puta jedva dočekali da mi se smeju, veleći: dosta si se ti smejao drugima, sada ćemo mi tebi. Ali su se prevarili. Kozaci predstavljaju zdrav organ, najzdraviji organ u ruskom organizmu, jer imaju dva lica: kad se radi – radi se, kad se gine – gine se, a kad se smeje i zabavlja, onda se, i odista smeje i zabavlja. Kod Kozaka nema one opšte ruske sentimentalnosti, težine u posmatranju života, a ima s druge strane mnogo radosti i fanatičkoga osećanja dužnosti prema rođenoj zemlji. Najveći predstavnik ove kozačke karakteristike je kozački veliki književnik Gogolj. On se i smeje i plače u svojim delima, on i pati i radi: u našem malom narodu ja u tome ličim na njega: vidim i ozbiljnu i komičnu stranu života, ja se i smejem i plačem. Eto tu leži ta veza između mene i Kozaka i nije čudo što su oni osetili da sam im ja blizak, a to znači da im je bliska cela naša zemlja, ceo naš narod“.

Igranka koja je zatim usledila i trajala do zore, zaključuje dopisnik, izvela je na trenutak, zahvaljujući kubanskim Kozacima, Šapčane „iz učmalosti i monotonije života“.

Naš veliki dramski pisac, tada pedesetšestogodišnjak, u svojoj zahvalnoj besedi je višestruko bio u pravu. Negovanje najboljih tradicija ruskih Kozaka, kao i svih narodnih tradicija, od suštinske važnosti je za vaspitavanje mlađih generacija i očuvanje vlastitog identiteta jednog naroda. Proteći će još šest decenija dok se nisu stekli uslovi da se potomci kubanski Kozaka mogu vratiti u domovinu svojih dedova i očeva. Rusija je danas velika i moćna zemlja koja nezadrživo napreduje. Lišena staljinističkog i brežnjevljevskog totalitarizma, nakon decenija teških iskušenja

i posrtanja, postala je ono što je oduvek bila – snažan oslonac srpskog naroda i ostalog miroljubivog sveta u svetu koji više nije unipolaran. Branislavu Nušiću je dala za pravo i književna istorija, a ne samo vlastita intuicija, da je i njegovo književno delo baštinilo najdublje podsticaje iz stvaralaštva velikog Gogolja tako da je i on mogao, poput Dostojevskog, reći: „Svi smo mi izašli iz Gogoljevog *Šinjela*“. On je s pravom istakao, još na zarancima svoga stvaralaštva, da je svoje *Sumnjivo lice* napisao pod uticajem Gogoljevog *Revizora* i svoj komad je nazvao „gogoljijada u tri čina“.

Čivijaškoj prestonici služi na čast što je bila utočište brojne kozačke zajednice koja je velikog dramskog pisca proglasila svojim članom. I što je iz Šapca moglo da se dojadi jugoslovenskoj javnosti: Branislav Nušić – počasni Kozak, a u Šapcu!

Seoba Dubrovnika, 1962.

Venceslav Glišić
istoričar, Beograd

O NASLEDNICIMA BRANISLAVA NUŠIĆA

Kada se piše o Branislavu Nušiću, obično se to čini o njegovim književnim delima, prevashodno pozorišnim komadima, manje o njegovoj biografiji, ali ne i o njegovim biološkim naslednicima. Da bismo zaokružili biografiju Nušića, pokušao sam da napišem kratak prilog o njegovim naslednicima. Kao đak Užičke gimnazije od 1945. do 1952. godine gledao sve Nušićeve komedije i drame, koje su izvođene u pozorištu u Užicu, a rado sam čitao i ostala njegova književna dela, posebno *Autobiografiju*. Tada nisam mogao ni da sanjam da ću pisati nešto o Nušiću.

Pre trideset godina, upoznao sam Zvonka Baretića, koji je izrađivao ikone na drvenoj podlozi. Jednog dana mi je rekao da li želim da vidim kako izgleda Nušićeva kuća, koju je nasledio njegov brat Ivan. Kao istoričar koji je izučavao istoriju Srbije u 20. veku, interesovao sam se za biografije srpskih pisaca uključujući i Nušića. Otišli smo zajedno da razgledamo Nušićevu kuću. Tada sam upoznao njegovog brata Ivana. Dok smo razgledali prostranu prizemnu kuću, na čijim zidovima su visile umetničke slike, od kojih je najviše bilo od Uroša Predića, Ivan mi je ukratko ispričao kako je nasledio Nušića. Verovatno bih tu priču zaboravio da mi profesor dr Jovica Trkulja u razgovoru nije pomenuo da priprema poseban broj *Heretikusa* posvećen Nušiću. Na njegov predlog, prihvatio sam da napišem ovaj prilog kako se sudbina tragično poigrala sa Nušićem, odnosno kako je ostao bez svojih bioloških naslednika.

Nušić se kao pravnik zaposlio u Ministarstvu spoljnih poslova Srbije 1889. godine kao pisar konzulata u Bitolju. Tada je već bio poznat kao književnik, jer je bio napisao *Narodnog poslanika* 1883. i druga dela. U Bitolju se oženio 1893. kćerkom konzula Mihaila Bodija, Darinkom. U Otomanskom carstvu s porodicom proveo je deset godina u konzularno-diplomatskoj službi. Posle Bitolja služio je kao vicekonzul i konzul u Skoplju, Solunu i Prištini. Za vreme poslednje službe u Prištini ostao je poznat po konzulskim pismima u kojima je opisivao progone i razne patnje srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, a koje su trpeli od Albanaca. U periodu od tih deset godina u braku sa Darinkom dobio je troje dece Oliveru, Margitu i Strahinju Bana. Iz imena koja je dao deci može se zaključiti da je Nušić bio odgajan u duhu srpske tradicije, kosovskog mita i narodnih pesama. Najstarija kćerka Olivera umrla je kao dete u Serezu 1900. godine. Sa suprugom i decom, Margitom koja je bila rođena 1894. i Strahinjom Banom 1896, vratio se u Beograd 1900. godine, gde je najpre bio sekretar

ministarstva prosvete a potom dramaturg Narodnog pozorišta do 1904. godine. Tada se s porodicom preselio u Novi Sad, jer je bio postavljen za upravnika Srpskog narodnog pozorišta. U Novom Sadu osnovao je dečje pozorište u kome su igrala i njegova deca, ali se ono ugasio kad se Nušić 1905. vratio u Beograd. Od tada je bio novinar poznat kao Ben Akiba a u porodici je imao nadimak Aga. Kad je oslobođena Makedonija 1912. Nušić se s porodicom vratio u Bitolj kao okružni načelnik. Pošto mu ta funkcija nije odgovarala, ubrzo je 1913. prešao u Skoplje, gde je osnovao pozorište. Za to vreme njegova kćerka Margita od 1912. do 1914. pohađala je Akademiju za primenjenu umetnost u Pragu, a sin Strahinja Ban išao je u gimnaziju. U Skoplju je Nušić ostao s porodicom sve do povlačenja srpske vojske prema Albaniji krajem 1915. godine. Tu mu se kćerka Margita Gita udala 1915. za Milivoja Mimu Predića sinovca slikara Uroša Predića, a venčali su se u manastiru Gračanica. Usput da napomenem da se Mimina sestra Marija udala za kompozitora Stevana Mokranjca pa su se tako orodile porodice Nušić, Predić i Mokranjac. Mima je rođen 1885. godine i završio je Trgovačku akademiju u Lajpcigu. U Beogradu je radio kao profesor Trgovačke škole. Pokazivao je sklonost ka pisanju drama pa se javio na jedan konkurs Narodnog pozorišta i osvojio drugu nagradu a Nušić prvu, i tada se upoznao s Nušićevom porodicom. Od tada je prešao da predaje u Trgovačkoj školi i slovio kao pisac.

Kada je započeo rat Austrougarske protiv Srbije 1914. sin Strahinja Ban, gimnazijalac, prijavio se kao dobrovoljac da učestvuje u ratu i nalazio se u grupi 1.300 kaplara. Kad mu se udavala sestra Margita, zatražio je odsustvo i prisustvovao njenom venčanju. Za vreme boravka u Skoplju dogodio mu se mali incident sa zetom Mimom. Prebacio mu je da se oženio njegovom sestrom Gitom ne zato što je voli nego što je Nušić bogat. Uvređen, Mima mu je opalio šamar i tako su se rastali. Prethodno, dok su se vlada i prestolonaslednik Aleksandar kao vrhovni komandant nalazili u Nišu, supruga Darinka zatražila je od Nušića da se prijavi u audijenciju kod Aleksandra da mu odobri da sin Strahinja Ban ne ide na front. Nušić je bio primljen ali nije zatražio da njegov sin bude privilegovan vojnik, a supruzi je rekao da Aleksandar nije uvažio njegovu molbu. Uoči povlačenja srpske vojske iz Skoplja, Nušićeva porodica je krenula da beži ispred neprijatelja preko Kosova do Cetinja. Tu je c rnogorski kralj Nikola nudio njegovoj porodici gostoprimstvo da ostanu u Cetinju. Nušić to nije prihvatio i nastavio je put ka Albaniji. Na tom putu Nušićevu porodicu stigla je tragična vest da je Strahinja Ban poginuo 15. novembra na frontu kod Požarevca. Cela Nušićeva porodica bila je šokirana tom vešću. Svako je od njih patio na svoj način, roditelji što nisu ništa preduzeli da ga spasu odlaska na front, a Mima što mu je opalio šamar na rastanku. U jednom pismu Giti kasnije 1924. nezadovoljan što ga nisu primili u Srpsku akademiju nauka, ophrvan bolom Nušić piše: „Jer zaboga Arlekin je dužan smeјjati

se ma i krvava srca.“ Teško je zamisliti kako je njegovo srce krvarilo kad je izgubio sina, ali uprkos ličnoj tragediji nastavio je i dalje da ismejava naše navike i ponašanje i da nas dugovečno zasmehava u svojim delima.

Ostatak Nušićeve porodice preko Drača prebacio se na Krf a potom u Bari u Italiju. Mima sa Gitom ostao je u Bariju kao vojni ataše, jer je govorio francuski, italijanski i nemački, da pomaže u transportovanju i lečenju bolesnih i ranjenih srpskih vojnika. Nušić je sa suprugom putovao preko Marselja i Pariza da bi se nastanio u malom mestu Barbas u francuskim Pirinejima. Kad je Mima 1916. godine prešao na Solunski front da bude ratni dopisnik, Gita se priključila roditeljima u Barbasu i tu su ostali do kraja rata.

U Beograd su se vratili posle završetka Prvog svetskog rata, krajem 1918. godine. Posle rata Nušić je do 1923. godine bio upravnik umetničkog odseka ministarstva prosvete, a od tada do 1927. upravnik pozorišta u Sarajevu, kada se vratio u Beograd. Posle neuspelog kandidovanja za člana Srpske akademije 1924. postao je njen član tek 1933. godine. Zet Mima je posle rata do 1924. bio pomoćnik upravnika poljoprivrednog dobra „Belje“. Kad se sa Gitom vratio u Beograd, uz pomoć Nušića, osnovali su Rodino pozorište za decu negde oko 1926. i zajedno ga vodili do 1941. godine. Nušić je između dva rata kupio plac od 15 ari sa starom kućom čatmarom iz 19. veka. Na tom placu je izgradio prostranu prizemnu kuću koju je završio 1937. godine. Ubrzo nakon useljenja u kuću umro je 19. januara 1938. godine. Posle njegove smrti u kuću su se uselili Gita i Mima, koji su do tada stanovali u staroj kući u dvorištu, a majka Darinka, koja je po zanimanju bila domaćica, iselila se u svoj stan u Despota Stefana br. 9.

Kada su nemačke trupe ušle u Beograd sredinom aprila 1941, Nemci su rekvirirali kuću i u nju uselili generala tenkovskih jedinica. Gitu i Mimu su preselili u kuću na Avalskom drumu kod Šarene ćuprije. Pošto nije imala dece, Gita je u oktobru 1941. otišla u prihvatilište za nezbrinutu decu humanitarne organizacije „Srpska Majka“ koje se i tada nalazilo u Zvečanskoj ulici, i izabrala dete Ivana Baretića od 4 godine. Njegov otac Zvonko Baretić po nacionalnosti Hrvat, železnički radnik, radio je u Srbiji, gde se oženio Desankom Jevtović sa Rudnika. Zvonko je umro 1940. godine a Desanka sa sitnom decom doselila se u Beograd u železničke bareke u Prokopu. Njeno dete Ivan koga je Gita izvela iz prihvatilišta rođen je 1938. On se ne seća kako se obreo u tom domu niti trenutka kad ga je Gita odvela u svoju kuću. Gita je 1941. otvorila mali restoran u pasažu blizu „Mažestika“, ali kad su u njega počeli da svraćaju Nemci, zatvorila ga je 1942. godine. Porodica u toku okupacije nije više radila osim što se brinula za preživljavanje.

Posle oslobođenja Beograda Gita i Mima su opet počeli da rade sa decom, da ih pripremaju za razne priredbe. Tako su pripremali grupu dece da Titu 1945. čestitaju praznik Oci. U tu grupu uvrstili su Ivana i Gita je

za njega spevala pesmicu da recituje Titu. Ivan mi je pomenuo samo dva stiha: „Maršale mili nisam došao da te stežem / ali su Oci pa moram da te vežem“. Kad je izrecitovao pesmicu vezao je Tita i on mu se odrešio poklonom a posle je seo pored njega dok su ostala deca pozdravljala Tita. Mima je za Ivana pripremio album u kome pratio njegovo odrastanje i u kome je sačuvan snimak kako Ivan obučen u narodnu nošnju recituje Titu. Ovo poznanstvo s Titom omogućilo je Giti i Mimi da im se odobre finansijska sredstva da ponovo otvore dečje pozorište, koje će se kasnije nazvati „Boško Buha“. Ubrzo posle obnove pozorišta, Partija je postavila za direktora svog člana Đurđinku Marković, ženu tužioca, a Gita je ostala da radi kao neka vrsta umetničkog direktora. Ona je ostala da radi u dečjem pozorištu sve dok Bojan Stupica nije osnovao „Atelje 212“, kada je prešla u „Atelje“ kao organizator i radila u njemu sve do smrti 1970. godine. Mima posle rata nije radio pod izgovorom da neće da radi za komuniste, a po godinama je bio zreo za penziju. Umro je 1957. godine.

Ivana su Gita i Mima usvojili 1951. i on je dobio novo prezime Predić. Završio je Petu mešovitu gimnaziju na Dedinju zajedno sa decom komunističkih rukovodilaca, a potom engleski jezik na Filološkom fakultetu u Beogradu. Zaposlio se u spoljnotrgovinskom preduzeću „Adrija“ kao prevodilac, a posle likvidacije tog preduzeća radio je kao prevodilac u raznim preduzećima, koja su izvodila radove u Iraku, Jordanu i Kuvajtu. Iz prvog braka ima sina Milivoja, koji je završio molekularnu biologiju na Prirodnomatemičkom fakultetu u Beogradu, a doktorirao u Njujorku i tamo živi sa porodicom promovišući farmaceutske proizvode. Kćerka Katarina završila je engleski jezik u Beogradu a prava u Americi. Vratila se u Beograd gde je advokat. Kćerka Jelena iz drugog braka diplomirala je biohemiju u Beogradu a doktorirala u Londonu i udala se za Engleza.

Posle Nušićeve smrti, kuću i honorare od njegovih objavljenih i izvođenih dela nasledila je supruga Darinka koja je umrla 1954. godine. Od tada do 1970. naslednik je bila Gita. Nakon njene smrti Ivan Predić je nasledio kuću i honorare do 1988. godine; kako sam kaže, najduže ih primao od svih Nušićevih naslednika. Oni su mu omogućili da školuje decu u zemlji i inostranstvu. Kuća je za Gitina života 1967. proglašena za nacionalno dobro i zaštićena od strane Zavoda za zaštitu spomenika Beograda. Nalazi se u Ulici Šekspirova br. 1. Kada je građen stadion JNA, od dvorišta su oduzeta tri ara. Prema urbanističkom planu Beograda iz sedamdesetih godina prošlog veka, bilo je predviđeno da se poruši Nušićeva kuća, jer se nalazi na primamljivoj lokaciji, ali su to sprečili protesti kulturne javnosti Beograda. U staru kuću u dvorištu Gita je u toku okupacije uselila porodicu kojoj je bila porušena kuća bombardovanjem, a jedan njen član je radio sa Gitom u Rodinom pozorištu. Potomci ove porodice još žive u toj kući. Danas se o Nušićevoj kući brine i održava je naslednik Ivan Predić sa suprugom uz skromnu penziju i pomoć dece iz inostranstva.

.....

POLEMIKE

.....

Goran Marković

Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu

ANTI-ANTIFAŠIZAM KAO SUDBINA? Još jednom o mistifikaciji zvanj četnički antifašistički pokret otpora

U broju 1–2/2014 *Hereticusa* objavljeni su moj članak „Četnici i antifašizam“ i odgovor dr Koste Nikolića „O fenomenu naučne regresije. Primer teksta 'Četnici i antifašizam' Gorana Markovića“. Ovo je bio hvale vrijedan pokušaj Redakcije *Hereticusa* da otvori raspravu o pitanjima koja su važna ne samo za istoriju (pa i druge društvene nauke) već i za naš politički i društveni život.

Moj tekst je nastao kao izraz želje da ukažem na izvjesna važna pitanja koja mogu doprinijeti raspravi o tome da li je opravdana rehabilitacija četničkog pokreta i njegovih istaknutih vođa (ovdje ne mislim samo na pravnu već i na političku i istorijsku rehabilitaciju). Tekst dr Nikolića trebalo je da predstavlja odgovor na moj tekst. Tako barem pretpostavljam. Žao mi je, međutim, što smo se u tekstovima kretali paralelnim kolosijecima, ili, kako se to u žargonu kaže, što smo se „igrali gluvih telefona“. Pišući svoj tekst, nisam znao da će izazvati reakciju u formi članka drugog autora, pa nisam mogao predvidjeti o čemu bi taj drugi autor mogao pisati, kako bih reagovao na njegove tvrdnje. Međutim, dr Nikolić je pred sobom imao moj članak, pa je bilo metodološki korektno da se bavio onim što je sadržano u mom tekstu, kako bi opovrgao tvrdnje koje sam iznio.

Moj tekst nije pisan s namjerom da stručnoj i društvenoj javnosti iznesem na uvid neka nova saznanja. On je pisan s namjerom da na jednom mjestu ukažem na najvažnija obilježja četničkog pokreta – njegovu ideologiju i politički program, vojnu strategiju i djelatnost tokom rata. Smatrao sam da je to važno zato što se, iz ideoloških a ne naučnih razloga, potpuno zanemaruju nesporne činjenice koje su potkrijepljene brojnim dokumentima. U svom članku sam samo „podsjetio“ na ta dokumenta.

Kosta Nikolić je iz toga izveo zaključak da sam podlegao komunističkim mitovima i da sam ideološki ostrašćen. Istina je da u svom tekstu dajem određene komentare i iznosim vlastite stavove. Ali, to činim samo

na osnovu dokumenata koje sam naveo, a koji su istoričarima poznati, iako ih revizionisti uporno prećutkuju. Doktoru Nikoliću može smetati što ga nazivam revizionistom, ali ne znam kako drugačije zvati one koji zanemaruju istorijsku građu, kao da ne postoji, samo zato što je suprotna njihovih ideološkim shvatanjima. Ideolozi revizionizma, da se razumijemo, nisu oni koji drugačije misle, već oni koji svoje mišljenje ne zasnivaju na istorijskim činjenicama nego na željenoj predstavi o prošlosti.

Moj tekst se bavi, da ponovim, četničkim pokretom. Zato, nije mi jasno zašto je dr Nikolić u svom odgovoru odlučio da piše o lijevim skretanjima, povlačenju Vrhovnog štaba iz Užica, stradanjima partizanskih ranjenika, uspostavljanju komunističke vlasti i sličnim temama. Posebno zanimljivo je to da je obratio pažnju na dešavanja na samom kraju rata, eksploatišući temu stradanja kvislinških vojnika na jugoslovensko-austrijskoj granici, što takođe nema veze sa temom kojom sam se bavio u tekstu. Po sebi se razumije da su i to važna pitanja za istoričare (ali, ne samo za njih) i da ih treba istraživati. Međutim, pošto se tim pitanjima nisam bavio u svom tekstu, jer mi to i nije bila namjera, Nikolićevo pisanje o tim temama ne mogu shvatiti drugačije osim kao pokušaj vraćanja klatna na drugu stranu – „Marković piše negativno o četnicima, a Nikolić negativno o komunistima“. Svakome ko čita Nikolićev odgovor, to izgleda kao vraćanje udarca. Zaista, kao da sam pisao na nekom stranom jeziku koji Nikolić ne razumije, pa piše o nečemu što nema veze sa mojim tekstom. To je dokaz nenaučnog i ideološkog pristupa. Osim toga, ovakav Nikolićev pristup shvatam i kao njegovo izbjegavanje da se bavi onim o čemu sam pisao u svom tekstu. Kako nije odgovorio (a ni pokušao da odgovori) na teze koje sam iznio u tekstu, ne mogu pomisliti ništa drugo osim da je to namjerno izbjegao. Naravno, nije toliko sporno to što je potpuno zanemario tvrdnje, već to što je potpuno zanemario sve dokumente koje sam naveo u tekstu.

Moram primijetiti da istoričari revizionisti uopšte nisu inventivni kad su u pitanju argumenti kojima objašnjavaju i opravdavaju politiku i djelatnost četničkog pokreta. Sve to smo mogli pročitati u knjigama četničke emigracije ili, još ranije, u propagandnim spisima i govorima četničkih vođa i ideologa. Mnogo puta su se mogle čuti i pročitati teze o komunistima kojima je na umu jedino revolucija, bez obzira na patnje naroda, tvrdnje da sa borbom treba čekati dok okupator ne bude poražen, shvatanje da se ishod Drugog svjetskog rata ne rješava u Jugoslaviji, tvrdnje o tome da ne treba voditi borbu zbog represalija. „Zasluga“ revizionista je u tome što su skinuli prašinu sa tih knjiga i „aktuelizovali“ te tvrdnje.

Jedno od obilježja Nikolićevog teksta su i tvrdnje koje ničim ne potkrepljuje. Takav pristup navodi na zaključak da on smatra kako su te tvrdnje notorne činjenice, pa ih ne treba posebno dokazivati. Može biti da

je to moj pogrešan utisak, ali gola tvrdnja bez bilo kakvih dokaza ne može me (a vjerujem ni druge) uvjeriti u istinitost onoga što tvrdi. Tako, na primjer, on govori o strateškoj saradnji partizana sa Nijemcima od avgusta 1942. godine do kraja rata. Ova tvrdnja predstavlja potpuni *novum* u istorijskoj nauci. Međutim, Nikolić „zaboravlja“ da navede u čemu se ta strateška saradnja odvijala i ne dokazuje je bilo kakvim dokumentima. S druge strane, on propušta da objasni kako je moguće da su nakon avgusta 1942. godine vođene tako opsežne i krvave ofanzive Nijemaca i njihovih saradnika protiv partizana, ako su Nijemci i partizani bili strateški saveznici. Zašto je Nijemcima bilo toliko stalo od avgusta 1942. do kraja rata da unište svoje strateške saveznike?

Meni se čini da ova ničim potkrijepljena tvrdnja treba da posluži prikrivanju brojnih činjenica vojne saradnje Nijemaca i četnika. Jedan od najpoznatijih primjera je Četvrta ofanziva, u kojoj je, na strani fašista, učestvovalo između 12 i 15 hiljada četnika.¹ Tokom priprema operacije *Weiss*, Italijani nisu prihvatili mogućnost razoružanja četnika, jer su ih smatrali dragocjenim saveznicima.² Između ostalog, Italijani i četnici zajedno su se borili u Konjicu protiv partizana, koji su pokušavali osloboditi grad.

Saradnja četnika sa okupatorima trajala je skoro od početka ustanka. Poznato je da je Draža Mihailović, na sastanku u Divcima, 11. novembra 1941. godine, nudio saradnju Nijemcima u borbi protiv partizana. To što su oni, uvjereni u vlastitu snagu i sumnjajući u Mihailovića kao eksponenta izbjegličke kraljevske vlade, odbili saradnju, ne umanjuje značaj

- 1 Po nekim autorima, u Četvrtoj ofanzivi je učestvovalo oko 20.000 četnika. Nesporno je, međutim, da su oni u toj operaciji učestvovali na strani fašista i da su tijesno saradivali sa Italijanima. U poruci upućenoj crnogorskom četničkom komandantu Stanišiću, 18. februara 1943. godine, Draža Mihailović piše: „Sad je jedinstven moment da sa komunistima raskrstimo jedanput za svagda.“ – *Dokumenti o izdajstvu Draže Mihailovića* (u daljem tekstu: *Dokumenti o izdajstvu*), Knjiga I, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Beograd 1945, 111–112. U jednom dopisu od 23. marta 1943. godine, kaže se: „Nemci drže Livno, Šujicu i Prozor, Talijani su oko Rame i Vranice, dok su naše jedinice na prostoru Vranica–Imotski.“ – *Ibid.*, 237. Ili, na primjer, italijanski general Piaconi u teleškriptu od 3. marta 1943. godine, navodi da će u operacijama divizije „Mesina“ učestvovati i oko 2.000 Crnogoraca, te oko 1.500 antikomunističkih dobrovoljaca (četnika), koji su 2. marta stigli u Mostar iz Glavatičeva. – *Ibid.*, 385. Krajem februara 1943, major Zaharije Ostojić, Dražin vodeći operativni oficir, pravi plan zajedničkog dejstva sa Nijemcima i Italijanima, a od Dobrosava Jevđevića traži da Italijanima predloži opremanje i naoružavanje 20.000 četnika. – *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije* (u daljem tekstu: *Zbornik NOR-a*), tom XIV, knjiga 2, Vojnoistorijski institut, Beograd 1983, 285–286.
- 2 Jozo Tomasevich navodi dokumente koji to potvrđuju, a koji se nalaze u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu: Mikrofilm br. T-821, rola 125, snimci 816–820; rola 252, snimci 319–323, u J. Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, (Stanford University Press 1975), Liber, Zagreb 1979, http://znaci.net/00001/40_51.htm

činjenice da je on bio spreman da svoj pokret stavi na raspolaganje nacistima. Suština je bila u tome da je Mihailović, nastojeći da uništi partizanski pokret predvođen komunistima, bio spreman da sarađuje sa okupatorom, kako bi eliminisao neprijatelja koji bi mogao izvršiti društveni prevrat. No, kako komunisti u to vrijeme nisu sprovođili, niti su mogli sprovođiti, komunističku revoluciju (ali su mogli toliko ojačati da je izvrše nakon sloma okupatora), očigledno je da je Mihailović, nudeći usluge Nijemcima u borbi protiv komunista, zapravo započeo bratoubilački rat, vođen klasnim interesima i ideološkim predrasudama pokreta kojem je pripadao. Iz zapisnika sa pregovora vođenih 11. novembra 1941. godine u Divcima vidi se da je njemačko nepovjerenje prema četničkom pokretu dobrim dijelom bilo izazvano učešćem četnika u nekim borbama protiv Nijemaca. Kako i sami četnici priznaju, u tim borbama su učestvovali samo da bi spriječili da komunisti preuzmu primat u borbi, koja se već značajno razbuktala, iako je četnička strategija bila da ne treba ratovati protiv okupatora.³ Neposredno po okončanju ofanzive na Užičku republiku, četnici legalizuju dvadeset svojih odreda, tako što ih uvode u sastav Nedićeve Srpske državne straže, čime i formalno ulaze u sastav kvislinškog aparata podređenog okupatoru.

I kasnije, tokom rata, četnici ne pružaju otpor okupatoru. Tako, njemački glavni komandant Srbije u aprilu 1943. godine izvještava: „Mihailovićev pokret u Srbiji ima potpuno pasivan stav prema okupacionim snagama, ali nastavlja s vojnom špijunažom, političkom propagandom i izravnavanjem računa s komunistima.“⁴

Saradnja sa italijanskim fašistima bila je otvorena, dugotrajna i poznata Draži Mihailoviću, koji je oko godinu dana proveo u Crnoj Gori

3 „U stvari, u uputstvima koja nam je komandant izdavao kad bi nas sa Ravne Gore slao na teren, on je uvek podvlačio da ljude treba savetovati da oružje dobro kriju i održavaju za dan kad nas Kralj i naša vlada pozovu na ustanak. Ovakav stav potekao je iz savetovanja sa Centralnim nacionalnim komitetom koji je bio osnovan ubrzo posle Mihailovićevog dolaska na Ravnju Goru.“ – Zvonimir Vučković, *Sećanja iz rata*, Izdavačko preduzeće „Čiča“, Beograd 1990, 82–83. Na drugom mjestu, isti autor piše: „Nije moglo biti ni malo sumnje da bi smo pretrpeli veliku štetu ako u toj fazi našeg organizovanja ostanemo skrštenih ruku i po strani.“ – *Ibid.*, 108. Vučković je bio jedan od najpouzdanijih i najpoznatijih Mihailovićevih komandanata. Na pregovorima sa Nijemcima, i sâm Mihailović je isticao da je borba protiv okupatora bila nužno zlo, kako narodne mase ne bi prešle na stranu komunista. – Zapisnik o pregovorima može se naći u Nacionalnoj arhivi u Vašingtonu, National Archives, Washington, USA: National Archives Microfilm Publication T311, roll 1457, frames 1314–1329. „Ulaženje četnika u borbu bilo je vezano za otklanjanje opasnosti da partizani svojom aktivnošću steknu prednost, a koju im snage koje su se izdavale za 'legalne' nisu htele dopustiti.“ – Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Vojnoizdavački i novinski centar, Beograd 1992, 236.

4 Jozo Tomasevich, http://znaci.net/00001/40_45.htm, fn. 25.

(napustio je Lipovo 20. aprila 1943. godine). Uostalom, on o tome piše i u depešama svojim komandantima.⁵ Nikolić piše da su Italijani i ustaše bili ratni saveznici, pa je italijanski zaokret ka četnicima predstavljao udarac nacionalnim i državnim interesima tzv. NDH.

On time samo pokušava opravdati kolaboraciju, kao da je četničko služenje Italijanima imalo ikakvog značaja za opstanak tzv. NDH. Italijani su kontrolisali i četnike i ustaše, i svi su bili dio jedinstvenog fronta protiv partizana.

Saradnja četnika sa Italijanima ni na kakav način nije ugrožavala opstanak i funkcionisanje tzv. NDH. Uostalom, kako bi i mogla, kad su četnici masovno sklapali sporazume sa ustaškom državom još od proljeća 1942. godine, izričito je priznajući na taj način.⁶ Veza četnika sa italijanskim fašistima ne može biti shvaćena drugačije osim kao lojalnost okupatoru, jer je Italija okupirala dio Jugoslavije, a četnici su priznali tu okupaciju tako što su učestvovali u borbenim operacijama pod komandom italijanske

5 Tako, u jednoj depeši od 8. februara 1943. godine stoji: „Ištvan javlja juče da su dinarci ponova izgubili Strmicu. Bjelajac ne može maknuti bez dozvole Tetkića (Italijana – prim. G.M.), Drenović ide zajedno sa Nemcima i ustašama i Lorković ga hvali.“ – Vid. Branko Latas (prir.), *Saradnja četnika Draže Mihailovića sa okupatorima i ustašama 1941–1945*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi 1941–1945, Beograd 1999, 87.

6 Prvi sporazum potpisao je Uroš Drenović, komandant četničkog odreda „Kočić“, u reonu Mrkonjić Grada, 27. aprila 1942. godine (Arhiv VII, Ča, k. 234, reg. br. 2/2 (BH-X-661)). U tački V ovog sporazuma navodi se: „Hrvatske oružane snage zajedno sa četnicima u gradu kao i na terenu suzbijati će i uništavati komunističke bande.“, dok u tački VI piše: „Obitelji čiji su branioci u zarobljeništvu, a koji ne pripadaju komunističkoj partiji dobivati će odmah podporu u smislu postojećih odredaba i to za ženu 16 kn, a za djete po 10 kn dnevno.“ 2) Ozrenski, Trebavski i Odred „Kralj Petar II“ zaključili su sporazum sa predstavnicima tzv. NDH 28. maja 1942. godine (Arhiv VII, Ča, k. 235, reg. br. 1/13 (BH-X-926)). U tački I ovog sporazuma kaže se da predstavnici ovih četničkih odreda „Priznaju vrhovništvo Nezavisne Države Hrvatske i kao njeni državljani izrazuju lojalnost i odanost njenom poglavaru, poglavniku i privrženost Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.“ U tački IV 2 Sporazuma kaže se: „Da dok postoji opasnost od partizanskih oružanih bandi četničke postojbe surađuju dobrovoljno sa Hrvatskom oružanom snagom na suzbijanju i uništavanju partizana i da u tu svrhu zadrže oružje pod kontrolom Hrvatskih vojnih vlasti.“ 3) Majevička četnička grupa priznala je tzv. NDH sporazumom od 30. maja 1942. godine (Arhiv VII, Ča, k. 233, reg. br. 7/2 (BH-X-480)). U ovom sporazumu, majevički četnici izražavaju lojalnost ustaškoj državi i obećavaju da oružje neće okrenuti protiv NDH i okupatora. S druge strane, obećavaju da će nastaviti beskompromisnu borbu protiv partizana. 4) Radoslav Radić, komandant četničkog odreda „Borje“, postigao je sporazum sa NDH 9. juna 1942. godine (Arhiv VII, Ča, k. 233, reg. br. 5/8 (BH-X-512)). Ovim sporazumom, četnici izražavaju lojalnost ustaškoj državi i spremnost da zajedno sa oružanim snagama NDH učestvuju u uništavanju „komunističko-boljševičkih bandi“. Pripadnicima četničkih jedinica koji se istaknu u borbama protiv partizana priznaju se prava na odlikovanje i nagradu.

vojske,⁷ dobijali oružje, opremu i hranu,⁸ pa čak i plate od Italije. Što se tiče odnosa sa ustašama, iako između njih i četnika nije bilo ideološkog jedinstva i istovjetnosti političkih ciljeva, imali su jedan, suštinski zajednički cilj – uništenje komunista, što ih je vodilo ka saradnji.

Ta saradnja je trajala do samog kraja rata, da bi u proljeće 1945. godine Mihailović slao svoje delegate Anti Paveliću.⁹ I dok su ustaše učestvovala u najvećim ofanzivama protiv partizana, kao što je slučaj sa Četvrtom ofanzivom, dotle četnici slobodno šetaju Banjom Lukom, što njihovim oficirima nije drago, jer im ustaše cijepaju šajkače, pa dolazi do uličnih svađa.¹⁰

- 7 I prije Četvrte neprijateljske ofanzive, četnici su bili pod vrhovnom komandom italijanskih fašista a ne kralja iz Londona. Tako, u rezimeu razgovora Ilije Trifunovića Birčanina i Dobrosava Jevđevića sa generalom Mariom Roatom, od 21. septembra 1942. godine, kaže se: „Rukovodioci zahtevaju da formacije, naročito ako se upotrebe van njihovih rejlona, ostanu pod komandom svojih oficira. Ostaje utvrđeno da će se naređenja opšteg karaktera izdavati Trifunoviću. Naređenja za lokalnu upotrebu komandantima formacija izdavaće odgovarajuće komande armijskih korpusa.“ – Original dokumenta nalazi se u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu, a kopija u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, NAV-I-T-821, rolna (r.) 31, snimak (s.) 354–360. Kompletan dokument može se naći i u: Branko Latas, 280.
- 8 Na primjer, na sastanku kojim je 12. oktobra 1942. godine predsjedavao general Mario Roata, u pogledu MVAC (Dobrovoljačka antikomunistička milicija – naziv koji su Italijani dali četnicima), kaže se: „Snage bataljona su smanjene, jer se jedan deo ljudstva vratio u svoja sela da bi ih branio od eventualnih represalija; potrebna su im šatorska krila, pokrivači (sada je već hladno), kuhinjski materijal (inače im treba deliti samo suhu hranu), sanitetski materijal (za vreme poslednjih operacija ove formacije su morale da ubijaju svoje teške ranjenike, jer nisu bile u mogućnosti da ih leče).“ – Arhiv VII, 1a, k. 91, reg. br. 23/5; Branko Latas, 284. U istom dokumentu, navodi se da VI armijski korpus ima pod svojom kontrolom deset do 12 hiljada četnika, dok XVIII armijski korpus kontroliše oko 5.100 četnika. General Roata je u januaru 1943. godine izvijestio generala Lera da pod svojom komandom ima 19.000 četnika. Draža Mihailović u svojoj depeši od 23. februara 1943. godine upućuje svoje komandante da se snabdijevaju hranom, oružjem i opremom od Italijana. – Branko Latas, 94.
- 9 Dr Janko Brašić, Mihailovićev delegat, posjetio je Pavelića i nadbiskupa Stepinca. Aprila 1945. godine, Mihailović šalje generala Svetomira Đukića Paveliću. S Đukićem je bio i Vladimir Predavec, član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta. Sastanci su održani 17. i 22. aprila, a četnički predstavnici su na njima od Pavelića tražili, između ostalog, lijekove, municiju i hranu za četnike, te slobodan prolaz četnika kroz tzv. NDH do Slovenije. O ovoj misiji pisali su poslije rata u emigraciji i Svetomir Đukić (u emigrantskom časopisu „Srpska zastava“) i Ante Pavelić 1949. godine. – Vid. Jozo Tomasevich, http://znaci.net/00001/40_82.htm
- 10 „Primetio sam, a imam i izveštaj da pojedini oficiri koji se nalaze po korpusima, a isto tako i četnici šetaju po B. Luci. Da li oni to čine sa odobrenjem ili ne od strane komandanta korpusa, to mi nije poznato, ali svejedno je. Jednom za svagda komandanti trebaju znati da su nam Nemci i Hrvati neprijatelji i da ne trebaju šetati po gradu, jer često puta dolazi do incidenta između četnika i Hrvata. Tako Hrvati skidaju i paraju šajkače četnicima, dobacuju pogrđne reči i t.d. Na sve ovo

Budući da je suština politike četničkog pokreta bila u tome da okupatora ne treba izazivati, odnosno da ne treba voditi antiokupatorsku borbu, okupatori ne bi imali nikakvog razloga da četnike prihvataju kao saradnike da nije bilo vrlo moćnog partizanskog pokreta, kojeg je trebalo uništiti. Ukoliko su okupatori i ustaše prihvatili četnike kao saveznike, oni su to činili zato da bi imali jednu vojnu formaciju više na raspolaganju u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Uostalom, u svim dokumentima kojima se utvrđuje saradnja četnika sa okupatorima i ustašama, kao njihov prvi i zajednički cilj ističe se uništenje partizana. Dio tih dokumenata ovdje sam citirao.

Suština nije u tome što Mihailović nije imao dovoljno snage da protjera Nijemce iz Srbije. Da je htio, on je mogao stvoriti gerilsku vojsku, koja bi okupatoru nanosila manje ili veće gubitke. Međutim, ne samo da Mihailović nije stvorio gerilsku vojsku i izvodio gerilske akcije, nego je njegova vojska tokom rata stalno učestvovala u borbama protiv partizana, pri čemu te vojne operacije, i po broju angažovanih vojnika, i po žrtvama na svim stranama, nisu bile zanemarljive. Kad je riječ o Srbiji, dobro je poznato koliko su muke imali Englezi da primoraju Mihailovića da izvede najobičnije sabotaze i diverzije. Dakle, stvar nije u tome da četnici nisu mogli, već da nisu htjeli da izvedu gerilsko ratovanje protiv Nijemaca u Srbiji. Obično se kao argument navode represalije koje su Nijemci sprovodili. Drugim riječima, četnici u Srbiji nisu vodili borbe kako bi spriječili stradanje srpskog naroda. Za trenutak ćemo ostaviti po strani najvažniji argument, a to je pravo i obaveza srpskog naroda da se bori za svoju slobodu, baš kao što je to uradio u Prvom svjetskom ratu, uprkos ogromnih stradanja (zar i tad, po ovoj filozofiji, nije bilo bolje pristati na austro-ugarske ultimatumе iz 1914. godine, pa čak i prije 1914. godine voditi proaustrijsku politiku, kako bi se izbjegao sukob s njom?). Ostavićemo po strani ovaj ključni argument, zato što on za ravnogorce očigledno nema nikakav poseban značaj.

Valja primijetiti da četnici nikako nisu bili grupa pasivnih posmatrača rata s ciljem sprečavanja represalija. Naprotiv, oni su vrlo aktivno učestvovali u ratu i doprinijeli značajnom povećanju ratnih stradanja. Ako je njihov glavni cilj bio sprečavanje stradanja srpskog naroda, ostaju neobjašnjiva i s tim osnovnim ciljem nepodudarna neka druga ponašanja četnika tokom rata. Pod tim mislim kako na borbe protiv partizana, tako i na zločine protiv civila. U klasnom obračunu koji su pokrenuli, četnici nisu bili nimalo milosrdni prema civilima, bez obzira na to da li su stvarno

---

jedan svestan četnik mora reagirati, a onda dolazi do neželjenih incidenata i nepotrebne rasprave.“ (Iz naredbe komandanta Zapadne Bosne, od 22. februara 1944. godine) – *Zbornik NOR-a*, tom XIV, knj. 3, Vojnoistorijski institut, Beograd 1983, str. 401–402.

bili simpatizeri i pomagači partizana. Brojni dokumenti govore o zločinima četnika nad civilnim stanovništvom u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Podaci koje ovdje iznosim su nepotpuni, ali nesumnjivo ukazuju na to da su zločini bili masovni, vršeni tokom cijelog rata, da je o njima znao i Draža Mihailović, pa, shodno tome, nisu mogli predstavljati izolovane incidente.¹¹ Dobro su poznati izvještaji Pavla Đurišića o zločinima nad Muslimanima u Sandžaku, početkom 1943. godine.¹² Sâm Đurišić navodi da su njegovi četnici likvidirali oko 8.000 muslimanskih civila samo u jednom pohodu. To nisu jedini zločini izvršeni nad Muslimanima. Slični zločini su vršeni počev od decembra 1941. godine i ponavljani u više navrata, kako u Sandžaku, tako i u istočnoj Bosni (Foča,¹³ Čajniče, Goražde, Višegrad).

Četnički režim je imao teroristička obilježja i u Srbiji. U jednom zborniku navode se, opet nepotpuno, poimenično žrtve četničkog terora u Srbiji. Dobro su poznati zločini četnika u sljedećim selima: Vranić, 20/21. decembra 1943. godine, kada je zaklano 70 osoba starosti od jedne do 93 godine; Drugovac, u kome su 24 osobe zaklane a 41 osoba strijeljana; Kopljari, decembra 1943. godine, gdje su zaklane takođe 24 osobe od strane četnika Nikole Kalabića; Banja, u kojoj je zaklano 18 osoba; zatim u varošima Paraćin, Jagodina i Ćuprija, u februaru 1944. godine, kada je zaklano 46 osoba; itd. Od 1941. do 1945. godine, na području opština Čačak, Lučani i Gornji Milanovac ubijene su 702 osobe, od kojih je 209 zaklano.¹⁴ Prema nepotpunim podacima, u Mačvi je u jesen 1943. i početkom 1944. godine ubijeno najmanje 101 lice, u Jadru je 1943. i do polovine 1944. ubijeno 112 lica.¹⁵ U Jablaničkom okrugu, ubijeno je 229

11 Major Zaharije Ostojić piše: „Sandžaklije se moraju klati, jer ako mi nećemo njih, oni će pokušati nas, dok ih još štiti okupator.“ – Branko Petranović, 386.

12 Đurišić javlja u januaru 1943. da je pobio oko 1.000 muslimanskih žena i djece, podižući time ugled organizacije u narodu kao moćne i jake! Krajem januara, izdao je naređenje za uništenje Muslimana u srezovima Foča, Čajniče i Bijelo Polje, a u februaru izvještava Mihailovića da su njegovi četnici pobili oko 8.000 muslimanskih žena, staraca i djece. – Branko Latas, 83.

13 U optužnici protiv Draže Mihailovića, navodi se da je u decembru 1941. i januaru 1942. godine, u Foči, Čajniču i Goraždu ubijeno oko 2.000 Muslimana, a da su četnici Zaharija Ostojića i Petra Bačovića, avgusta 1942. godine, ubili oko 2.500 Muslimana na području Ustikoline i Jahorine. U jednom napadu četnika na Foču, u avgustu 1942. godine, sami četnici navode da su ubili 300 žena i djece. – *Dokumenti o izdajstvu*, 503. U drugom dokumentu, navodi se da je u operacijama oko Prozora, oktobra 1942. godine, zaklano oko 2.000 Hrvata („Šokaca“) i Muslimana. – *Ibid.*, 504.

14 Pantelija Vasović, „Četnički zločini u čačanskom kraju“, *Zločini četničkog pokreta u Srbiji 1941–1945* (u daljem tekstu: *Zločini četničkog pokreta*), Republički odbor SUBNOR-a Srbije, Beograd 2012, 56.

15 Milenko Kovačević, „Žrtve četnika u Mačvanskom okrugu 1941–1946“, *Zločini četničkog pokreta*, 65–75.

civila,¹⁶ dok je na području Avalskog korpusa, ubijeno oko 600 lica (u periodu 1943–1944).¹⁷ Konačan broj svih stradalih civila, i to Srba, tokom sve četiri godine rata i u cijeloj Srbiji, daleko je veći i zaslužuje ozbiljnu pažnju (potpuniji podaci sadržani su u optužnici protiv Draže Mihailovića). Kad je trebalo voditi rat protiv okupatora, tad je stradanje civila predstavljalo nepremostivu prepreku. Kad je trebalo uništavati komunizam i sprovesti etničko čišćenje, bile su dopuštene represalije prema desetinama hiljada civila, a nisu bile važne ni žrtve Narodnooslobodilačke vojske.

Neosnovano je i volontarističko određivanje kolaboracionizma, koje daje Nikolić. Ova pojava se ne može definisati onako kako odgovara nečijim ideološkim ubjeđenjima i željom da se, na osnovu takve definicije, četnici isključe iz kruga kolaboracionista. Nikolić kaže da je kolaboracija „svesna želja i konkretna aktivnost na uspostavljanju 'novog poretka' u Jugoslaviji pod dominacijom Nemaca kao gospodarske rase“. Pošto je Mihailović dosta dugo bio priznavao od Britanaca, a bio je i ministar vojni u nekoliko izbjegličkih vlada, ne može se govoriti o njemu kao kolaboracionistu, jer on nije posjedovao „svesnu želju“ da u Jugoslaviji bude uspostavljen novi poredak pod dominacijom Nijemaca. Međutim, potpuno je nevažno šta je on želio. Važno je samo ono što je radio i do kakvih posljedica su dovodile njegove radnje. Krajnje je subjektivno i ideološki zagriženo tvrditi da Mihailović nije bio kolaboracionist zato što ideološki nije bio fašist, iako je cjelokupna djelatnost njegovog pokreta imala obilježja čiste i nesumnjive kolaboracije. Može biti da Mihailović intimno nije želio uspostavljanje „novog“, nacističkog, poretka u Evropi, ali je svojim vojno-političkim djelovanjem itekako doprinio njegovom učvršćivanju, jer se njegova vojska borila isključivo protiv antifašističkog partizanskog pokreta. U Drugom svjetskom ratu, bilo je potpuno nevažno šta je bilo ko intimno mislio o fašizmu, a pogotovo šta je o fašizmu intimno mislio ili čak i govorio čovjek koji je pod svojom komandom imao nekoliko desetina hiljada naoružanih ljudi. U datim okolnostima, bilo je važno ko je i kako djelovao s ciljem uništenja fašizma. Govoriti o antifašistima koji otvoreno, tokom tri i po godine saraduju sa fašistima, zaista nema smisla.

Treba istaći da su četnički komandanti i u Srbiji, u Mihailovićevom neposrednom okruženju, zaključivali sporazume sa Nijemcima. Istina je da Draža Mihailović nikada lično nije zaključio nijedan sporazum, iz razloga koji se može smatrati očiglednim – uvijek je za kolaboraciju mogao optužiti svoje komandante, tvrdeći da on nije odobravao saradnju.

16 Nikola P. Ilić, „Žrtve četnika u leskovačkom kraju (1942–1953)“, *Zločini četničkog pokreta*, 88.

17 Dragoslav B. Dimitrijević Beli, „Zločini četnika Avalskog korpusa JvuO (1943–1944)“, *Zločini četničkog pokreta*, 177.

Jedini problem je u tome što su sporazume postizali njegovi najistaknutiji komandanti, i to u Srbiji, gdje su se nalazili pod njegovom neposrednom komandom.¹⁸ Na nesreću naših ravnogoraca, dokumenti koji potvrđuju tu saradnju nisu pronađeni u Arhivu Komunističke partije Jugoslavije nego u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu, i oni govore o otvorenoj saradnji kapetana Nikole Kalabića,¹⁹ majora Vojislava Lukačevića (komandanta Mileševskog korpusa),²⁰ pukovnika Jevrema Simića (inspektora četničkih odreda), potpukovnika Ljube Jovanovića Patka,²¹ kapetana Mihajla Čačića (komandanta Ravaničke brigade),²² generala Miroslava Trifunovića i kapetana Predraga Rakovića,²³ i drugih komandanata sa Nijemcima u Srbiji. Sadržina svih ovih sporazuma bila je istovjetna: četnici i nacisti su saglasni da su im komunisti glavni neprijatelj i da će se zajedno boriti protiv njih, pri čemu će četnici biti pod njemačkom komandom.²⁴

18 Ipak, kontakti su uspostavljeni uz njegovo znanje ili po njegovom naređenju: „Dan posle razgovora sa Titom u Brajićima, 28. oktobra 1941, pukovnik Branislav Pantić izjavio je oficiru Abvera Jozefu Matlu da je od strane Mihailovića opunomoćen da stupi u vezu sa Nedićem i nemačkim instancama kako bi im se četnički odredi Jugoslovenske vojske stavili na raspolaganje u cilju savladivanja komunizma u Srbiji. Mihailović je jamčio da će srpski prostor istočno i zapadno od Morave definitivno očistiti od komunista.“ – Branko Petranović, 267.

19 Arhiv VII, NAV-T--77, r. 882, s. 5630907–8.

20 Arhiv VII, NAV-T--77, r. 822, s. 630919.

21 NAW, T-501, Roll 255, 000969–70.

22 Arhiv VII, Na, k. 2, reg. br. 3/1.

23 Ova dvojica oficira (zajedno sa Živkom Topalovićem, predsjednikom predratne Socijalističke partije Jugoslavije, jednim od glavnih političkih ljudi u četničkom pokretu), sastali su se krajem aprila 1944. godine, po Mihailovićevom naređenju, sa Milanom Aćimovićem i Nijemcem Šterkerom, u selu Trbušanima, s ciljem nastavka razgovora o saradnji u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Kapetan Predrag Raković, komandant Drugog ravnogorskog korpusa, obavijestio je 3. marta 1943. godine Mihailovića i o svom sastanku sa njemačkim potporučnikom Krigerom. Tema sastanka bila je uništenje „komunističkih bandi“ na području Gornjeg Milanovca. – *Zbornik NOR-a*, tom XIV, knjiga 2, 314–315.

24 Tako, na primjer, u tački 6 sporazuma koji je major Lukačević zaključio sa nacistima 19. novembra 1943. godine stoji: „Uključivanje četničkih odreda prilikom većih zajedničkih operacija pod nemačko zapovedništvo. U tom periodu nemačko vodstvo izdaje borbene naloge četničkim odredima.“ Slično stoji u sporazumu koji su Kalabić i Simić postigli s Nijemcima 27. novembra 1943. godine: „Uključivanje četničkih jedinica u nemačko borbene vodstvo prilikom većih zajedničkih borbenih dejstava. Borbene zadatke četničkim jedinicama za ovo vreme određuje nemačko vodstvo.“ Iz razgovora kojeg je general Felber vodio jula 1944. godine sa Neškom Nedićem, jednim od najodanijih Dražinih komandanata, slijedi: „Pošto su oni sami u borbi protiv komunizma i suviše slabi, uvideli su da moraju tražiti oslonac u nemačkom Vermahtu kome će se bezuslovno potčiniti sa puno poverenja. Oni su spremni da se bore protiv komunizma svuda tamo gde bih ih ja postavio. Na drugoj strani, Nedić je molio ponovnu pomoć u vidu isporuke municije i naoružanja, a naročito teskog naoružanja. Četnici su spremni da daju svaku garanciju

Meni se čini da postoji suštinska razlika između dvije orijentacije: aktivne saradnje sa Nijemcima i pasivnosti izazvane željom da se izbjegn timeresalije. Da su četnici željeli samo i isključivo da spriječe stradanje srpskog naroda, oni bi se organizovali i naoružali, izbjegavali bi sukobe s Nijemcima, ali ne bi tokom cijelog rata aktivno učestvovali u borbi protiv partizana, niti bi vršili zločine nad civilima. Očigledno, njihov glavni cilj tokom rata je bio da spriječe da partizani postanu glavna vojna i politička snaga, što bi značilo da Jugoslavija poslije rata postane socijalistička. Četnički pokret je imao za cilj obnovu monarhije, što je opštepoznato i nesporno, i bio je spreman da radi postizanja tog osnovnog cilja saraduje sa okupatorima i ustašama.²⁵

Revizionisti ovo potpuno zanemaruju, okrivljujući komuniste za to što su, boreći se za vlast, bezobzirno gurnuli narod u stradanja. Zanimljivo je, recimo, da četnici u nizu dokumenata, od kojih sam neke naveo, otvoreno ističu da su komunisti njihov glavni neprijatelj i njihovom uništenju posvećuju svoje glavne aktivnosti i snage, ne prezajući od saradnje sa okupatorom. Uostalom, četnici skoro nikad ne govore o „partizanima“. Oni skoro uvijek govore o „komunistima“, iako je u partizanskom pokretu, pogotovo u početku, i pogotovo u Srbiji, bila većina onih koji o komunizmu nisu ništa znali, pa se nisu ni mogli ideološki deklarirati kao komunisti. Agitujući protiv komunista i boreći se protiv njih svim sredstvima, četnici nastoje da spriječe jačanje, a potom i pobjedu, vojno-političkog pokreta predvođenog komunistima. Time oni žele da spriječe promjene koje bi u Jugoslaviji mogle nastupiti poslije rata. Tu se vidi klasni karakter četničkog pokreta, koji nastoji da, spasavajući monarhiju, spasi prijeratni poredak, jer u pobjedi partizana vide prijetnju po opstanak tog poretka. Tu se vidi i ideološka uskoigrudost četničkog pokreta, koji nije bio sposoban

---

da će se isporučeno naoružanje i municija upotrebiti samo protiv komunizma.“ – Izvještaj generala Felbera od 15. jula 1944. godine, Arhiv Vojnoistorijskog instituta, NAV-T-311, r. 195, s. 725–6.

- 25 Tako, jedan od najpoznatijih četničkih komandanata, poručnik Predrag Raković, u izvještaju Draži Mihailoviću od decembra 1942. godine piše: „Uništenje komunista bilo je potrebno i meni i Nemcima i Ljotičevcima, te smo se u ovom poslu složili i postali 'saveznici'.“ On, između ostalog, navodi kako je 1. marta 1942. godine postao komandant mjesta u Čačku. – Arhiv VII, Ča, k. 127, reg. br. 1/3 (S-X-II). Njemački major Warnstorff 9. decembra 1943. godine izvještava da su komandanti Draže Mihailovića tražili pomoć Nijemaca jer su prethodno pretrpjeli teške poraze od „komunista“. – NAW, T-311, Roll 175, 000895. U procjeni feldmaršala Vajksa, komandanta Jugoistoka, od 1. novembra 1943. godine kaže se: „Komunizam u Srbiji ima sve veći uticaj. (...) Crvene snage nameravaju da prodru u Srbiju preko Drine. Mihailović vrši pripreme da ih odbije. (...) Zbog toga Mihailović već traži vezu sa nemačkim komandama, da ne bi potpao pod komunističku vlast.“ – *Zbornik NOR-a*, tom XII, knjiga 3, Vojnoistorijski institut, Beograd 1978, 619.

da vojno saraduje sa onima koji su imali drugačije ideološke poglede, ali su borbu protiv okupatora stavljali u prvi plan.

Zanimljivo je da dr Nikolić ističe lijeva skretanja koja su činjena u nekim dijelovima Jugoslavije, iako ona nisu predstavljala suštinu politike Komunističke partije Jugoslavije tokom rata. Meni se čini da i to predstavlja istorijski revizionizam i skretanje pažnje sa suštine. Poznato je da je partizansko vođstvo insistiralo na postizanju sporazuma sa četničkim pokretom,²⁶ kao i sa građanskim strankama i njihovim prvacima. Glavni štab (kasniji Vrhovni štab) Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije naglašavao je u svom biltenu od 10. avgusta 1941. godine da u partizanskim odredima treba da se bore svi rodoljubi, bez obzira na njihovo političko uvjerenje. Komunistička partija Jugoslavije je nastojala da u zajedničku borbu uključi i nekomuniste.²⁷

Kaže se da to nije bilo moguće zato što je glavni cilj komunista bio osvajanje vlasti. Međutim, istina je da komunisti nisu postavljali osvajanje vlasti kao svoj cilj u ustanku.²⁸ Ako su komunisti bili spremni da kao revolucionari saraduju sa građanskim snagama, ostavljajući revolucionarno

-
- 26 Vid. npr. Pismo Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije Draži Mihailoviću od 20. oktobra 1941. godine. U njemu, Vrhovni štab predlaže četničkom vođstvu: obrazovanje zajedničkog operativnog štaba; obrazovanje zajedničkih komandi mjesta ili saradnju odvojenih komandi; organizovanje zajedničke privremene vlasti, koju ne mogu vršiti dotadašnji organi, koji su bili u službi okupatora, već narodnooslobodilački odbori, u koje bi narod birao svoje predstavnike, bez obzira na njihovu političku pripadnost; dobrovoljnu umjesto prisilne mobilizacije; i dr. – *Ibid.*, dok. br. 53. Sedam dana nakon upućivanja ovog pisma, u Brajićima je došlo do pregovora između Tita i Draže, tokom kojih je ovaj drugi odbio sljedeće prijedloge Vrhovnog štaba: da se vode zajedničke operacije protiv Nijemaca i nedicevaca i, u tu svrhu, formira zajednički operativni štab; organizuje zajednička ishrana i oprema jedinica; izvrši privremena organizacija vlasti putem narodnooslobodilačkih odbora; onemogućiti prisilna mobilizacija.
- 27 U pismu Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju od 12.8.1941. godine Okružnom komitetu KPJ za Šabac kaže se da za borbu moraju biti pridobijeni svi koji su spremni za borbu. U pismu se postavlja zadatak formiranja odbora Narodnooslobodilačkog fronta, u koji treba da uđu i predstavnici građanskih partija. Što se tiče četnika, kaže se: „Svaki naš kontakt s njima dobro će doći.“ – *Zbornik NOR-a*, tom I, knjiga 1, Vojno istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd 1949, dok. br. 3. Isto stoji u pismu Pokrajinskog komiteta užičkom Okružnom komitetu, od 14. avgusta 1941. (*ibid.*, dok. br. 5), te u pismu šabačkom Okružnom komitetu od 20. avgusta (*ibid.*, dok. br. 11). U ovom pismu se ističe da ne dolazi u obzir oduzimanje zemlje od bogatih seljaka, raskulačivanje i slične mjere koje imaju karakter revolucionarnih promjena.
- 28 Đilas navodi kako je, kao delegat Centralnog komiteta, kritikovao jedan proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak, u kome se govori o ostvarenju sovjetske vlasti i konačnom obračunu sa kapitalističkim sistemom, kao sektaški, koji odstupa od politike KPJ. – Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Književne novine, Beograd 1990, 48.

osvajanje vlasti za poslijeratni period, zašto građanske snage nisu prihvatile saradnju?²⁹ Istoričar treba da obrati pažnju i na druge stvari: tokom rata nije bilo promjene svojinskih odnosa, pogotovo ne na selu; komunisti nisu uveli jednopartijsku diktaturu, nego su u narodnooslobodilačke odbore birani i članovi drugih partija.³⁰ Poznato je da su u narodnooslobodilačkim odborima u Srbiji u značajnom broju bili predstavljeni članovi predratnih partija, pa čak i pripadnici četničkog pokreta.³¹ Drugim riječima, ovi odbori nisu bili produžena ruka Komunističke partije Jugoslavije.

Čak i ako su smatrale da se ne mogu priključiti partizanskim odredima, koji su bili pod vođstvom komunista, mogli su osnovati svoje odrede, kao što su i učinile, pa saradivati sa partizanskim odredima, što su komunisti predlagali. Uostalom, u Evropi su bili dobro poznati slučajevi postojanja više pokreta otpora, koji su se ideološki razlikovali, ali koji su saradivali ili barem nisu ulazili u međusobne sukobe (Francuska, Italija, Poljska). Nikolić ističe kako su u cijeloj Evropi postojali pokreti otpora koji su pribjegavali taktičkom snalaženju kako bi se predahnulo u borbi protiv okupatora i prikupile nove snage. Ali, taktičko snalaženje je jedno, a strategija saradnje sa okupatorom s ciljem uništenja klasnog i ideološkog protivnika nešto sasvim suprotno. Pokreti otpora u Evropi, čak i ako su primjenjivali taktiku manjih sabotaža i diverzija i nisu imali razvijen partizanski pokret kao u Jugoslaviji, ipak nisu pomišljali na saradnju sa

29 „Nasuprot provokaciji okupatora i njegovih slugu sa izazivanjem klasnog građanskog rata, Komunistička partija Jugoslavije ulaže danas sve napore na okupljanju svih rodoljubivih snaga u jedan jedinstveni front narodnog oslobođenja u Crnoj Gori, kao i u svim drugim zemljama Jugoslavije.“ – Otvoreno pismo CK KPJ od 12. aprila 1942. godine svima organizacijama i članovima KPJ u Crnoj Gori i Boki, Zbornik NOR-a, tom III, knjiga 3, Vojno-istorijski institut Jugoslovenske armije, Beograd 1950, 49.

30 „Zaštićena je privatna imovina i zaprećeno smrtnom kaznom pljačkašima, špijunima i razbijačima. Zanimljivo je, mada zvuči i naivno, pogotovu danas – da je Vrhovna komanda (partizanskih odreda u Crnoj Gori – prim. G.M.) stala na gladište antifašističke višepartijnosti: delatnost antifašističkih partija uslovljavana je prijavom programa i statuta potpisanom od tri lica.“ – *Ibid.*, 59.

31 U Sreskom narodnooslobodilačkom odboru Krupnja, osnovanom septembra 1941. godine, od pet članova, tri su pripadali narodnooslobodilačkom pokretu, a dva četničkom pokretu. Na području valjevskog ratnog okruga, u narodnooslobodilačkim odborima je bilo oko 300 odbornika, od kojih je samo 10 pripadalo KPJ, dok je 30 pripadalo Zemljoradničkoj stranci, 84 Demokratskoj stranci, 71 Narodnoj radikalnoj stranci, itd. – Života Marković, *Partizansko-četnički odnosi i privremena saradnja u Srbiji 1941. godine*, Narodni muzej Užice – Institut za savremenu istoriju Beograd, Užice 2010, 275. Dok u užičkom okrugu četnički predstavnici nisu htjeli da uđu u narodnooslobodilačke odbore, u čačanskom okrugu su to prihvatili, tako da su odbori u ovom kraju imali mješovit sastav. – *Ibid.*, 284. U Gornjem Milanovcu, narodnooslobodilački odbor je imao po deset predstavnika partizanskog i četničkog pokreta. – *Ibid.*, 286.

okupatorom. Oni to nisu činili čak ni onda kad su u tim zemljama postojali pokreti otpora koji su bili pod vođstvom različitih klasnih i ideoloških snaga.

Iz sadašnje perspektive, potpuno je besmisleno i antiistorijski pretpostavljati kako bi se komunisti ponašali pred kraj rata ili po okončanju okupacije, da su i četnici predstavljali pokret otpora i da se nisu kompromitovali saradnjom sa okupatorom. Da li bi u Jugoslaviji došlo do građanskog rata i pokušaja revolucije ili bi se desilo nešto slično onome što se desilo u Francuskoj i Italiji, gdje su komunisti ušli u koalicione vlade, a poslije samo dvije godine bili istjerani iz njih i prešli u opoziciju? Važno je ono što se zaista desilo. Komunisti, koji su željeli da izvedu revoluciju, predlagali su saradnju četnicima i bili spremni na stvaranje zajedničkog štaba i izvođenje zajedničkih operacija protiv okupatora i kvislinga. Saradnja je, iako ograničena, uspostavljena u ljeto i jesen 1941. godine.

Nasuprot tome, četnici, koji su željeli obezbijediti obnovu predratnog poretka, odlučili su da eliminišu partizane, kako bi spriječili njihovo jačanje i eventualnu pobjedu.³² Važno je znati da su partizani u jesen 1941. godine na području Užičke republike imali oko 25.000 boraca, dok su četnici imali između tri i pet hiljada boraca (broj od 10.000 boraca spominje se u njemačkim dokumentima), zbog čega je postojala realna četnička bojazan da će ih partizani značajno nadržati, brojnošću i čvrstinom organizacije, kao i političkim uticajem. Osim toga, četnička strategija čekanja, prihvatljiva za dio seljačke mase, očigledno nije imala više pristalica od partizanske strategije odlučne borbe, što je politički nanosilo štetu četničkom pokretu. Zbog toga, četnicima je bilo važno da sasijeku u korjenu partizanski pokret. Kako za to nisu imali dovoljno snage, a i mnogi četnici, mobilisani seljaci, nisu željeli da se bore protiv partizana, što je pokazao četnički napad na Užičku republiku, četnicima nije preostalo ništa drugo osim da se okrenu nacistima.

U tome su im išle na ruku dvije činjenice. Prva činjenica je da je izbjeglička vlada u Londonu zagovarala strategiju čekanja da kućne odlučni čas, što je značilo odlaganje ustanka do trenutka dok Nijemci toliko ne oslabe da im se mogu nanositi veći gubici bez straha od velikih represalija (što je moglo potrajati, i potrajalo je, godinama). Oslobođeni obaveze da vode antiokupatorsku borbu, četnici su mogli usmjeriti sve snage na borbu protiv partizana. Druga činjenica je da su zapadni saveznici, u početku bezuslovno, podržavali izbjegličku vladu, a time i četnike, kao njihovu vojnu formaciju. Iz klasnih i ideoloških razloga, podržavali su i obnovu monarhije u Jugoslaviji. Borba između partizana i četnika nije suštinski smetala ni Britancima, sve dok krajem 1943. godine, uslijed promjene odnosa snaga u Jugoslaviji, ali i svoje političke računice, nisu bili primorani

32 Branko Petranović, 231.

da promijene odnos i prema jednima i prema drugima. Ali, kako četnici nisu znali, niti su mogli znati, kako će se stvari razvijati u završnici rata, tokom prve dvije godine su koristili britansku podršku i politiku izbjegličke vlade kako bi pokušali uništiti partizanski pokret.

Koji od dva vojno-politička pokreta je bio ideološki i klasno ograničen i okrenut isključivo svojim interesima, pokazuju i činjenice o otpočinjanju međusobnih sukoba u Srbiji, a kasnije i u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Notorna je činjenica da su, nakon niza manjih incidenata, četnici počeli opšti napad na partizansko Užice, u noći između 1. i 2. novembra 1941. godine. Osim napada na Užice, četnici su planirali i napad na Čačak, za šta su im bile potrebne dodatne snage, koje su povukli sa opsade Kraljeva. Isto tako, notorna činjenica je da su partizani, nakon što su odbili napad četnika i potjerali ih ka Ravnoj gori, odlučili, na molbu Draže Mihailovića, da obnove pregovore, umjesto da vojno potpuno slome četnički pokret.³³

Četnici nisu počeli bratoubilački rat samo u Srbiji nego i u Bosni i Hercegovini. Prvo su majevički četnici likvidirali štab Majevičkog partizanskog odreda, 20. februara 1942. godine, iako dotad nije bilo međusobnih sukoba između partizana i četnika na Majevici. Nakon toga, dolazi do četničkih pučeva u nizu partizanskih odreda u istočnoj i srednjoj Bosni, u proljeće 1942. godine, koji su imali za cilj razbijanje ovih odreda. Prvi puč izveden je u Ozrenskom partizanskom odredu, aprila 1942. godine. Potom slijede pučevi u Romanijskom odredu, Odredu „Zvijezda“ i Kalinovičkom odredu.³⁴ Izveden je puč u Zeničkom partizanskom odredu, maja 1942. godine, u kome je ubijeno oko 30 rukovodilaca (nakon toga, vođa puča Golub Mitrović, kao četnik, potpisao je u junu sporazum sa ustašama i domobranima).

Često se govori o srpskim tradicijama koje su četnici promovisali, zbog čega su bili prihvaćeni od srpskog naroda, kome su ležali na srcu dinastija i crkva. Međutim, tokom nekoliko godina svoje vladavine u Srbiji, legitimitet četničkog pokreta doživio je strmoglav pad. Moralna iskvarenost četničkih komandanata, lično bogaćenje, terorisanje naroda, otvoreno služenje okupatoru istopili su legitimitet koji je u prvim mjesecima rata možda i postojao.³⁵

33 Detaljnije o ovome: Života Marković, 368–382.

34 Rasim Hurem, *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*, Svjetlost, Sarajevo 1972, 230–232.

35 Zanimljivo je pismo koje član štaba Kalabićeve Gorske garde šalje Draži Mihailoviću, novembra 1943. godine, opisujući stanje u ovoj jedinici: „Varošicu Stragare upalili su zato što su od prvog do poslednjeg bili svi pijani. To je bilo prvo delo Kalabića, čim je stupio na tlo svoje teritorije. (...) Što je najgore isekoše svu državnu, Manastirsku i opštinsku šumu Rudnika. Narod kuka i plače, vapije za pomoć. Od celokupnog br. stanja koje su poklali 50% su nevine žrtve. (...) Narod kada čuje

Načelno govoreći, antifašizam se ne može svesti na komunizam. To važi za evropske države, a dijelom i za Jugoslaviju. Dobro je poznato da su u Evropi postojali antifašistički pokreti otpora sa različitim ideološkim opredjeljenjima, komunističkim i nekomunističkim.

U Jugoslaviji, narodnooslobodilački pokret činili su, pored komunisti, i nekomunisti. Naročito ih je bilo mnogo u prvoj fazi ustanka, u partizanskim odredima u kojima su seljaci činili većinu. Nekomunista je bilo i u rukovodećim tijelima narodnooslobodilačkog pokreta, i to su mahom bili ugledni članovi predratnih stranaka. Međutim, činjenica je da je narodnooslobodilački pokret bio organizovan i predvođen od strane komunisti, da su ključne pozicije držali komunisti i da je Komunistička partija Jugoslavije bila jedina organizovana antifašistička snaga u Jugoslaviji. Upravo te činjenice odlučujuće su uticale na snažan razmah istorijskog revizionizma. Pošto su komunisti bili vodeća snaga antifašističkog pokreta, sa razmahom antikomunizma trebalo je izmijeniti sliku oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji.

Antikomunizam se obrušio na sve elemente komunističke ideologije i politike, pa i na ulogu komunisti u antifašističkom oslobodilačkom ratu. Kao što je trebalo dovesti u pitanje cjelokupan poslijeratni društveni sistem, tako je trebalo temeljno podvrgnuti kritici vodeću ulogu komunisti u „prokomunističkom“ narodnooslobodilačkom pokretu. Pritom, svjesno se zaboravlja da tokom rata nije sprovedena revolucija. Iz odluka AVNOJ-a i drugih organa vlasti, vojnih ili političkih, ne može se zaključiti da su one imale revolucionarni (u smislu komunističke revolucije) karakter. Njima nije mijenjana priroda svojinskih odnosa, niti je uveden sovjetski politički sistem. Stvorena je nova, demokratska organizacija vlasti, drugačija od one kakva je bila u Kraljevini Jugoslaviji, ali to samo po sebi ne znači komunističku revoluciju.

Na kraju rata, iz kog su partizani izašli kao pobjednici, bilo je logično da Komunistička partija Jugoslavije, kao pobjednik u ratu, sprovede svoj program. Kao što bi ga četnici proveli, da su bili na pobjedničkoj strani u ratu. To je logika rata: oni koji su pobijedili, uređivali su društvo po svojim ciljevima. Oni koji su bježali iz zemlje sa Nijemcima i ustašama, to nisu mogli, bilo to nekome krivo ili ne.

---

da četnici dolaze u selo, više se plaše nego kada dolaze Nemci, Bugari, Arnauti i svaka druga vera. (...) Naime gotovo svaki oficir Gorske Garde doveo je po jednu švalerku na svoj reon i kaže da mu je verenica. (...) Kalabić, lično nijedan obrok ne jede bez pečenja. Vode borbu sa partizanima oni im se uvek izvuku, oni posle zađu po selima i pokolju onaj nevini narod, i podnose izveštaj kako su u borbi naneli gubitke partizanima. (...) Mogu samo Vam reći to da narod psuje majku Kralju, Vama – Draži i svima redom, kažu kad je ovakva Garda kakva je ta druga vojska.“ – *Zbornik NOR-a*, tom XIV, knj. 3, 77–79.

O rehabilitaciji Draže Mihailovića

Imajući u vidu ove i brojne druge činjenice, možemo zaključiti da je nedavno izvršena rehabilitacija Draže Mihailovića izraz ideološkog i klasnog revanšizma, politička i ideološka a ne pravna odluka. Ona je bila pripremljena na više načina. Prvo, školski udžbenici su odavno rehabilitovali Mihailovića, jer je njegov pokret prikazan kao pokret otpora, bez ijedne mrlje tokom rata. O saradnji sa okupatorom i zločinima nad civilima iz ovih udžbenika ne može se ništa saznati. Drugo, nizom medijskih sadržaja stvorena je predstava o Mihailoviću kao žrtvi komunizma. Treće, u akademskoj zajednici i državnim institucijama preovladale su snage koje otvoreno zagovaraju rehabilitaciju Mihailovića, tako da je ova odluka dobila „naučnu“ i institucionalnu podršku. Do sudske odluke ostao je mali korak.

Mihailović je rehabilitovan na osnovu Zakona o rehabilitaciji iz 2006. godine, koji predviđa da mogu biti rehabilitovana lica koja su lišena života, slobode ili drugih prava iz političkih ili ideoloških razloga. Primjena ovog zakona na Mihailovića, dakle, ukazuje na stav suda (ali ne samo suda!) da su komunisti nakon zauzimanja vlasti Mihailovića lišili života zato što je bio njihov ideološki i politički protivnik (tačnije, neprijatelj). Notorna je činjenica da on jeste bio njihov neprijatelj. Međutim, to samo po sebi ne znači da su ga oni osudili na smrt zbog toga. Od praznih nagađanja o tome da li je lišen života iz ideoloških razlika, mnogo je važnije analizirati optužnicu i presudu. Iz optužnice se vidi da su postojale ozbiljne optužbe protiv Mihailovića, u smislu izvršenja određenih krivičnih djela: saradnje sa okupatorom i drugim kolaboracionistima; napada na partizane u selu Planinica (to je bio prvi oružani sukob partizana i četnika); stupanja u kontakt sa Milanom Nedićem i upućivanja svojih delegata njemu, s ciljem dogovora o borbi protiv partizana; priprema i izvršenja napada na partizane, što je bilo praćeno napuštanjem frontova od strane njegovih jedinica, i to ne samo u Srbiji, novembra 1941. nego i u istočnoj Bosni, početkom 1942. godine; predaje zarobljenih partizana Nijemcima; legalizacije četničkih odreda, u decembru 1941. godine, čime su oni postali dio kvislinškog aparata (Srpske državne straže) neposrednog podređenog okupatoru; postizanja sporazuma njegovih komandanata sa ustaškim i domobranskim vlastima u Bosni; neposrednog učešća četničkih jedinica u velikim ofanzivama protiv partizana, u kojima su neposredno saradivali sa okupatorom, primali od njega hranu, opremu, oružje i municiju i nalazili se pod operativnom komandom okupacionih jedinica, posebno u Trećoj i Četvrtoj ofanzivi (Mihailović je bio glavnokomandujući četničkih jedinica u Četvrtoj ofanzivi, a svoje oficire Dobrosava Jevđevića i Pavla Đurišića odredio je kao vezu sa Italijanima); saradnje četničkih korpusa sa Nijemcima tokom borbi protiv II i V korpusa NOVJ, aprila 1944. godine

(četnici su prebacivani njemačkim kamionima, primali oružje i municiju od Nijemaca i liječili se u njemačkim bolnicama); ratnih zločina protiv boraca NOVJ i civilnog stanovništva (kako srpskog, tako i hrvatskog i muslimanskog); i dr.

Iz sumarnog prikaza optužnice, uočljivo je da Draži Mihailoviću nije suđeno zbog njegovih političkih i ideoloških pogleda, već zbog najtežih krivičnih djela koja je činio tokom rata. Da bi on mogao biti rehabilitovan, bilo bi potrebno dokazati da on nije izvršio krivična djela za koja je osuđen. To bi bila *prava* rehabilitacija. Jer, može se tvrditi da je Mihailović osuđen iz političkih i ideoloških motiva samo ako se utvrdi da nije postojala njegova krivična odgovornost. Ako je njegova krivična odgovornost postojala, potpuno je nevažno što su mu sudili pobjednici. Međutim, sud se nije bavio utvrđivanjem činjenica, vjerovatno zato što ne bi mogao opovrgnuti ogroman broj dokumenata koji nesumnjivo potvrđuju optužnicu. Umjesto toga, prišlo se osporavanju sudskog postupka zbog proceduralnih propusta: zbog toga što je retroaktivno primijenjen krivični zakon donesen poslije rata, što postupak nije bio dvostepen i, iznad svega, zbog toga što su Mihailoviću sudili pobjednici, koji su istovremeno bili njegovi ideološki protivnici.

Kako je sud utvrdio da je Mihailović osuđen zbog svojih političkih i ideoloških pogleda? Tako što su mu sudili pobjednici? Pa, ko drugi mu je mogao suditi? Da li to znači da bi, na primjer u Hrvatskoj, trebalo rehabilitovati sve osuđene ustaše samo zato što su im sudili komunisti? Da li to znači da bi trebalo rehabilitovati naciste osuđene u Nirnbergu, jer su i njima sudili pobjednici? I De Gol je osudio Petena, ali u Francuskoj nikome ne pada na pamet da izvrši rehabilitaciju.

Argument o odsustvu dvostepenog postupka očigledno nije osnovan. Ako bismo pravili poređenja, rekli bismo da ni osuđeni u Nirnbergu nisu imali pravo žalbe. Lišeni su života odmah nakon izricanja smrtnih presuda. Da li to znači da ih treba rehabilitovati? Kad je u pitanju Mihailović, ne treba smetnuti s uma da mu je sudio Vrhovni sud FNRJ, odnosno njegovu Vojno odjeljenje, pa mu pravo na žalbu nije ni moglo pripasti. Kome se mogao žaliti Mihailović ako mu je sudio najviši sud u zemlji? Budući da mu je sudio najviši sud u zemlji, Mihailović je imao na raspolaganju drugu mogućnost – da traži pomilovanje. On je iskoristio tu mogućnost, tražeći pomilovanje od Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, koji je molbu odbio.

Uočimo jednu zanimljivost. Ako se tvrdi da su Mihailoviću sudili pobjednici, čemu onda nezadovoljstvo činjenicom da nije imao pravo žalbe? Ako suđenje nije bilo pravično, nego zasnovano na ideološkoj mržnji, tada ni viši sud, u žalbenom postupku, ne bi postupao drugačije od suda koji je sudio u prvom stepenu. Dakle, teza o odsustvu prava žalbe samo

treba da posluži za izricanje tvrdnje kako nisu poštovana Mihailovićeve ljudska prava. Čini se, ipak, da se ovdje nema šta prigovoriti sudu koji mu je sudio nego cjelokupnom pravnom sistemu FNRJ! Jer, nije sud onemogućio Mihailoviću pravo žalbe, nego mu to pravo jednostavno nije pripadalo. Ali, onda problem nije u sudu i sudskom postupku nego u tadašnjim pozitivnopravnim propisima. A ako je problem u pravnom sistemu, tada Mihailović ne može biti rehabilitovan zbog manjkavosti sudskog postupka.

Tvrdnje zagovornika rehabilitacije da je u postupku iz 1946. godine bilo dosta proceduralnih grešaka nisu osnov za rehabilitaciju. Jer, čak i kad bi bile utvrđene proceduralne greške, to još ne bi bio dokaz da je Mihailović osuđen iz političkih i ideoloških razloga. Zar proceduralne greške same po sebi mogu biti dokaz ideološke pristrasnosti? Sud je počeo postupak rehabilitacije tako što je slušao iskaze istoričara. Oni nisu mogli reći ništa o mogućim proceduralnim greškama već samo o istorijskim činjenicama. Dakle, sud je počeo da se bavi činjeničnim stanjem, kako bi utvrdio da li je Mihailović osuđen iz političkih i ideoloških razloga, a onda je napustio taj pristup, pa se usredsredio na ispitivanje proceduralnih pitanja. Na kraju, utvrdio je da je krivični postupak imao niz proceduralnih propusta, na osnovu čega je odlučio o rehabilitaciji, ne dirajući u pitanja materijalnopravne prirode (izdaja, počinjeni ratni zločini i dr.). To znači da sud nije utvrdio, niti je utvrđivao, da li je Mihailović osuđen iz političkih i ideoloških razloga, pa ga nije ni mogao rehabilitovati.

Istina, na sve ovo može se odgovoriti da prema Zakonu o rehabilitaciji iz 2006. godine, za razliku od Zakona o rehabilitaciji iz 2011. godine (a Mihailović je rehabilitovan prema prvom), nije ni postojala obaveza suda da utvrđuje izvjesne činjenice, npr. da li je Mihailović bio ratni zločinac. Smatramo da stvari ipak ne stoje baš tako. Sud nije imao izričitu obavezu da utvrđuje tu i druge činjenice koje se tiču Mihailovićeve krivične odgovornosti. Valja primijetiti da zakon iz 2006. godine ne sadrži nikakvo „uputstvo“ o tome kako se utvrđuje da je neko lice lišeno života ili određenih prava iz političkih i ideoloških razloga. Međutim, iz opšte odredbe sadržane u članu 1 Zakona, koja govori o svrsi ovog zakona, slijedi da je potrebno utvrditi da je neko lišen života ili prava iz političkih i ideoloških razloga. A to nije moguće bez utvrđivanja činjeničnog stanja. Pošto je u postupku rehabilitacije Mihailovića primjenjivan Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (iako je već bio na snazi zakon iz 2011. godine³⁶), koji ne sadrži precizne norme o tome ko (ne) može biti rehabilitovan, niti šta je

36 Istina je da je zakonom iz 2011. godine propisano da će zakon iz 2006. godine biti primjenjivan na postupke rehabilitacije započete prije stupanja na snagu ovog prvog zakona, ali ne možemo se oteti utisku da je time „učinjen ustupak“ Mihailoviću, pa je ovo, kako kaže Vesna Rakić Vodinelić, skriveni *lex specialis* za Mihailovića. – Vesna Rakić Vodinelić, „Proces“, *Peščanik*, 26.5.2015, <http://pescanik.net/proces-2/>

sve potrebno dokazati da bi rehabilitacija bila moguća, sud je izbjegao da dokazuje da li je Mihailović bio ratni zločinac.³⁷

Draža Mihailović je rehabilitovan uprkos postojanju obimnih dokaza o tome da je izvršio brojna krivična djela protiv države i naroda. Rehabilitovan je bez utvrđivanja činjeničnog stanja. Ispada da je dokazano da je osuđen iz političkih i ideoloških razloga, a da se sud nije potrudio da dokaže da su optužbe protiv njega neosnovane. To nam daje za pravo da tvrdimo da je rehabilitacija ideološki i politički a ne pravni i civilizacijski čin. Rehabilitacija je izvršena i na osnovu tvrdnji koje ničim nisu dokazane (npr. da je Draža Mihailović bio mučen i da je od njega traženo da iskaz dat u istrazi ne mijenja tokom suđenja³⁸), a zagovornici rehabilitacije, iako su insistirali na proceduralnim manjkavostima krivičnog postupka iz 1946. godine, nisu uspjeli da odole iskušenju da ne uđu u meritum stvari, odnosno da ne iznesu izvjesne stavove o prirodi i djelatnosti četničkog, a i partizanskog pokreta, uključujući čak i ličnosti i biografiju Josipa Broza Tita. Time su implicitno priznali da odluka o rehabilitaciji četničkog vođe ne može biti donesena bez utvrđivanja relevantnih činjenica. Međutim, koga je uopšte briga za činjenice kad se ujedine državne institucije, političke stranke, mediji, obrazovne institucije i crkva?

37 O pravnim nedostacima postupka rehabilitacije, vid. i: Vesna Rakić Vodinelić, „Rehabilitacija D. Mihailovića kao političko suđenje“, *Peščanik*, 15.5.2015, <http://pescanik.net/rehabilitacija-d-mihailovica-kao-politicko-sudenje/>; Aleksandar Sekulović, „Pravne nekorektnosti u rehabilitaciji Draže Mihailovića“, *Peščanik*, 24.5.2015, <http://pescanik.net/pravne-nekorektnosti-u-rehabilitaciji-draze-mihailovica/>

38 Kad govore o ovome, ravnogorci „zaboravljaju“ da analiziraju iskaze Mihailovića, iz kojih se vidi da je na mnoga pitanja davao neodređene odgovore (poput čestog odgovora da se ne sjeća određenog događaja koji ga tereti) ili je optuživao svoje komandante, pokušavajući da se oslobodi odgovornosti. Nisam nikad mučio i bio mučen, ali pretpostavljam da čovjek biva podvrgnut torturi da bi svojim iskazom potvrđivao navode optužnice, a ne da bi otežavao posao tužiocu, dajući neodređene odgovore ili tereteći druge.

.....

BESUDE

.....

NUŠIĆ I REČ Nušićijada 2012–2014

Počev od 2009. u Ivanjici se svake godine krajem avgusta održava Nušićijada. Reč je o kolaž festivalu satkanom od muzičkih koncerata, pozorišnih predstava, sportskih događaja, performansa, izložbi i filmskih projekcija, začinjjen ceremonijama i paradom kostimiranih građana kao svojim zaštitnim znakom. Ona predstavlja spoj kulture i zabave, tradicionalnog i modernog, mladosti i iskustva, individualnog i kolektivnog.

Poznato je da je Branislav Nušić bio odličan besednik i da je napisao jedan od najboljih priručnika za retoriku na srpskom jeziku Retorika. Imajući to u vidu, u okviru Nušićijade u Ivanjici počev od 2012. godine organizuje se Besedničko veče: „Nušić i reč“. Ono se sastoji iz dva dela. U prvom delu ugledna ličnost iz javnog života po pozivu govori „Besedu o Nušiću“ na temu o Branislavu Nušiću kao besedniku i teoretičaru retorike. U drugom delu „U slavu reči“, nastupaju revijalno najuspešniji takmičari u besedništvu u Srbiji u tekućoj godini.

U periodu od 2012. do 2014. godine održane su tri Besedničke večeri u Ivanjici u kojima je učestvovalo tridesetak besednika. Časopis Hereticus je u rubrici „Besede“ objavio sledeće besede: Marko Krstajić, Strah od slobode; Aleksandar Marković, Zaboravljeni um Srbije, (Hereticus, br. 1–2/2011); Uroš Pavlov, Vera u pravi put, (Hereticus, br. 1–2/2012); Aleksandar Marković, Srbijo, često se ovoga seti; Milivoj Suvajdžin, Taština praznine; Igor Stojilović, Vostani Srbije; Jovana Jeremić, Pravi ljudi na pravim mestima (Hereticus, br. 1–2/2013).

U ovom broju Hereticusa objavljujemo ostale besede učesnika Besedničke večeri „Nušić i reč“ u Ivanjici u periodu od 2012. do 2014. godine.

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

ZAŠTO I ČEMU BESEDNICI NA NUŠIĆIJADI?*

Dragi Ivanjičani, poštovani prijatelji Nušićijade, ljubitelji besedništva i lepe reči,

Pripala mi je čast da otvorim prvi susret mladih besednika na Nušićijadi u Ivanjici.

Kada ste videli u bogatom programu Nušićijade 2012. najavu Besedničke večeri „Nušić i reč“ sigurno ste se zapitali: otkud besedništvo na Nušićijadi?

Manje je poznato je da je Branislav Nušić bio odličan besednik i da je, nakon predavanja na Vojnoj akademiji u Beogradu, 1933. godine objavio jedan od najboljih priručnika za retoriku na srpskom jeziku *Retorika*.

Imajući to u vidu, došli smo na ideju da u Ivanjici organizujemo revijalni nastup mladih talentovanih besednika. Zasluga za to pripada mladom Ivanjičaninu Aleksandru Markoviću, studentu Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Početkom septembra 2011, kada je završena druga Nušićijada u Ivanjici, on je došao u moj kabinet na beogradskom Pravnom fakultetu i izneo mi predlog da se besedništvo uvrsti u programski deo Nušićijade, kao svojevrsno oduživanje duga velikom Branislavu Nušiću, koji je pored sjajnih komediografskih dela, autor i najboljeg udžbenika retorike u Srba. Reč je o do danas neprevaziđenom delu, pisanom jezikom velikog majstora pera i znalca ove drevne veštine; o delu dragocenom kako za početnike, tako i za iskusne besednike i teoretičare retorike.

Budući da sam prethodnih godina više puta gostovao u Ivanjici i učestvovao u brojnim kulturno-prosvetnim manifestacijama, procenio sam da su Ivanjičani kadri da realizuju ovako ozbiljan i ambiciozan koncept besedništva. Odlučio sam da zajedno sa mladim kolegom Aleksandrom Markovićem ovu zamisao sprovedemo u delo. Uz pomoć i razumevanje rukovodećih ljudi u Kudesu i drugim kulturnim institucijama Ivanjice, uspeli smo da ove 2012. godine uvrstimo besedništvo u program Nušićijade. Zahvaljujući tome, građani Ivanjice i njihovi gosti imaće večeras priliku da vide i uživaju u veštini mladih talentovanih besednika. Slušajući njih i njihove sjajne besede, nadam se da ćemo bar za trenutak zaboraviti da živimo:

– U zemlji prejakih reči od kojih se strada kao od metka!

– U zemlji političkih bajalica, opšte graje i brbljanja gde niko nikoga ne sluša. Gde nije bitno ni šta se govori, ni kako, već samo ko govori!

---

* Reč na otvaranju Prve besedničke večeri „Nušić i reč“ koja je u okviru „Nušićijade 2012“ održana u Ivanjici 2. septembra 2012. godine.

– U zemlji prepunoj političkih narcisa i barbarogenija kojima Demosten, Ciceron, Džeferson i Robespjer nisu ni do kolena!

– U zemlji čiji vodeći političari i javni delatnici „kada uzmu reč ne znaju o čemu će da govore, kada govore, ne znaju šta govore, i kada završe, ne znaju šta su kazali“!

– U zemlji u kojoj se otac, po pravilu, obraća svom detetu rečenicom: „Ćuti kad sa mnom razgovaraš“!

Na drugoj strani, oni će nas istovremeno podsetiti na zaboravljene istine od kojih je Nušić polazio u svojoj knjizi *Retorika*:

– Da Biblija počinje rečenicom: „U početku beše reč“;

– Da su velike religije nastale sa velikim prorocima i njihovim sjajnim besedama;

– Da su stari Grci s razlogom isticali: „Govori da bih te video“ i da je besedništvo „kći slobode i so demokratije“.

– Da je naš veliki helenista Miloš Đurić upozoravao: „u maloj demokratskoj državi gde se sve vrši rečju, rečitost je u isti mah i mač i štit: njome čovek napada i odbija napade; ona obezbeđuje postizanje časti ili dobijanje parnice, ljubav naroda ili dobru volju sudija; ona je najutvrđeniji put položaju i sreći, njome čovek može naglas izaći više nego vojničkim podvizima“.

Dragi prijatelji,

Naš cilj je da približimo građanima Ivanjice i svim učesnicima Nušićijade značajne teorijske domete retorike i praktične primere besedništva u širokom luku od Nušića do naših dana. Posebno želimo da omogućimo mladim, talentovanim besednicima da javno nastupe na Nušićijadi, da pokažu i dokažu svoje talente i sposobnosti.

Nadamo se da ćemo zajedničkim snagama uspeti da Nušićijada postane mesto za promociju retorike i besedništva. Želimo da uz podršku ljudi iz sveta kulture, prava, politike, medija i biznisa podignemo na viši nivo kvalitet nastupa besednika i zainteresovanost publike. Ukoliko bi se, kao što je i najavljeno osnovala i besednička sekcija pri Univerzitetu u prirodi koji bi trebalo da zaživi na teritoriji opštine Ivanjica, onda bi se proces stvaranja novih besednika potpuno zaokružio i mogli bismo Ivanjicu zvati ne samo vazdušnom već i besedničkom banjom.

Imajući to u vidu, u okviru Nušićijade u Ivanjici počev od ove 2012. godine organizovaćemo Besedničko veče: „Nušić i reč“. Ono se sastoji iz dva dela.

U prvom delu ugledna ličnost iz javnog života po pozivu govori „Besedu o Nušiću“ na temu o Branislavu Nušiću kao besedniku i teoretičaru retorike. U drugom delu „U slavu reči“, nastupaju revijalno najuspešniji takmičari u besedništvu u Srbiji u tekućoj godini.

Na kraju, u skladu sa zlatnim pravilom retorike: „Govori kratko, da te svi zavole“ – završiću ostavljajući zadatak svima nama da u budućnosti negujemo Nušićijadu i besedništvo u njoj!

U nadi da će ova manifestacija u okviru Nušićijade doprineti ostvarenju ovih ciljeva i zadataka – proglašavam Prvo besedničko veče u Ivanjici otvorenim!

Dragi Ivanjičani, neka vam božja milošta podari zdravlje i snagu da sačuvate vašu i našu NUŠIĆIJADU!

Hvala Branislavu Nušiću koji me je doveo u Ivanjicu. Hvala vama što ste me saslušali!

Igor Stojilović

student Fakulteta za evropske pravne
i političke studije Univerziteta Singidunum

RASKRSNICA

Sećate li se redova u kojima smo čekali? A kako i ne biste? Čekamo ih i danas. Promenio se samo objekat ispred koga čekamo i ono šta tražimo. Redovi u bolnicama, bankama, i tako dalje.

Dozvolite mi da vam ispričam nešto čega se sa tugom sećam. Bilo je to leto 2008, 20 juli. Tih dana sam maturirao. Da mi je neko rekao da će prva sledeća stvar koju ću raditi biti čekanje u redu za vizu, ne, ne bih mu poverovao. Ipak, toga dana čeka sam pred američkom ambasadam rasplet svog života. Tetka me je rano tog jutra zvala sa Floride, uverena da je stvar sa vizom formalnost i da mi kaže kako jedva čeka da se doselim kod nje. Svega deset dana pre toga, proslavio sam devetnaesti rođendan, uveren da je to poslednji koji ću ovde proslaviti. Beše to kisela radost.

Jutarnje putovanje kroz Vojvodinu dobro mi je ostalo u sećanju. Priznajem, plašio sam se. Sećam se da sam pokušao da dremam kako bih svojim mislima dao mogućnost da predahnu. Rupe na havarisanom drumu sputavale su me u tome. Pitao sam se, hoće li taj put ikada biti popravljen? Hoće li ikada išta biti bolje u ovoj državi? Žurio sam da ne zakasnim, kao da bežim od nekoga. A zar ne bežim?

Bilo nas je petnaestak, tamo ispred ambasade. Svi sa neakvim fasciklama, poluzbunjeni. Samo nekolicina njih malo mirnija, kao da im nije prvi put. Srce je lupalo, dlanovi se znojili. Pitanja u mojoj glavi odzvanjala. Kuda ću? Da li je bolje onima koji su otišli? Šta će biti sa onima koji ostaju? Setio sam se onih koje znam, koji su tamo negde imali posao,

novac, udobniji život, ali setio sam se i njihovog setnog pogleda, suza, pre ulaska u avion za put nazad u tuđinu, nakon kratke posete, svojoj zemlji. Preispitivanja šta su dobili a šta izgubili, nikada neće biti spremni da stave na vagu. Kako se uopšte dolazi u posetu svojoj zemlji?

U mojoj glavi konfuzija. Stajao sam tamo sazdan od pitanja, nemajući odgovore. Da li ja uopšte želim tu vizu? Da li uopšte želim da odem? Da li će mi posle procedure u ambasadi, draži biti odgovor „Žao nam je“ od onog „Srećan Vam put“?

Odustajem! Neću ni da probam! Ostajem! Tren je bio dovoljan da odlučim. Izdvojio sam se polako iz grupe i krenuo prema parku. Šetajući, posmatrao sam sve: nebo, drveće, ljude. Kao da sam po prvi put ovde. Ugledah na jednoj zgradi, zastavu. Pomislilih, moja zastava, moj grb, moja himna, moja zemlja. Ostajem!

Odlučio sam, upisaću fakultet, učiću, pomagaću sebi i svojim, daću sebe ovoj zemlji, neću pobeći. Setio sam se Njega, Zorana. Ostao, nije be-žao. On se vratio, zbog nas. Darivao nam svoje znanje, energiju, čak i svoj život. Meni je mesto ovde. Ja ostajem!

Ubrzo položio sam prijemni. Upisao sam političke nauke, polažem ispite u roku i trudim se. Ostajem, ostajem definitivno. Radiću, volontiraću, govoriću, pomagaću, za nas, za Srbiju.

Ne pridikujem nikom, nikoga ne kritikujem, samo gledam i učim. Dajem svoj maksimum da bi svi oni koji pozele da odu, imali mnogo razloga da ostanu.

Maša Savićević

student Fakulteta za medije i komunikacije
Univerziteta Singidunum

HOMO HOMINI LUPUS EST

U ljudskoj je prirodi da posegnemo za onim što želimo, na bilo koji način. Prirodno stanje čoveka je rat sviju protiv svih. Rat u kojem su sila i prevara dve glavne vrline. Rat koji je posledica unutarnjeg nemira i straha za vlastito bitisanje.

Čovek je čoveku vuk. Ono što nas deli od takvog stanja je država kao Levijatan, morska neman koja u Bibliji simbolizuje satansku odvojenost čoveka od Boga. „Ja“ koje se odriče svojeg prirodnog prava u korist „nas“, gde je suveren jedini koji zadržava sva svoja prava, pa i ono prirodno. Borba za ljudska prava zamenjena je borbom za prava naroda.

Tako je bilo nekada. A kako je sada?

Sada ratujemo u ime države, ideologije, religije, jezika... Pojedinaac je ugušen u masi kako ga njegovo prirodno stanje ne bi uništilo; država nas je „spasila“ od neminovne autodestrukcije. Jer, sada možemo da ratujemo u svrhu većeg, opšteg, a ne samo vlastitog dobra!

Rast nacionalne moći plaćen je slabljenjem čoveka pojedinca. Cilj je prigrabiti božansku poziciju jedinog sudije, jedinog tumača istine i jedinog čuvara savesti čovečanstva.

Cena te isključivosti nije važna, iako je nemerljiva, jer se plaća ljudskim životima. Da li je vera da je čovek loš i da je čovek čoveku vuk postala jedino jevanđelje našeg doba?

S kraja XX i početka XXI veka na Balkanu se odigrava tragedija Hobsovih ljudi i vukova. Može li se odrediti gde jedno završava, a drugo počinje? Ponovo se poveo rat svih protiv svih... Rat je završen, ali glad, žeđ, nezasićenost i nemir koji su harali ovim prostorima još i danas zagađuju zrak koji udišemo. Narod je narodu vuk.

Ne zovimo vukove imenom ljudskim jer ni jedan vuk ne može toliko zla počinuti koliko je čovek čoveku sposoban naneti. Nisu nam potrebne metafore, poredbe i alegorije kada govorimo o ljudima. Čovek je čoveku – čovek.

Živimo u zemlji „braća“, „sestara“, „rođaka“ uz svakodnevne taktove najpoznatije narodne pesme – *ko će kome nego svoj svome*; zemlji s krizom identiteta. Učeni smo da oči držimo širom otvorene jer neprijatelj vreba na svakom koraku; tu su Amerikanci, Rusi, Evropljani... Slovenci, Hrvati, Crnogorci, Albanci... katolici i muslimani, oni „s juga“ i oni „sa severa“... a Beograđani?...

Živimo u „balkanskoj krčmi“ u kojoj čim se ugase svetla sevu noževi, a sile zla pokuljaju iz boca i počnu svoj bestijalni ples, preteći da nas zbrišu sa lica zemlje. Zato naša sudbina najpre zavisi od borbe protiv zla. Ako već ne možemo da iskorenimo zlo, da stvorimo život bez zla, možemo bar da takvom životu težimo, time što ćemo obuzdati zlo u sebi samima.

Na taj način ćemo doprineti njegovom obuzdavanju u zajednici. To je jedan od puteva ka podnošljivijem životu u kojem je čovek čoveku i narod narodu – vuk. To je put nade da zlo nasilje i prevara ne mogu trajno vladati svetom.

Za rat, kao i za ljubav, potrebno je najmanje dvoje. A više od troje, to je izmišljeno društvo vredno uzbudljivog „viška istorije“. Ali, čovek može da bira! Uvek postoje najmanje dva rešenja. Umesto monologa, izaberimo dijalog! Dijalogom se mogu premostiti i najveće razdaljine, kakve su ponori između zavađene braće. Ti ponori su u našim srcima.

Izaberite! Pogled preko mušice ili dijalog?! Ne čekaj da onaj drugi prvi krene. Sagradi ti prvi most srušen između zavađene braće!

Aleksandar Antonić

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

NUŠIĆ – NAŠ SAVREMENIK

Kao osnovnoškolac sam već bio predodređen da danas stojim ovde pred vama, u slavu jednog velikog pisca. Kao najnemirnije dete u razredu, bio sam kao stvoren za ulogu Rake, nestašnog sina Živke ministarke. A i jedini sam smeo da opsujem oca nekome pred publikom.

Kako se samo sa uživanjem sećam kada sam mučki tukao svog najboljeg druga, nevino postavljenog u ulogu sina engleskog konzula.

Mnogo godina posle toga, počeo sam se diviti bezvremenosti Nušićevih dela. Uz svaku jutarnju kafu ja na Javnom medijskom servisu evropske *Srbije dva raba*, moj cimer i ja, počinjemo televizijski *put oko sveta*, i nagledamo se svakakvih *sumnjivih lica*. A onda pomislim: *Tako je moralo biti*, šta da radimo kada živimo *iza božijih leđa*.

U želji da maksimalno iskoristim svojih petsto dinara kojima sam platio TV pretplatu, ostajem veran nacionalnim frekvencijama, te prebacujem na Drugi program. Tamo na programu zasedanje narodne Skupštine. Jedan *narodni poslanik* odlaže svoju žvakaću gumu zalepivši je ispod skupštinske skamije, dnevne novine zaklapa i značajnim korakom kreće ka govornici. Kod potonje rasprave ničim izazvan, setih se Nušićeve scene kada Sreta gazda-Jevremu oponaša atmosferu u Skupštini:

Tako je!

Nije tako!

Jeste!

Nije!

Vi, dok ste bili na Vladi, upropastili ste ovu zemlju.

Ćutite vi, izdajnici!

Ko je izdajnik?!

Ti!

A ti si lopov i hulja!

Pljus, pljus.

Nagledala se ona narodna skupština i izutih cipela i polivanja vodom, žvakaćih guma i mobilnih telefona. A čega se sve naslušala? To se ni pobrojati ne može.

Jutarnji dnevnik je na redu.

Valja se, jel'te, dobro informisati iz nezavisnih medija. Udarna vest: *gospođa ministarka* zdravlja je u javnost rešila da iznese sav prljav veš. Otvoreno govori kako kod jednog *dr* vlada *protekcija*, jer je svoje pokvarene

i prevrtljive prste umešao *mister dolar*. Ne bi se ni ministarka tako usplahirila, nije prvi put, a ni narod, naviknut, ne bi ni obratio pažnju, da zbog toga jedan nije postao *pokojnik*. Tada je postalo jasno da se sa celom stvari mora izaći u javnost, jer, šta će reći *svet*, ako progledamo kroz oči korupciji. Razume se da toga kod njih nema.

A i *ožalošćena porodica* nije nimalo naivna. Pokojnikov brat beše baš onaj narodni poslanik od malopre, a njegov kum, koji ga je tu i doveo, da ima od čega da živi, jer mu je opančarska radnja jako slabo poslovala otkad je počela kriza.

I tako, celokupna naša istorija deluje kad se posmatra sa strane kao *pučina*. Uglavnom je ravna i jednolična. To što na njoj ima talasa, to je samo privid. Obratite pažnju! Svaki je isti.

I nije Nušić bio samo ispred svoga vremena. Bio je on i ispred našeg vremena. Uvek će u Srba biti tih i takvih narodnih poslanika i gospođi ministarki, obećavaće nam put oko sveta, a sve vreme nas ostavljati iza božjih leđa, sve dok ne postanemo jedna velika ožalošćena porodica. Ceo život ćemo juriti tog mister dolara, a svetu se ne može ugoditi.

Uroš Pavlov

student Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu

U KULTURI JE SPAS

Velicina jednog naroda ne meri se njegovim materijalnim bogatstvom, ni brojem stanovnika, već bogatstvom njegove kulture!

Tokom bombardovanja Velike Britanije za vreme Drugog svetskog rata, na predlog jednog generala da se ukinu ulaganja za kulturu, pod izgovorom da „moramo da se branimo“, Čerčil je odgovorio: „A šta ćemo onda da branimo, generale?“

Dok kod nas, kada su vlasti htele 1961. da ukinu pozorište u Kragujevcu, Miloš Đurić se uspešno suprotstavio jednom kratkom, ali vrlo efektivnom besedom:

„Kada bi u staroj Atini neko načinio manji delikt, zabranjivali bi mu tri meseca da svira u diple, ako bi pak načinio neki veći prekršaj branili bi mu šest meseci da posećuje pozorište. Pitam ja ovaj auditorijum, šta su to Kragujevčani skrivili bogovima da ih liše pozorišta?“

Izdvajanja za kulturu pre dvadeset i deset godina, kada je takođe bilo teško, bila su šest i četiri posto, a danas, danas nisu ni jedan ceo procenat – 0,6 odsto, gospodo! Pitam ja vas šta su to građani Srbije skrivili

bogovima da ih vlasti lišavaju kulture? Narod koji ne ulaže u kulturu, nema budućnost, osuđen je na izumiranje.

Mi smo, gospodo, malobrojan, ne mali narod i jedini način da sačuvamo svoj indentitet i jezik, jeste negujući kulturu. To ne znači da treba da zatvaramo vrata pred drugim kulturama, time se zatvaramo u mračnu tamnicu iz koje nikada nećemo moći prepoznati ni sebe ni druge. Kultura je mobilna, tekovine antičke grčke kulture su temelj gotovo svih ostalih kultura. Poštovanjem i prihvatanjem tuđih kultura, mi obogaćujemo sopstvenu.

Gospodo, samo obrazovanje nije dovoljno, na šta je Slobodan Jovanović skretao pažnju. Što i takođe Bolonjska konvencija dokazuje. Jer je sasvim moguće ispuniti revnosno obaveze koje obrazovni sistem nalaže, a pritom ne steći ništa moralnog vaspitanja i duhovne nadgradnje, što znači stvoriti poluintelektualca. Tu je neophodna uloga kulture, da osvesti, prosvetli i vaspita, da forimira etička načela i usadi kritičku svest.

Da stvori čoveka koji zna da razlikuje dobro od lošeg, kvalitetno od nekvalitetnog, korisno od besmislenog. Da stvori čoveka koji neće biti lak plen konzumerizma, loših sadržaja u medijima, nedoraslih političara i koji neće birati lošu vlast, ili biti deo nje.

Gospodo, kultura nije elitistička stvar, dostupna je i to po ceni članske karte biblioteke, internet pretplate i mnoštva besplatnih i vrlo povoljnih sadržaja. Kultura je krucijalna komponenta svakog zdravog društva, jer utiče na karakter društvenih odnosa i društva u celini. Bez kulture nema ni humanizma, ona olakšava život, čini ga ispunjenijim i ona jedina ne sme da zavisi od tržišta, jer ćemo u suprotnom dobiti vašarsku kulturu.

Zato probudimo se, kultura je hrana, kultura je neophodna, kultura je nada, u kulturi je izlaz!

Gospodo, u kulturi je SPAS!

Igor Stojilović

apsolvent Fakulteta za evropske
pravno-političke studije u Novom Sadu

DOKLE TAKO?

„Sedam miliona ljudi ima zadovoljstvo i privilegiju da živi u Srbiji. Svi ostali, imaju sve ostalo!“

I dokle tako?

Koliko nas je srećno?

Koliko nas je u stvari zadovoljno?

Živim u ovoj zemlji dvadeset dve godine, kraće od većeg broja vas u publici, ali, dozvolite mi da vas podsetim na neke od promena koje su se dogodile u našoj bližoj prošlosti. Recimo, promene u školstvu, uveli smo najnovije detektore za metal, dok su nam udžbenici još iz prošlog veka a deca u njima pronalaze potpise svojih roditelja kad su ovi bili V-3. Udžbenici iz prošlog veka ne bi bili problem da su kvalitetni, aktuelni, da daju odgovore deci XXI veka na pitanja koja im sadašnji trenutak postavlja.

Desile su se i promene u zdravstvu. Ali, u čiju korist? Da li je pacijent u središtu pažnje? Kada će umesto njegovog veličanstva doktora bolesnik postati njegovo veličanstvo pacijent?

A šta je sa promenama u ekonomiji? Da li ste primetili kako nam je hleb sve skuplji a rodoljublje sve jeftinije? Zna li koliko država plaća seljaku za kilogram pšenice, a pošto tu istu pšenicu prodaje?

A mi? Mi ćutimo, ponosno ćutimo! A na šta smo to ponosni? Na promene koje ne donose boljitak ili na ono što su naši preci učinili pre dvesta ili više godina, pa sad mi ćutimo da ne bismo nešto pokvarili?

„Vodimo aktivan društveni život, a ponekad se i odmaramo od ratovanja“, izreka je, prevedena na šest svetskih jezika, a možete je naći ako na internetu ukucate srpske izreke.

A mi? Mi ćutimo, ponosno ćutimo! Zatvaramo oči pred zlom koje je učinjeno u naše ime. Pred zlom ratova koji su zatrovali naš duh i zbog kojeg možemo samo jedno: da trpimo nasilje i da ga činimo.

Oličeni strahom, ulenjeni i bezvoljni, umrtvljeni i depresivni, postali smo pasivni posmatrači naših života. Naša deviza postala je „Samo da ne bude gore“! Promene se dešavaju oko nas, a ne za nas, a kamoli u nama. Šta je sa promenama u nama?

A kako smo dozvolili mi, mi ponosni, da nam malopre izrečena misao bude odabrana izreka koja će predstavljati ovu zemlju, nas, zemlju Svetog Save, Dositeja, Vuka Karadžica ili Tesle?

I dokle tako?

Do ovog momenta!

Vreme je da jednom stane. Vreme je da shvatimo da je patriotizam neretko bio i ostao poslednje прибежиште hulja. Vreme je da se bez praznog mudrovanja i cinizma dogode prave promene! Ako već ne možemo da iskorenimo zlo, da stvorimo život bez zla, pokušajmo da obuzdamo zlo u sebi samima. Reformišimo sebe! Prvi korak je da obuzdamo zlo u sebi, jer na taj način ćemo doprineti njegovom obuzdavanju u zajednici.

Neka nam prvi komšija ne bude prvi problem. Prestanimo da trpimo, počnimo da razumemo, za početak sebe, a zatim i druge! Prošlo je vreme kad smo se ponosili brojem žrtava izginulih u ratovima, njihovim grobovima i uništenim gradovima, putevima, prugama i porušenim mostovima!

Gradimo mostove ka srećnijoj budućnosti u kojoj zlo, nasilje i prevare neće vladati svetom.

Budimo ponosni na mostove koje smo mi izgradili, na ono šta smo mi uradili na obuzdavanju zla, dičimo se znanjem, radom, plemenitošću, pameću!

Krajnje je vreme da se u ovoj zemlji počne stvarati kult rada. Krajnje je vreme da počne rad, rad, NE RAT!

Neka naš ponos bude proizvod takvih žrtava i ulaganja!

Glasam za takvu Srbiju! Za nas takve!

Radovan Perović

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

MAJKA HRABROST

„Na svetu postoji samo jedno najlepše dete i svaka ga majka ima“ kaže jedna kineska izreka. A ko se bolje razume u majku i dete od Kineza? Svojoj mami sam čak i ja lep. Toliko lep da je zbog mene žrtvovala posao i karijeru.

U svim predizbornim kampanja kod nas u poslednjih dvadeset godina, pretendenti za mesta kreatora državne politike isticali su da je glavni državni i nacionalni problem – problem bele kuge. I zaista lepo je od tih ljudi što su primetili da između dva popisa u našoj zemlji ima trista hiljada stanovnika manje, što nas čini narodom koji nestaje. Ako se ovakav trend nastavi za pedeset godina će nas biti za trećinu manje a sadašnji većinski narod postaće manjina u sopstvenoj zemlji.

Za to vreme ni država ali ni društvo ne čine dovoljno da se ublaže posledice demografske katastrofe koja nas je zadesila. Zdravstvena zaštita žena je nedovoljna, uprkos brojnim humanitarnim akcijama ni stanje u porodilištima ne odgovara potrebama. Država ne isplaćuje dečiji dodatak za peto dete. A prilikom razgovara za posao, potencijalni poslodavci mladoj ženi ne postavljaju pitanja o njenoj struci i njenoj biografiji već, osim što komentarišu njen fizički izgled, postave i pitanje ima li nameru da u naredne tri godine rađa. Ako je odgovor potvrđan, razgovor je završen. I buduća majka je sve dalje od mogućnosti da obezbedi svoju egzistenciju. I tako od razgovora za posao do razgovora za posao, godina prođe... A Srbija je za tih godinu dana izgubila trideset hiljada stanovnika. Dok mnoge zemlje novčano stimulišu rađanje, mi i dalje licemerno pričamo o borbi protiv bele kuge a ne sankcionišemo poslodavce koji bezobzirno diskriminišu buduće majke.

Ako smo već zaboravili na one moralne norme prema kojima je materinstvo najveća vrednost na društvenoj lestvici vrednosti, da li ćemo dozvoliti kao zemlja koja je ratifikovala Konvenciju o zaštiti materinstva i otpočela proces pregovaranja o pristupanju Evropskoj uniji, da privatne banke najavljuju otkaz trudnici u šestom mesecu visokorizične trudnoće, kao što se dogodilo jednoj Beograđanki nedavno?

A majka je kroz našu istoriju imala značajnu ulogu. Sveti Sava, Njegoš, Nikola Tesla samo su neki od naših velikana koji su isticali da su na njihov životni put najviše uticale njihove majke.

„Bog ne može sve da stigne zato je izmislio majke“, rekli su mudri Jevreji. Čuvena žena ratnik, nosilac francuske Legije časti i Karađorđeve zvezde Milunka Savić, pored svojih ratnih zasluga bila je i samohrana majka jedne devojčice, pomajka još tri, a hraniteljka preko tridesetoro dece, što je dodatno svrstava u red besmrtnih heroja ove zemlje.

O požrtvovanosti i jačini majčinske ljubavi govori i delo srpske Majke Hrabrost Banjalučanke Jelene Trikić koja se nije dvoumila između hemoterapije i trudnoće – izabrala je trudnoću. Odrekla se svog života u korist svog najvećeg sna – i rodila je dete. Simbol plemenitosti i hrabrosti je i Gorica Lukić iz Banje Koviljače, žena koja je prepešačila preko sto kilometara kako bi državi skrenula pažnju da mora brinuti o svom bolesnom detetu ali i o svojoj ostaloj oboleloj deci ove zemlje.

„Nijedan poklon majci ne može biti dovoljno velik kao njen poklon tebi – život“, reči su nepoznatog autora. I baš zato ovu besedu poklanjam svim majkama sveta.

Ovu besedu darujem i svim ženama ovoga sveta, jer kao što kaže mudra izreka „muškarac pravi kuću a žena pravi dom“. Ipak ovu besedu pre svih posvećujem svojoj mami, iako znam da joj nijedna neće biti dovoljno dobra. I zato vas pozivam da večeras zajedno sa mnom pored bitke za bebe povedemo i bitku za majke.

Milivoj Suvajdžin

apsolvent Fakulteta tehničkih nauka Univerziteta u Novom Sadu

ŠTO JE ČOVJEK, A MORA BIT' ČOVJEK

Šta je čovek danas, uglavnom znamo. Šta bi čovek trebalo da bude, otprilike znamo. Zašto je čovek to što je, a ne ono što bi trebalo biti, ne razmatramo. Danas je čovek razumno biće koje u teškim situacijama pre-staje da razmišlja i postaje krvoločna životinja vođena nagonima.

Na dobre ljude gledamo kao na budale koje valja iskoristiti. U opštoj hipokriziji održavamo pogrešna idolopoklonstva. Zašto?

Sistemskim i sistematskim zatiranjem sećanja na dobre ljude i pogrešnim obrazovanjem i vaspitanjem, došli smo u situaciju da se u Srbiji ljudi gusto seju, ali čovek retko nikne. Vekovima već umesto kulture, zalivamo korov. U našim zaparloženim njivama čovek retko uspeva, ali se ipak može naći, samo potrebno je više od svetlosti Diogenove sveće.

General Vladimir Trifunović je pre više od dvadeset godina odlučio da spase živote skoro trista ljudi. Svoje podređene iz opkoljene kasarne u Varaždinu je spasao tako što je mirnim putem predao kasarnu neprijatelju. Među tim ljudima nije bilo sinova gospodara rata, nije bilo sinova bogatih i uticajnih, to su bili obični ljudi koji su svoj dug prema otadžbini služili časno. Po mišljenju dobrovoljnih davalaca tuđe krvi oni svoj život nisu zaslužili i bili su krivi što su preživeli. General Trifunović nije izvršio herojski čin, ali je svakako postupio časno i kao čovek.

Zaboravili smo i način na koji je izvršen Majski prevrat, kada su zaverenici zverski izmasakrirali već mrtve Obrenoviće. I tada je bilo časnih ljudi koji su branili kraljevski par, iako su se slagali sa idejama zaverenika. Vršiti odano i časno svoju dužnost i štiti nenaoružani kraljevski par od sigurne smrti je bilo ljudski. Zaverenici su redom primali odlikovanja od novog kralja, a u čituljama stradalih oficira je pisalo: „Poginuo je časno vršeći svoju dužnost i nije odlikovan Karađorđevom zvezdom.“ Drugim rečima, ne ponosi se baš svakim odlikovanjem.

Nažalost mi se ne setimo ni generala Trifunovića, ni stradalih oficira. Imena poput grof Pal Teleki, Toma Maksimović... nam ne znače ništa, a još manje znamo njihova dela. U istoriji učimo o herojima rata, a ne o herojima mira. Učimo samo o zločinima i to mnogo češće o onima koji su vršeni nad nama i uvek nam je malo stradalih. Dok god odrastamo u takvim uslovima, samo retko ko među nama će postati čovek.

Puni smo zavisti, besa, arogancije, pohlepe, neopravdanog ponosa, a sve to zahvaljujući mitovima koje loši ljudi stalno podgreavaju. Stalo nam je do nebeskog, dok na zemaljskom planu ne činimo ništa. Odgajani smo na predrasudama i stereotipima. Naravno ne volimo to da čujemo. Kod nas je najvažniji uslov koji budući roditelji navode pri usvajanju deteta da dete nije Rom. Roditelji vam savetuju da se oženite nekom našom. Ljude delimo na dobre i Hrvate i Albance. Ponekad smo činili zločine iz uverenja, ponekad zbog želje za tuđim, a nekad radi opstanka. Mislím da je dosta toga, neka i nestanemo, ali neka nestanemo kao ljudi.

Sumnjam u ispravnost dodeljene mi sudbine i sled događaja, ali život nije januarski račun za struju, nemamo kome da podnesemo reklamaciju na njega.

S toga, dame i gospodo sa trajnim ličnim kartama koje ste obrazovali generacije koje su sejale smrt i koje su širile mržnju, dopustite nam da barem od svoje dece napravimo ljude, kad već niste imali znanja i volje da nas i naše roditelje tako vaspitate.

Sonja Perendija

student Pravnog fakultetu Univerziteta Istočno Sarajevo

SVI MUŠKARCI SU ISTI

„Svi muškarci su isti“, reče moja drugarica i briznu u plač. Ostavio je momak. I naravno, pozvala je mene da joj pružim utjehu. Vjerovatno je trebalo da kao pravi prijatelj budem rame za plakanje, da ostanem s njom to veče i da uz palačinke tračamo dotičnu osobu muškog pola. Nisam to uradila. Umjesto toga, započela sam raspravu. Sve se vrtilo oko jedne rečenice. „Ma daj, molim te, opet počinješ s tim da su svi isti!“ „Al ti ne razumiješ“, bjesni ona, „vidiš da mi se dešava ista situacija, isti su!“ „Pričaš gluposti“, rekoh joj. „To što ti dva puta nije uspjelo sa pogrešnim ljudima ne znači da su svi isti.“ I tako, ode Sara uplakana, ljuta na mene zbog nerazumijevanja, a ja ostah sama sa svojim mislima, takođe ljuta. Nervira me to. Žene su često sklone govoriti kako su svi isti. Da se razumijemo, ni muškarci nisu ništa bolji po tom pitanju, ali sad govorim o ženskoj strani priče.

Drage moje dame, zapitajte se koliko ste puta rekle to u životu? Evo, da ne razmišljate, pomoći ću vam: svaki put kad ste se razočarale u ljubav. Čim vas jedan razočara, svi su isti, niko ne valja, ma pokvarenjak, gad. I to stanje traje dok ne naiđe neko novi i tako iznova, ko zna koliko puta. Evo da vas još nešto pitam. Ako su svi isti, zašto onda ne odaberete nekoga ko vam je fizički najljepši, najprivlačniji? Neka bude lijep, zgodan, mišićav, a šta ima u glavi nebitno je, pa ionako su svi isti, same ste to rekle. Čemu onda toliko vremena posvećujete izboru onog pravog? Pa koga god da izaberete isti je kao i ostali. Neme razlike. Odaberite svog muškarca kao da birate meso. Bitno je da lijepo izgleda i da nije masno. Zar nije tako? Vizuelni utisak je važan. Baš vas briga da li je to prasence čije meso jedete, bilo možda neka plemenita duša ili, pak, Kazanova među svinjama. Prase ko prase, nema razlike, svi su isti. Kao i muškarci. Odaberite svog muškarca kao da birate lak za nokte – svijetloplavi, tamnoplavi, smeđi ili crni i, što da ne, crveni. Tako čuvate vrijeme, a i novac. Kako novac, pitate se? A pa lijepo, ne morate trošiti novac na onu silnu šminku, odjeću, parfeme, da biste pronašli i osvojili gospodina savršenog. Čemu kupovina laka za nokte

u sto nijansi, bilo da su vam nokti dugi, kratki, bijeli, šareni, gospodin savršeni će vas na kraju razočarati. Svi su isti, rekle ste.

Kažete da ceo život čekate princa na bijelom konju, a dobijete samo konja. A razmislite možda niste ni vi princeze. Možda je baš taj, kako ga zovete konj, vaša srodna duša, iako nema prinčevo odijelo i krunu. A da, pa izvinite nemate vi srodnu dušu. Niko nije vaša srodna duša jer su svi isti. Imate jednu značajnu prednost: znate šta će se desiti na kraju, znate da će vas svi razočarati. Niste kao one naivne žene, koje vjeruju u istinsku ljubav i srodnu dušu. A imate i ogroman nedostatak, ograničeno posmatrate i razmišljate! Jedan vas razočarao – svi će vas razočarati. Na osnovu nekoliko uzoraka izvodite pravilo. Da li to znači da ćete, ako ste jednom popili pokvareno mlijeko, piti pokvareno mlijeko svaki put? Kako možete jednu osobu, individuu koja ima sopstveni karakter, ličnost, stav, način mišljenja poistovjećivati sa drugim? Kako sudite o nekome koga niste upoznali? Nadam se da niste upoznale baš sve muškarce ovog svijeta, to nas navodi na neku drugu temu.

Vi koje govorite da su svi isti, razmislite da niste možda vi ista, još jedna u nizu dosadnih žena koje ne znaju prepoznati prave vrijednosti. Nisu svi isti, ima muškaraca koje vrijedi čuvati, valjda nekad to shvatite.

Jovana Jeremić

student master studija Pravnog fakulteta
Univerziteta u Beogradu

O DVOSTRUKOM MORALU

„Prvo sam ih imala dvojicu u jednom danu. Onda osmoricu. A onda, sam prestala da brojim.“

Ovo sam čula od svoje komšinice sa kojom sam odrasla.

Da li treba da ćutimo jer je sramota pričati o tome? Da li svesno prepustiti odvijanje prostitucije iza zatvorenih vrata praćene mučenjem tih jadnica zato što je društveno neprihvatljivo prodavati telo za pare? Kao da je to najveći greh, kao da su jedino one nemoralne, a ne i oni koji plaćaju te usluge.

LAŽNI MORAL!

Da, da, lažni moral! Upravo je to klinička slika društva u kome živimo, dijagnoza hronične boljke koja potresa naše društveno biće. Jer kako drugačije okarakterisati stanje u jednoj zemlji gde se na „najstariji zanat na svetu“ gleda s prezirom, dok se, istovremeno, prećutno prihvata fenomen

srpske „sponzoruše“? Šta je iskrenije? Iznajmiti svoje fizičke attribute nekom zarad kratkotrajnog zadovoljstva, pod sopstvenim uslovima ili pristati na to da vaša mladost i lepota budu bezobzirno eksploatisane zarad mrvice glamura sa tuđe trpeze blagostanja i društvenog prestiža, dok vaši roditelji zadovoljno trljaju ruke jer idete sjajnom prečicom do uspeha!?

Koliko je samo devojaka čekalo da se „upozna“ sa danskim rukometasima ili da bude sa Dejvidom Bekamom kada je pre nekoliko godina sa svojim klubom posetio našu zemlju, kao da će to Srbe uvesti u EU, mada je, nesporno, EU uvelo međ Srpkinja.

Po čemu su to Markesove tužne „kurve“ ili prostitutke iz romana Čarlsa Bukovskog gore ili nemoralnije od Stendalovih kurtizana? Mada su i ove potonje po mnogo čemu daleko iznad ovih naših današnjih...

Sećate se Sonje Marmeladove? I ona je prodavala telo za novac, kako joj braća i sestre ne bi prosili po hladnim ulicama i trgovima. Usuđujemo li se i nju nazvati kurvom? Dostojevski je na jedan tas stavio „grešnost“ prostitutke, a na drugi druge oblike društvene prostitucije kao što su ogreznucé u licemerje, gubitak ljudskosti, otupljivanje morala. I na tom vaganju „kurva“ Sonja je dobila oreol svetice!

Ali, Sonja nije samo junakinja iz romana. Zapitajte se, koliko samo majki na identičan način prehranjuje svoje porodice jer im je tranzicija oduzela mogućnost da se prihvate i najjednostavnijeg posla, poput prodavačice ili čistačice?

Koja je prostitucija gora? Majčina, spremna na sve da prehrani gladna dečja usta ili kapriciozna prostitucija, zarad mesta pored šampanjca u separeu prestižnog beogradskog kluba?

Koliko samo devojaka glumi svetice i moralne gromade i spremne su čak i meni suditi zbog moje prekratke ili preuske haljine koju volim da obučem, a one, kada se nađu daleko od očiju javnosti, npr. na letovanju, ponašaju se... Ma, uopšte ne želite da znate kako...

Ko je moralniji, Monika Levinski ili Bil Klinton? Isprva je tvrdio da nije imao nikakve seksualne odnose sa njom. A naposletku, verovatno, zato što mu je supruga Hilari oprostila preljubu, jer joj je obećao da će bombardovati SRJ, on priznade da je obmanuo javnost.

Tako je moralan i Silvio Berlusconi koji se prvo zalaže za izgradnju dečjih bolnica, a potom biva optužen za zloupotrebu službenog položaja i seksualne odnose sa maloletnicom. A da ne pominjem naše današnje političare...

Kako nas nije sramota? Ko o čemu, Srbi o poštenju! Glumimo bogove, a nismo ni ljudi. Javno menjamo svoje političke opcije bez imalo stida, i uvek pod parolom ZA NAPREDAK SRBIJE, ONI KOJI UVEK SMEJU DA VAS POGLEDAJU U OČI ILI STRUČNOST ISPRED POLITIKE! E baš ti,

aludiraju na čast i poštenje, koje potom iznevere mnogo više od žene koja je pristala da se bavi najstarijim zanatom na svetu i traži da joj se priznaju osnovna radna i socijalna prava.

Žena koja prodaje telo za pare bavi se prostitucijom, a čime se bavi fudbaler koji proda utakmicu za pare? Kako se naziva sudija koji primi novac ili političar kojeg kupe mafijaši? Svi MITO znamo.

Kineske prostitutke su 1937. godine dale svoj život zarad očuvanja ideala nevinosti i čistote. Znajući da će japanski vojnici silovati dvanaestogodišnje kineske monahinje, kao i da devojčice, fizički, neće moći da izdrže to zverstvo, kineske prostitutke seku svoje duge kose, oblače monaške odežde i poturaju svoje telo da bude svirepo silovano kako bi ih zaštitile! Ima li veće žrtve od stradanja zarad spasenja drugog?

I dok će jedna prostitutka umreti penetrirana oralno, analno, vaginalno, čašom, flašom, pištoljem i ko zna čime još, ostavljena u postelji da iskrvari do smrti jer ona NEMA pravo na nešto bolje, ona i NE MORA da živi, gospodin funkcioner, svoj život će okončati u vili, okružen milionima evra.

Gde je tu pravda? Gde je zakon? Gde su sve sudije ovoga sveta? Gde je tu ljudskost? Jedan moral se zahteva za privatni život, drugi za javni život.

A mi, okruženi mirotvorcima krvavih ruku, zadojeni i zaslepljeni lažnim idolima i lažnim vrednostima, čini mi se, opet hrlimo ka hramu na Maslinskoj gori da kamenujemo bludnicu uhvaćenu u grehu. TADA, samo je ON smeo reći: „Koji je među vama bez grijeha neka prvi baci kamen na nju.“

A večeras, posle dve hiljade godina ja vas pitam: „Ko je od nas ovde, spreman da prvi baci kamen?“

Mina Veljković

student Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu

BESEDA O ĆURANU

Ćuran je domaća životinja koja je sa svih strana obložena perjem. Kada je zlatan, onda se dodeljuje kao nagrada glumcima za životno delo. Ćuran obožava da se šepuri i da svima pokazuje svoje raskošno perje. Zbog toga se obično šeta ponosno uzdignute glave i okreće na sve strane da bi ga svi dobro videli. Izgleda kao da sve ume, sve hoće, može i mora i stvarno izgleda kao da sve i razume. Mnoge životinje veruju u to.

Kada su jednu domaću životinju (slučajno ćurku) anketirali povodom predstojećih izbora na farmi, upitavši je zašto misli da baš ćuran treba da bude glavni, upitana je kao iz ćurećeg topa odgovorila: „Zato što je lep.“

Ne možemo joj mnogo zameriti. Neće valjda dopustiti onom prascu da bude glavni? Ili kako bi to bilo kada bi postao glavni onaj ostareli magarac? Životinje žele lepog, pametnog i samouverenog vođu, nekoga ko će umeti lepo da govori i, što je najvažnije, uspeti sve da ubedi da podjednako voli i svinje i magarce i ćurke. Ćuran postade glavni na farmi zahvaljujući svojoj pojavi. Kao što bi rekao Radoje Domanović: „Svaki na njemu i njegovu izgledu otkri poneku sjajnu osobinu, poneki dokaz njegove neobično jake pameti.“ I stvarno, kada ga pogledate tako sigurnog u sebe, zar ne izgleda kao da je prošao mnogo toga u životu? On mora biti sposoban da odlučuje o sudbini svih drugih životinja na farmi.

Malo ko se zapita da li ćuran stvarno zaslužuje da bude vođa kojeg će svi bezuslovno pratiti i *pokoravati mu se, ili možda samo tako izgleda?* Nije slučajno Zlatni ćuran upravo nagrada *glumcima* za životno delo, a ništa lakše za jednog glumca nego da odglumi moć. Znam, mnogi bi sada rekli: ko ne ume da se pretvara ne ume ni da vlada, i to je tačno. Samo što ta vlast i ta velika moć koja neminovno ide uz nju, nose sa sobom i veliku odgovornost... A da li je ćuran dostojan te moći i te odgovornosti jer *samo tako izgleda?*

Narodna poslovice kaže: „Ako hoćeš koga da poznaš, podaj mu vlast.“ Tako i ćuran, uživajući u ulozi vođe, nastavlja da se šepuri sve dok pod pritiskom aplauza ne prestane da razlikuje prasce od magaraca, a magarce od ćurki.

Ambicija je pola uspeha, što znači da je ćuran uvek poluglavni. Nema sumnje, ćurke ga obožavaju, a hoće li ostatak farme i dalje čeznuti za perjem toliko da će čekati da ono izraste na svakoj životinji koja se približi tronu? Perje je oduvek fasciniralo mase, pa se, osim na ćuranima, nalazi i u učenim mastionicama, šeširu lažljivog lovca ili na kraju ubojite strele. Koliko se samo perja tako može nakupiti, a previše perja, doduše uz malo katrana, pre ili kasnije donese javnu sramotu. Iz te sramote može se ustati jedino uz pomoć istine, koja je kao i uvek jednostavna. Vođa treba da bude onaj ko je sposoban da svakome bude sluga, a ne svačiji gospodar. Neka vođa bude neko kome će perje pomoći da leti, a ne da se sakrije i iza njega stidi ukoliko u tome ne uspe.

Ćuran koji ne nauči da bude sluga, vremenom će se odmetnuti sa farme i najverovatnije postati paun. Sigurno se pitate da li su životinje za sve ovo vreme naučile da gospodare. Istina je da nema dobrog sluge bez dobrog gospodara, a dobar gospodar ponekad istuče svoga slugu kada pogreši.

Istina neka im bude i štaka i batina, a sluga nek bude mudar, dosledan, uzdržan i pre svega pravedan, jer on jedino voljom gospodara može da obavlja svoje dužnosti, a nikakve druge osobine ne smeju do te mere da ih zaslepe ili da im budu više po volji od ovih. Ne zaboravimo da je ćuran ipak samo muška ćurka.

Marija Kovačević
učenica Srednje škole za ekonomiju, pravo
i administraciju, Beograd

MOJ DUG

Zadužujemo se, a već smo prezaduženi.
U kolopletu potrošačkog društva svi dugujemo.
Država, poslodavci i radnici, prodavci i kupci.
Živimo na kredit i na kartice, ne razmišljajući o minusima, velikim kamatama i hipotekama.
Životarimo od danas do sutra.
Verovatno je većina pomislila na novčani dug u evrima, švajcercima...
Ili dinarima...
O takvim dugovima ja vam neću govoriti.
Niti sam se zaduživala, niti sam trošila pozajmljene pare, niti živim na kredit. Ali moraću da ih vraćam, kao i vi.
Da li je novac vrhovna vrednost?
Znam da je neophodan, ali da li je toliko važan?
Postoje li samo materijalni dugovi?
Šta je sa drugim vrednostima?
Jesmo li zaboravili dragocenost duhovnih darova?
Osećamo li obavezu da uzvratimo dobrim za lep gest i dobrotu svakodnevnih odnosa ili podršku u pravom trenutku i pruženu ruku, za nečiju žrtvu da bi nam bilo bolje?
Zmaj nam je odavno poručio:
Gde ja stadoh – ti ćeš poći,
Što ne mogoh – ti ćeš moći!
Kud ja nisam – ti ćeš doći!
Što ja počeh – ti produži!
Još smo dužni – ti oduži.
Najviše dugujem svojim roditeljima koji su bili uvek uz mene.
I usmeravali me uz želju da budem bolja od njih.
Svojoj babi koja je uvek pronalazila vreme za mene.
Učila me je da hodam i trčim, da uživam u bajkama, da sama vežem pertle i ušijem dugme...
A za sve to vreme, pravila je najukusnije kolače na svetu.
Dugujem komšinici Nadi za strpljenje što me je godinama slušala kako pevam. Znam da me ponekad nije bilo lako slušati, a ona me je ipak slušala, gledala i aplaudirala posle svake moje pesme.

Danijeli dugujem za obuku u veštini kuvanja kafe i hrabrost da je popije svakog dana.

Svome dobrom dedi, zato što me je zimi vodio na sladoled kada niko drugi nije hteo.

Dugujem učiteljici koja me je naučila prvim slovima i prenela mi svest o svetinji drugarstva i snazi zajedništva.

Sada znam da veoma mnogo dugujem i ljudima koji su me povredili. Hvala im.

Njihove nepravde, laži i sujete, ojačale su me i naučile da su greške često neprocenjivo iskustvo.

Zauvek dugujem prijateljima koji su se sa mnom smejali i plakali.

Slušali su važne ispovesti i isprazne priče, ali bili su pored mene kada god je bilo potrebno.

Profesorki istorije zbog koje znam ko su mi preci i odakle potičem i koja me je naučila da istorija nije baš uvek i baš svakome učiteljica života.

Svim našim precima, znanim i neznanim junacima oslobodilačkih bitaka. Neimarima koji su gradili naš grad i našu zemlju. Ljudima koji su činili humana dela i kada ih drugi nisu gledali ili snimali.

Dugujem profesorki retorike koja me je naučila da je sloboda govora temelj dobrog govorništva. Naučila me je da jasno, glasno i hrabro kažem svoj stav i mišljenje i da se borim za to.

Svima koji su me ohrabрили kada mi je hrabrost zatrebala, jer sam zbog njih postala ovakva kakva sam danas.

Znam da su najvažnije stvari u životu besplatne, ali da, nažalost, za ovakve darove često ne možemo jednako i na vreme da uzvratimo svojim darodavcima.

Ono što možemo jeste da duhovne darove prenesemo dalje, da ih, poput ljubavi, umnožimo deleći ih sa drugima.

Uz iskreno i snažno uverenje da su duhovno bogatstvo i solidarnost prave mere čovekovog bogatstva, ponavljam Zmajev zavet:

Što ja počeh – ti produži!

Još smo dužni – ti oduži!

SEĆANJA

Branislav Nušić

PISMA IZ SOLUNA*

REVOLUCIJA U TURSKOJ

- *Državni udari već počinju. – Solun centar carevine!*
- *Sandanski, Nušić i Panica. – Jedan nem, drugi gluvonem.*
- *Grči pauni. – Kako je jedan oficir ubio jednog odžu. –*

Situacija u Turskoj još je uvek nejasna i opasna. Za danas imaju da se zabeleže naročito ova tri fakta:

- 1.) Sultan je već jednom tiradom počeo da menja ustav;
- 2.) Arnauti počinju da primenjuju ustav na taj način, što izjavljuju da je „raja, raja, a Arnauti su gospodari“;
- 3.) Bugarski četnici sve više pristaju uz pokret, ali zadržavaju svoje organizacije.

Evo kako glase naši današnji izveštaji:

Prvo pismo iz Soluna

– Od našeg naročitog izveštača –

Skoplje–Solun, 16. jula.

Od jutros krenuo sam svečanim vozom u Solun. Ovaj voz je organizovao mladoturski komitet i ja sam bio cpećan da sâm Džafer-beg rezerviše za mene jedno mesto. Na vozu je bilo oko 1200 duša Turaka, Srba, Bugara, Grka, Evreja i Arnauta. I na svakoj stanici kroz koju smo prolazili, pelo se sve više i više. To je bilo čudo od voza kakvo ja još nisam vidio. Ostavite što su vagoni bili puni i prepuni ali je masa sveta sedela i gore na krovovima od vagona, pržeći se na suncu od 9 pre podne do 6 ipo predveče. Kad god bi naišao kakav tunel, svi ti neobični putnici koji su zauzeli mesta na krovu, polegali bi odmah i ležeći tako potrbuške, drali bi se i dalje: „Živila Sloboda!“ te bi to jeknulo kroz tunel kao kakvi podzemni glasovi.

Razume se da je ceo voz bio pokriven šumom i barjacima a muzika u vozu, kako je u Skoplju počela svirati, nije prestala sve do Soluna.

* Branislav Nušić, „Revolucija u Turskoj“, *Politika*, Beograd, br. 1619, 1908, str. 2.

Na svakoj stanici masa sveta i beskrajne ovacije. Najviše u Velesu i Đevđeliji. Veles se i inače vrlo istakao u ovoj revoluciji. To je najjača varoš po broju pristalica bugarskih a Bugari su na mah i vrlo iskreno pristali uz ceo ovaj pokret.

Tako je i manifestacija na veleškoj stanici imala skoro bugarski karakter. No i pored te predanosti bugarske novome režimu, čuo sam na veleškoj stanici za jednu vrlo karakterističnu novost. Sinoć je u Velesu bilo veliko veselje, i, razume se, nosilo je karakter bugarski. Nekolicina oduševljenih Bugara, osim onih propisnih usklika, koji se čuju sad na sve strane po Turskoj, uzviknuli su i „Živila autonomija!“ Takav usklik ne godi veh novim ustavovcima. Njihovo je načelo: Turska Imperija, jednostavna, nepovređena, ograđena od sviju stranih uticaja. I ustavni su žandarmi spodbili lepo te nedisciplinovane Bugare i uhapsili ih, za taj nesmotreni uzvik.

Na đevđeljskoj stanici gde nam je opština đevđeljska iznela nekoliko bakrača limunade, vidio sam već među svetom i bugarske komite u njihovome komitskome odelu. Oni sad već predstavljaju slobodnu publiku, i u redu sa svima ostalima, uzvikuju: „Živela sloboda!“

U Solunu nas je dočekala ogromna masa sveta te smo krenuli kroz solunske ulice pravo na živi „*Place de la Liberté*“, gde stoji već tabla sa takvim natpisom. Tu su se razvile duge besede od strane domaćina i gostiju. Govorio je i jedan hodža, i oficir, i srpski pop, i bygarski i grčki i rumunski pop i jedan Evrejini i jedan Arnautin. Kroz sve se govore pozdravljala sloboda i odavalo priznanje vojsci koja ju je izvojevala.

Ja sam požurio da nađem sobu u hotelu i vrlo sam je srećno našao u „Angleteru.“ Broj 15 je moja soba, a u broju 14 je gospodin – Sandanski, koji slobodno šeta po Solunu i drži govore.

Razume se da ćemo sutra čim svane izmenjati vizite. Ja ću bar smatrati za dužnost da njega posetim a on mi može i nevratiti vizitu.

B. Nušić

Drugo pismo iz Soluna.

– Od našeg naročitog izveštača –

Solun, 17. jula.

Jutros u 8 sati sreo sam u hodniku hotel Angletera jednoga bugarskog komitu i odmah sam ga umolio da me prijavi Sandanskome kao dopisnika beogradskog lista „Politike“. On yđe u sobu broj 14 i zadrža se tamo prilično dugo. Mora da je u sobi nastalo kakvo savetovanje da li da me primi ili ne, jer Sandanski nije bio u sobi sam. Ja sam se međutim rešio, ma po koju cenu da uđem u tu tajanstvenu sobu.

Najzad se otvoriše vrata i komita me propusti.

U sobi su za stolom sedeli Sandanski i Panica, direktni ubica Sarafovljev. Po stolu je bila masa hartija pisaljkom ispisanih pisama spakovanih u koverte ali još neadresovanih.

Više ormana visi turska revolucionarna zastava, o čiviluku vise silavi, i ređenici sa metcima, u čošku sobe nekoliko pušaka, po ormanu, ovamo i onamo oružje. Prava hajdučka soba kojoj samo čini čudan kontrast za moderan hotelski nameštaj.

Prestavio sam se odmah i Sandanskome i Panici i seli smo za jedan okrugao sto.

Sandanski je razvijen čovek, snažnih pleća i koštunjav. Visoka je čela, vrlo bistrih očiju, kojima vas pri razgovoru fiksira. Lobanja mu je vrlo krupna i svaka kost na njoj istaknuta a naročito jagodice na obrazima. Pune je rastrešene brade a kose manje ima. Gestovi su mu lagani, govori dosta sporo ali snažnim glasom. On nije veća inteligencija ali je bistar. Odgovara direktno na postavljena pitanja i odgovara kratko, precizno i odlučno. Izgleda da je duboko ubeđen u cvaku svoju misao koju iskazuje.

Panica, Sarafovljev ubica, omanji je čovek, grgurave kose a ređe male brade. Mračnija je pogleda i ćutljiviji od Sandanskoga i ako pravi utisak čoveka jače inteligencije no što je Sandanski.

Otpočeo sam razgovor čestitajući Sandaskome slobodu i povratak u miran život i pitao sam ga ujedno, da li on samo i veruje u stalnost svega ovoga.

– A kako kod vas, veruje li se tamo? Kako pišu novine? –

– Pa u Evropi se ne veruje tako mnogo kao ovde.

– Evropa nema interesa da veruje tako mnogo u iskrenost ovih događaja.

– Ovi se događaji ipak najviše i najposrednije tiču nas malih naroda, Srba, Bugara i Grka. Zato sam ja i došao da ispitam pravu vrednost ovih događaja.

– Budući život malih naroda je bez ikakvih uslova – odgovori Sandanski odlučno. – I Bugarska i Srbija su u dosadašnjem radu grešile što su se rukovodile svojim najužim interesima. Njima u radu nije bila glavna cilj sloboda ovoga naroda ovde, već njihovi sebični interesi, proširenje njihovih država. Posle ovih događaja, oni he ostati gde su, a mi ćemo ovde praviti Otadžbinu.

– Lepo, g. Sandanski, ja pristajem da verujem, kao i vi u iskrenost ovoga čina i verujem da će se novi režim čak i uvesti, ali se, je l te, ne može osporiti fakt da razlozi, motivi za proglaš ustava nisu ležali u tome, što se uvidelo da je ovom narodu potrebno dati slobodu, već isključivo u tome da se suzbiju evropske reforme?

– Ovaj čin ne samo da je suzbio evropske reforme, koje su u ostalom neiskrene i bile, no je suzbio i pretenzije malih država i osudio ih na beli hleb. Njihova propagandska deviza: „Oslobođenje svoje braće“, izgubila je svaku osnovu i postala je bespredmetnom. To je jedna garancija više za mir i pravilan život naše Otadžbine.

– Mislite ozbiljno g. Sandanski da ćemo se vi i ja, recimo, kroz tri meseca ovako isto moći slobodno sastati u Solunu, u hotelu?

– Ja govorim o današnjoj situaciji jer joj verujem. A ako se izmeni i kad se izmeni, govorićemo tada. Ali, umećemo mi da se zbrinemo da do tle ne dođe.

– Razume se, ovo pomilovanje ukoliko se vas i g. Panice tiče, važi samo za Tursku. Vi u Bugarsku ne smete?

Sandanski začuta, provuče ruku kroz bradu, pa odgovori.

– U Bugarsku ne smem! Začuta malo i posle izvesne pauze dodade odlučno: – Ali mi i ne treba. Ovde je moja Bugarska!

Bili smo već pri kraju razgovora. Sandanski se osećao umoran a Panica za sve vreme razgovora rekao je svega reč i dve.

Smatrao sam da je već bilo vreme da se oprostim u toliko pre što sam hteo da požurim da vam ovaj razgovor još današnjom poštom pošaljem.

B. Nušić

Treće pismo iz Soluna.

– Od našeg naročitog izveštača. –

Solun. 19. juli

Solun je i inače živa varoš te možete misliti kako ga je ovaj pokret i dolazak silnoga sveta sa strane još više oživio. Uzmite u obzir još da Solun naseljavaju ogromnom većinom Jevreji, koji se prosto naturaju svojim osećajima za slobodu i onda možete zamisliti kako je u Solunu, gde ulicama prosto vri svetina.

I po spoljašnjosti je svojoj Solun drugači no inače. Ni ulice ni pijace ne nose više stare natpise. Osim poznatoga *Place de la Liberté*, gde se od jutra do mraka narod skuplja i drže govori, mladoturski je odbor objavio i druga krštenja. Jedan se prostor nazvao: „Pijaca 11. juli“; Bulevar se nazvao „Bulevar Union“; ono mesto oko Beas-kule nazvano je „*Place du Progrès*“, skver na kraju Kerim-efendijine ulice nazvan je „Trg Enver-bejov“. No najinteresantnije je krštenje jedne ulice koja je do sad nosila po sultanu ime: „Hamidije“. To lojalno ime sad je zbrisano i ta je ulica nazvana: „Mitad-pašina ulica“.

No osim krštenja ulice, Solun se i inače preporodio u najslobodoumniju varoš, i postao centar celokupnoga mlado-turskoga pokreta. U Solun,

kao na kakvu čabu. stižu svaki dan specijalni vozovi kojima dolaze deputacije na poklonjenje. Ni jedna od tih deputacija ne popušta da se predstavi i Enver-beju, koji je najveća simpatija svetine i kome se na svakome koraku aklamira.

Listovi grčki, francuski, evrejski i turski izlaze svaki dan i donose krasnorečive opise ovih svetkovina. Po ulicama se prodaju dopisne karte sa raznim natpisima: „Živila sloboda!“, „Živila ustavnost!“ itd. U narod se rasturaju slike Enver-begove, u svima gotovo izlozima možete videti sliku Mitad-pašinu. Izdaju se i neke posmrtno liste, u kojima se ironično oplakuje smrt „Gospođe Cenzure“; u pozorištima se igraju samo patriotski i revolucionarni komadi. U grčkome pozorištu, koje daje svoje prestave u jednoj javnoj bašti, igra se „Osvojenje Bastilje“, a turski đaci izvode komad „Otađbina“ koji je napisao čuveni turski pesnik Kemal-bej, kome je zbog njegova slobodoumlja u svoje vreme sultan poslao na dar svileni gajtan.

Kroz šarenilo svetine koja se kreće ulicama, najviše se ističu figure bugarskih i grčkih komita, koji su se predali. Oni se kreću kroz varoš sa oružjem, onako isto kao u planini. Tako sa oružjem igraju kolo, tako sa oružjem sede u kafani i ljube se sa turskim oficirima. Pun ih je Solun. Od bugarskih tu su Sandanski, Panica, Deliraden, Černopejev, Hristo Delimanov. Danas će stići iz Jenidže-Vardara Apostol. On je poručio mlado-turskom komitetu da njemu i njegovoj četi pošlju konje, pa će danas na konjima svečano da uđe u Solun.

Turci osobito laskaju bugarskim vojvodama i četnicima. Aklamiraju ih pri svakoj pojavi i ovi drže govore na sve strane varoši. Kad je pre tri dana došao u Solun na predaju vojvoda Hristo Delimanov, doveo je sobom i svoga dvanaestogodišnjeg sinčića Kiru (Kiril) kojega je i pri četoivanju uvek vodio sa sobom. Čim je stigao dočekan pozdravnim govorima, Solunska je opština donela odluku kojom njegovog sinčića usvaja za svoje dete koje će ona školovati. Kiro će se od sad zvati Kiro Adil, po prezimenu predsednika solunske opštine.

Razume se da je centar sviju ovih komita Sandanski. Njemu se najviše aklamira, njemu se najviše laska. I on je govorio na „*Place de la Liberté!*“ Kazao je da radosno pozdravlja slobodu, da je njegova i njegovih drugova borba i do sad bila upravljena na to da izvojuju ovome narodu slobodu. Oni se predaju, no ostaju uvek gotovi da nastave tamo gde su stali, ako bi ko pokušao da ovu slobodu ponova oduzme, pa ma ko to bio.

Koliko u ovome momentu Sandanski predstavlja važnu figuru, dokaz je i to što je sinoć izdao manifest narodu sa jednostavnim potpisom „Sandanski“. U početku manifesta Sandanski ce obraća svima narodima u Turskoj Imperiji i veli im: „Narod, do sada rob, postao je gospodar. I njegova prva presuda je osuda apsolutizma i tirana na smrt!“

Obraćajući se u manifestu na jednom mestu hrišćanima, on im veli: „Sahranimo zajedno sa apsolutizmom i nacionalnu bratoubilačku borbu!“ A obraćajući, se svojim sunarodnicima Bugarima, on im veli ove karakteristične reči: „Ne podajte se lakomislenim agitacijama, koje će se *možda* povesti od zvanične Bugarske protiv vaše zajednice sa Turcima i zajedničke borbe sa njima za slobodu!“

Tako Sandanski. Deliradev otišao je još i dalje. On je u jednom govoru pre neki dan tvrdio da su neprijatelji slobode ovoga naroda: Sultan, Kralj Petar, Kralj Đorđe i Knez Ferdinand.

Grčki četnici odvratno se razmeću. Već su postali dosadni. Obučeni operetski, oni se dernjaju ulicama i sami sebi aplaudiraju Pokušao sam da intervjuišem jednoga od njihovih šefova ali je to nemoguće. Ni na jedno moje pitanje nije odgovorio, on je govorio samo o sebi i o svome junaštvu, računajući da ću ja o tome pisati, pa nek zna Evropa o njemu.

Ovde su i rumunske čete i jedna turska četa. Ni ovde se ne viđaju, kao ni u Skoplju, reformni oficiri. Juče sam se u tramvaju vidio sa đeneralom Robilantom šefom reformne žandarmerije. Mislio sam da razgovaram sa njim, ali sam baš toga dana čitao u jednom solunskom listu, kako je prošao jedan moj kolega.

Evo od reči do reči da prevedem taj interesantan intervju:

„Želeo sam da saznam mišljenje grofa Robilanta i komandira, pukovnika Maiše o događajima ovih dana. Srećom sam ih obojicu sreo u salonu „Solunskoga kluba“ (Kasini) i predstavio sam im se:

- Šta vi mislite? – uputio sam pitanje pukovniku Maiši.
- Ne bih umeo dati svoje mišljenje ovoga momenta.
- Ali, ako bih vas pitao lično, privatno?
- Dao bih vam isti odgovor.
- Pa šta da kažem svojim čitaocima?
- Okrenuo sam se đeneralu Robilantu.
- A vi, gospodine đenerale, je li i kod vas isti slučaj?...**

** Tekst koji sledi je nečitak. (Napomena redakcije)

DNEVNIČKE BELEŠKE IZ 1915–1916.

Dragoljub Jovanović (Piro 1895 – Beograd 1977), naučnik, političar, publicista. Osnovnu školu je završio u Pirotu, a gimnaziju u Beogradu. Dragoljubovo školovanje prekinuto je 1914. godine, a rat ga je zatekao u Pirotu. Odatle ga vojne vlasti šalju u Makedoniju za učitelja u manastir Lesnovo, gde će ostati do kraja 1914. godine. Od početka 1915. godine do povlačenja preko Albanije novembra iste godine, radio je kao učitelj, a kasnije kao bolničar u vojnoj bolnici u Radovištu. Početkom 1916. godine srpska vlada ga je poslala u Francusku na školovanje. Po dolasku u Clermont prvo je završio studije filozofije, da bi potom oktobra 1917, upisao studije na uglednom Pravnom fakultetu u Parizu kod čuvenog profesora Buglea. U Parizu je upoznao studentkinju Danicu Danu Milošević, sa kojom se oženio novembra 1919. godine.

Doktorske studije završio je u Parizu 1923. godine sa dve disertacije „Les rendements optimums du travail ouvrier“ i „Les stimulants du travail ouvrier“. Na Pravnom fakultetu u Beogradu izabran je 1924. godine za docenta a 1926. godine za vanrednog profesora za ekonomske nauke. Zalagao se za socijalnu pravdu i rešenje seljačkog pitanja. Zbog svojih političkih ubeđenja 1932. godine osuđen na izdržavanje zatvorske kazne i otpušten sa univerziteta. Jedan je od osnivača Grupe za socijalnu i kulturnu akciju. Bio je na čelu levice Zemljoradničke stranke, a 1940. godine je osnovao Narodnu seljačku stranku. Aktivno se angažovao u borbi protiv fašizma i u osnivanju Antifašističkog fronta. Vreme okupacije proveo je u Beogradu.

Posle oslobođenja zemlje 1945. godine ponovo je postao profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu. Nastavio je da se bavi politikom i bio je sekretar Narodnog fronta Narodne Republike Srbije i poslanik u Skupštini Srbije. Zalagao se za parlamentarnu demokratiju i višepartijski sistem. Bio je odlučni protivnik komunističke diktature i kolektivizacije seoskog poseda. Zbog toga je udaljen sa Fakulteta jula 1946. godine, a oktobra 1947. godine osuđen je na devet godina robije. Nakon izlaska iz zatvora živeo je u izolaciji, posvećen pisanju uspomena na svoj politički život i oslikavanju portreta ljudi sa kojima se tokom decenija susretao na političkoj sceni. Ostavio je veliki naučni i memoarski opus: *Agrarna politika*, *Novi Anteji*, *Učitelji energije*, *Vedrine*, *Političke uspomene 1–12*, *Medaljoni 1–4*.

U ovom broju objavljujemo izvode iz Dnevnika Dragoljuba Jovanovića koji je on vodio tokom Prvog svetskog rata.

DNEVNIČKE BELEŠKE IZ 1915.

Radovište, 26. maj 1915.

Čovečanstvo preživljuje strahovitu krizu; naša generacija je svedok najkрупnijih događaja, kakvi se samo mogu zamisliti. Već sam fakt svetskog rata u onom užasu kako su ga mogle zamisliti samo najbujnije fantazije, neshvatljivo opšte klanje najboljih članova svih najboljih naroda, već sam fakt svetskog požara i džinovske klanice dovodi do ludila. Danas, kada je tehnika dostigla svoj vrhunac, kada se savršena mašina kreće na još savršeniju; kada su čitavi narodi postali mehanizovani kao mašine i vrše jednu slepu volju, i kad su gvozdeni i čelični kolosi organizovani kao živa bića i pošli jedan na drugi, dajući strahovitu improvizaciju borbe titana; danas je suđeno nama da živimo, da osetimo bolove čitavog čovečanstva, jauke legionara, pisak neprojenih miliona. I mi živimo! Još živimo! Kao nekim čudom mi uspevamo da zaboravimo užase koji se odigravaju na svima stranama našeg kontinenta, uvijemo u maglu zaborava ono što danas postoji i – nasmejemo se, i kažemo reč koja nije ni granata 42 cm, ni torped, ni mina, ni sumaren, ni šrapnel, reč koja ne govori o korpusima pretrpanim zemljom, i zarivenim u blato, niti pak o hiljadama ogluvelih od paklenog urlika ratnih čudovišta; mi izražavamo misli koje nemaju za predmet ni nove političke kombinacije, ni strategiske bravure, ni gestove opkoljavanja i zalaženja za leđa, koje se ne bave mogućim posledicama, recimo, pada Pšemisla... Mi živimo i nismo u ratu; govorimo i ne govorimo o ratu; mi mislimo i nije nam predmet rat! O, ima li nekog ko živi a nije u ratu, govori a ne kaže rat, misli i sanja a ne naslućuje ratnu vrevu i talasanje bezbojnih kolona, koje idu nekud da se opet vrate, i vraćaju se, beže, ili se povlače, da prikupe energiju, i svest, i sredstva da se opet krenu ugaženim putevima... O ima takvih ljudi! O, svi su ljudi takvi!

Na sreću ili nesreću njihovu, ljudi imaju tu čarobnu moć da *zaborave*: oni zaborave sve. I onda kad buncaju u tifoznoj groznici, ili grcaju u smrtnom ropcu, ili izdišu u tuđini, i onda sine rumen zrak lepe i vesele nade, fantazija na svojim lakim krilima prenese u daleke predele onoga što se očekuje i što se voli. Ali večita i strašna prisutnost svega onoga što davi naša čula i našu svest, strahovita stvarnost, odnosi sve iluzije, briše sve snove, uklanja i gasi svaki svetao zrak, i ostaje samo krvava pomrčina i mračna krv onih što su pali i onih što će pasti! Ja ne znam hoće li ome doći kraj! Ovo što se dešava prelazi svaku granicu, nadmaša plamenu maštu jednoga Jovana koji je spremao knjigu sedam pečata za čovečanstvo bez vere, i raskošnu fantaziju jednoga Dantea koji je podigao veličanstvenu i strašnu arhitekturu jednoga Pakla. Oni nisu sve rekli, oni su rekli malo, jer nisu živeli u naše vreme, jer ne žive danas...

Sad kad se malo po malo uklanja ispred naših očiju slika vlastite propasti i rođene bede, kad počinje uspevati da zaboravljamo sveže grobove i gledamo da stvarima i slikama popunimo mesta onih koje izgubismo, kad, ne priznajući to sebi, bacamo laku koprenu preko onog što se ne može popraviti, i počinjemo dopuštati sebi raskoš unutrašnjeg života i lične borbe, – sada smo treseni groznicom ravne huke kakve nije bilo, sada nam propadaju uši od topova čiju grmljavinu ne čujemo, i slepe nam oči od vatre ratnog pakla koji ne vidimo... Naš narod je u sve gorem položaju, naša zemlja je valjda sad u najvećoj krizi. Strašna je to stvar, kad je za nekoga tuđa propast dvojnopo opasnija nego svoja vlastita, kad je za Srbiju gubitak Valjeva manje opasan od predaje Pšemisla, tamo na severu... I mi nismo manje brižni danas u maju, nego što smo bili u novembru.

Šta će biti!? Ako i zaboravimo sve užase koje rat kao takav donosi, kako da se pomirimo s tim šta će on doneti nama! Šta će biti?!

Slaba uteha! Jedna za drugom nižu se utehe, promiču slamke za koje se hvatamo mi, stostruki davljenici, tule se svetiljke koje su za nas spasonosni vesnici utočišta i mira, nestaju boje koje nagoveštavaju mir i spokojstvo! Jedna zemlja za drugom gazi u strašni rat, i mi se radujemo što staju još dva miliona u redove onih koji će mreti i kličemo što nisu manje, i veseli smo što će biti još... Postali smo zveri sa zakrvavelim očima i razjapljenim čeljustima, i svirepi smeh, onaj „crveni smeh“, meša se u našoj paklenoj fizionomiji sa životinjskom mimikom nesitih i nezasiitljivih! Jest, mi se radujemo što će biti još krvi! – Šta čeka taj! Šta okleva onaj! Što ne istrže mač? Što ne savije vrat, što ne otvori grudi i ne pokaže srce, što ne stavi na nišan mozak u glavi?!... Šta čeka taj!

Jeste li zgazili kadkad muvu, jeste li pritisli kadgod bubicu? Jeste li videli šta je život? Jeste li osetili šta je smrt?

Vi se više ne sećate ni muve ni bubice, kao što ste zaboravili hiljade onih mušica koje su se udavile u plamenu vaše sveće, kao što zaboravljate sve što je prošlo. – Zaboravljaćemo dok živimo, i dok nas ne zaborave!...

I mi smo gotovi da u svemu vidimo kotvu spasenja, da se oslonimo na svaku i najmanju potporu, da, u svome jadu i u strahu za sebe, zaboravimo sve.

15. juni

Ovo su dani kada je fizička nemogućnost osećati se dobro i zagrevati se jasnim i utešnim perspektivama. Danas čovek ne može ni da osuđuje sebe za svoj nerad! Dokle smo došli! – Sasvim razumljivo! Ništavno je sve što mi možemo uraditi. To se vidi iz svega što danas biva. Danas, kad se rešava sudbina sveta, kad je čovečanstvo dovedeno u rešavajuću fazu, kad

princip: što više smrti i pakla! znači smisao celokupnog stvaranja, danas niko od nas ne može ni pomišljati da je korisno i dobro ono što on radi!

Strašno je razočaranje u koje moramo pasti, danas. To više nije neosnovan strah, to nije zebnja za svoju budućnost koja ipak nalazi puno izlaza i mogućnih srećnih obrta. Ne može se današnje stanje nazvati nesrećnom epizodom koja ipak vodi srećnom kraju. Ne može biti reči o nepokolebljivoj nadi i veri. Danas je strašnije nego ikad! Sredina juna obeležava se mrtvom tačkom u našoj nacionalnoj i rasnoj istoriji! To su dani kad na svima frontovima svetskoga rata vlada jedno kobno zatišje, grobni mir, strahotno ćutanje, dok u Galiciji Nemačka i Austrija gone Ruse preko granice, teraju ih put centra i srca velike Rusije. I to tako bespomoćno, tako tužno, tako bedno! Rusi nemaju municije! To je ključ njihovih neuspeha. Siroti ruski mužici moraju golim rukama da zadržavaju usijane projektele 42! Oni sad preživljuju našu novembarsku istoriju. I oni su ispustili svoje Valjevo: Lavov je prešao u nemačke ruke. Hoće li i oni imati svoj Rudnik? Hoće li oni naći svoj 20 novembar? Ko bi to znao. Rusi nemaju municije!

Danas ceo svet napregnuto gleda i sluša, i čeka telegrame s galiciskog vojišta. A srpski narod s mukom progovara: Rusi odstupaju. Šta će biti?! Danas vladin organ upućuje molbu svevišnjem da on spase veliku pravoslavnu Rusiju!...

Šta će biti od nas?!...

Bugari odbijaju sve laskave ponude Četvornog Sporazuma, Rumuni neće ni da čuju. Dakle, svakog časa možemo čekati da nas napadnu susedi!

Zar je onda neobjašnjiva čama u koju smo pali, bezizlaznost duševnog života koja nas pritiskuje, oskudica svakog spokojstva i mira?!...

18. juni

„Nemci i Austrijanci su uspeli sa svojom ofanzivom prema Rusima. Odmah zatim oni stupaju u pregovore s Rumunijom. U ovom trenutku ti se pregovori vode u veliko. Ovih dana odlučuje se sudbina Rumunije.

Bojati se da njena odluka ne padne u korist Dvojnoga Saveza: bojati se u najvećoj meri!

Bojati se, bojati se u najvećoj meri da Rumunija ne baci svoj mač u tas Dvojnoga Saveza. To bi najviše pogodilo Srbiju. Opasnost, koja je i ovako za nju velika, udesetostručila bi se. A šta tek da se kaže ako bi odluka Rumunije povukla za sobom i odluku Bugarske? pa Grčke? A to ne bi bilo nemogućno...

„Križa je u ovom trenutku velika; za Srbiju najveća; i čoveka obuzimaju teške i sumorne misli...“

„Križa“, *Radničke novine*

D. Popović 16. juna 1915.

27. juli

Znam da je sramota danas gledati svoje prijatnosti, danas kada se cela zemlja, ceo svet, nalazi pred rešenjem najkrupnijeg pitanja u istoriji: ko će biti gospodar planete!? Nije li dosta kad se zna da su Rusi u svom odstupanju otišli toliko nazad, toliko se uvukli u svoju zemlju, da Varšava, čiji front zalazi duboko u nemačke kolone, ima da padne, ako već nije pala. Ja ne verujem da je stanje toliko ozbiljno, ali ako opasnost nije toliko velika za Rusiju, ako ropstvo ne pretilo celom svetu, ipak za nas i našu zemlju nikako, nikako nije dobro. Tako je malo potrebno pa da nas više ne bude! Treba samo da se spoji Austrija sa Bugarskom i sa Turskom. A mi smo toliko slabi. Svaki dan nas ujede po kakvom strašnom vešču, često takvom koju smo čekali, i svaki dan nam donosi po koju nadu, po koju reč koja kaže da još može biti čuda...

Stavljeni u položaj da nikom ne trebamo i da ne možemo pomoći, mi ne krnjimo svoja lična zadovoljavanja i vodimo spokojan život. Ja sam prestao da mislim o sebi i dobro mi je. Čim to počnem ja nisam ni za šta. Najbolje je da to ne činim.

Sad se družim sa Amerikancem sreskim lekarom Dr. Frank Jettsom, upoznajem jednog Engleza, učim jezik. Sad engleski ispunjava skoro ceo moj dan. Ne mislim o budućnosti i dobro mi je.

On je vrlo neobičan čovek. Ničeg izlišnog kod njega. Sve je na svom mestu. Uz jednu marljivost i vrednoću i ljubav za posao dolazi detinjska dobrota, dobrodušnost koja bi se mešala sa naivnošću, da to nije Amerikanac. Svakog dana probavam s njim po nekoliko sati. I uvek je isti, uvek podjednako visoko, uvek diskretan, čutljiv, uvek priseban, uvek dobar.

On je zadovoljan Srbijom, dopada mu se Radovište. I ništa ga ne iznenađuje, ništa ga ne buni u ovoj zemlji gde je sve drukčije. Za Srbe je, veli, čuo da su dobri vojnici, ali da imaju rđave političare. Nada se da će sve biti dobro dok se proseku putevi i podignu železnice... On voli da upozna ovaj svet ovde, trudi se mnogo da nauči srpski jezik, ume da razume naše prilike i da im se prilagodi. Čudno je to koliko njega ništa ne iznenađuje. U opšte, on se nikad ne uzbuđuje, nikad ne izlazi iz sebe, i uvek čuva onu diskretnost koja ga diže vrlo visoko i čini živim interes za njega.

Iznenađuje retka predanost poslu. Sve radi s podjednakom voljom, i uvek je gotov da čini usluge. To nije kavaljerstvo koje bi objavio jedan Francuz, već ispoljena duševna potreba jednog čutljivog Engleza.

3 avgusta, jutro.

Dopuštao sam sebi da se staram o svom miru i o svojim ugodnostima, danas, kada se, u najtačnijem smislu reči, odlučuje naša nacionalna sudbina, ako se i ne bi verovalo da se radi o tome ko će vladati svetom.

Ali danas je i to slučaj. Dovoljno je da se kaže da je u najvažnijem i naj-sudbonosnijem momentu nadmoćnost bila na strani koja nije naša: težište ovoga džinovskog rata preneseno je na ruski front; svuda je zavlдало zatišje, i sve se okrenulo Galiciji; i tamo, tamo su pobedili Nemci. Rusi su izgubili sve do linije Kovno-Grodno-Brest-Litovsk-Dnjestar. To znači, Varšava i cela linija utvrđenja na njenom frontu svojim padom sklopili su krila nemačkih armija koja su se bila razvila široko na severu i na jugu. Rusi su se zbilja divno opirali. Ako projektili 42 nisu hteli ni da čuju za tojage sa kojima su išli ruski pukovi, ipak je njihova vatra gasnula pred žilavim otporom jednog naroda u oštupanju. Dvadeseti vek sa svojom tehnikom i svojom organizacijom likovao je još jednom nad živom krvlju varvarskih armija.

U našoj blizini odigrale se takođe velike i krupne stvari: Čeka se odgovor balkanskih vlada na korak Četvornog Sporazuma o njihovom stupanju u akciju. Bugarska je plaćena našim telom: ako su tačni glasovi, mi joj ustupamo više od 16.000 kilometara zemljišta u Makedoniji, s tim da nas odavde izgoni još odmah i da posedne sve do Vardara. Današnji dan je sudbonosan: ta odluka, koja je već pala, ima danas da se saopšti Narodnoj Skupštini kroz mesec dana mi možda već nećemo biti ovde. Kuda ćemo?...

Teška je pomisao na lišavanje od svega što smo ovde imali, strašno je uverenje da se mora kidati od svoga tela da bi se dalo drugome. I ono što teorija i nužnost još mogu da spasu, osećanja primaju kao tešku ranu, a telo oseća kao živi bol.

Oh! Radovište!

Gledao sam tvoje maženje u jednoj plodnoj dolini koja se sužava u čarobnu klisuru, pošto se širila u more od žita i iscvalih polja, i šareni pejzaž tvoj, u zelenilu tvoga drveća i u belilu tvojih „деревчних домикахъ“, kako je rekao jedan moj poznanik u svom pismu prijateljima. Utao sam svoj pogled u plavu Belasicu koja je sad čarobna i daleka, dalja no ikad, i koja se, u svetlosti crvenog sunca na zahodu, približuje i primamljivim pogledima svojih ljubičastih jaruga i svojih rumenih visova mami i vuče srce i dušu tamo gde srpska noga ne sme da kroči.

Mi ćemo otići odavde sa bolom u duši. To će biti redak prizor. Najrazličnija osećanja, koje ima cela naša kolonija, stopiće se u jedno neizmerno žaljenje za divnim Radovištem!

Oh! ove godine mi je suđeno da gubim sve ono što se više nikad ne može dobiti!

13. avgust

Užasni su ovi dani. Svršen je fakt da će naša zemlja biti okrnjena i osakaćena u svom najlepšem delu. Prinuđeni od ratujućih sila, koje su

nam saveznici, mi kidamo od svoga tela. Dajemo Bugarskoj divnu Makedoniju koja za nas toliko znači. Skupština se već složila sa vladom koja je rešila da učini sve ustupke koje zatraže Bugari za svoju borbu pod Jerigradom. Mi ćemo za to dobiti srpske zemlje na zapadu, gde ćemo biti novi i tuđi, i koje su takođe osakaćene od Italije, mnogo, vrlo mnogo.

Šta će biti!

Baćeno je sve što se ljubilo! Ostavićemo ovde grobove naših dobrih vojnika, pitomih seljaka, divnih ljudi.

Makedonija! – Pa bar da smo lepo postupali ovde i da ostavljamo lepu uspomenu! Ne! Ovde je od uvek sve bilo krvavo. Ovim ljudima će da sine kad mi budemo otišli. Nas će opet morati da primi siromašna Srbija, a oni će osećati slobodu! Oh! Kad bi bar posle osetili slobodu! Ali, to neće biti. Ovaj narod je osuđen na večitu patnju. Posle energičnih i surovih Srba doći će glupi i divlji Bugari. I oni će ih goniti, kao i mi što smo!

O, narodi! Gde vam je pamet!?!...

A tamo, na severu, Nemci prodiru u Rusiju; krvava žetva je obilatija no ikad. Više je ovog leta palo na zemlju sočnih tela nego zlatnih klasova! Ljudi se kolju i ubijaju! Pomeraju granice! Idu nekud da se opet vrate.

O, ljudi! Šta to činite!

Zašto je potrebno da plemeniti i dobrodušni Rus padne od kulturnog i razvijenog Nemca? Zašto ne žive zajedno?

Kome je ovo potrebno?

Ali najviše plaćamo mi, najmanji, a najviše mala Srbija. Od nje se traži da dâ sve!

Šta li će biti!?

27. avgust.

Ozbiljne stvari sve više prilaze nama i počinju da nas stežu svojim obručem. Ako i strahujemo za sudbinu svoje zemlje koja je ugrožena rđavim stanjem kod Rusa, sada smo u bliskoj opasnosti od naših suseda. Izazivanja nikako ne prestaju. Naši skupljaju vojsku; Bugari prete oružanom akcijom, i tajno mobilišu. Čuli smo da je već bilo sukoba kod Knjaževca; vidimo kako iznad naših glava, na brdu, vojnici kopaju rovove... Jutros se saznalo da su kod Knjaževca naši zarobili 200 Bugara... Šta to znači? – Rat?!...

Vojnici i ljudi što dolaze iz Srbije pričaju da je u našoj vojsci stanje strahovito. Vojska se rasplinula, umrtvljena neradom i brigom za svojima koje ne vidi čitavu godinu dana. Mase beže u planinu, odmeću se i po planinama vode borbu sa trupama koje ih gone. Dosadilo se! Ne može se više!

– Hoćemo li da bežimo?

- A ako nas odseku?
- More, ne smeju Bugari!

Od svega se načini povod za šalu i smeh, i tako se provodi dan za danom. Novosti uznemire ili zaraduju; dođu druge, potru pređašnje i već prave mesto novima koje će progutati sve ranije! Živi se!...

3. septembar.

Našoj zemlji treba pomoći, pomoći temeljne i stalne. Stvari u njoj nikako ne idu kako treba. Valja poći od prilika i raditi samo ono što obećava da zadovolji njene potrebe. Usavršiti ljude – to je pre svega; razviti u njima smisao za višu i bolju etiku, uliti im ljubav, oživeti u njima volju, raspaliti im energiju. Aktivizam sa najbližim ciljevima. Borba za ličnosti i protiv ličnosti jedino ima smisla kod nas. U Srbiji još nema sistema protiv se kojih valja boriti organizacijom i teorijama; ali ima ljudi koje valja suzbijati i potiskivati.

Kad se tako gleda na stvari, i kad se pođe od strahovitog stanja u kom se naša zemlja bez nužde nalazila, i kad se lako dadu sagledati mogućnosti popravke, – onda se ima rašta živeti.

Pređa mnogom su večeras zablistali novi horizonti. Valja se dići iznad sitnica ličnog života, i svoj lični život spojiti i podudariti sa sublimnim interesima naroda koji su očigledni sa svoje prostote i nužnosti.

Danas sam čuo strašne stvari o našim ljudima. I neka ovaj dan znači prelom u mom životu, preokret ka težnji *ličnoj kulturi*, individualnom razvijanju za opšte dobro, koje nije šimera i prazna reč, već očigledna stvarnost, opipljiva i živa.

Neka ove reči budu ispovest i molitva. Neka teorija ne bude izgovor za nerad. Neka *uviđanje potrebe* bude početak i uvod u *aktivizam!*

Kad se jednom našao smisao života, – neka se živi!

14. septembar

Događaji se razvijaju vratolomnom brzinom. I to više nisu nagađanja već istinske stvari koje mi gledamo kao najneposredniji svedoci. Bugarska je mobilisala; Grčka je mobilisala! To više nije novinarska kampanja, nisu ni „energični diplomatski koraci“, to nisu ni demonstracije graničnog upadanja, to je preludija rata. I više nema sumnje protiv koga će Bugarska ratovati. Grčka je objavila mobilizaciju u odgovoru na takav akt Bugarske. Rumunija je, kažu, takođe mobilizovala, samo još nije objavljeno. Na koga će ona? To još izgleda da je pitanje.

Naši delaju aktivno, u koliko smo mi sposobni da radimo živo dok još nije nož došao u podgrlac. Četiri stotine Makedonaca poslato je na

granicu da kopaju rovove; dovedena je i razmeštena jedna baterija brdske artiljerije; vrši se rekvizicija hrane i stoke; spremljeni su spiskovi talaca.

Stanje u varoši je vrlo nervozno. Skoro sve žene iz starih granica pobege su. Inače fijakeri neprestano odlaze i dolaze i odnose gospođe i decu naših činovnika. Desi se i po koji zanimljiv prizor. Meštani nisu mogli da odole srcu i da ne bace koji kamen za kolima. A drugi opet nalaze da treba da se pokažu Srbima i spremaju se da idu u Srbiju. Oh! Mane Kaleov, najgori čovek u Radovištu, protestant i lopov, ulagivač i varalica, traži od načelnika da ga obavesti nema li opasnosti da se on skloni. Moj prijatelj Milče mora otvorenije. On je spremio svoje podrumče da se skloni kad počnu neprijateljstva. Ne prima moj savet da ide u Skoplje. On veruje da će, kad počne borba, Bugari za dva dana biti ovde. Meštani vrlo mnogo strahu od naših. „A, dok dođu Bugari, muke će biti! Samo glave da iznesemo!“ Naši su nekako odveć spokojni, čak veseli. Inače, raspoloženja su određena. Meštani lažu a naši se smeju, a verovatno se i Radovištanci smeju, ako stižu... Žene se skupljaju, tumače situaciju, strahuju od Srba, mole boga da „Što dava, nek dava poskoro.“

19. septembar

Situacija se razvija, polako ali povoljno, – tako nas uveravaju sa zvanične strane. Iz pisama vidim da naši oficiri vrlo spokojno gledaju na razvoj događaja. Velika se nada polaže na velike naše saveznike koji su obećali vojnu pomoć, u slučaju napada na Srbiju. Naši koncentrišu vojsku, najviše na staroj srpsko-bugarskoj granici i na tromeđi Srbije, Austrije i Rumunije. U Bugarskoj su se, izgleda, malo rashladili, i ne zna se da li će mobilizacija biti i ovoga puta prethodnik rata. Ali je zaista vrlo interesantno kako će se izići i iz ove „oružane neutralnosti“ koja je ipak priprema za rat u velikom stilu. Šta će biti? Engleska i Francuska su za odlučne mere kažnjavanja. Rusi oklevaju. Puno je zanimljivo da naši žudno guraju u rat, i žele ga.

Da li će se i ovoga puta proliti bratska krv? Zaista je vrlo žalosna sudba nas Balkanaca: najžešće se koljemo između sebe. Užasno je to da se ova kasapnica dovede do kulminacije baš na Balkanu. A to će, izgleda, biti. Vrlo je verovatno da će Balkan biti poprište strahovitih bitaka, kad se veliki kurjaci sretnu u našim šumama...

21. septembar

– Sutra, ako se ništa ne desi,...

I tako skoro svakog dana. Ne znamo kako ćemo osvanuti, ne znamo šta nas čeka. Ali, sutra, sutra treba da dobijemo definitivne vesti. Prekjuče

ili juče učinjen je, od Četvornog Sporazuma, korak u Sofiji, da se Bugarska konačno opredeli.

Šta će biti? Šta je bilo? Jer s tim je već svršeno, samo mi ne znamo ništa. Ako opet nije odloženo, onda je za nas nepovoljno.

Užasno je i pomisliti da Balkan opet bude klanica. Mi nećemo umeti da vodimo rovovsku borbu, mi ne znamo za strategiju i za taktičke gestove: mi ćemo se istrebljivati. Balkanom će opet poteći sveža krv njegovih sinova. I strahotnom kobi položaja ili zle sudbe mi to radimo protiv svoje volje, za tuđ račun, i na svoju štetu. Ali drukčije se ne može. Mi ćemo opet, u poslednjem času, biti spašeni konačne propasti, bićemo, možda, opet vaskrsnuti, ali onda kad nam izlapi sva krv i kada budemo grcali u bednoj agoniji...

Naši prijatelji, saveznici! Imali su za nas lepih reči. A sad, kad treba da i njihovi vojnici biju noge po gudurama nesrećne Makedonije, i kad i oni valja da se gušaju sa komitadžijama i buntašima, onda nas puštaju da se iskoljemo, da nas možda u poslednjem času spasavaju i da težinom našeg položaja mere veličinu svoje pomoći i našeg duga.

Tragedija je to biti mali! Sve se zaboravi kad se ima posla s malim narodima od kojih se ne zavisi. Edvard Grej mogao je da kaže: interesi Engleske na Balkanu ravni su nuli. Dabome: interesi. Za njih se i vodi ova borba. Veliki idol interesa hrani svaki san i krepri svaki pokret baš onih koji proklamuju nekakvo pravo i tobožnji svetski moral. Princip interesa, koji su istakli Nemci dovoljno smelo i otvoreno, podržavaju u stvari svi, i sve deklamacije i razmetanja naših velikih protektora nisu uspela da ga svrgnu. Interesi, to je večiti ideal.

Ali čak ni onda kad *njihov* rođeni interes govori da Srbija treba da ostane čitava, baš zbog njih, i onda nemaju rešenosti da je izbave uzaludnog prolivanja krvi koja je toliko natapala ovu jednu zemlju. Da, mi ćemo se klati, biće nas sve manje, i izgled naše veličine izgubiće se u dalekoj magli od pare koja se puši od prolivene krvi naših sinova...

Mi smo tako mali! O našu malenost razbija se svaka želja plemenitih ljudi da nam se pomogne. Plemenitost! Kao da može danas biti reči o tome. Ta to je raskoš salona i pozorišta, to je ukras kabineta i literature, a život nema tih jer naš narod ravno oseća težinu ovoga položaja.

I sve nam utoliko teže pada što nas strahotni prizori neprestano tržu iz sna u koji se zanesemo posle nadčovečanskih napora, kad zaboravimo prošlost koja je strašna, i prenosimo se u budućnost koja je teška ali obećava život. Taman uspemo da popravimo humke na grobovima, oh! tako mnogobrojnim, dok nam zaigra u očima užasna vizija novog groblja, u kom ćemo biti i mi, sa strašnom svešću da saranjujemo i čitavu jednu istoriju... To je tragedija krvi, tragedija koja se donosi na svet.

I, strašan kao što je, čovek pored svega toga stigne da oseti sebe, da misli o svom ličnom bolu, ima kad da analizuje svoja osećanja i da traži melema svojim jadima. I zaboravi za momenat opštu nesreću i seti se svoje, i kad veže svoj lični bol za patnju cele jedne nacije, i seti se mizerije koja se širi vasionom, onda stegne nešto svirepo, i zamrači se pogled, i zagorča u ustima, i zadavi se u grlu, i oseća se kako u ličnu dušu ulazi i navire pakao koji odiše zemlja...

25. septembra 1915.

Mi smo pred ratom. Možda smo već u ratu sa Bugarskom. Naš poslanik u Sofiji napustio je prestonicu, kao i pretstavnici Četvornog Sporazuma. Sad ima da dođe objava rata ili da počnu neprijateljstva i pre objave.

Jutros se čulo da cela vojska odavde ide na granicu, i da se obrazuje vojna stanica. Mi smo svi još ovde. U varoši se ne oseća još ništa. Ali svakog časa može biti iznenađenja.

Sinoć je iznad Injeva bila proba naših žandarma sa seljacima koji su pobešli u Bugarsku pa se vratili da se obaveštavaju i da se snabdu potrebama. Naši su natrapali na njih, otvorila se borba i od njih je poginulo dva i dvojica su živi uhvaćeni, a jedan naš žandarm je teško ranjen. Videli smo ubijene i uhvaćene. To su obični injevski seljaci naoružani puškama.

Šta će sad biti? Otišlo se tako daleko da je nemogućno natrag. Sad ima da otpočne borba koja će nama doneti svašta, a koja će biti početak u groznu kasapnicu koja će se otvoriti na balkanskom poluostrvu uz učešće možda i velikih evropskih naroda. Balkan će biti poprište najkrvavijeg rata..

DNEVNIČKE BELEŠKE IZ 1916.

Topsin, 2. januar 1916.

Jutros sam stigao iz Soluna. Video sam Solun i more, ali nisam osetio ništa. Pre svega, sama varoš inače nije ništa, i valjda je najinteresantnija u ovom vremenu, kad se mešaju četiri mobilisane vojske po njegovim novim pa ipak tako nemodernim ulicama; solunsko more nije lepo: ono se gubi vrlo brzo, jer ga već u blizini uvija i krije magla, i sve što se vidi to su lađe i čamci u pristaništu i ona prljava i zelena voda koja se giba i preliva, ali vrlo bedno. U onoj gomili koja se kreće po ulicama svih velikih varoši u svako doba, gomili skoro uvek praznično odevenoj, vrlo jasno se raspoznaju engleski, francuski, grčki i srpski vojnici. Svi idu u redu i raspušteni: prolaze čete Engleza, golih nogu, svežih, crvenih lica, čisti i izbrijani, stegnutih vilica i čutljivi; prolaze Grci uređeni, paradno, crni i žuti, mračni i mršavi, ali ne žilavi kao Srbi ni energični kao Englezi, propali i degenerisani, vojnici kao i oficiri; jedne večeri sam video Francuze

u maršu, kad su se iskrkali; bilo je krvi u njihovim obrazima i znojna su bila njihova lica; koračali su pogureni, svojim brzim korakom, i dizali su svoje simpatične glave da vide *Salonique*; istog jutra kad sam stigao, prošli su ulicom mladi Srbi u vojničkim uniformama, lepi i sveži, ali neveseli i umorni: to je odelenje đачke čete od 1896 godine koja logoruje ispred Soluna koje ide pred komisiju koja odobrava ili ne odobrava odlazak u Francusku. Viđaju se od jutra do noći patrole od Engleza i Grka, koji idu zajedno, i od Francuza i Srba, koji su opet zajedno. I još se kreće masa vojnika sva četiri naroda. A kafane su uvek pune Engleza i Grka. I to je sve interesantno prvog dana, dok se ne vidi sve, ali posle postane obično i ne opaža se. To je isto i sa mnogobrojnim trgovcima i prodavcima i sa njihovim predmetima koji su skoro uvek za jelo. U Solunu se najviše prodaje ono što se jede, a jede se mnogo, i uvek. I to sve interesuje dan, dva, ali bi postalo dosadno već trećeg dana. A to je sve što ima Solun. A to nije mnogo. Solun nema onih pravih lepota, koje su trajne, i večite; nikad se niko nije starao da stvara dela od umetničke vrednosti, jer se u toj varoši nikad i ne misli na umetnost. U Solunu se trguje, uvek se žuri i trči, i prolazi se. Solun je naseljen skoro samim strancima, koji ne ostavljaju traga od sebe. U Solunu se ne seća prošlosti i ne misli se na budućnost. Jevreji su ljudi od akcije, kratke, brze i energične; oni ne preduzimaju velike radove, nemaju nikad krupne planove; misao i zadovoljstvo nije njihov posao, – a Solun je jevrejska varoš. U Solunu se ne pišu i ne izdaju knjige, u Solunu nema muzeja ni pozorišta, i mučno da ko zna njegovu istoriju, on i nema istorije. Ali zato u Solunu izlazi mnogo listova, novina, na svima jezicima, i ima nekoliko bioskopa, i mnogo lokala gde se zabavlja, brzo i jevtino. I zato se u Solunu ne stanuje, ne studira i ne živi, kroz Solun se prolazi; provode se dve noći bluda i razvrata, svršavaju se brzi poslovi trgovine i obaveštenja, i ide se dalje, napred ili natrag. Tako sam ja i radio: došao sam da svršim kratak posao, da primim svoju učiteljsku platu za decembar, da vidim varoš i svoje zemljake i drugove, i da se obavestim o uslovima pod kojima izbegli Srbi idu u Francusku. Vratio sam se posle dva dana.

Francuska se pokazuje neprestano kao pravi prijatelj nesrećnih naroda. Pošto je primila Belgijance, ona sad otvara svoja vrata nesrećnim Srbima. Srpske izbeglice ići će na Korziku, a đaci će produžiti gimnaziju u Marselju. Da bi otišli u Francusku i da bi naučili jezik mnogi studenti i učitelji, moji drugovi, zapisuju se kao đaci sedmog i osmog razreda. Žarko i Misirlić su među njima. Ja pretpostavljam da ostanem na svom mestu. Uostalom valjalo bi proći kroz dve komisije. A ja nisam siguran da bih bio oslobođen, naročito sad kad mi drugovi kažu da izgledam vrlo dobro. Uskoro će se oko Soluna odigravati krupni događaji i interesantno će biti gledati ih iz bliza.

Nemci su počeli akciju. 31 decembra su leteli nad Solunom nemački aeroplani, bacili su nekoliko bombi i otišli su uzalud gonjeni od francuskih aeroplana i gađani sa engleskih lađa. To je sve bilo pre podne. Istog dana predveče uhapšeni su od francuskih i engleskih vojnika konsuli nemački, austrijski, bugarski i turski sa svim osobljem konsulata. To je energičan korak generala Saraja koji je izazvao opšte interesovanje. Inače se u Solunu i oko Soluna radi vrlo mnogo i vrlo živo, i priprema i odbrana Soluna od Nemaca koji ne kriju da će ga uskoro napasti. U Solunu se svakog dana iskrcavaju nove engleske i francuske trupe koje dolaze sa Dardanelama koji su sasvim napušteni. Oko Soluna se kopaju moderni rovovi i prave se novi drumovi. Veliki broj radnika svih narodnosti angažovan je na tim radovima. Svakog dana vozovi odvlače materijal za rovove kakvi se kod nas nikad nisu pravili. Francuski listovi uveravaju da je Solun neosvojiv, a francuski generali izjavljuju da saveznici ne misle da napuštaju Balkan. Šta misle Nemci videće se. U svakom slučaju oni će napasti vrlo brzo; borba će biti vrlo energična, i ja verujem da će se ići odavde...

Video sam Engleze. Video sam ih mnoge. Čudno je da su svi njihovi vojnici vrlo mladi. I kad pomislim da su to sve dobrovoljci, ja se divim tom narodu koji Francuzi ne mogu da trpe. Oni su ipak divni. Svi su zdravi i sveži, pokreti su im energični i laki, sve je kod njih zgodno i spretno, praktično i lepo. Njihova uniforma je tako zgodna i lepa. I kako su divni oni na svojim krupnim konjima. Francuzi su lepi i otmeni, ali oni su uvek kavaljeri i junaci salona i balova, dok su Englezi utegnuti i čvrsti, kao uvek spremni da polete napred u život ili u borbu. I govore malo. To je njihova osobina koja mi najviše imponuje. Moji prijatelji kažu da su oni praktični i sebični, i mrze ih. Ja sam sreo u životu jednog Engleza. Ali on je prenosio na rukama naše bolesnike koji su ostajali po putu, i patio je zajedno s njima od Radovišta do Bitolja, i sad je, opet s njima, u Albaniji. On nije ni malo sebičan, i ne govori nikad o vrlinama. Njemu sam se uvek divio i verujem da bih i među njegovim zemljacima našao sebi prijatelje. Bojović koga sam našao u Solunu, žali se da među ćutljivim Englezima neće nikad naučiti engleski. Ali on im se divi što govore samo kad treba, i što se ne rasipaju kao naši i kao Francuzi većitim diskusijama o ratu i o stvarima koje ne znaju. Ja sam izgubio nešto od svoga oduševljenja za Engleze kad vidim da apsolutno svi Francuzi govore rđavo o njima, da im ne priznaju hrabrost, da im odriču duševnost i ljubav. Još nisam sreo Francuza koji bi dobro mislio i govorio o engleskim saveznicima. A vrlo bi me interesovalo njihovo mišljenje o lakim, ali simpatičnim i duševnim Francuzima.

Grci mi se ni malo nisu dopali. Sve se više utvrđujem u verovanju da se po vojnicima jedne zemlje može suditi o celom njenom narodu. Istina je da su Grci više civilizovani nego mi; to se vidi i na vojnicima i na oficirima. Izgleda da su Grci iz Grčke različni od ovih iz Makedonije i u Solunu,

i da ima neke dobrote i blagosti u njihovim dušama. Oni imaju razvijeni-je potrebe od naših ljudi, i više uglađenosti. Moglo bi se reći da su nešto diskretniji, ali i manje iskreni i srdačni nego naš seljak. To su instinktivno osetili francuski i srpski vojnici koji uvek kažu što misle i što osećaju, i koji vole i mrze svim srcem. Grci su mračni i namršteni, kao Bugari. Ali na licu Bugarina, koje nabira obrve i mršti čelo, ogleda se snaga; Srbin je sav snažan i simpatičan, i u telu, i u pokretima, i u licu koje je vedro kao francusko i energično kao u Engleza. A Grci nemaju snage, nemaju, nemaju. Njihovi vojnici su sitni, i žuti, i crni, degenerisani. Solunske kafane su pune vojnika, danju kao i noću, restorani kao i hoteli. – To su moji prvi utisci. Valjalo bi ih proveriti obimnijim izučavanjem toga naroda koji ima slavnu prošlost u daljini, ali o čijoj budućnosti niko ne govori, pa ni oni sami...

23. januar

Francuzi se nikako ne trpe sa Englezima. Oni ih čak mrze. Baš ovih dana se govori u novinama o novom zakonu koji uvodi opštu vojnu obavez-u u Engleskoj. I danas mi diskutujemo o tome. Svi su Francuzi složni u tome da Englezi neće da se žrtvuju i da svuda guraju Francuze. Svi tvrde da oni još ništa nisu učinili, ni na Zapadnom frontu, ni na Balkanu. Čak Pišno tvrdi da oni idu u rat za dobrih četiri franka dnevno i za sve što dobijaju. Ja to ne dopuštam ali priznajem mnogo od onoga što tvrdi G. Kavelije i ostali – Englezi se vrlo ružno ponašaju sa Francuzima. Ovde, na Balkanu, francuske oficire pozdravljaju Grci, pozdravljaju ih Srbi, ali se još nije videlo da ih pozdrave engleski vojnici. Kaže se da su oni dobro organizovani. Lepo, ali sve kafane u Solunu su prepune Engleza, i burdelji i problematične kuće. Tako isto u Francuskoj. Krajevi gde su Englezi više su stradali u moralnom pogledu nego oni koje su poseli Nemci. Jer su Englezi bogati i galantni. Čuda su činili po Francuskoj, ali sa ženama. Engleskom vojniku su mnogo obećali kad je pošao, i on traži sve, jer služi za novac. Ako hrana ne dođe u podne, engleski vojnik neće da radi, jer nije primio sledovanje. Mi ne primamo po nekoliko dana, ali zato naši vojnici ne prestaju da rade.

Ja im ističem da ni jedan narod nije u stanju da učini ono što su pokazali Englezi. Mobilizujući tri miliona dobrovoljaca, oni uče svet svojim patriotizmom i požrtvovanjem. Francuzi uvek tvrde da oni sve to čine samo za sebe; da su veliki egoisti, i da nikad ništa ne bi učinili za drugoga, ako njihov interes nije u pitanju. Njihova istorija to pokazuje. Sve za sebe, nikad ništa za drugog. I valja spomenuti njihovu svirepu kolonizatorsku akciju. Oni imaju energije da pritiskuju i da cede, za svoj sebični račun. To su dobro osetili Egipat i Indija. To nije bilo dosta. Oni su doveli

u Evropu Crnce, bacili su ih u prve redove, i u početku kampanje sve francuske bolnice bile su pune kolonijalaca, engleskih vojnika. A francuski vojnici su četiri puta osvajali?

To mesto se nalazi na jednoj ravni koji je na jednom uzvišenju. Do varoši se dolazi vrstom stepenica. One su čišćene mitraljezima. I Francuzi su se četiri puta peli uz te užasne stepenice i silazili niz njih. Dirit oduševljeno priča tu epizodu i tvrdi da su samo Francuzi sposobni za tako što.

G. Kavelije kaže da neće da govori o francuskim oficirima, ali konstatuje da su engleski oficiri pravili čuda sa bolničarkama i uopšte po Francuskoj i ovde u Solunu. Za njih se kaže da su dobro organizovani, ali valja istaći da je to tek sada, i da to postižu strahovito strogim sredstvima. Kod njih se vuče vojnik koji se opije, a poznato je da se Englezi opijaju kao svinje. Oni se savlađuju mnogo manje nego Francuzi. Francuzi kažu više nego što čine, a oni čine više i stidnije nego što kažu i nego što pokazuju.

Kad je trebalo pomoći Srbiju Francuzi se nisu premišljali ni jednog momenta. Ako se i zna da je za sudbinu Srbije i Balkana bio vezan interes saveznika, ipak je izvesno da su baš Englezi bili prvi pozvani da dođu, jer je zagrožen Egipat koji je engleski. Oni su došli, ali su ostali u Solunu, dok su Francuzi izvlačili, kao i uvek, i ostavili svu svoje divne drugove po planinama Makedonije. I sada su Francuzi otvorili širom svoja vrata da prime nesrećne Srbe, dok Englezi još ni prstom ne miču da im pomognu. I Englezi su mnogo dalji Srbima i Francuzi su nam mnogo bliži. Uostalom istorija pokazuje da se Englezi i Francuzi nikad nisu slagali.

25. januar

Situacija na Crnoj Reci nije bila povoljna. Srbi su držali Prilep i Babuku, i jedan deo puta za Kavadar. Ali su Bugari iz Fariša i sa Popadije dominirali sredinom toga puta, i Francuzi nikako nisu mogli da se spoje sa Srbima, da im pošalju topove i pojačanja. Veza je bila uhvaćena provizorno, preko žandarma koji su nosili pisma preko planine. I ja sam bio te sreće da primim i prevedem prvo pismo koje je „komandant francuskih snaga koje drže Fariš“ poslao komandantu Mrzenskog odreda kod koga sam ja bio, u Pletvaru. Ja sam imao sreću da prevedem na francuski izveštaj komandanta Babunskog odreda o snagama koje Srbi imaju na tome frontu. Kad sam već prešao strašan put od Rakle do Drenova, koji mi je ostavio najužasniju noć u mom životu, imao sam veliko zadovoljstvo da radim u francuskom generalštabu na spajanju Francuza i Srba. U Kavadaru, u kancelariji komandanta G. Saru, ja sam tumačio objašnjenja koja je davao jedan četnik iz Babunskove čete o načinima kako da se Srbima doture topovi i trupe. Nikako se nije moglo. Uzalud je komandant činio razne predloge; krupni kaplar isečena lica je odbijao. On je davao i razne

prijatne vesti, o zauzeću Tabanovca, o borbama pred Skopljem. Ništa se nije znalo pouzdano, jer smo bili apsolutno odsečeni od svih Srba. Tih dana se čulo da su Srbi povratili Skoplje i da napreduju ka Velesu. Ali to je bila vest iste vrste kao i ona koju su raznosili po Prilepu o napredovanju ka Štipu istog dana kad smo onako žurno pobjegli iz Prilepa... Komandant je pažljivo slušao reči starog komite koje sam ja prevodio, i odlazio je u susednu sobu da ih kaže generalu...

Obukao sam francusku uniformu i zaželeo sam da me moji dragi vide u lepom plavom šinjelu, u kačketu francuskog vojnika i sa grubim vojničkim cipelama.

I koliko još neobičnih situacija u tom istom Kavadaru. – U Intendaturi, okružen drugovima koji mi pevaju francuske pesme, smeju se kad ne razumem njihov pariski *argot*, koji ima za svaku stvar po nekoliko vrlo smešnih reči, u maloj kući bez patosa, ali u novoj atmosferi, apsolutno novoj za mene, ja sam doživljavao čudne momente koje nikad neću zaboraviti, i u kojima sam zaželeo da me moji vide.

Živeo sam sa Francuzima, živeo sam pravim vojničkim životom, i mogu reći da sam poznao nešto od onoga što se zove robovanje i veličina vojničkog poziva. I, kad sam prao svoje rublje, u kanti od gasa ili u platnenoj kofi; kad sam sedeo uveče oko užarenog mangala i diskutovao sa svojim francuskim drugovima; kad sam jeo s nogu, sa činijom u rukama; kad sam koraćao u gomili sa francuskim vojnicima koji su se odnekud našli u Makedoniji; kad sam pešačio čitav dan, spavao u polju pod šatorom, i spremao večeru zajedno sa ostalima; kad sam rekvirirao stoku makedonskim seljacima koji su molili milost od mene jer su verovali da sam moćan, a ja sam patio zajedno s njima; kad sam se davio u blatu po čitave dane, i spavao u vagonu, i sušio se oko vatre, u svima tim momentima, u svakom od tih momenata sećao sam se svojih koji su u tom momentu mislili na mene, ali me nikad nisu tako mogli zamisliti, ni u žalosti, ni u sreći.

Sad sam opet u čudnim prilikama koje moji ne mogu da zamisle, i koje im čak i sam nikad neću moći objasniti. Eto, ko bi verovao da sam ja tumač u jednom apsolutno turskom selu, da trgujem sa Turcima koji ne znaju ni jedne reči srpske, ni bugarske?!... Pa ipak, ja služim dobro svoga oficira i on je zadovoljan. Samo se moji drugovi žale na mene što ih ne snabdevam „avec viande fraische“... Oni ceo svet uveravaju kako ja znam turski i još jednu desetinu jezika. Oficiri sležu ramenima i kažu da bi to moglo da služi za pouku njima koji znaju samo francuski. I ja svakog dana vodim male razgovore sa Turcima na čistom turskom jeziku. Pre mesec dana to nikako ne bih verovao. Sad svakog dana učim po nekoliko novih reči i usavršavam se u jeziku kome sam se toliko čudio kad sam ga slušao iz ustiju svoga oca.

Ovih dana upoznajem okolna sela i ljude; pomažem oficiru da crpe svo selo što se u njima nađe, i da očisti svu šumu u okolini. Pre smo crpli iz Dauče, iz Jajnadžika, iz Sarice, sad donosimo iz Mustafčeta, na pruži za Bitolj. Išao sam i u Kušbali, ali nismo mogli ništa da iznesemo jer su Grci sve popisali. Stanovnici bi vrlo rado dali Francuzima ono što su skrili, ali se boje Grka. U svima hrišćanskim selima ovdašnjim govori se samo makedonski, a u turskim samo turski. Grci su ostavili vrlo rđav utisak i ojadili su ovu inače jadnu zemlju.

Francuski vojnici se čude siromaštini ovdašnjih seljaka, konstatuju da je zemlja dobra, ali da je ne obrađuju, i proklinju baruštine koje će doneti strašne bolesti kad nastane leto. Seljaci kažu da i sami stradaju od tih baruština, ali da oni ne mogu ništa da rade, jer je sva zemlja svojina nekog age, turskog ili grčkog, ili jevrejskog... Oni jedu samo hleb od kukuruznog i ovsenog brašna. Od povrća nemaju apsolutno ništa. Malo luka i kupusa donose iz Jenine-Vardara. I to je sve. Bedan, vrlo bedan život.

Topsin, 11. februar

Posle Odiseje od četiri dana vratio sam se sinoć iz Soluna.

Jednog od mojih mračnih dana kad me pritiskuje nešto što ne razumem i što ne volim, 6 februara, došao je pred veče u naš biro u Mentešeli veseli Truve iz intendature koji je doneo neku novost. On se smejaao kao i uvek, i uspevao je da me nasmeje svojim razgovorom. Pitao sam ga kakvu nam vest donosi. Rekao je da ne zna. Taman smo mu opisivali kako G. Kavelije sam pravi divne omlete svakoga dana, kad on uđe u džamiju.

Stade iza mene, uhvati me nežno za rame:

– Vous nous quitter?

– Ah? Qui me demande? pitao sam ja.

– L'armée serbe, peut être.

Odmah mi pruži akt iz Intendature. Glavni štab iz Soluna traži sve tumače srpske podanike da ih stavi na raspoloženje *à la liaison Serbe*, ustanovi koja posreduje između Francuza i Srba! Zašto, niko nije znao. Ja sam slutio da će nas uzeti u srpsku vojsku. I nije mi bilo neprijatno. Nisam želeo da idem u kadar sa đaćkom četom, sa mlađima od sebe, i sa žandarmima kao starešinama. Naročito sad nije mi se išlo sa Srbima, kad sam već bio u francuskoj vojsci i kad sam poznao jedan lep vojnički život. I žalio sam da prestanem govoriti francuski sad kad već prilično raspolazem njegovim bogatstvima. Bio sam svestan svih gubitaka koje ću osetiti ako napustim Francuze. Ali je bila jedna potajna ali živa radost u dubini. Znam da su Srbi na Krfu i mislio sam da će nas poslati tamo. Želeo sam Krf, pa ma pod kojim uslovima. I nisam imao ni jednu jasnu ideju. Najlepše nade mešale su se sa neprijatnim slutnjama i sa neizbežnom vizijom smrti, bez

značaja, i prerane. Pa ipak ja sam želeo da idem. Upravo verovao sam da je dobro što se tako dešava, i neprestano sam verovao u svoju dobru zvezdu.

Ni od mojih niko ništa nije znao. I G. Kavelije me je dirao da se radujem što ću imati posla sa generalima i što ću *fouttre les gallons officier*. Ja sam se polako spremao. Svoj veš koji sam baš bio opraio sklopio sam dok su moji drugovi pevali:

– Tu t'en vas, tu nous quittes...

Za večerom svi su pili u moje zdravlje, i želeli su dobru sreću Srbiji.

A februara u podne ručali smo svečano pržene kosove. Ja sam im se zahvalio na prijemu koji sam našao kod njih i zažalio sam što ih ostavljam. Pio sam u njihovo zdravlje i u pobedu Francuske i Srbije. Reči G. Kavelije o duši francuskog naroda izazvale su diskusiju koja još nije bila ugasla kad sam ustao da se pozdravim. Oficir je naredio da se upregnu njegova lična kola. I pre dva sata trebalo je da budem u Topsisu.

Toga dana sam ostao u Topsisu, jer su nam rekli da polazimo sutra u 11 sati. Noćio sam sa drugovima iz Intendature, i tom prilikom sam poznao jednog inteligentnog Francuza koji živi u Carigradu, i govori turski i grčki. S njim sam vodio vrlo lep razgovor o političkoj situaciji i o mnogim drugim stvarima koje on poznaje vrlo dobro. On ima široko znanje. Čak poznaje i srpsku istoriju i srpske osobitosti. On me je osvojio svojom lepom staloženošću. On je već težio mirnim porodičnim životom sa ženom arnautskog porekla, i odmah se vidi njegova uravnoteženost koja dolazi posle lutanja kod uznemirenih duhova, ili sa kojom se rađaju neki ljudi kao što je ovaj!

8. februara u jutru G. Larsrej mi je učinio da dobijem nov kaput i nove kamašne. Zatim je uzeo da napiše pismo kojim će okarakterisati moje ponašanje i moju vrednost kao tumača i kojim će me tražiti ponovo za Intendaturu. Kad je već trebalo da pođe voz ja sam žurio na stanicu. G. Larsrej mi je rekao da će mi poslati dole. Međutim kad je voz bio gotov i kad sam ja sam strepnjom pogledao put Intendature ugledao sam samog oficira koji mi dođe i pročita za mene dragocenu hartiju. Pisalo je da sam svojim znanjem srpskog, bugarskog i turskog jezika učinio velike usluge od početka kampanje do danas, naročito za vreme povlačenja. Intendant se je hvalio mnomo i tražio me je ponovo za sebe. Ja sam zahvalio G. Larsreju za sve što je učinio za mene. On izjavi da to čini srpskom narodu. Kad mi stisnu ruku dobri čovek reče:

– Je vous estime comme un friere.

Tačno u 3 i 30 posle podne, sa časovnikom u ruci jedan francuski vojnik uveo je nas petoricu tumača 122 divizije u prvi biro velikog generalštaba francuskih trupa Istočne Armije. Jedan fini kapetan, ugladen i ljubazan, sav gladak, dočeka nas vrlo lepo, uze podatke o nama i oprostí se:

– Messieurs, je vous remercie. Au revoir.

Rekao nam je da nas stavlja na raspoloženje pukovniku Lešjaninu, srpskom generalu. Njegov biro je preko puta od velike zgrade koju je bombardovao pre nekoliko dana jedan nemački cepelin. Zgrada nije pogođena, ali zato se još dime veliki magacini Solunske Banke koji su u blizini. Kad smo se popeli na treći sprat velike kuće, u dnu uzanog hodnika, osetilo se da su tu Srbi. Bilo je ljudi koji su čekali... Tek posle pola sata mogli smo biti primljeni, i tek u mrak su nas pustili, ne svršivši, razume se, ništa. Rekli su nam da dođemo sutra u devet sati. Oni koji su poslali od Vrhovne Komande dobiće pet dinara dnevno za vreme koje su bili tumači i sad treba da čekaju dok dođe odluka Vrhovne Komande šta će raditi s njima. Treba da čekaju u Srpskom logoru. A nas trojica koji nismo bili vojnici bićemo regrutovani za đачku četvu. Znao sam koliko bi bilo neprijatno za mene služiti u đачkoj četvi sad kad su svi moji drugovi otišli u Francusku i kad komanduju žandarmi. Ali sam ipak verovao da ću se najzad spasti i toga, i nalazio sam da će i takva situacija biti korisna za mene, i da ću umeti da je učinim prijatnom.

Te večeri smo večerali, Dušan Tešić i ja, u Srpskoj kujni i noćili smo u Hotel-Londonu. Ujutru sam odneo jedno pismo od G. Lasreja nekom njegovom prijatelju. U srpskoj delegaciji nisu još ništa učinili za nas i rekli su nam da dođemo posle podne. Ujutru sam se video sa Aleksandrom Petrovićem. Rekao sam mu svoje stanje.

– Ako slučajno odete u Francusku, možete računati na nas.

On je u Solunu sa braćom Stankovićima iz Pirota. Oni ovde razvijaju veliku trgovinu sa Francuzima, i izgleda zarađuju vrlo dobro.

U več, oko pet sati, uputili su nas tumače u srpski logor u Zejtinliku, na jedan sat od Soluna. Uzeli smo svoje stvari od ljubaznog kaplara na stanici i sada smo išli put logora. Na raskrsnici nas primi u automobil jedan dobroćudni Englez. Bila je već noć kad uđosmo među srpske šatore. Svi su se bili sklonili i male svetiljke su pokazivale zarumenela šatorska platna ispod kojih se čuo žagor, razgovor i smeh. Jedan čiča iz trećeg poziva pokazivao nam je gde je komandantov šator. Oko nas se okupiše i naši đaci koji su radoznalo posmatrali mlade Srbe, u francuskoj uniformi. Skupljalo ih se sve više. Već su počeli i da razgovaraju i da raspoznaju.

– Ima jedan Piroćanac koji te poznaje.

– Da nije Dragoljub Jovanović?

To je bio Brana. Brzo smo se videli i obradovali se jedan drugome. On uvek čuva svoju stidljivost. I ona uvek prati njegovu ljubav za druge, požrtvovanje. I to me još jednom privuče tom čoveku od koga me je život odvajao sa tolikom silinom. On me je pozivao da budem šesti u njegovom šatoru. Ostao je uvek dobar drug i stidljiv prijatelj. Mi obojica znamo nešto, i to nešto nas je razdvojilo, ali uspomena na to sad nas vezuje.

Mladi vojnici iz đlačke čete priredili su mi te večeri jedno veliko iznenađenje. Svi su od reda govorili protiv Francuza, krivili ih za svoje patnje i za sublimnu nesreću naše zemlje, i pripisivali im najsebičnije namere i najsmišljenije račune. Ja sam se trudio da dokažem suprotno, ali sam prosto klonuo pred snažnim uverenjem koje imaju svi đaci iz solunskog polja. Nikakvi razlozi nisu pomagali ovim mladim ljudima kojima je dobro došlo što mogu da za sve svoje nevolje nađu krivca u Francuzima koji su ništa manje nego Čivuti i na Simona narednika koji se opija njihovim vinom... Čovek voli da tumači i da nalazi krivca. I nikad mu pogled nije kraći i uži nego kad je u nevolji. Nacionalno potišteni narodi sve svoje patnje pripisuju svojim ugnjetačima. A naši mladi žele da Nemci pobede i da se Srbija nikad ne povрати, jer nemamo ljude koji bi upravljali. Samo žele da se vrate svojim kućama, pa ma pod kojom vladom to bilo. Pričaju da im je život u četi strašan, da su žandarmski podnarednici vrlo surovi i da ih oni silom učutkavaju. Oni izlaze na kraj i sa oficirima koji neće kako treba. Masa đaka je pobeđla, neke su uhvatili i vratili, druge su osudili „prekim sudom“ na petnaest godina robije... Ja sam tek onda počeo da razumevam njihovu neosnovanu mržnju na Francuze. To je mržnja umornih i zlovoljnih kojima je potrebno da nađu tvorca njihove bede pošto po to, i učinilo im se da ih Francuzi mrže i da ih posmatraju kao životinje. Kad im ja kažem za osećanja koja ovi ispoljavaju prema meni, oni to onda zovu laskanjem i rasipanjem reči bez vrednosti.

Njihov prijem je bio srđacan, i ta noć je prošla vrlo dobro. Oni su ujutru, pred osam, otišli na zanimanje, a ja sam imao da iziđem pred lekarsku komisiju. Pregled je bio tek u podne, i ja sam ođlašen za privremeno nesposobnog. Posle drugarskog ručka otišao sam u varoš misleći da sam svršio jedan krupan posao i da je to dosta za ovaj dan.

Slikao sam se u vojničkom odelu kao da sam znao da se u Solun više neću vratiti u njemu. Jedan Francuz me pozva u svoj automobil za Top-sin. Mislio sam da idem vozom, ali se ovoga puta koristih prilikom. To je bio jedan avijatičar. U razgovoru mi reče da su neprijateljstva između nas i Bugara prekinuta, i da ima već nekoliko dana kako im je zabranjeno da lete iznad bugarske teritorije. On misli da Bugarska traži mir. Nemačka crpe sva prirodna bogatstva iz bugarske zemlje i zavodi svoju diktaturu.

U njegovom automobilu nije bilo dovoljno mesta, te sam ja prestajao celog puta, na kiši i vetru. Ali mi je sve to naknađeno jednim vrlo prijatnim večerom, možda najprijatnijim u mom životu.

Svi su se iznenadili kad su me videli da dolazim u ovaj pozni čas, posle oproštaja i rastanka. Dok sam objašnjavao svoju situaciju G. Vašeu, pod šator uđe Boaden:

– Dragolioub, on vous attend! – Delabi je već kazao da sam došao, i oni me eto pozivaju da večeram s njima.

Bila je to prava svečanost. Delebi „kvasi“ svoje zakone vojnika prve klase, a Boaden i Ferian slave svoj rođen dan. Pozvali su i zvanice, i sve im je bilo lepo. Sa interesovanjem su slušali moju priču i želeli da budu na mom mestu.

– Ah! Vous allez voir la France!...

– Sacré Dragoliub, il va voir la France!

Kad se večera već svršavala dođe Fišel i Pruvo. Fišel sede baš prema meni, ali me ne opažaje. Kad se okrenu ja ga dočekah nasmejana lica:

– Ah, le voilà!... Qu 'est ce que ça?

Bio je srećan, kao prijatelj što idem u Francusku. Slao me je najpre blizu Marselja, a zatim u Pariz, na Sorbonu. Po nekoliko puta mi je ponavljao šta treba da radim. Govorio je da treba da ostanem pri svojim idejama i da studiram filosofiju i sociologiju. Predviđao je velike uspehe, i proricao mi karijeru profesora u Francuskoj...

On je rasipao svoje reči dok je pored nas plamteo plavi plamen punša. Ja sam sa zadovoljstvom gledao kako se kolutaju divne kulte ljubičaste i plave, i kako se meša usijani gas sa vrelom tečnošću. Fišel je govorio...

Svi su pevali, jedan za drugim. Dezire je dao svoju ukusnu kafu, a zatim je došao punš. To je za mene bilo prvi put da ga pijem. Svi su bili veseli. Smejalo se, pevalo, vikalo. Oficir nije mogao da spava. Ponoć je bila prošla. Rečiti Te je već odavno pročitao svoje nove pesme, i već nekoliko puta su pevali njegovu pesmu:

„Alons dans les Balkans!...“

Pevanje se već počelo pretvarati u dreku, i smeh u neartikulisane zvuke. Fišel i ja smo najmanje pili, ali i nas je držalo opšte opijeno stanje zanosa. On je neprestano ponavljao da ne treba gubiti veru, da je moja budućnost velika i da je ona u Francuskoj.

Kad je bio već treći čas posle ponoći rešise se da prekinu. Ispratili smo drugove, goste i vratismo se da spavamo.

Ujutru sam razgovarao sa intendantom o svojoj stvari. On mi predlaže da ostanem s njima. Proizvešće me za podnarednika, daće mi pet franaکا dnevno. Ja sam mu govorio da želim da idem u Francusku da iskoristim ove najbolje godine za svoje studije. Izneo sam mu celokupnu situaciju svoje kuće i sve svoje namere.

– Maintenant, je n'ose pas vous proposer de rester avec nous. Il faut que vous alliez an France.

Ostaje da se pobrine, rekao je, da mi obezbedi koliko toliko život u Parizu. Kako su svi njegovi prijatelji ispremeštani ili mobilizovani, on mi neće moći dati pismo za neku ličnost, ali će mi izdati uverenje o mojoj službi kod njega. A sad mu valja dati vremena da pitanje prostudira.

Gospodin Lasre, uvek ljubazan i predusretljiv prema meni, pokaza puno volje da razume moje želje i da potraži sredstava da se one zadovolje. Ponudio mi je da sednem u njegovu fotelju dok se on sećao svojih poznanika i prijatelja na koje bi me uputio.

Pred večer istoga dana, 11 februara predstavio me mladom profesoru koji me jutros zateče u fotelji Gospodina Lasrea. Kad je razumeo u čemu je stvar, on ublaži ton i počeo me raspitivati o mojim namerama i o vrsti mojih studija. Zanimalo ga je koji pravac u filosofiji primam i koje pisce mislim da studiram. Već smo ulazili u stvari koje očividno obojica volimo, i njegov led počeo da se kravi. Ja sam to osećao i bilo mi je prijatno. Najzad mu rekoh:

– Da bi pravilno razumeli moje ideje treba da vam kažem ko mi je učitelj: – Anatol Frans?

– Ah, c'est très bien!

Mladi čovek ustade sa stolice, približi mi se, i počeo me ispitivati o delima Fransovim. Posle nekoliko rečenica htelo da zna koje mi se delo najviše dopada. Rekoh mu da volim *Silvetra Bonara*, ali da smatram za najbolje delo *Taidu*.

– C'est ça! Moi aussi!...

On je bio ushićen. Čudio se da može ovde naći čoveka koji misli kao on i koji voli njegove simpatije. Kad mu rekoh da obožavam *lepe forme* kojih je Frans majstor, on počeo recitovati pasaže iz *Taide*. Pokazah mu plan svoga *Anatola Fransa*. On je bio zadovoljan, i dade mi tri četiri imena pisaca koji su pisali o Fransu. Među njima pomenu Mišoa od koga je skoro izišla kompletna studija o velikom piscu.

Da bih mu dao tačnu predstavu o mojim idejama i planovima rekao sam mu imena studija koje nameravam da obrađujem. Našao je da su problemi složeni i teški, i da za te studije treba ići na Sorbonu. Rastali smo se kao prijatelji. On je već započeo pismo kojim me preporučuje svom prijatelju, novinaru u Parizu. U isto vreme pozva me na razgovor sutra.

Taj sastanak nije bio u 12, jer sam toga dana otišao u Mentešeli na kolima G. Kavelijeja koji je bio na stanici. Drugovi su me vrlo lepo primili. Sutra dan oprostio sam se sa svima, i posle podne već sam bio na stanici. Odmah sam otišao G. Lasreju. On mi reče da će spremiti sve što treba. G. Galand, profesor, engleski tumač, pozva me u svoj biro, i upita me o mojim sredstvima. Reče mi da je život u Francuskoj skup i da će u početku biti teškoća. On mi daje pismo za direktorku ženske gimnazije u Marselju i za nekog G. Garnijeja u Parizu koji će mi pomoći da vidim samog Lansonu. On se nada da će sve ići dobro. G. Pomije, moj mladi prijatelj, dade mi takođe dva pisma, za Marselj i za Pariz.

Ta dva mlada čoveka pozvaše me da s njima iziđem u šetnju. Odvedoše me svojoj kući. Za čajem se razgovaralo o Fransu i o Buržeu. G. Galand

misli da Burže piše vrlo rđavo i da nije ono za što ga drže. G. Pomije ceni njegov stil i njegove analizatorske sposobnosti. Mi se još jednom složismo. *Digciple* je na obojicu izvršio vrlo veliki uticaj. On je želeo da mu govorim o sebi i o Buržeovoj knjizi. Dok smo prolazili pored radova francuskih vojnika ja sam im govorio o tragediji mladih srpskih socijalista. Rekao sam da sam došao u stadijum kad hoću da izvršim reviziju svojih ideja, koje je život tako svirepo demantovao. Obojica su se slagali u tome da treba pokloniti veliku pažnju životu i njegovim faktima, i da tek posle dođu teorije koje ne vrede ništa kad se ne slažu sa životom. Ja sam to već uvideo i baš zato i hoću da radim uporedo filosofiju i sociologiju, a pre svega hoću da dam sebi vremena za kontrolisanje svojih ideja i za stvaranje jednog novog pogleda na svet.

U več u 9 časova G. Pomije me pozva sebi. Namesti me da sednem i reče da želi da me čuje. Hteo je da govorimo o *Disipau* i o nama.

Pričao sam mu, u vrlo kratkim potezima svoj život do sada. Naročito je hteo da mu ispričam prilike pod kojima sam bio kad sam čitao *Učenika*. Rekao sam mu da sam se kao socijalist jednostrano obrazovao i da nisam bio spreman za mnoga osećanja koja su jednom morala naići. Čitajući *Učenika* ja sam našao sebe u Robertu i video sam koliko su nam sudbine iste. Hteo sam da ne doživim njegovu tragediju. Kriza je bila u punom jeku kad sam se obratio svom Bogdanoviću, kao što je Robert u poslednjem času tražio potporu svoga učitelja. Bogdanović nije mogao da odgovori. Ali ja sam sâm srećno prebrodio buru i spasao sam se na ostrvo Lierovog *aktivizma*.

Za moga mladog prijatelja je ta reč bila nova. Ali mu se dopala kad sam je objasnio. Već je bila ponoć kad je počeo da priča svoju istoriju.

– Moj život je bio mnogo prostiji... počeo je mladi čovek skidajući sa nosa svoj cviker. –

On je bio dobrog stanja i nije imao ideje koje su ispunjavale moju mladost. Zatvoren u pansionatu Ecole??? u Parizu on je bio odvojen od života. Već pri kraju njegovih studija on je nekako dobio *Učenika*. Počeo je da čita i vrlo ga primamilo. Tih dana dobio je od kuće 400 franaka. Rešio je da napusti školu i da ode u Luksemburg da čita tu čudesnu knjigu. Odatle se preseli u Hajdelberg, i tamo da vrši patnje mladog Roberta u kom je i on poznao sebe. U Hajdelbergu ugleda nešto što više nikad nije zaboravio: zelene oči jedne lepe žene... Tako se završi istorija njegovog čitanja *Učenika*, i on se vrati u Francusku.

Misleći o čarobnim zelenim očima on je hteo da mi pokaže koliko su ga one zanele. Otvara svoje beleške i čita mi pasaze u kojima opisuje svoju noćnu šetnju po Solunu sa vizijom zelenih očiju...

Već je davno bila protekla ponoć kad u njegovoj sobici nastade savršen mrak: radnici su prekinuli struju, jer je već pozno i svi spavaju...

Atina, utornik, 9. avgusta

Najzad ugledasmo obalu posejanu belim građevinama. Rekoše da je to novi na jednoj i stari na drugoj strani. Iznenada uđosmo u Pirej, u atinskom pristaništu. A tamo u daljini videla se veličanstvena kupa sa Akropoljem. Najzad je slika postala stvarna pojava. Kad već uđosmo u šumu od katarcki, jedara, lađa i čamaca, Pirej se je video u pola. Žurio sam da učinim sve što treba da što pre uđemo u samu Atinu. Uzeli smo karte za mali električni voz, uredili smo svoje stvari, i naša železnica je tutnjila ka lepoj mermernoj, beloju Atini.

Željno smo pogledali kroz prozor ne bi li sagledali što od njene lepote koju nam je predočavao Raca, ali se mogao videti samo Akropolj, i to samo s vremena na vreme. Inače sam ulaz nije kazivao ništa neobično.

Kad smo se jednom ispeli u same ulice grčke prestonice, osetili smo da više nismo u varoši sličnoj onima koje smo do sad gledali. Čitavi redovi sličnih, podjednako lepih ulica govorili su nam da je Atina mlada, moderna, i nova. A sunce je u njoj bilo nekako sveže, ili je sva ona čista i sveža, pa se i vazduh disao lakše. Tek, bilo nam je vrlo prijatno.

Kad smo se smestili u svoju novu kuću, iziđosmo u varoš. Odmah nam je došlo upoređenje: Atina je lepša i uređenija od Beograda. Bili smo očarani njenim pravim i širokim ulicama, i divili smo se jedinstvenom planu ove varoši. A očigledno je da je ona podignuta po jednom planu. Palo nam je u oči još nešto: ulice atinske prepune su ženskog sveta. Žene i devojke, u belim kao sneg haljinama, u belim čarapama i cipelicama, šarale su kao leptiri prostor pred nama. I mi smo od lepih glava spuštali pogled na male lepe nožice. Sećali smo se formule: Ako hoćete lepu žensku nogu idite u Atinu. To je potpuno tačno. Mi smo odmah videli serije lepih nogu.

Valjalo je pobrinuti se o glavnoj stvari zbog koje smo i došli. Spremili smo se i uzeli tramvaj broj 7 koji nas odvede pred srpsko poslanstvo. Govorilo nam se o radu u toj kući i mi smo očuvali u sebi poštovanje i divljenje za taj rad. Stari čiča uze pismo koje je Raca napisao svome tati i ode uz stepenice. Za pet minuta ugledali smo pred sobom lepu figuru gospodina Balugdžića. On je još iz daleka bacio svoj pozdrav i pružio svoje ruke.

– Gospodine Jovanoviću, to ste vi!

One ranije nije poznavao, ali mu je utisak od pisma sigurno dao da me tako primi. Uveo nas je u jednu sobu i ponudio nas da sednemo pored njega.

Bilo mu je prijatno što hoću da idem u Englesku, jer je, veli on, njena kultura nama najpotrebnija.

– Svi smo mi po malo Francuzi. Zapojeni smo njenim idejama, prožela nas je literatura Francuske. Ali je za nas Engleska daleka i nepoznata. Ja mislim da naše mlade ljude treba tamo slati.

On će se postarati da otputujemo. Pošto bi put preko Italije bio vrlo skup, to ćemo mi putovati pravo u Marselj „mesažerijom“. On će nas obaveštavati o svemu.

Imali smo pismo i za velikog srpskog pesnika g. Jovana Dučića. O njemu se vodi razgovor već deset dana Raulovog bavljenja u Solunu, iz sata u sat, iz minuta u minut. A zna se ko je Dučić kao pesnik. Sad je valjalo da ga vidimo kao čoveka. Ja sam imao u džepu Raulovo pismo u kome je moj drug govorio o poslednjoj Dučićevoj pesmi *Ave, Serbia!* koja će značiti istoriski momenat u životu srpskog naroda i srpske vojske koja sada, istisnuta sa rodne grude, dovikuje zemlji materi:

*Još si uz nas, sveta majko što te muče:
Sve su tvoje munje i mačeva slavu,
Sve u našoj krvi tvoje reke huče,
Svi vetri u našem osvetničkom gnevu.
Mi smo tvoje biće i tvoja sudbina,
Udarac tvog srca u svemiru. Večna,
Tvoj je udes pisan na čelu tvog sina,
Na mač njegov reč ti strašna, neizrečna.*

On je u tom pismu izrazio divljenje svih nas mladih koji sada više nego ikad volimo tu nesrećnu zemlju, tu našu „svetu majku“. Dučić je formulisao čitave istoriske, etnološke, rasne fakte i dao slikovitog izraza krupnim istinama. Ona ideja herojstva i mučeništva koja je Srbiji dala ono što ima, i koja joj je sada donela poštovanje celoga sveta, našla je svoju filozofsku formulu u dva stiha:

*Mi smo, dobra majko, oni što su dali
Svagda kaplju krvi za kaplju tvog mleka.*

Dalje se ne ide. Ceo sistem osećanja je sažet u tom dvostihu. I ovo nije jedna vasijska filozofska istina. Ovo je srpska istina. Pesa je znak da se ona uviđa i izražava, i da od stvarnog stanja postaje poklič i program...

Pred nama je najzad bila visoka otmena figura g. Dučića. On još nije znao da mu donosimo pismo od Raula, bio je vrlo ljubazan. Sa otmenim manirima jednog uglađenog čoveka održavao je ceo razgovor. I nije mogao da ne pušta lepe pesme i žive ideje, i da ne prosipa interesantna fakta. Odobrio je moju ideju da idem u Englesku.

– Dobro činite. Mi smo od Francuske mnogo uzimali, ali je potrebno da naši novi ljudi uzmu od dubokog engleskog duha. Utoliko pre što su naši uzimali od Francuske svi jedno isto.

Usvojio je moju reč da smo mi slični Francuzima, bar u toliko što imamo sve njihove mane! Zato treba ići na drugu stranu, i u srpski život uneti ozbiljnost i otmenost engleskog privatnog i javnog života. G. Dučić je bio radostan kad sam mu rekao da se gospodin Askju zainteresovao za

njegovu pesmu i da će je prevesti na engleski prema mome francuskom prevodu. Samo je žalio što se ona kao lirska pesma ne može nikad tačno i verno izraziti na jednom drugom jeziku.

Pesma g. Askjua o Kosovu koju sam ja doneo g. Dučiću dala je njemu prilike da govori o pravom značaju kosovske bitke koji nije shvatio ni jedan naš istoričar. Naši istoričari, misli on, ne umeju i ne mogu da iz naše prošlosti degažiraju one velike i bitne ideje koje su stvarna podloga za razvijanje dogovora i bes kojih se ne može razumeti takav istorijski život našega naroda. I oni ne ističu koliko je naš narod za celoga svoga trajanja vodio nesebične borbe za čiste ideale religije i nacionalnosti, i koliko je Kosovska Bitka jedan veliki krstaški rat. To tek sad počinju da uviđaju strani istoričari i naučnici, a pre svih to su uvideli Englezi. – Ja sam mu naveo šta o tome kaže Česterton. A i g. Askju je shvatio borbu Srba u četrnaestom veku kao borbu protiv Islama a za zaštitu hrišćanske vere.

Videli smo i Raulovog dragog i voljenog Radoša o kome nam je toliko govorio. Predali smo mu Raulovo pismo, ali nije imao vremena da ostane duže sa nama. Kad smo izašli iz poslanstva bili smo kao okupani. Smejali smo se punim ustima i osećali prijatnost ljubavnog sastanka. Toliko mnogo odudara prijem koji su nam ukazali ovde od prezrivo odbijanja, ignorisanja i maltretiranja koje nam je u Solunu, prokletom Solunu, zagorčavalo dane. I ja tek sad razumem Raulovu reč o uljudnosti i ljubaznosti koju čovek duguje čoveku, i uviđam koliko je lepa reč uslov za opštenje ljudi...

16. avgust

Danas sam opet video gospodina Dučića. On je uvek nov, interesantan i koristan. Kad izidem iz njegove sobe, ja uvek osetim u glavi puno novih ideja i još više misli koje su mi sad jasnije. On se interesuje mojim radom, i savetuje mi da izaberem jednu nauku da je radim sa ljubavlju, da se udubim u nju. U isto vreme kaže da treba da čitam, jer će mi poznavanje literature uvek davati prvenstvo među drugima.

G. Dučića naročito boli naš nacionalni bol. On zna duhovno i moralno stanje našega naroda, naročito njegove inteligencije, i nalazi da su u tome pravcu nužne vrlo efikasne reforme. Kao centar u vaspitanju naše nove generacije on ističe uljudnost, poštovanje ljudske ličnosti, za što se kod nas nema ni malo smisla. Inače u našoj zemlji se tako malo zna, ima tako malo pameti da je pravo čudo što nama ovako dobro ide. On to tumači time što nam je narod divan.

G. Dučić mi otvara volju za profesorsku karijeru. On mi stavlja u izgled universitetsku katedru. Samo mi uvek savetuje da izaberem jednu nauku i da na njoj ozbiljno radim. On ima puno ljubavi za mlade ljude i želi da se sretne i pomognemo u životu.

20. avgust

U prošlu nedelju je bio ovde veliki narodni miting Venizelosovih pristalica. Imao sam prilike da vidim i čujem velikoga modernog Grka. Venizelos ima izgled jednoga idealista. Njegov glas je pun mekote i otmenosti, a njegov pogled sanjalački vozi po nepreglednoj masi, koja vrlo inteligentno razume njegove reči i pljeska njegovim apostrofima. On je svome govoru dao jednu osobitu i retku formu. Dao je sadržinu adrese koju komitet valja da preda kralju u ime sakupljenoga naroda. Adresa ima sav karakter jedne diplomatske note, pa ipak su fini Grci lepo razumevali njene obrte i aluzije i vrlo inteligentno pozdravljali mesta koja se tek pažljivo čitajući mogu opaziti kao važna. Venizelos je bio simpatičan u svojoj neambicioznosti, i u onom sanjalačkom osmehu kojim je pravio talasanje uzrujane gomile.

Sutra dan, 15 avgusta, bio je drugi miting, na kome je trebalo istaći privrženost kralju i vladi. Gunaris je bio šef. Strašno revoltira to što oni uzimaju sebi za protektora kralja, kao da liberali vode antidinastičku politiku. I vrlo bedno su izgledali u pabirčenju rulje koja se, plaćena, drala „živeo kralj“. Odvratno je bilo sve što su radili toga dana. Na njihovu nesreću, i na nesreću cele Grčke, te večeri je Rumunija objavila rat, a i Italija to učinila, sa Nemačkom. To je bio krah grčke i nemačke politike. Grci su bili jadni, mizerni...

Od nekoliko dana Atina je poprište najčudnijih događaja. 60 savezničkih ratnih lađa ušlo je u Pirej, grčka flota je zatvorena, a u Atini su počela hapšenja svih nemačkih špijuna i agenata. Saveznici su predali grčkoj vladi lađu u kojoj su tražili da se dopusti gonjenje svih stranih podanika koji vrše špijunažu za račun Nemačke, i tako isto i svi grčki podanici koji to rade. Petnaest najmljenih automobila su dovlačila celog dana i noći sumnjiva i okrivljena lica, a pred engleskim poslanstvom se tiskala gomila sveta koji je tražio dopust za putovanje, jer se bez toga apsolutno nije moglo izići iz Pireja.

Grci trpe sve uvrede koje naš narod nikada ne bi dopustio, i sada je u Grčkoj pravo stanje ludnice, gde se apsolutno ne zna reda ni poretka. Pobuna vojske u Solunu dopunjuje tu sliku. Sad pak kralj izjavljuje da u vojsci vlada čudesna disciplina i moral, i da bi on sa tom vojskom smeo udariti na makar koga neprijatelja...

Ja sam u Grčkoj baš u vremenu kada njen narod overava svoj pravi karakter. Ovaj rat je pokazao na svetlosti fakata osobine svih naroda, veličinu jednih i mizeriju drugih, i ovaj revij nije ni malo laskav za Grčku i njen narod. Sada su Bugari u Drami i na nekoliko kilometara od Larise, do same stare granice, dominiraju Kavalom, i to sve ništa ne kaže jadnim Grcima. Oni ni prstom ne mrdaju da to spreče, oni se čak i ne revoltiraju, kao da „nemačke garantije“ mogu naknaditi jadnom makedonskom

stanovništvu ono što će mu doneti rat. Grčku su vionirali svi, i ona još uvek ostaje u stavu i u stanju jedne propale žene koja je izgubila sve što je imala od obraza i morala... A sami Grci postaju pokvareni, kradljivci, podvaladžije, i kukavice i sebičnjaci.

Koliko su u ovim prilikama veliki, plemeniti naši divni orlovi koji se opet krvave po poljima i klancima grčke Mačedonije boreći se za slatku Srbiju. Oni daju sve što imaju za njenu slobodu i veličinu. Svi se ponovo dive njihovom požrtvovanju i njihovoj hrabrosti. Oni su junački zadržali Bugare i onemogućili im da i za jedan metar napreduju gde god da su bili.

25. avgust

G. Dučić je uvek nov. Danas smo razgovarali o literaturi. On uvek stigne da dâ svoj sud, svagda je interesantan i svoj, i ima tačno izrađeno mišljenje o svima piscima, kako starim tako i modernim. Renan, Montenj, Moris Bares, Pol Burže, on o svima njima govori sa podjednakim poznavanjem, i naročitim ličnim mišljenjem, koje mu čini čast. Renana uvek studira, Montenja pročitava, često i sa ljubavlju kao što se miriše ruža, Burže voli zbog njegovog shvatanja čoveka i života, a Baresa zbog njegove forme. Začudilo me je da ne voli mnogo Anatola Fransa, ali nije stigao da objasni zašto. Govorili smo i o srpskim piscima. On se naročito zadržao na Skerliću. Kaže da bi on njega raspreeo samo da mu nije bio vrlo dobar drug i prijatelj. Nalazi da on apsolutno nije imao smisla za literaturu i da je velika šteta što je baš on bio literaran arbiter, i to sa toliko moći i ugleda.

On sve stvari izlaže u jednoj za mene do sada nepoznatoj formi rečitosti, slikovitog pričanja i živog predstavljanja stvari i pojmova. On ima jedan čudesno bogat rečnik, obilje figura i obrta, koje ga čine najvećim kozerom srpskoga društva. U tome je nenadmašan.

Kad ga ostavim, ja osećam da sam teži, i da su mi pojmovi čistiji, čvršći, i da mi je volja za radom veća no ikad. On hoće da dade i praktičnih uputstava za život i rad. I tako on zadovoljava sve zahteve jedne mlade duše. I ne bi mu se imalo ništa zameriti, osim jedna suvišna doza samopoznavanja i cenjenja svojih snaga, koja, uostalom, ne smeta, kad se manifestuje u jednoj formi u kojoj to on čini.

G. Dučić se pobrinuo i za materijalnu stranu našega pitanja, i omogućio nam izvesnu novčanu pomoć koja nam je dobro došla...

3. septembar

Našoj zemlji treba pomoći, pomoći temeljne i stalne. Stvari u njoj nikako ne idu kako treba. Valja poći od prilika i raditi samo ono što obećava da zadovolji njene potrebe. Usavršiti ljude – to je pre svega; razviti

u njima smisao za višu i bolju etiku, uliti im ljubav, oživeti u njima volju, raspaliti im energiju. Aktivizam sa najbližim ciljevima. Borba za ličnosti i protiv ličnosti jedino ima smisla kod nas. U Srbiji još nema sistema protiv se kojih valja boriti organizacijom i teorijama; ali ima ljudi koje valja suzbijati i potiskivati.

Kad se tako gleda na stvari, i kad se pođe od strahovitog stanja u kom se naša zemlja bez nužde nalazila, i kad se lako dađu sagledati mogućnosti popravke, – onda se ima rašta živeti.

Prema mnom su večeras zablistali novi horizonti. Valja se dići iznad sitnica ličnog života, i svoj lični život spojiti i podudariti sa sublimnim interesima naroda koji su očigledni sa svoje prostote i nužnosti.

Danas sam čuo strašne stvari o našim ljudima. I neka ovaj dan znači prelom u mom životu, preokret ka težnji *ličnoj kulturi*, individualnom razvijanju za opšte dobro, koje nije šimera i prazna reč, već očigledna stvarnost, opipljiva i živa.

Neka ove reči budu ispovest i molitva. Neka teorija ne bude izgovor za nerad. Neka *uviđanje potrebe* bude početak i uvod u *aktivizam!*

Kad se jednom našao smisao života, – neka se živi!

Pariz, 21. novembra 1918.

Juče smo bili primljeni od g. Korošeca. Nije nam otkrio ništa naročito. Ali smo mnoge stvari razumeli bolje nego ikad. Značajan dan!

Sad znam gde je teškoća i šta smeta našem ujedinjenju, sad znam za što je „zapelo“, – zašto naše jedinstvo ne dobija stvaran oblik.

Svemu je uzrok užasavanje koje imaju jedni od drugih naši stari i naši nesposobni. Stari vlasnici Srbije boje se da uđu u nov život, jer ne znaju šta im on sprema! Nesposobni političari, činovnici, panduri, sluge, očajavaju za svoja mesta u jednom velikom i širokom društvu, i žele da se sačuva duh Srbije, duh uskih granica i u velikoj domovini.

Svima je njima dobro u zagušljivoj atmosferi sitnog palanačkog života, i boje se dana, svetlosti, razređenog vazduha. Njihova parazitska bića će u novoj atmosferi i na suncu slobodne utakmice brzo izginuti. I oni traže Veliku Srbiju, hoće da isti duh očuvaju po svaku cenu.

Eto zašto naše stranke i naša dinastija hoće Veliku Srbiju.

Novi celj hoće da sam lično raspusti vojsku i da izgradi svoje ratne drugove poklonima svake vrste. U zamenu će imati kraljevinu od 13 miliona. „Ceo svet“ će biti zadovoljan. On pogađa želju onih što su se „kravili“ da se odmore, da „prožive“, da iskoriste plodove svoga ratovanja, na raznim predsedničkim i kmetovskim mestima, u privilegijama koje će celj doneti širom cele Jugoslavije.

Oni, vladajući, objavljuju to na sve strane, laskaju niskim instinktima nesposobnih i moralnih, imaju izvesnih slojeva da bi izjednačili svoje interese sa interesima naroda. I to je vrlo opasno.

Naš zadatak je jasan: tražiti slobodnu Jugoslaviju, ukidanje svake prevlasti, svih privilegija, i otvaranje širokog narodnog života.

Zašto? Zato što je naš veliki narodni interes u slobodnom razvijanju svih sposobnosti, u velikom izboru sposobnih i poštenih, u suzbijanju šićerdžija političke borbe i soldateske.

Zašto smo Jugosloveni? Zato što hoćemo jedan nov, puniji i moralniji život. Zato što hoćemo da ubijemo balkanski protekcionaški duh koji je vladao u Srbiji, i koji eto hoće da prošire na celu nacionalnu oblast. Zato što se ne bojimo slobodne utakmice, već je želimo i tražimo.

Kako doći do Jugoslavije? – Suzbijati duh „srbijanske“, velike srbijanske privilegije koja dovodi na vlast nesposobne i nepoštene. Razvijati duh zajednice sa svima delovima naroda. Dokazivati narodnim masama kako njihov interes nije u zauzimanju ovog ili onog pandurskog mesta već u jednom velikom privrednom životu gde će sve energije dobiti izraza i gde će svi narodi biti nagrađeni. Osloniti se na seljaka i radnika koji se ne otimaju o činovnička mesta, već imaju interesa da javne poslove vode najsposobniji i najbolji, oni koji budu pobedili u slobodnoj utakmici, bez povlastica, protekcija i partizanstva.

Mi to možemo raditi. Mi se ne bojimo široke utakmice sa sposobnim ljudima iz svih pokrajina. Mi nismo vezani ni za koju stranku i ne moramo da žrtvujemo svoj ideal ni zbog kakve dinastije. Mi smo vaspitani u jednakosti i odlikujemo se svaki prema svojim sposobnostima. Tražićemo da naši drugovi koji su izgubili godine u ropstvu i u vojsci budu stavljeni u mogućnost da svoje stanje poprave, a to isto ćemo tražiti i za sve naše vojnike, koji su onesposobljeni i materijalno upropašćeni.

Protiv nas su sve pohote, materijalne požude, strasti, kukavičluk nesposobnih, strah proteranih i preživelih.

Sa nama su samo mladi, poštenu i sposobni. Mi apelujemo na dalekovidno shvatanje prostog narodnog interesa: čišćenje naše otrovne sredine, dizanje nivoa, stvaranje uslova za opšti narodni razvitak.

Eto kakav je smisao našeg jugoslovenstva. Eto zašto smo mi Jugosloveni: hoćemo jednu novu, veliku i slobodnu sredinu, razvoj svih sposobnosti, stvaranje jedne pravične i razumne kulture.

Da li će nas ko razumeti?

Da li ćemo imati pristalice?

Šta će biti sa našim društvom?

Venceslav Glišić
istoričar i publicista, Beograd

SLOBODAN PENEZIĆ KRCUN (1918–1964)

Prošlo je pedeset godina od kišnog novembarskog dana 1964. godine kada je na Ibarskoj magistrali u selu Šopić kod Lazarevca poginuo u saobraćajnoj nesreći Slobodan Penezić Krcun, predsednik Izvršnog veća Srbije. Za života u narodu je postao legenda, o njemu su se ispredale čudnovate priče – o surovom ali i pravednom borcu u revoluciji i u odbrani njenih tekovina. Mit o kontroverznom Krcunu nije stvorila partijska propaganda kao što je to bio slučaj s Titom, nego je taj mit nikao spontano u srpskom narodu koji je prihvatio i opravdao, pa i idealizovao njegove kako dobre tako i loše osobine i aktivnosti.

Slobodan Penezić je rođen u Užicu 2. juna 1918. kao prvo dete Spasoja Penezića kafedžije, u njegovom drugom braku s tekstilnom radnicom Vidosavom. U istom braku Spasoje je imao još troje dece Sretena, Predraga i Milenu. U vreme velike ekonomske krize on je bankrotirao i uskoro umro 1934. godine. Sav teret oko dece pao je na majku Vidu kojoj je Slobodan kao šesnaestogodišnji dečak pomagao u kući oko šivenja, u bašti i oko stoke. Ta njegova pomoć majci i njegova ljubav prema njoj trajala je tokom čitavog svog uzbudljivog života. Verovatno da je gubitak oca i briga o majci i mlađoj braći i sestri uticala na njegov uspeh u školi da gimnaziju završi sa dobrim uspehom. Međutim, profesori su uvažavali njegovu natprosečnu inteligenciju, širinu pogleda na život, bogatstvo duha i sklonost za humor. Bio je mršav i izgledao je fizički slabije od svojih vršnjaka ali je bio hrabar i ubojit sa nekom unutrašnjom snagom, koja ga je predodređivala za vođu, pa su ga se mnogi vršnjaci plašili. U višim razredima gimnazije, kako je sam pričao, počeo je da ide u kafane i “da živim pomalo boemski. To je bila jedna od crta ondašnjeg omladinskog pokreta. Od toga sam se sasvim otrgao po dolasku na univerzitet, pogotovo kad sam postao član Partije.”

Sa boemskim životom nastavio je i u studentskom domu, kada se upisao na Šumarsko-poljoprivredni fakultet u Zemunu 1937. godine. “Ušao sam u jedno društvo, koje je više bilo sklono jednoj vrsti boemskog života, koji se meni u to vreme sviđao”. Iako nije imao materijalnih problema, jer ga je izdržavao stric Zarija iz Valjeva, sam kaže: “nosio sam se zapušteno, nisam se šišao ni češljao, nosio sam vojničke cokule, nikada ispeglane pantalone niti mašnu.” Svojim izgledom podsećao je na buduće hipike. U to vreme takve pojave neurednog oblačenja i izgleda sa boemskim navikava

bile su retke, jer se tada već bio oformio ozbiljan omladinski pokret na Univerzitetu preko organizacija SKOJ-a. Ubrzo kada je stupio u kontakt sa tim pokretom i postao član SKOJ-a 1938. godine, prestao je da izlazi u kafane i pije sve do posle rata. "Smatrao sam da je to uslov da bi neko postao pošten i čestit revolucionar, a ja sam to hteo više nego išta." To se dogodilo u trenutku kada se upoznao sa Dobrivojem Radosavljevićem Bobijem 1938. godine, koji ga je angažovao da rastura partijski propagandni materijal. Iste godine je postao član SKOJ-a. Tako je, kako sam kaže, preko noći je postao asketa i revolucionar, koji je fanatično verovao u sve ono što su propovedali agitatori KPJ. Na njega presudan uticaj da postane član KPJ izvršio je Minja Đilas, brat Milovana Đilasa, sa kojim je zajedno stanovao u Zemunu, kada je bio prinuđen da napusti studentski dom da ne bi bio uhapšen zbog rasturanja partijskih materijala. On ga je primio u Partiju februara 1939. godine. O Minji je Krcun govorio sa oduševljenjem: "Minju sam strašno voleo zbog njegove hrabrosti, naročito zbog njegove skromnosti i škrtosti u rečima. Vrlo je malo govorio ali mi je zato svaka njegova reč ulivala poverenje. Štaviše mislim da su to možda prve reči koje sam slušao onda od Minje, za mene rukovodećeg člana Partije, bile tako ubedljive da nikada posle u svom partijskom životu nisam mogao da sumnjam ili da mislim da partijske direktive ili materijal ili šta drugo mogu biti i ne možda takve. Za mene je to postao zakon, svetinja." Komunistički program i ideologija zahtevali su apsolutnu pokornost Partiji i Krcunov primer pokazuje kako se patrijarhalno vaspitan i iskren mladić pomoću partijske ideologije i discipline mogao lako podvrći autoritetu KPJ da postane njen vernik, spreman da izvršava bespogovorno sve zadatke koje dobije od Partije. Kao tek primljeni član Partije brzo se peo njenim lestvicama. Najpre je bio sekretar partijske organizacije na fakultetu krajem 1939. godine i član univerzitetskog komiteta SKOJ-a. Pošto je nosio dugu kosu i bio mršav studenti su ga prozvali Krcunom. Od tada je retko ko znao njegovo pravo ime, svi su ga zvali Krcunom. Tako se predstavljao i vlasnicima stanova kod kojih je stanovao. Zbog tog nadimka i policiji je bilo teško da utvrdi njegov pravi identitet, pa ga je vodila u dva posebna dosijea – o Slobodanu Peneziću i Krcunu.

Kad je postao član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a njegova revolucionarna aktivnost se proširila na celu Srbiju, ali glavna aktivnost je ostala u okviru univerzitetskog komiteta SKOJ-a. Organizovao je studentske zborove, štrajkove i demonstracije pretežno u Zemunu. Na pokrajinskoj konferenciji SKOJ-a 1940. godine podneo je referat o organizacionom pitanju SKOJ-a u Srbiji. U toku demonstracija 27. marta 1941. organizovao ih je u Zemunu i držao govore protiv Trojnog pakta sa nacističkom Nemačkom.

Za vreme aprilskog rata 1941. između Kraljevine Jugoslavije i nacističke Nemačke napustio je Beograd i došao u Užice, gde se uključio po

direktivi u rad Okružnog komiteta. Kad je CK KPJ doneo odluku o pokretanju oružane borbe protiv nemačkog okupatora 4. jula 1941, Krcun je od OK bio zadužen da organizuje partizansku četvu na Zlatiboru zajedno sa studentom Dobrilom Petrovićem. Na zakazano zbornom mestu Smiljanski zakos početkom avgusta došla su samo petorica dobrovoljaca sa dve puške i dva pištolja. Pošto ih je bilo nedovoljno da formiraju četvu, Krcun je bio prinuđen da zatraži pomoć od OK da mu pošalje 10-12 radnika iz Užica od kojih je formirana četa uz dolazak i tri oficira. Posle tog uspešno obavljenog zadatka vratio se na politički rad u OK do 10. septembra 1941, kada je u jednom kukuruzu u selu Gorobilju postavljen za zamenika komesara Užičkog partizanskog odreda od strane člana Glavnog štaba NOP odreda Srbije Rodoljuba Čolakovića.

Ubrzo su krajem septembra oslobođeni Požega, Užice i ostala mesta u užičkom okrugu od strane Užičkog partizanskog odreda. Krcun je odmah došao u Užice da organizuje politički život u oslobođenom gradu sa formiranjem komande mesta, narodnooslobodilačkog odbora i odeljenja za borbu protiv pete kolone. Od prvog dana ustanka on je pripremao užičke radnike i seljake za dugu borbu protiv okupatora i domaćih saradnika okupatora predočavajući im da tu borbu mogu da izdrže ljudi od čelika koji se ne boje smrti. „Moj zadatak u Užicu je bio borba protiv pete kolone. To je bio zadatak zamenika komesara odreda i ja sam počeo da hapsim izvesne ljude, koje sam smatrao petokolonašima, a mnoge su doveli partizani sa raznih strana“. Već desetak dana posle ulaska partizana u Užice 7. oktobra 1941. godine, Narodni sud je objavio saopštenje da je osudio na streljanje 8 neprijatelja srpskog naroda.

Polovinom oktobra 1941. godine u Užice je došao Vrhovni štab partizanskih odreda Jugoslavije sa Josipom Brozom Titom na čelu. „Tada sam prvi put video druga Tita, Rankovića i Kardelja i sve ove naše drugove. Ja sam uglavnom radio ovaj posao oko pete kolone, drug Ranković mi je u tome pomagao hapsili smo i kažnjavali najokorelije petokolonaše“. Poznanstvo sa Rankovićem 1941. u Užicu je bilo sudbonosno za Slobodanovu revolucionarnu aktivnost, jer ga je usmerio da se bavi službom bezbednosti i u tom poslu je bio jedan od najbližih saradnika Rankovića od 1941. pa sve do izbora za predsednika Izvršnog veća Srbije 1963. godine. Partija i revolucija bile su dve nerazdvojne i najvažnije stvari u Krcunovom životu. Ranković kao dobar organizator brzo je uočio njegovu odanost Partiji i spremnost da izvrši i najteže zadatke koji mu se povere. U Užicu Krcun je bio zadužen ne samo da se brine o bezbednosti Vrhovnog štaba, nego da sve uhapšene potencijalne neprijatelje ispituje i vrši među njima selekciju. Borba protiv raznih neprijatelja od agenata Gestapoa, kvislinga, kasnije i četnika do otpadnika iz redova Partije bila je izuzetno teška i zahtevala je neprekidnu budnost. Zbog toga je Krcun u užičkom zatvoru

imao posebnu sobu u kojoj je spavao i vršio istragu nad uhapšenim neprijateljima NOP-a. Uvreženo je pogrešno mišljenje i kod historičara posle sloma socijalizma da je Krcun odlučivao koga od uhapšenih treba streljati. On je na osnovu istrage pripremao materijal za odluku ali nije izricao presude, jer su postojali vojni revolucionarni sudovi a i sudska sekcija pri Gradskom narodnooslobodilačkom odboru u Užicu.

U drugoj polovini novembra 1941. dva događaja su posebno pogodila Krcuna. Njegov mlađi brat Predrag ranjen je na frontu kod Valjeva i kao takvog su ga zarobili četnici DM i sa grupom zarobljenih partizana predali su ga Nemcima u Valjevu 11. novembra, koji su ga krajem istog meseca streljali. Drugi događaj porazan za njega bila je eksplozija u fabrici oružja smeštenoj u tunele trezora Narodne banke 22. novembra. Da bi se sprečila katastrofa širih razmera Krcun je preneo Titovo naređenje da se zatvore tuneli u kojima je poginulo oko 150 radnika i građana koji su se tu sklonili od bombardovanja. On je istraživao ovaj slučaj eksplozije i nije došao do zaključka da je to bila sabotaža ubačenog neprijatelja već je više bio sklon pretpostavci da se radilo o nepažnji radnika fabrike.

Gestapo se interesovao ko rukovodi partizanskom obaveštajnom službom u Užicu. Da bi to saznao uputio je svog agenta pod šifrom 118, koji se predstavljao kao izbeglica iz Bosne. On je naveo u svom izveštaju između ostalog da „tim poslovima rukovodi neki Krcun koga nema u policijskim kartotekama a za koga se pretpostavlja da je rođak komunističkog prvaka Moše Pijade“.

Prilikom nadiranja dve nemačke divizije od Valjeva i Čačka krajem novembra 1941, od kojih je bilo ugroženo Užice kao centar slobodne teritorije u Srbiji, bilo je neophodno što pre povući partizanske snage u pravcu Sandžaka. U tom trenutku se Užicu nalazilo oko 300 zarobljenih nemačkih vojnika i oko 60 uhapšenih raznih vrsta neprijatelja NOP u zatvoru. Bilo je očigledno da ih partizani ne mogu povesti sa sobom, jer su se nalazili u rasulu i neorganizovano su se povlačili prema Zlatiboru. Doneta je odluka da se nemački zarobljenici puste i to je urađeno na Zlatiboru verujući da će Nemci jednog dana priznati partizane kao ratujuću stranu, a svi zatvorenici da se streljaju u noći uoči 29. novembra 1941. godine. Među njima najpoznatiji su bili poreklom iz užičkog kraja, Mihailo Milovanović slikar Vrhovne komande srpske vojske za vreme Prvog svetskog rata i Živojin Pavlović Vlada, tehnički sekretar CK KPJ u Parizu do 1937, kada je Tito smenio kao poverljivog čoveka prethodnog sekretara CK Milana Gorkića. Urađeno je to bez ikakvog suđenja prema kazivanju stražara zatvora, koji su vršili streljanja. Nije utvrđeno ko je doneo odluku da se svi zatvorenici odmah streljaju, u svakom slučaju to nije mogao biti Krcun po svojoj funkciji koju je tada obavljao.

Pred nalletom dve nemačke pešadijske divizije 342. i 113. Krcun se među poslednjim povukao iz Užica 29. novembra 1941. godine. Kad se peo uz Zabučje na jednom brdu naišao je na Tita sa jednim pratiocem i Englezom Hadsonom, koji ga je odredio da sa jednom grupom partizana organizuje zaprečavanje nemačkim tenkovima na uzanom prolazu između stena Galeriji u Surduku. Sa dodeljenom grupom partizana nije mogao da organizuje miniranje stena i izvrši zaprečavanje, jer su ih najpre bombardovali avioni a onda su naišli tenkovi, koji su dejstvovali po partizanskoj grupi tako da je bio ugrožen i Krcunov život. Sa grupom od 12-15 boraca povlačio se prema Semegnjevu, gde je zatekao jednu grupu boraca koji su im se pridružili. U trenucima poraza bio je nepokolebljiv u svojoj privrženosti Partiji i revoluciji pa je u trenucima kada su se mnogi pokolebali delovao odlučno ohrabrujući mnoge da nastave borbu. Dogodilo se dok su se kretali prema Jablanici i Torniku da su sreli grupu od oko 300 demoralisanih partizana iz Šumadije, Takova i Posavine, koji su krenuli natrag u Srbiju. Kad nisu hteli da mu se pridruže Krcun ih je razoružao, a onda im održao govor da ih ohrabri da nastave da se bore i oni su obećali da će to učiniti pa im je vratio oružje. U daljem kretanju, sada poveće grupe boraca preko Gornje i Donje Jablanice, stigli su u Dobroselicu. Tu im se priključila jedna užička četa sa komandrom Ljubom Đurićem, tako da se ova grupa partizana učvrstila pod komandom Krcuna. Nekoliko dana su se zadržali između Dobroselice i Jablanice dok nije stiglo pismo od Rankovića da pređu reku Uvac i dođu u Radonju. Od ljudstva od oko 500 boraca koji su došli sa Krcunom i ranije pridošlih formiran je Sandžačko-srpski odred. Ranković je izdvojio Krcuna da ostane na obezbeđenju Vrhovnog štaba. „Moj zadatak u Vrhovnom štabu nije bio naročit, radio sam na poslovima oko pete kolone i obezbeđenja štaba“. Kod sela Drenove prešli su Lim i otišli u Rudo, gde je Tito 21. decembra formirao Prvu proletersku brigadu. Dalje se kretao sa Vrhovnim štabom u Istočnu Bosnu, Podromaniju i Romaniju da bi se krajem januara 1942. smestio u Foči. Tu je stanovao sa članovima CK u hotelu, a imao je svoju posebnu kancelariju u jednoj maloj zgradi blizu železničke stanice, gde je preko tri meseca radio isti posao.

U Foči je imao da rešava dva interesantna slučaja. Gestapo je iz Sarajeva u grupu od 12 omladinaca, koji su došli u Foču da se priključe jedinicama NOP-a, ubacio svog agenta Nusreta Kaljanca. Posle ispitivanja omladinaca Krcun ih je uputio u partizanske jedinice. Jedino je Kaljanca ostavio u Komandi mesta, jer mu se učinio sumnjiv. Kaljanac je počeo da piše članke za zidne novine o životu među partizanima. Čim bi se pojavile zidne novine dolazila je jedna mlada žena da ih čita pod izgovorom da čeka da bude primljena kod komandanta mesta. Na osnovu praćenja ustanovljeno je da se ona sastaje sa Kaljancem i da ima golubove pismoše.

Kad je primetio da ga prate Kaljanac je pobjegao u Sarajevo i podneo izveštaj u kome je izneo da „bezbednošću rukovodi visoki mršavi Srbijanac, koga oslovljavaju Krcunom“ i da je samo jednom uspeo da koristi goluba pismošu. U trenutku kad je Vrhovni štab trebao da napusti Foču došla je kod Krcuna žena koja je sarađivala sa Kaljancem, da ga obavesti da je kod nje stigao špijun koga je uputio Kaljanac. Krcun je sa dva pratioca pokušao da ga uhapsi, ali kad je na njih otvorio vatru i pokušao da pobege ubijen je, a žena se priključila partizanima.

Drugi slučaj povezan je sa nestankom Terensa Atertona iz Vrhovnog štaba, koga je Britanska vlada poslala u misiju kod četnika Draže Mihailovića februara 1942, ali je on prethodno stupio u vezu sa partizanima i generala Ljube Novakovića. Kad se Aterton polovinom marta pojavio u Vrhovnom štabu, prijateljio se sa generalom Novakovićem i oni su zajedno sredinom aprila pobjegli iz Foče. Krcun je odmah za njima organizovao poturu. Kad je saznao da su došli do četnika Spasoja Dakića u Čelebiću krenuo je tamo i kad je bio na tragu da reši zagonetku šta se dogodilo sa Atertonom pozvan je natrag od Vrhovnog štaba, jer je predstojalo povlačenje iz Foče početkom maja 1942. godine.

Pred pokret pet proleterskih brigada za Bosansku Krajinu u Vrbnici juna 1942. zamolio je Rankovića da ga sa dužnosti u Vrhovnom štabu premešta u operativnu jedinicu ne navodeći razloge i on ga je uputio u Drugu proletersku brigadu. Ipak su postojala dva osnovna razloga zašto je to tražio. Prvi je bio da se sukobio sa Mitrom Bakićem, koji imao uticaj kod Tita još od pre rata. Drugi razlog je bio da je prisustvovao u Foči streljanju 6 rudara iz Kraljevačkog bataljona zato što su ukrali sanduk srebrnog novca kojeg su partizani poneli s sobom iz užičke banke i Tito je naredio da se zbog toga streljaju. Tu scenu streljanja sa raspolučenim lobanjama rudara Krcun nikad nije mogao zaboraviti. Dovoljno je bio inteligentan da zaključi na osnovu svega što je doživeo u okolini Vrhovnog štaba da može izgoreti na njegovoj vatri i zato je tražio od Rankovića da se udalji.

Na maršu za Bosansku Krajinu u Drugoj proleterskoj očekivali su ga problemi u politodelu ne samo sa borcima nego i sa rukovodstvom brigade. Centralni komitet KPJ pred polazak u Krajinu uspostavio je politodele po brigadama i njihov kadar direktno je postavljan od CK i njemu su odgovarali po partijskoj liniji. U početku nije bila dovoljno jasna njihova uloga u brigadama, da li su oni partijski kontroli komandi brigada ili samo da se bave partijskim radom, mada su i tu imali zamenika komesara brigade koji bio partijski sekretar organizacije KPJ u brigadi. Politodel u Drugoj proleterskoj imao je pet članova, uključujući i Krcuna, ali za efikasan partijski rad bili su sposobni samo Ljubinka Milosavljević i Krcun. Komesar brigade Milinko Kušić koji se od 1941. nametao kao ključna ličnost u partizanskim jedinicama u kojima je bio komesar slao je članove

politodela u bataljone da tamo nešto rade a oni su ostajali u štabu, pa je zbog nedovoljno definisane uloge politodela dolazilo do sukoba između štaba brigade i politodela.

Druga proleterska za Krajinu se kretala u desnoj koloni sa 4-tom crnogorskom brigadom, kojima je komandovao operativni štab sa delegatom Vrhovnog štaba Milovanom Đilasom i načelnikom štaba Arsom Jovanovićem, koji su povremeno dobijali preko kurira naređenja od Tita, a on se kretao sa levom kolonom sastavljenom od tri brigade. Iako nije služio vojsku Đilas je počeo da se meša u komandovanje uprkos otporu štaba Druge brigade. Naredio je da se preseče komunikacija u dolini Vrbasa i zauzme Gornji Vakuf, zbog čega se zakasnilo za napad na Bugojno što je Tito zahtevao. Da bi izbegao odgovornost za svoju grešku, u pismu Titu 24. jula optužio je štab brigade i tražio njegovu smenu. Ocenjujući rad politodela najpohvalnije se izrazio o Krcunu: „Krcun me je začudio svojom partijnošću, mislio sam da je samo dobar policajac“. Pod uticajem Đilasa Krcun je, neobaveštavajući štab brigade, napisao pismo Sretenu Žujoviću u kome je naveo slične negativne ocene o stanju u brigadi i njenom štabu. U Krcunovom i Đilasovom izveštaju posebno je kritikovan komesar brigade Milinko Kušić. Kad je Tito primio ove izveštaje odlučio je u Glamoču 24. avgusta 1942. da smeni Kušića i uputi ga za komandanta Prve krajiške brigade, a Spaseniju Babović zamenika komesara povukao je u Vrhovni štab, gde je ostala bez funkcije i to Đilasu nije oprostila za života.

Umesto Cane za zamenika komesara određen je Krcun, a na položaj komesara Aleksa Dejović, radnik fabrike oružja u Užicu. Krcun je na toj dužnosti ostao oko 8 meseci kao komesar brigade. Za to vreme doprineo je da brigada postane elitna borbena jedinica i da pitanje političke svesti svakog borca nametne kao prevashodni zadatak. To je činio političkim radom preko četnih i bataljonskih konferencija, političkih konferencija sa narodom, raznih kulturno-prosvetnih manifestacija u brigadi i van nje. Češće je ostvarivao lične kontakte na osnovu kojih je izgrađivao međusobno poverenje, gradeći na taj način lični autoritet. Zbog toga je bio omiljen od komandanata bataljona do običnih boraca. Istovremeno borci su se pribojavali njegovih reakcija, odnosno kako će reagovati na njihove postupke. Taj odnos boraca prema njemu ličio je na odnos dece prema strogom ali i poštovanom i pravednom roditelju. Ponekad je bio stroži nego komandant ali češće blag i predusretljiv, nepredvidljiv i originalan. Osvajao je ljude svojim šarmom. Bio je strog prema greškama drugih ali i sopstvenim. Do asketizma je bio skroman u prohtevima i ponašanju i puritanac u međuljudskim odnosima. Oštar prema onim borcima koji su se ogrešili svojim ponašanjem prema narodu, kada su na silu uzimali hranu ili bili pohlepni. Za greške te vrste tražio je i najveću kaznu. Insistirao je na moralnom ugledu jedinice i svakog borca. Posedovao je sposobnost da

brzo proceni ljude i situaciju u kojoj su se nalazili. Zbog svega toga njegov autoritet u brigadi je rastao, a njegovo mišljenje je traženo i uvažavano. Navešću samo jedan karakterističan primer za Krcunov odnos prema nedisciplinovanim borcima. Kad je u Jajcu formirana prateća četa u brigadi septembra 1942. jedan broj njenih boraca se nedisciplinovano ponašao. Kako komandir nije uspeo da učvrsti disciplinu u četi pozvao je u pomoć Krcuna, koji je izdvojio nedisciplinovane borce iz stroja i naredio da se razoružaju i uhapsu. U to vreme pretila je zaraza od tifusa, pa su u blizini štaba kopane dve kložetske jame. Zatvorenici su to posmatrali i zapitali su kurira Pericu zašto se to radi, odgovorio im je da će tu večeras nekog streljati. Kad je to ispričao Krcunu, on je smatrao da je dovoljno za kaznu što ih je uplašio i odmah ih je pustio iz zatvora uz napomenu da takve prestupe neće više trpeti. Od trenutka kad ga je CK postavio u politodel Druge proleterske brigade Krcun je vodio računa o kadrovskom razmeštaju u brigadi i njegovo mišljenje je uvažavao Vrhovni štab, i bilo je u većini slučajeva presudno za postavljanje na rukovodeća mesta u bataljonima i četama. Posebno je podržavao radnike za rukovodeća mesta, među njima i Aleksu Dejovića za komesara brigade. Kao što se borio da promoviše za rukovodioce ljude koji su se istakli u borbi, tako je znao da predloži za smenu one koji su se pokazali kao loši organizatori ili se zamorili u ratu kome se nije video kraj. Po njegovom mišljenju u 4-tom bataljonu koji je bio sastavljen uglavnom od užičana, ni komesar ni zamenik komandanta „nisu odgovarali svojim mestima“ pa je uz saglasnost štaba divizije umesto intelektualca Miodraga Avramovića za komesara bataljona postavio Jevrema Popovića, radnika. Kritikovao je i niži starešinski kadar kada je slabo rukovodio svojim jedinicama, jer su borci bili pogrešno vaspitani da u jurišu na čelu vide svoje starešine.

Sredinom oktobra 1942. brigada je od Tita primila ratnu proletersku zastavu, koja je bila u komori spakovana u jednom rancu. U selu Ljubunčiću 5. decembra 1942. ustaše su napale komoru i zaplenile zastavu. Krcun je o tome obavestio CK. Odgovor CK je bio strog da „zastava nije krpa“ i treba je potražiti u Livnu i oteti od ustaša. Krcun je predložio da se iz brigade izdvoji grupa bombaša sa njim na čelu, koja se probila u Livno u potrazi za zastavom. Komanda Druge proleterske divizije to nije prihvatila pa je cela divizija oslobodila Livno i u ustaškom štabu pronađena je zastava neraspakovana u jednom ruksaku.

Zbog velikih gubitaka na maršu prema Krajini, Druga proleterska brigada je u jesen 1942. popunjavana Krajišnjicima i Dalmatincima. U početku je bilo dezerterstva, naročito među Dalmatincima zbog čega su svi novodošli borci morali da polože zakletvu uz koju im je napomenuto da će se ubuduće uhvaćeni dezerteri streljati. Ubrzo je u januaru 1943. usled nemačke ofanzive na Krajinu usledilo povlačenje glavnine partizanskih

snaga sa Vrhovnim štabom na istok. Druga proleterska je posle nekoliko borbi sa nemačkim i italijanskim jedinicama 5. marta 1943. izbila na Neretvu, gde je dobila zadatak da sa Drugom dalmatinskom brigadom pređe reku preko razrušenog mosta i borbom protiv četnika obezbedi mostobran za prelaz ostalih jedinica. Uoči izvršenja ovog zadatka Krcun je brigadi održao patriotski govor u kome ju je upoznao sa teškom situacijom u kojoj se nalazi, i da od izvršenja dobijenog zadatka zavisi sudbina svih jedinica na čelu sa Vrhovnim štabom i Titom i svih ranjenika. Borci brigade su ga shvatili i odneli jednu od najvećih pobeda nad četnicima DM u toku građanskog rata.

U predahu posle bitke na Neretvi napisao je izveštaj CK za poslednja četiri meseca u kome je između ostalog naveo da partijska organizacija u brigadi broji 400 članova i prvi put se izjednačio broj članova radnika i seljaka, jer usled popunjavanja brigade seljacima postala je pretežno seljačka brigada. Za brigadu je ovog puta imao pohvalne reči da je izvršavala svoje zadatke „sa besprimernom hrabrošću i požrtvovanjem“ i da su borci „razbijali četničke korpuse i brigade u prah i pepeo“. Od prestupa je naveo da su četiri člana Partije učestvovala u oduzimanju meda iz četničke kuće na nepravilan način pa je jedan „isključen jer je i ranije kažnjavao zbog istih stvari, dvojicu smo kaznili, dok smo četvrtog iskritikovali“. Krcuna su posebno pogađali veliki gubici u ljudstvu brigade. Za poslednja četiri meseca izbačeno je iz stroja u brigadi 350-400 boraca. Samo u bitci na Neretvi poginulo je 69, a ranjeno 169 boraca, kada je i Krcun lakše ranjen.

Uoči bitke na Sutjesci najteži gubitak za brigadu bila je pogibija komesara Alekse Dejovića 9. aprila 1943. na Drini. Kad su sahranili komesara Krcun se obratio Rankoviću od koga je tražio da se reši pitanje budućeg komesara brigade: „O ovome ti i ja još bolje da porazmislimo. Vi vidite ako budete u mogućnosti vi nam dajte vaše mišljenje pre konačne odluke“. Ranković se nije dugo dvoumio, nego je za komesara brigade postavio svog bivšeg saradnika Krcuna krajem aprila 1943. godine.

Neposredno pred bitku na Sutjesci Vrhovni štab je odredio Krcuna i Ljubu Đurića da komanduju Drinskom operativnom grupom brigada, koju su pored Druge proleterske sačinjavale Šesta istočno-bosanska i Majevička brigada. Već u početku od njihove komande odmetnula se Šesta istočno-bosanska brigada, jer njen komesar Cvijetin Mijatović nije mogao da prihvati da mu komanduju od njega mlađi članovi Partije, pa sa njom nisu imali veze ni gde se nalazi. Nemci su započeli strategijsko opkoljavanje glavnine jedinica NOP-a 19. maja 1943. godine. Drinska grupa brigada je dobila zadatak da izbije pre Nemaca na visoravan Vučevo i da je zadrži po svaku cenu, što je izvršila uspešno. Drugi zadatak da osvoji Košur nije uspeła da ostvari ali je vodila borbe za Košur nekoliko dana početkom juna 1943. u kojima su izginuli mnogi njeni borci da bi obezbedili

prolaz Vrhovnom štabu. Usled neizdrživih uslova za borbu, bez hrane i vode, u noći između 6. i 7. juna dezertiralo je celokupno rukovodstvo 3. čete 4. bataljona sa još 8 boraca. Ova vest je šokirala Krcuna s obzirom na prethodno moralno političko stanje u brigadi, koje je bilo na visini u svim njenim jedinicama. Kako ne bi došlo do totalne demoralizacije i osipanja brigade u daljim borbama na Sutjesci, Krcun je reagovao oštro i nepokolebljivo da bi pojave dezerterstva sprečio u korenu. Kada je komandir Moravičke čete Samuilo Račić počeo da govori svojim borcima da su mali izgledi za proboj iz neprijateljskog obruča i da se treba snalaziti kako ko zna i ume Krcun je zatražio da ga stave pred preki sud i on je streljan. Na platou Zelengore insistirao je da se izvedu pred preki sud mladić i devojka iz prateće čete, koji su se pripremali da beže. Posle rata često se vraćao na ove odluke, iako je u tom kritičkom trenutku mislio da su one ispravne, kasnije mu je bilo žao tih ljudi i osećao je krivicu za njihovu smrt. Prema svedočenju Krcunovih prijatelja umeo je da se poput junaka iz romana Dostojevskog rasplače nad svojom sudbinom i da satima priča pokajničke priče. Danas je teško i zamisliti tu dramatičnu i tragičnu situaciju na Sutjesci u kojoj sa našla glavniina NO vojske, kad su se mnogi pokolebali i izgubili veru da će se izvući iz nemačkog obruča, ali Krcun nije. Dok se brigada borila za Košur, najpre je pored nje 8. juna prošla Prva proleterska divizija sa Kočom Popovićem i Sretenom Žujovićem. Sledećeg dana naišao je štab Druge proleterske divizije sa Pekom Dapčevićem i Mitrom Bakićem, koji su obavestili Krcuna da je Tito prošao i da prikupe brigadu i krenu ka Ljučkim kolibama u proboj. Brigada je vodila teške borbe kod Košute i Ljubinog groba, da bi prešla put Kalinovik – Foča kod sela Miljevine i na taj način izašla iz nemačkog obruča. U Krcunu se na Sutjesci bilo nakupilo puno nezadovoljstva na štab Druge divizije što se držao odvojeno od štabova brigada sa kojima je pogubio vezu i što se zajedno sa Vrhovnim štabom sporo kretao od Tare i Pive do Košura, dok su njegovi borci ginuli da im obezbede prolaz. Krcun tada nije znao da je Vrhovni štab čekao dolazak prve britanske misije krajem maja 19443. i zato je ispalo da se sporo kretao, mada je meni Đilas tvrdio da se nisu mogli brže kretati. Zbog ovog sporog kretanja Vrhovnog štaba Druga proleterska brigada je izgubila dve trećine svojih boraca na bespućima Sutjeske i Zelengore. Posle bitke na Sutjesci u Šekovićima je stradalo nekoliko ranjenika brigade. Zbog tog pokolja ranjenika Krcun i Ljubo doneli su odluku da ubuduće nikom ne ostavljaju ranjenike, nego da ih sa sobom nosi brigada pa kakvu sudbinu bude imala brigada takvu će imati i ranjenici.

Kada je sredinom septembra 1943. formiran korpus od 2. i 3. divizije Ljubo i Krcun su postavljeni za komandanta i komesara 2. divizije. Do kraja oktobra njihov štab je bio u Pljevljima, a od tada u Prijepolju.

U grad je pored Druge proleterske brigade 29. novembra stigla iz Srbije Šumadijska brigada. Nemci su iznenada napali Prijepolje u noći između 3. i 4. decembra 1943. i sve jedinice koje su se zatekle u gradu pretrpele su velike gubitke, posebno Šumadijska i Druga Proleterska brigada. Štab korpusa, Dapčević i Bakić, poslali su izveštaj Vrhovnom štabu i za poraz u Prijepolju su okrivili štab Druge divizije zahtevajući da se njen štab smeni i oformi komisija, koja je trebalo da utvrdi činjeničko stanje i predloži mere. Vrhovni štab je oformio komisiju ali nije čekao njene rezultate već je smenio Krcuna i ceo štab Druge divizije 2. januara 1944. godine. Obaveštenje o tome dobio je u selu Negbina, gde se tada zatekao. Komisija u sastavu: Veljko Mićunović, Obrad Egić, zamenik komandanta Dalmatinske brigade i Tihomir Janić, član politodela iste brigade saslušala je Krcuna i poslala izveštaj CK, koji ga je obavestio 15. februara da je kažnjen strogim partijskim ukorom.

Prijepoljska tragedija je teško pogodila Krcuna. Nije se osećao krivim u onoj meri koja mu je pripisana, ali je tu tragediju shvatio i kao svoju ličnu zbog gubitka svojih 400 ljudi. Čovek koji je fanatično verovao u svoju Partiju bio je razočaran kako ona olako jede svoju decu, pa je pomišljao i na samoubistvo. U situaciji kada se osećao izgubljenim odlučio je 14. marta 1944. da se javi pismom jedinom čoveku za koga je smatrao da će shvatiti njegove nevolje i da će mu pomoći, a to je bio Aleksandar Ranković. „Ovo činim isključivo iz toga razloga, što me uz tebe pored ostalog veže i izvestan period zajedničkog života. Nadam se da ćeš me razumeti i čini mi se da bi mi bilo lakše da sam imao prilike sa tobom da razgovaram. Vašu odluku smo, ja i svi ostali drugovi dobro shvatili i nadam se da ćemo uspeti da popravimo ove nedostatke. Meni je najteže napustiti vojsku i to Drugu proletersku za koju me veže život od dve godine. Ovo me mnogo tišti o svim ovim stvarima sam razgovarao sa drugom Mihailom (Blagojem Neškovićem). Kad budem dobio neki posao biće mi lakše, jer evo dva meseca sedim ovamo dokon, a baš nisam neka lenština pa da lako preko toga pređem“.

Ni Ranković nije mogao da mu pomogne pa je pola godine bio neraspoređen sve dok nije pozvan u Vrhovni štab na Visu krajem juna 1944. godine. Tamo mu se pružila prilika da najpre Rankoviću, a potom Titu, iznese svoje viđenje i mišljenje o porazu kod Prijepolja. Protestovao je protiv smenjivanja pre nego što je počela sa radom komisija, koja je trebalo da utvrdi njegovu odgovornost i odgovornost svih štabova. Smatrao je da su Peko i Mitar netačno prikazali pravi uzrok pogibije u Prijepolju i zamolio ih da pročitaju izveštaj komisije, te da se ne mogu na prečac rešavati tako krupna pitanja, jer donose više štete nego koristi. Dodao je da je zbog takvog postupka pomišljao i na protestno samoubistvo. Tito i Ranković su odgovorili da su oni iznenađeni Pekovim i Mitrovim postupkom

i da je deo istine o Prijepoljskoj bitci stigao u Vrhovni štab i da oni svoju grešku ispravljaju u odnosu na Krcuna kooptirajući ga u PK KPJ za Srbiju i postavljajući mu zadatak da organizuje OZN-u za Srbiju.

Sa Visa preko Barija avionom je prebačen u Južnu Srbiju 11. jula 1944. gde je postojala slobodna teritorija sa pet srpskih divizija. Tamo je počeo sa organizacijom OZN-e za Srbiju bez dovoljno iskustva i ljudi. U početku ih je bilo petoro. Slobodan Penezić je bio načelnik OZN-e, Vasilije Kovačević Čile šef prvog odseka, Radovan Grković drugog, Slobodan Krstić Uča trećeg i Svetolik Lazarević četvrtog odseka. Na prvom sastanku Krcun ih je upoznao sa zadacima OZN-e: čuvati tekovine revolucije i obračunavati se sa svim njenim neprijateljima, ostacima okupatora, izdajnika i svim pokušajima rovarjenja spolja i iznutra. Jedan od prvih zadataka bio je prikupljanje podataka na razne načine o okupatorima i kvislingima. U to vreme u Južnu Srbiju pristizao je veliki broj novih boraca iz okupiranih mesta. Obaveštajne službe okupatora i kvislinga su nastojale da u ove grupe novih boraca ubace svoje agente. Sam Krcun u svojim sećanjima pominje da su otkrili izvestan broj ubačenih agenata ali da su tada bili previše oprezni nego što su za to imali razloga.. To je bila posledica jedne atmosfere, koja je tada vladala u Srbiji. Kadrovi koje je zatekao u Srbiji proveli su veći deo rata pod veoma teškim uslovima pa su nametali tu opreznost, jer su verovali da u svakoj grupi, koja je dolazila iz okupiranih mesta krije poneki neprijateljski agent. „Mi koji smo se vratili u Srbiju nismo imali takvo osećanje“, zaključio je Krcun. On sa pridošlim novim borcima nije razgovarao pojedinačno, nego ih je primao po grupama. Nije to bilo klasično ispitivanje, nego je bilo slično radu psihologa na grupnoj terapiji sa pacijentima. Pričao im je razne doživljaje iz borbi i pri tom ih posmatrao kako reaguju. Od cele grupe od 80 omladinaca koje je izveo Mihailo Maković iz Beograda samo se na dvojicu sumnjalo da su neprijateljski agenti.

U prvom izveštaju o radu OZN-e za Srbiju od 10. septembra 1944. Krcun između ostalog piše: „Prvi naš posao bio je upoznavanje drugova sa organizacionim principima i metodama rada. Ovo su drugovi brzo shvatili, mada je kod nekih bilo malo nezadovoljstva da se bave ovim poslom, jer su želeli više politički ili kakav drugi rad. Ali posle jedne pravilne diskusije drugovi su shvatili važnost rada OZN-e. Drugi naš posao bio je čišćenje okoline Glavnog štaba (za Srbiju) i proveravanje sumnjivih lica po jedinicama... Uzeli smo kao princip hapsiti samo one ljude za koje imamo jasne podatke o njihovom radu. U prvo vreme kažnjavati najizrazitije zlikovce“.

Prilikom priprema za oslobođenje Beograda Krcun se iz Južne Srbije prebacio avionom u Valjevo. Odatle je otišao u Aranđelovac, gde je od Rankovića dobio zadatak da pripremi grupe sa radio-stanicama radi ubacivanja u Beograd koje bi obaveštavale o situaciji kod okupatora u gradu.

On je pripremio jednu grupu i ubacio je u okupirani Beograd. U Arandjelovcu na sastanku sa Rankovićem i njegovim zamenikom Svetislavom Stefanovićem Čecom utvrđena je osnovna orijentacija budućeg rada OZN-e u Srbiji, naročito u pogledu pribavljanja podataka i dokumentacije o ratnim zločincima, saradnicima okupatora i uopšte ljudima koji su na bilo koji način pomagali okupatore i kvislinge. Na istom sastanku odlučeno da načelnik OZN-e za Beograd bude Miloš Minić i da ona bude direktno vezana za OZN-u Jugoslavije, a da OZN-a za Srbiju usmeri svoje napore na rešavanju zadataka u ostalom području Srbije. Prema tome, odgovornost za teror komunista u Beogradu snosi odgovornost Miloš Minić a ne Krcun, kako se obično misli i piše.

Kada je oslobođen Beograd 20. oktobra 1944. OZN-a za Srbiju počela je sa radom u zgradi na Obilićevom Vencu, gde se u toku okupacije nalazila Specijalna policija, a danas TANJUG, a potom u palatu Beograd. Krcun se prisećao: „Građani su nam pomagali u pronalaženju ratnih zločinaca, policajaca, raznih petokolonaša i izdajnika“ sve u cilju da što manji broj saradnika okupatora pobegne iz Beograda. Paralelno sa ovim poslom iskrnuo je još jedan zadatak. Nemačka obaveštajna služba počela je sa ubacivanjem dirvezantsko-terorističkih grupa u pozadinu, koje su uglavnom sačinjavali ljotičevci. Jedna takva grupa ubačena je na Jastrebac, a druga na Kosmaj, čiji su članovi ubrzo pohvatani i osuđeni.

Iako je Krcun igrao značajnu ulogu u ratu i revoluciji, čini se da je daleko veći njegov doprinos u odbrani tekovina revolucije i izgradnji socijalizma u Srbiji. Jedan od veoma teških zadataka koje je rešavala OZN-a posle oslobođenja Srbije bilo je otkrivanje i uništavanje odmetničkih četničkih grupa, koje su po zabitima Srbije ubijali odbornike nove vlasti i ostale aktiviste koji su sa njom saradivali. Svakako najznačajniji uspeh OZN-e pod Krcunovim rukovodstvom postignut je u uništenju ovih grupa. Najpre su na prevaru u Beograd doveli valjevske četnike i Nikolu Kalabića komandanta Gorske garde Draže Mihailovića. Oko mesec dana, krajem 1945. i početkom 1946. Ranković i Krcun su vodili razgovore sa Kalabićem da im pomogne da dođu do Draže, garantujući da će mu poštediti život. Kako mi Ranković ispričao, pojeli su sa njim zajedno jedno tri ručka dok ga nisu ubedili da izda Dražu. Ta akcija hvatanja Draže trajala je oko dva meseca, od januara do 12. marta 1946. i o njoj je više puta detaljno pisano. Moralo se ići tri puta da bi se na kraju stupilo u vezu sa Dražom. Krcun je odabrao 12 svojih najbližih saradnika i sa njima i s Kalabićem išao u višegradski kraj od Dobruna prema Priboju da bi se uverio kako će se ponašati Kalabić. U ostala dva pokušaja Krcun je ostao u Beogradu, gde su svakodnevno on i Ranković dobijali telegrame iz Višegrada kako teče potera za Dražom. Tek treći put odabrana grupa rukovodilaca OZN-e prurušena u četnike uspela je, uz Kalabićevu pomoć, da se susretne sa

Dražom u selu Poljicama u kući Mila Kneževića i da ga ubede da sa njima krene u Srbiju. U dogovorenom trenutku pobili su četnike Dražine pratice, a njega doveli u Beograd. Smestili su ga u zgradu OZN-e na trećem spratu u ulici knjeginje Ljubice, nedaleko od zatvora Glavnjače. Nprestano su ga čuvala dva oficira, jedan ispred vrata a drugi u sobi s Dražom kako ne bi pokušao samoubistvo. Ni govora nema o nekom maltretiranju Draže od strane Krcuna, o čemu opširno piše u svom romanu „Noć generala“ Vuk Drašković. Naprotiv, sve je činjeno da se Draža što bolje oporavi, kako bi mogao da izađe pred sud. Krcun je izvršio zadatak hvatanja i čuvanja Draže, a najmanje je on uticao na odluku Vojnog suda o njegovom streljanju. Od hvatanje Draže počela je da kruži legenda o Krcunu kao sposobnom obaveštajcu.

Ostale zarobljene četnike na Sutjesci sredinom maja 1945. godine, osim komandanata, pustio je kućama 3. jula 1945. sve koji su bili smešteni u logoru u Šapcu. Iako je Draža bio uhvaćen osuđen i streljan, ostale su grupe odmetnika bivših četnika širom Srbije, koje su stvarale nesigurnost u narodu i služba je tragala za njima i uništavala ih. Krcun je bio posebno osetljiv na njihovu aktivnost u užičkom kraju. U tom kraju delovala je grupa odmetnika pod komandom lukavog i okretnog Picana, i dok su ga pripadnici OZN-e čekali u zasedi kod Kosjerića, on se pojavio na Divčibarama u radničkom odmaralištu, gde je napravio lom maltretirajući radnike. Iako je cenio načelnika užičke OZN-e Dragoslava Novakovića, jer ga je ubedio da se bavi tom poslom, iskalio je svoj bes na njemu i, pošto užička OZN-a nije sposobna da ga likvidira, on će poslati posebnu ekipu iz Beograda da to uradi. Ubrzo je Pican naleteo na zasedu užičke OZN-e i poginuo, a Krcun se izvinuo za pretrpljenu grubost svom saradniku. Kada je iz pribojskog zatvora pobjegao jedan odmetnik Krcun je naredio da ga uhvate za 24 časa ili da se i oni odmetnu u šumu. Posebno je bio iznenađen kad je saznao da se Srpkio Medenica, koji se rastao od Draže pred njegovo hapšenje, pozivajući ga da se sa njim krije u bespućima Sandžaka, krio u Užicu skoro celu zimu 1948/1949 na Rosuljama kod Simke Badnjar Make, moje školske drugarice Radmile, koja je bila osuđena na smrt a kasnije pomilovana. Uglavnom, do 1948. godine, kada je izbio sukob sa Informbiroom, Srbija je bila „očišćena“ od četnika odmetnika, sem pojedinaca koji su krili po zabitima Sandžaka.

Izdvojena od ostalog dela državne uprave, OZN-a je delovala do marta 1946. godine. Tada je izvršena reorganizacija i umesto nje nastaju Uprava državne bezbednosti JNA i Uprava državne bezbednosti (UDB). Izvršeno je objedinjavanje Uprave bezbednosti sa ostalim službama unutrašnjih poslova pod Krcunovim rukovodstvom, a on je postao ministar unutrašnjih poslova Srbije. Od tada Ministarstvo unutrašnjih poslova imalo je u svom sastavu Upravu državne bezbednosti, Upravu javne bezbednosti i komandu

milicije. Jedan od najvećih problema bilo je osposobljavanje kadrova za službu bezbednosti. Prvi ozbiljniji korak je bilo slanje trojice oficira na Akademiju NKVD u Moskvu, gde su završili šestomesečni skraćeni kurs. Jedan od njih trojice je bio Vojin Lukić. Mladi i neiskusni oficiri prihvatili su nekritički sve što su tamo naučili i smatrali su to najvećim znanjem iz te oblasti. Bez kolebanja su prihvatili da Udba kao i NKVD treba da bude „mač revolucije“. Prihvatili su metodu naučenu u školi po kojoj je trebalo „pokrivati“ sve i svakoga, kao i to da bi na deset građana trebao da bude jedan poverenik, pa je u svakoj ustanovi i preduzeću trebalo ugraditi po jednog agenta. Po povratku sa školovanja, ti oficiri posredstvom kurseva preneli su ta svoja saznanja naučena od NKVD na mlađe kolege. Krcun je podržao to usavršavanje ali nije želeo da to postane šablon, s obzirom na konkretnu situaciju u Srbiji. Ovlašćenja UDB-e su bila neograničena. Njen oficir je mogao je da ograniči ili oduzme građaninu mnoga prava, da hapsi i kazni. Njeni saradnici, iako su bili probрани što se tiče odanosti i odgovornosti kao komunisti i iskusni ratnici, nisu mogli da se odupru mnogim iskušenjima kad se ima previše vlasti u rukama. Krcun se borio raspoloživom snagom da u službi ne dođe do deformacija, pozivajući one koji su grešili na razgovor, naređujući istrage i stroge kazne.

Istovremeno sa borbom protiv klasnog neprijatelja služba se morala angažovati da pomogne vlastima i Partiji prilikom prinudnog otkupa poljoprivrednih proizvoda od seljaka. Iako su seljaci odlučujuće doprineli pobjedi revolucije našli su se na njenom udaru, da bi se prehranilo gradsko stanovništvo uveden im je prinudni otkup. Služba je angažovana da otkriva gde seljaci kriju žito i druge proizvode i da hapsi one, koji ne isporučuju poljoprivredne proizvode. Iako se intimno nije slagao, morao je da prihvati da jedan deo te službe radi te poslove.

Daleko najsloženiji izazov od svih prethodnih bila je rezolucija Informbiroa. Dilema u kojoj se našao bila je kako biti oštar i beskompromisan prema iblevcima, ali istovremeno i pravedan. Sada je neprijatelj bio ne u četnicima odmetnicima ili u sredinama građanske klase, već u partijskim organizacijama, pa je trebalo braniti revoluciju od jednog dela revolucionara. Tada je UDB-a dobila još šira ovlašćenja nego što je imala pa su i u partijskim komitetima postojali njeni saradnici koji su pratili rad članova komiteta i o tome izveštavali. Sve je to bilo u skladu sa odlukama CK KPJ. U redovima UDB-e vladalo je uverenje da su oni avangardni odred Partije i glavna snaga u odbrani tekovina revolucije, organizacija najpoverljivijih i najboljih boraca, koji se žrtvuju u toj odbrani. S druge strane izjašnjavanje za rezoluciju IB tretiralo se kao izdaja i nepatriotski čin. Služba je bila angažovana danonoćno u otkrivanju neprijatelja u Partiji i njeni saradnici su se lišavali ličnog života, odmora i porodice. Ginuli su ili ranjavani u sukobima sa ubačenim diverzantima i špijunima. Živeli su

kao da su se ponovo našli u partizanima. Ponekad su zbog takvog načina života bili nervozni i grubi i često su bili stroži prema otpadnicima iz svojih redova, nego klasnom neprijatelju. Bilo je dosta grešaka u osudi ljudi, jer su nedostajali kriterijumi i uglavnom su radili na osnovu subjektivnih procena. Nevolja je bila što su ljudi iz UDB-e istovremeno bili islednici, tužioci i sudije, odnosno proizvoljno su određivali visinu kazne. Cilj je bio izolovati sve na koje se sumnjalo, bilo po zatvorima ili na Golom Otoku i tamo ih raznim postupcima maltretiranja i unižavanja ličnog dostojanstva navodno prevaspitati, i posle nekoliko godina robije vratiti na pravi put. Sada se UDB-a morala boriti protiv sovjetske obaveštajne službe, čijim se metodama rada služila, koja je već od 1945. pokušala da vrbuje svoje agente u Srbiji čak i među Krcunovim saradnicima. Bilo je ozbiljnih problema, pobjegao je partijski komitet iz Zaječara u Bugarsku, jedna grupa iz Trstenika je otišla u šumu, Petra Banovca, šefa Udbe u Smederevu zavrbovala je sovjetska obaveštajna služba, u Beogradu su izvršena hapšenja studenata na fakultetima, na Partijskoj školi CK KPS i Višoj novinarsko diplomatskoj školi i nekim ministarstvima. U toku 1949. i 1950. otkriveno je nekoliko desetina ilegalnih grupa, koje su bile povezane sa diplomatskim predstavnicima i obaveštajnim službama IB zemalja. Srbija je bila najviše izložena ubacivanju diverzanata i agenata iz istočnoevropskih zemalja. Susedne zemlje Bugarska, Rumunija, Mađarska i Albanija, maksimalno su povećale svoju subverzivnu delatnost, koja je posebno bila izražena na Kosovu i Metohiji. Na granicama prema tim zemljama registrovano je nekoliko hiljada incidenata i oko 150 oružanih sukoba. Na Kosovu i Metohiji vodio se mali rat protiv ubačenih diverzanata iz Albanije. Uhapšenim diverzantima je organizovano suđenje u Prizrenu, tada su oni izjavljivali da su bili povezani u zaveri sa vodećim albanskim rukovodiocima na Kosovu i Metohiji, uključujući i Fadilja Hodžu. Petar Stambolić mi je tvrdio da su ti diverzanti bili nagovoreni od Udbe da terete albanske kadrove u zaveri protiv Jugoslavije i da su došli kod njega Albanci da se žale i da je on nazvao Krcuna da se obustave optužbe protiv albanskih rukovodilaca i svi oni su ostali na svojim dužnostima. Po Titovom naređenju 1956. Krcun je organizovao sakupljanje oružja na Kosovu i Metohiji od Albanaca. Posle njegove smrti optuživali su ga da je to samovoljno organizovao.

Krcun je imao u vidu celokupnu situaciju u kojoj se našla Srbija posle rezolucije IB-a i zalagao se za oštre mere, energične i brze poteze. Blagoje Nešković mi je pričao da kada su ga izveli pred partijsku komisiju sumnjajući da se kolebao prema IB-u, da je rekao: „Osudite me što nisam bio oštar prema IB-u kao Krcun“, što znači da je Krcun uziman kao mero oštine borbe protiv IB-a. U svoj toj oštirini pokušavao je da obuzda svoje ljude da ne uzmu previše vlasti nad drugim ljudima. Gde god je stigao i mogao nastojao je da utvrdi određene kriterijume i da ispravi greške

prema ljudima koji su bez dovoljno razloga uhapšeni. Kada se na uporno insistiranje jednog od svojih pomoćnika saglasio da se uhapsi profesor Beogradskog univerziteta (Ljubisav Marković), a kada se uverio da za to nije bilo razloga, pomogao mu je ne samo da se rehabilituje, nego mu je poveravao i zadatke iz oblasti privredne izgradnje. Kad je kod njega stigao predmet iz Užica o jednoj grupi ibeovaca, pošto je poznavao te ljude, posumnjao je u kriterijume svoje službe i poslao posebnu ekipu da to proveri. Ispostavilo se da je bio u pravu i veoma mali broj Užičana se izjasnio za IB, što je verovatno njegova zasluga.

Na javnim tribinama objašnjavao je suštinu sukoba sa Sovjetskim Savezom. Tako je povodom osmogodišnjice ustanka u Srbiji, 6. jula 1949, u Narodnom pozorištu u Beogradu rekao da Sovjetski Savez i zemlje Istočne Evrope hoće Jugoslaviju da stave u neravnotežan politički i privredni položaj i da je to razlog što smo pružili otpor. „Zato borba naše Partije ima veliki istorijski značaj. Stvar za koju se mi borimo nije pravedna samo sa stanovišta KPJ, nego je ona postala najvažniji i najozbiljniji problem koji se postavio pred međunarodni radnički pokret i on ga mora rešiti“. Kada je došlo do sređivanja odnosa sa Sovjetskim savezom pri susretu sa ruskim ratnim veteranima dao je oduška svojoj ljubavi ali i prekoru prema Rusiji rekavši: „Braćo Rusi, da znate samo koliko smo vas voleli, a vi ste pokušali da nas uništite“.

Kada se stižala borba protiv IB-a, Krcun se sve više bavio politikom i organizacijom državne uprave u Srbiji. On je od 1945. bio član Politbiroa CK KP Srbije i savezni i republički poslanik za užički kraj. Od decembra 1953. nije više bio ministar unutrašnjih poslova Srbije. Najpre je bio član Izvršnog veća Srbije, a potom od 1954. do 9. juna 1962. njegov potpredsednik, kada je izabran za predsednika Izvršnog veća Srbije. Bio je 11 godina član Saveznog izvršnog veća i u rukovodstvima Socijalističkog saveza i saveza boraca Srbije. Kao potpredsednik Izvršnog veća bio je predsednik Odbora za unutrašnje poslove. Ovaj Odbor se bavio privrednim pitanjima, pravosudnim problemima, komunalnim, zdravstvenim, prosvetnim i kulturnim pitanjima. Samoupravljanje i dalja demokratizacija vlasti bila su njegova, pa time i Krcunova, osnovna orijentacija. Krcun se angažovao na izgradnji komunalnog sistema i organizaciji vlasti, a posebno oko teritorijalne podele Srbije na opštine i srezove i njihovo ukрупnjavanje. Kad je spojio šabački i valjevski kraj u jedan srez u šali se govorilo da Krcun hoće da venča šabačku čiviju sa valjevskom podvalom.

Nastojanje Beograda da se brže razvija cenio je, ali kao provincijalac ukazivao na opasnost od tendencije da se Beogradu obezbedi poseban društveni i ekonomski status mimo mogućnosti i plana o razvoju Srbije. Govorio je: „Srbiji su dovoljne dve pokrajine i da jednom tako velikom gradu, kao što je Beograd, koji nije ni srpski, ni jugoslovenski, ni samo svoj,

a koji je sve to pomalo, treba pomoći da prebrodi teškoće koje iz tog specifičnog položaja proističu“. Jedno vreme je bio poslanik opštine Zvezdara, pa je u šali govorio da je poslanik na teritoriji Beograda od Cvetkove pijace do kafane u Boleču. Na zborovima na Zvezdari govorio je da je on njihov poslanik, ali pošto manje poznaje probleme Beograda od Užica, on bi radije bio užički poslanik.

Dugo je bio predsednik Ustavne komisije Srbije i član Savezne ustavne komisije. Tokom diskusije oko nacрта Ustava iz 1963. zajedno sa Milošem Minićem zalagao se da se Srbija podeli na regione i da se u tu podelu uklope pokrajine i da budu regioni, što na partijskim forumima nije prihvaćeno. Zalagao se za autoritet sudstva i tužilaštva i nikad se nije mešao u njihove odluke. Zalagao se za primenu naučnih dostignuća u praksi i za doslednije obrazovanje i stručno uzdizanje kadrova uz primenu savremene tehnike. Govorio je da su investicije u obrazovanje stručnih kadrova najvažnija investicija za budućnost Srbije. Bio je protiv toga da se srednje obrazovanje uvede zvanje „vukovac“. „Nemojte da decu opterećujemo nepotrebnim pravima i privilegijama. To smo učinili sa decom palih boraca. Goru uslugu im nismo mogli učiniti što smo ih na taj način izdvojili“.

Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije, pored verske komisije, bavilo se regulisanjem odnosa između države Srbije i Srpske pravoslavne crkve. Prilikom donošenja Zakona o položaju verskih zajednica u Srbiji njegovi predstavnici vodili su pregovore sa Svetim sinodom 1953. godine. Odnosi sa Srpskom pravoslavnom crkvom bili su zategnuti posle oslobođenja i zbog nacionalizacije njene imovine, posebno za vreme vladike Josifa Cvijovića, koji je zamenjivao patrijarha Gavrila dok se nije vratio iz izbeglištva 1946. godine. Josif je bio poreklom užičanin iz sela Drežnika, četnik u Makedoniji pre Balkanskih ratova, koji nije podnosio komuniste, pa ni Krcuna, koji ga je jedno vreme držao u kućnom pritvoru. Kasnije je Krcun uspostavio bolje odnose sa Srpskom pravoslavnom crkvom, pa je 1953. mogao da konstatuje da su ti odnosi „prilično usklađeni“. Postoje dokazi da je znatno doprineo da na čelo Srpske pravoslavne crkve dođe patrijarh German.

Gajio je ljubav prema istoriji Srbije, koja se ogledala u čuvanju spomenika kulture iz ranije i novije istorije. Dok je bio predsednik Izvršnog veća Srbije 1963, osnovan je Istorijski muzej Srbije. Kandidat za direktora Muzeja, što je i postao, bio je direktor Zavoda za istoriju radničkog pokreta Srbije Edib Hasanagić, poreklom iz Priboja, koga je podržavao Jovan Veselinov. Krcun je to postavljajući Ediba za direktora u šali komentarisao: „Zar da nam Turčin bude direktor srpskog muzeja?“. Pošto je rado odlazio u bioskop i pozorište, pomagao je da se snimi film „Marš na Dri- nu“ povodom 50-to godišnjice Prvog svetskog rata. U vreme crnog talasa u kinematografiji i zabrane nekih filmova zalagao se za „nešto liberalniju

poziciju filmova“. „Uzmimo film ‘Zadušnice’ koji je zabranjen, za mene je to odličan film, odnosno kako u ovoj zemlji treba da bude postavljen film za borbu protiv negativnih pojava. Gledao sam film ‘Čovek iz hrastove šume’ u prvoj verziji koji je zabranjen, ali to je film koji ima najbolju fotografiju u našem posleratnom filmu, jednu od najboljih od svih svet-skih filmova, koje sam gledao uključujući japanske“, zalažući da se taj film pusti u svet na Izvršnom komitetu CK SK Srbije.

Krcun nije bio teoretičar, napisao je samo jednu raspravu o društvenim organizacijama i objavio je u „Našoj stvarnosti“. Nije bio ni poseban govornik, koji bi mogao da zapali mase. Trudio se da u svom govoru bude što jednostavniji i koncizniji kako bi ga razumeli i obični ljudi. U privatnom životu živeo je dosta skromno. Nije stigao da puno čita i piše sem referata, ali je bio dobar usmeni pripovedač što je u tradiciji naroda užičkog kraja. Putovao je po Srbiji zbog potrebe i zahteva funkcije koju je obavljao, a i zbog nastojanja da u neposrednom kontaktu sa ljudima što bolje upozna probleme koji ih tište. Lako je uspostavljao kontakt sa ljudima, oslobođen svake poze i demagogije, stičući među njima mnoge prijatelje. Kod njega se moglo lakše doći u kabinet nego kod drugih rukovodilaca. Autoritet koji je stekao kod naroda nije bio posledica straha od njegove ličnosti već što je umeo da se spusti na nivo običnog čoveka i njegovih želja i potreba. Otuda se uvrežilo uverenje u narodu da kad se čovek nađe u nevolji da mu samo Krcun može pomoći.

Posebno je bio vezan za narod užičkog kraja. Prvo, često je odlazio u Užice zbog majke Vide koju je zvao Dada i neobično ju je voleo. Svako svoje upućeno pismo majci završavao je na patrijarhalan način: „Ljubi ti ruku tvoj sin Slobodan“. Ona je imala veliki uticaj na njegovo vaspitanje i ponašanje. Drugo, odnos prema užičanima razvio se do te mere da kada su ljudi zapadali u teškoće i tražili pravdu odlazili su kod Krcuna, očekujući da će ih razumeti i pomoći. Jedno vreme dok je bio poslanik za užički kraj imao je svoju kancelariju u sreskom odboru gde je primao stranke. Posebno je zaslužan što je valjaonica bakra izgrađena u Sevojnu i Trg partizana u Užicu, jer je grad od tada počeo naglo da napreduje u svakom pogledu. Opominjao je užičke rukovodioce koji su bezobzirno sprovodili direktive Partije ne osvrćući se na mišljenje naroda: „Morali bi malo da se korigujete. Do sada je vrednost ljudi merena onako kako o njima misli CK ali će se ubuduće vaše vrednosti meriti i po tome šta narod misli o vama. Pogledajte malo bolje kako stojite sa narodom i šta misli o vama“.

Na sastanku užičkih direktora 1. novembra 1961. rekao je da iako nije „privrednjak“ razmišlja o daljem razvoju opštine i uopšte privrede „i moram da priznam da sam vrlo pesimistički raspoložen Mi smo nepovratno izgubili jedan period vremena u kome smo otprilike slavili pobjedu“. A onda im je ispričao jednu anegdotu: „Bila dva prijatelja, jedan Užičanin

a drugi Vranjanac (inače je uvažavao Piroćance i Vranjance kao radne i štedljivije ljude), i kad se završio rat oni se pozdravljali, jer je trebalo da idu kući, a Užičanin je počeo da nazdravlja 'pobedismo velikog cara, osvojismo ovo i ono' a Vranjanac će reći: 'da si mi zdravo, idem si na rabotu'." On je bez uvijanja saopštio direktorima: „Išlo se preširoko u nekim planovima proizvodnje, koji ne mogu da nađu tržište u zemlji, a situacija se pogoršava sa tržištem van zemlje, naročito sa istočnim zemljama, odnosno njihovim odnosima prema nama, zatim sa slabim budžetom azijsko-afričkih zemalja, pa suša ove godine, uz to devizna reforma i niz drugih reformi u oblasti finansiranja privrede. Posebno teška situacija je kod užičke opštine zbog neprivrednih investicija u Trg partizana, jer se veliki deo sredstava ubacio u zgrade na trgu, sa druge strane angažovali smo jedan deo sredstava od republike, pa sad kad se pojavimo za sredstva kažu, vi ste dobili Trg pa sad čekajte nekoliko godina“. Između ostalog kritikovao je što je izgrađena desetina nerentabilnih fabrika i predložio da se osnuje ustanova koja bi bila sastavljena od stručnjaka koji bi izučavali i predlagali šta je rentabilno graditi i da ti stručnjaci budu stimulisani. „Dati im stanove, kola, i da nas ne plaši nemoral pojedinih ljudi da što više zarade. Za mene čovek koji nešto dobro uradi bez obzira koliko mu se plati nije mnogo, čak i neko ko se bavi hohštaplerajem nije mnogo ako neko stvar dobro uradi... Dok se mi za nešto u početku dogovorimo pa onda dok to usvajamo, odugovlačimo i na kraju mi to navrat-nanos usvojimo i faktički nismo u stanju da vidimo dobre i loše strane nečega što usvajamo. A kod Slovenaca oni se odmah preračunaju pa kažu: dajte braćo da vidimo, i ako ustanove da će im biti bolje da rade tako ili ovako oni se odmah orijentišu, a mi jok. Oni su poslednjih 15 godina ogromna sredstva uložili, koja su efikasno upotrebili. Na primer, oni su inicijatori novih mera, a u Srbiji to ide sporo. Za mene je Leskovac za poslednjih 10 godina više učinio nego Užice. A Leskovac ništa nema bolju kadrovsku strukturu. Mi smo bili tamo dva puta i ja verujem da nijedan Užičanin ne bi proveo u onakvoj fabrici ni 48 sati. Užičanin bi doveo 100 inspekcija i ništa mu ne bi bilo dobro, a ljudi u Leskovcu rade i ne sede“.

Dve godine kasnije 1963, kada je bio predsednik Izvršnog veća Srbije konstatovao je: „Kada je na red došla Srbija da diže svoju privredu, ona je pošla sa jedne niske startne osnove... Da li je recimo trebalo postaviti fabriku automobila u Priboju? Sa jednom zdravom privredom nikad, jer takva fabrika bi samo mogla da gura dobro u jednom velikom industrijskom centru. Nek me Pribojci ništa rđavo ne shvate. Rodila se, ljuljati je treba i ljuljajmo je, pa ćemo videti“. Za Valjaonicu bakra u Sevojnu je tada rekao: „Skrhane su velike pare na jednoj jugoslovenskoj sirovini i neka drugovi iz Sevojna ne misle da oni sve stvaraju. Prvo na jednoj sirovini koja u zemlji ima prođu, koja u inostranstvu ima prođu. Da li je Sevojno iskoristilo sve

svoje mogućnosti – nije. Ona je zadocnila sa rekonstrukcijom. Ona se nije borila za nove artikle. I neka nam Bog da Rusiju za izvoz i ove na istoku, pa Sevojno će na neki način da ide“. Posebno se obrušio na seljake koji su postali radnici i koje su u užičkom kraju nazivali polutanima. „Mi treba njima otvoreno da kažemo, ako oni sad ne postanu industrijska radnička klasa mi smo zaglavili. Mi smo onda prevelik broj seljaka uzeli u fabrike i taj prevelik broj je veliki zalogaj za nas i ne možemo da ga savladamo. Onda ćemo mi duže bolovati... Mi se, recimo, nismo služili naukom. Međutim, u mnogim lokalističkim i drugim stremljenjima nama više, puno puta odgovara naša pamet, naša inicijativa i onda mi vršimo proboj jednom tom linijom i naravno možemo da dođemo u teškoće, u ćorsokak... Mi radimo vrlo primitivno i slabo“. Takav je bio Krcun, bez dlake na jeziku saopštavao je u brk realnu stvarnost u kojoj je živeo.

Krcun je bio privržen borcima, a posebno svojim drugovima iz Druge proleterske brigade. Pored ostalih zaduženja, bio je aktivan u Savezu boraca Jugoslavije, gde se zalagao da se okviru ove organizacije pored boraca NOR-a obuhvate internirci, zarobljenici i ratnici iz prethodnih ratova. Posebno je ukazivao poštovanje i pomoć starim ratnicima sa Solunskog fronta. Dugo je bio predsednik za dodelu Partizanske spomenice 1941. godine. Naročito je brinuo o borcima Druge proleterske sa kojima je proveo najviše vremena u ratu. On je i predložio da se sastaju svake godine na dan osnivanja Brigade, 1. marta, i da taj dan posvete uspomeni na poginule drugove. O tom drugovanju revolucionara između ostalog je pisao: „U drugovanju revolucionara ima izvesne tragike – surovost borbe, žurba i škrtost života ne dozvole uvek da jedan o drugome kažu što-šta“. Kao da je želeo da na tim sastancima boraca povodom osnivanja brigade ispriča ono što nije stigao do tada. Petru Stamboliću su borci Druge proleterske ličili „na neku patrijarhalnu porodicu, koja je neka spoljna sila rasturila po svetu, ali oni se stalno sakupljaju, viđaju, dopisuju, raspituju jedni za druge... ili ponekad liče na neku vojnu jedinicu koja se nije htela demobilisati i u kojoj je Krcun i dalje bio komesar“. Bolje i više od drugih, Krcun je osećao njihove probleme i brinuo se o njima. Mnogi se od njih u mirnodopskim uslovima nisu snašli, pa im je Krcun pomagao da se uključe u normalan život. Tako je jednom na ulici sreo svog borca koji je postao nosač, zaustavio je kola i odveo ga u svoje ministarstvo i zaposlio u miliciji. Znao je na tim sastancima da ispoveda i svoje teškoće. Jednom prilikom se požalio na svog bivšeg pomoćnika Mila Milatovića, koji ga je prijavio kod Rankovića da isuviše vremena posvećuje borcima a zapostavlja državne poslove. Zbog toga ga je Ranković pozvao na razgovor i ponudio mu posao u diplomatiji. Krcun je zahtevao da mu se kaže šta je posredi i tako je saznao istinu. Na kraju te priče borci su mu šali dobacili: „Ako tako ti i treba kad si ga od poručnika proizveo u generala“. Da se

to zaista dogodilo i da je Krcun ozbiljno shvatio predlog Rankovića da će ga poslati u diplomatiju, upisao se na Višu diplomatsku i novinarsku školu 1950. godine, koju nije završio. Ta sentimentalnost prema borcima došla je do izražaja na poslednjem njegovom sastanku sa njima 1. marta 1964. godine. Prema sećanju boraca održao im je govor pomalo mitomanske sadržine: „Momci moji, hoću da vam se poverim... Ostanite verni ideji, koja vas je pokrenula. Verni kao što je Ciganin čergi. Vi ste u revoluciju pošli bez ikakvih zahteva i nikad ništa niste tražili od nje... Budite i dalje skromni. Ne pravite se važni, ne budite kritizeri – mnogi od onih koji su poginuli bili su bolji nego mi... I još nešto. Ne dozvolite da vas sahranjuju u zajednička groblja. Neka vas sahranjuju kraj puta i neka vam podižu krajputaše od crvenog mermera, peščara. Dolaziće ljudi da vas obiđu, kad se seljak bude vraćao sa njive skinuće kapu“. Ovih se reči uvek setim kad prođem pored njegovog krajputaša na Ibarskoj magistrali.

Krcun je imao tri hobija: Crvenu zvezdu, lov i kafanu. Bio je strastan navijač Zvezde i retko je propuštao njene utakmice sem kad je bio van zemlje. Skoro od osnivanja bio u njenoj upravi. Insistirao je da se za Zvezdu veže bar 100.000 prijatelja kluba. Bio je među inicijatorima izgradnje velikog stadiona Crvene zvezde učestvujući u prikupljanju sredstava za njegovu izgradnju. Govorkalo se da su u tome učestvovala i finansijska sredstva Republike. Znao je da kaže: „Partija, pa Zvezda“. Za tu njegovu navijačku strast prema Zvezdi znao je i Tito. U jednom razgovoru kod Tita kad se povela reč o Zvezdi, rekao je: „naročito su strasni navijači Penezic i Isa Jovanović, njih će kap udariti na utakmici“.

Drugi njegov hobi bio je lov. Ne znam koliko je bio uspešan lovac, ali mi je Ranković pričao da je jednom Krcunova puška u lovu nismo-treno opalila i zamalo nije ranila Rankovića. Kao političar učestvovao je u raznim aktivnostima i manifestacijama lovačke organizacije. Lov nije tretirao samo kao rekreaciju i razonodu, nego i kao važno privredno područje. Dugo je bio predsednik Lovačkog saveza Srbije. Na toj dužnosti organizovao je prvi Sajam lova i ribolova u Novom Sadu, koji je otvorio 12. septembra 1964. godine. Bio je to jedan od njegovih poslednjih govora, jer je posle dva meseca poginuo. Poslednji Krcunov snimak u lovu napravljen je negde u okolini Svilajнца 1. novembra 1964. godine, samo pet dana pre saobraćajne nesreće.

Treći hobi mu je bila kafana koje se bio odrekao, kao i pića, kad je postao član Partije, ali im se posle rata vratio. Od kafana najčešće je svraćao u „Maderu“, gde su se okupljali zvezdaši. Povremeno je igrao tenis i preferans.

U Partiji je posebno poštovao i uvažavao Tita, i to javno pokazivao. Pratio ga je povremeno na putovanjima po zemlji i inostranstvu. Tito je

cenio Krcunovu partijnost, radnu energiju i sposobnost da brani revoluciju, kao i njegovu otvorenost i originalnost. Krcun se nije ustručavao da mu iznese svoje mišljenje o nekom problemu koji treba rešiti. Otuda je potekla i priča da mu je Krcun jednom prilikom rekao: „Druže Tito, šteta što nisi Srbin“. U svome članku „Sutjeska plamti ognjem“, između ostalog, o Titu je zapisao: „Sve su oči bile uprte u Tita. Govorilo se, izvukao nas je iz tolikih teškoća. On je sad jedini da nađe izlaz iz ovoga. To nas je stapalo u jednu misao i jednu akciju. To verovanje u Tita, u sebe i svoje snage uvek nas je, pa i ovog puta, vodilo pobedi“.

Međutim, početkom šezdesetih godina prošlog veka revolucija koju je tako požrtvovano branio počela je da posrće, a njegova vera u Tita se pokolebala, naročito po pitanju Titovog odnosa prema Srbima. Radilo se pre svega o Krcunovom sukobu sa Borisom Krajgerom i Vladimirom Bakarićem oko privrednih pitanja, dok im se u ideološkom smislu nije suprotstavljao. Tito je to osećao a preko vojne obaveštajne službe je znao da od Krcuna vernika, postepeno postaje otpadnik. To se moglo primetiti na jednom od poslednjih susreta sa Titom 1. marta 1962, kada je predvodio delegaciju Druge proleterske kod Tita povodom dvadesetogodišnjice osnivanja brigade. Krcun je izvestio Tita da je živo još 256 boraca od 800, koliko ih je bilo prilikom osnivanja brigade. „Jeste li palili kuću Đure Pucara?“ pitao je Tito. „Mi smo palili, ali ne Đurinu, njemu je kuću zapalila Prva proleterska“, odgovorio je Krcun. „Sigurno nije mnogo vrijedila. Onome ko nije te događaje proživjeo izgledaju vrlo daleko, a nama su svježi“, konstatovao je Tito. Na kraju Krcun je rekao: „Najveća nesreća je što mi nemamo mnogo mislećih ljudi. Mislim da će nas tresnuti po glavi mnoge teškoće“. To je bilo uoči proširenog Plenuma CK KPJ, na kome se otvoreno govorilo da su se „zaglibila kola revolucije“.

Posle tog Plenuma i Titovog govora u Splitu, kada je pomenuo da ga neki rukovodioci ne slušaju šta govori, među njima je verovatno mislio i na Krcuna. Na proširenoj sednici Izvršnog komiteta CK SK Srbije krajem marta 1962. Krcun je, ocenjujući sednicu Plenuma CK SKJ, rekao: „Trebalo je da dođe jedna teška privredna situacija sa jedne strane, a sa druge strane da se o tim problemima počelo govoriti na ulici i da se kao jedan oštar zastrašujući problem postavi na jednoj takvoj sednici“. Već je tada bio od predstavnika drugih republika proglašen kao srpski nacionalista, pa je samokritički pokušao da se osvrne kako se odnosio prema nacionalnom pitanju. „Ja vrlo često u raznoraznim prilikama ponekad u šali, ponekad u zbilji, činio sam izvesne napomene i komentare u vezi s pojedinim pitanjima iz nacionalne oblasti i politike, kako naše domaće srpske tako isto i raznih drugih stvari. U početku to nije nailazilo na neke naročite otpore. Međutim, u poslednje vreme bilo je raznih prigovora meni lično, a isto tako pojedinim drugovima iz našeg rukovodstva sa te strane,

te ja i ne mogu da izvučem drugi zaključak nego da sam u tom pogledu preterivao, jer sam stvarno prešao jednu granicu dozvoljenog i mislim da sam već povukao i razmišljajući o tome treba da povučem posledice i u odnosu na mene a isto tako da i ja sam lično o njima porazmislim i da, ukoliko ne budem u stanju neke takve stvari da prevaziđem, vrlo verovatno da neće biti takve moguće dalje tolerisati“. Prema njegovom shvatanju olakšavajuća okolnost po njega je bila: „U pogledu mog rada u tom pravcu nisam napravio neke krupnije štete ni našem rukovodstvu, a isto tako nekakve krupnije štete ni drugima. Da sam radio u privredi možda bi toga bilo. Međutim, pošto sam radio na sektoru druge vrste gde nisam bio u stanju da to učinim – nisam to učinio“.

Iako se u Partiji i prilikom popisa izjašnjavao kao Srbin, smetao mu je otpor prema jugoslovenstvu, jer je bio za očuvanje Jugoslavije i to je isticao još 1945. godine: „Mi smo stvorili Jugoslaviju, mi je čuvamo i branimo i neka niko ne brine da mi ne budemo u stanju da je očuvamo“. Sada je osećao da se njeni temelj ljuljaju. „Ja stvarno nisam pristalica nikakvog naturanja jugoslovenstva, ali ono što ne mogu da primim godinama – ne mogu da primim otpor jugoslovenstvu, koji po mom mišljenju zbog određenih uslova i razloga ima da se izvesni ljudi tako orijentišu. Tipičan primer je odluka koju smo doneli kod popisa stanovništva. Tamo ima jedna rubrika u kojoj treba odgovoriti narodnost. Pošto su u jednom popisu zapeli Muslimani, pa je bio predlog da im eventualno predložimo, ako hoće da upišu Jugosloven, mi smo zauzeli stav ne, neka se piše Musliman. Stvorili smo u načelu jednu kategoriju, koja je u načelu kompromis. Trenutno, ona može da se brani, ali opet se postavlja pitanje njenih posledica i raznih reakcija koje na jedno takvo rešenje mogu da naiđu“. Još tada je ukazivao na opasnost od nacionalizma. „Mi se moramo potruditi da nađemo adekvatne metode i da nađemo rešenja i dobijemo podršku u borbi protiv nacionalizma. Inače u suprotnom smislu, sigurno da mase mogu krenuti i jednim drugim pravcem“. Njemu je već bilo tada jasno da je Partija „bila na repu događaja“.

Što se tiče kadrova i njihove negativne selekcije, koju je pominjao i Titu, rekao je: „Mi smo jako otančali sa ljudima. Mi smo na nekim stvarima jako otančali, sa nekim ljudima i kadrovima i onda je sasvim razumljivo da nismo u mogućnosti neke stvari da rešimo... Ja mislim da smo u kadrovskom pogledu slabi i da to postaje malo zabrinjavajuće. Buržoazija je za svoju politiku bila kompletnija nego mi. Na tom intelektualnom polju imamo ljude koji se mogu na prste izbrojati... Izgradnja kadrova kod nas je stvarno zatajila, kao što je po mom mišljenju zatajila jedna politika kadrova, koja treba da ide za tim da uvek obezbeđuje ovu politiku. Ja mislim da je to notorno u svetu da se za politiku obezbeđuju i kadrovi. Znači kadrovi koji daju podršku, koji su sposobni. Ja se čak bojim da se

kod nas u Jugoslaviji išlo obratnim putem, da su se kadrovi tačno kompletirali prema nacionalnim politikama i da su to glavni stimulansi da se ljudi zadrže ovde ili onde i da tu mogu biti, a već su sada velike nevolje, a vrlo velike ćemo imati dugo da ih lečimo“.

U međuvremenu, uprkos kritikama sa raznih strana, Krcun je polovinom 1963. postao predsednik srpske vlade, verovatno zahvaljujući Rankoviću, koji je još vodio kadrovsku politiku u Jugoslaviji. Već na startu se opredelio da ubrza privredni razvoj Srbije, prvenstveno energetska-industrijski kompleks, jer je poljoprivreda bila dominantna, posebno u Vojvodini. U nastojanju da obezbedi što bolju poziciju Srbiji na jugoslovenskom nivou došao je u sukob sa rukovodstvima drugih republika, posebno sa Borisom Krajgerom, podpredsednikom SIV-a za privredu, zatim sa Bakarićem, pa i s Petrom Stambolićem koji se kao predsednik SIV-a žalio da teško može da saraduje sa Krcunom. Bosansko rukovodstvo na sednicama svog CK raspravljalo je i o Krcunu kao agresivnom nacionalisti, koji je pretio da će pozvati u pomoć srpski narod. U ideologiji SKJ pojam nacionaliste bio je pogrešno shvaćen kao čovek koji mrzi drugi narod. Krcun nije mrzeo druge narode, jedino nije obožavao Turke i Bugare, ali je među prvima uočio Titovu i Kardeljevu političku podvalu u vezi nacionalnog pitanja. Prema nekim svedočenjima pripremao se da na Osmom kongresu SKJ pokrene srpsko nacionalno pitanje, pa se posle njegove smrti tragalo za njegovim beleškama da bi se videlo šta bi zastupao. Na Osmom kongresu SKJ pokrenuto je dugo potiskivano nacionalno pitanje i SKJ je priznao da nije uspeo da ga reši.

Pred kraj Krcunovog života vodila se rasprava o deobi elektroenergetskog sistema i železnica Jugoslavije između republika. Krcun je bio protiv njihove deobe kako bi se sačuvao jedinstveni jugoslovenski interes, jer je to po njemu bio početak parcelisanja Jugoslavije. Kad njegovi stavovi, a time i Izvršnog veća Srbije nisu usvojeni, okrenuo se sasvim vitalnim interesima Srbije. Jedan od značajnih projekata bila je izgradnja pruge Beograd-Bar na kojoj su 1964. radovi bili obustavljeni, jer je protiv njene izgradnje bilo slovenačko i hrvatsko rukovodstvo SKJ, uključujući Kardelja i Bakarića. Zahvaljujući energičnoj intervenciji Krcuna, odnosno Izvršnog veća Srbije, radovi su nastavljani. Slična je bila situacija sa projektom izgradnje hidrocentrale Đerdap. Za vreme Krcunovog mandata okončani su pregovori sa Rumunijom o zajedničkoj gradnji i izvršene organizacione i tehničke pripreme, pa je izgradnja počela 1966. godine. Vršena je regulacija sliva Velike Morave, nastavljen je razvoj Kolubarskog bazena i radovi na kanalu Dunav-Tisa-Dunav i utvrđen plan razvoja petrohemijske industrije.

Posebno ga je opterećivala nerazvijenost Kosova i Metohije. Nije gajio iluzije da nerazvijeni delovi Jugoslavije mogu dostići razvijene, nego

da što više treba ublažiti razlike. Kada je 1964. stiglo pismo CK SK Srbije od rukovodstva Kosova i Metohije o privrednom razvitku i problemima pokrajine, Krcun se na Izvršnom komitetu CK Srbije 22. maja osvrnuo na trošenje sredstava koja je federacija dala Kosovu i Metohiji – osam milijardi za privredu, a Srbija šest milijardi za školstvo, zdravstvo i ostale društvene delatnosti. Bio je protiv toga da se sredstva daju u gotovu, a da se ne prati kako se i zašto troše, već da se sa Republikom dogovara kako će se investirati. „To nam je nesreća što su se na Kosovu i Metohiji sukobila dva velika problema: jedna krajnja nerazvijenost privrede i još gora nerazvijenost neprivrede i tih drugih službi, i sada se to poslednjih godina nagomilalo da se rešava... Po pravilu su drugovi na Kosovu smatrali da su u pravu i da mi nismo u pravu i da mi nekako potcenjujemo Kosovo i te kadrove dole... To je izvesno pitanje samokritičkog stava prema svojim problemima i propustima kojih dole ima“. Na kraju je rekao: „Predominantno je jedno pitanje: kako da nađemo još jedan efikasniji način za razvoj Kosova i Metohije, kako to da se u federaciji zapiše kao politika, tako da se ta stvar što bolje i efikasnije izvede“.

Tito je preko vojno-obaveštajne službe i svojih posebnih obaveštajaca pratio Krcunovu borbu za srpske interese, i kad je 1963. krenuo na Brione rekao je Rankoviću da pozove Krcuna da pođe s njima. U pripitom stanju, Krcun je iskoristio ovaj susret da Titu ukaže na njegov nekorektan odnos prema Srbima poslednjih godina. Podsetio je Tita da su ga Srbi 1941. prihvatili za vođu svog ustanka, čuvali ga sve vreme rata, među njima i on kao pratilac, a on to zaboravlja i postepeno udaljava Srbe od sebe. Krcun nije imao nameru da pominje slučajeve Sretena Žujovića i Blagoja Neškovića, ali se pitao kako da su mu sumnjivi svi istaknuti ratni komandanti, i to baš Srbi. Tito se naljuto na ove Krcunove komentare, naglo prekinuo razgovor i hteo je da se udalji, a Krcun mu je na kraju dobio: „jedino ne znam kad će doći red na nas dvojicu“, misleći na Rankovića i sebe. Bio je to verovatno njegov poslednji susret sa Titom.

Posle toga, svestan da je u nemilosti kod Tita, slao je poruke preko Stane Tomašević, koja ih je prenosila Jovanki a ova Titu, ali ga Tito nije primio. Da li je to činio zato što je na sebi svojstven način proključio da se preko Ivana Krajačića, koji ga je pozivao u lov a on odbio, uz podršku Tita priprema njegovo udaljavanje iz politike zajedno sa Rankovićem, pa je pokušavao u poslednjem trenutku da nešto preduzme, mi ni danas ne znamo. Kao da je predosećao da mu se nešto sprema, pa je 7. jula 1964. kada su mu čestitali praznik Milisav Lukić i Vladan Bojanić njegovi saradnici, rekao: „Umoran sam, dosta mi je svega, ima jedan manastir u dolini reke Gradac kod Valjeva, dođe mi da idem tamo i da se odvojim i odmorim od sveta“. Prema kazivanju drugarica njegove supruge Zine, Nede Božinović i Olike Đurđić, pred pogibiju navodno je rekao Zini: „Nailaze

neka čudna i opasna vremena i ja ne znam šta će sa mnom biti, ali ti se čvrsto drži Tita“.

Saznao sam tek 1990, kada sam sa Mihailom Švabićem, Krcunovim podpredsednikom, govorio u dokumentarnoj emisiji o Krcunu na TV Beograd, da je tri dana uoči njegove pogibije održana sednica Izvršnog komiteta CK Srbije na kojoj se raspravljalo o Krcunu, jer je stigao zahtev od partijskog vrha da se ispita da li je Krcun širio vesti o Titu da radi na razbijanju srpskih partijskih kadrova. „To je delovalo kao šok na sve nas. Krcun je iznenađen tim zahtevom, održao jedan sjajan emocionalni govor o njegovom odnosu prema Partiji, koji nažalost nije zabeležen. Mi smo posle te sednice, Žarko (Veselinov), Krcun i ja sedeli u klubu i razgovarali o tome. Kad je kod mene zazvonio telefon i Veselinov me obavestio da je Krcun poginuo, prva pomisao mi je bila da se ubio. Mislio sam da je onako emotivan posle tako stravične optužbe izvršio samoubistvo. Istraga je obustavljena posle smrti, a intriga je ostala, i ja mislim da nije bila naivna optužba, s obzirom da je Tito u toj intrigi pomenut i od njega postavljen zahtev za istragu, imao je za cilj da se Krcun politički likvidira kao predsednik Izvršnog veća“, ispričao je Švabić.

Na put u Užice da prisustvuje sreskoj konferenciji Saveza komunista Srbije trebao je da putuje Švabić, ali on je bio zauzet izradom Petogodišnjeg plana republike pa je pošao Krcun. Sa njim su u kolima bili: Svetolik Lazarević, Ljubo Mijatović, Olga Živković i vozač Milorad Lomić. Saobraćajna nesreća se dogodila u selu Šopić kod Lazarevca na Ibarskoj magistrali, 6. novembra 1964. godine. Poginuli su Krcun i Svetolik Lazarević, a posle nekoliko dana povredama je podlegao vozač, dok su Olga Živković i Ljubo Mijatović ozbiljno povređeni. Mijatović mi je pričao da kad su kola proklizala najpre na desnu stranu, i kad je vozač pokušao da ih vrati u prethodno stanje, ona su izletela na levu stranu i udarila u drvo. Krcun je uspeo samo da kaže: „Šta to uradi“. Olgu je po njenoj priči spasio zimski kaput prebačen preko nogu i što je Svetolik Lazarević u prvom trenutku pao preko nje pa se odbio napred i poginuo, dok je Krcun bio smrvljen između prednjeg sedišta i haube. Oba svedoka događaja tvrde da se radilo o proklizavanju i da su slučajno kola udarila u drvo, u suprotnom, svi bi ostali živi, i da to nije namešteno ubistvo kako su mnogi pričali U to je verovao i Krcunov brat Sreten, dok su majka Vida i sestra Milena mislile suprotno. Krcunovom smrću bio je posebno šokiran Ranković, Bez obzira u kakvom su odnosu bili poslednjih godinu dana, svi su u njegovoj kući plakali i Ranković se trudio da se Krcun što dostojanstvenije sahrani uz prisustvo od oko 50.000 građana 7. novembra. Mnogi su očekivali da se na sahrani pojavi Tito, ali on je poslao samo venac. Tog dana je na Brionima primio američkog glumca Kirka Daglasa. Ranković i Kardelj su bili na poslednoj počasnoj straži kraj Krcunovog odra.

Da je Tito otpisao Krcuna i čekao podesan momenat da ga se otarasi, svedoči i epizoda kada je pred smaknuće Rankovića sa vlasti primio delegaciju Druge proleterske brigade, krajem februara 1966. u kojoj su bili Cana Babović, Nilola Ljubičić i Milivoje Radovanović Farbin. Na početku prijema Cana je započela priču o Krcunu da je: „Penezić održavao veze sa svim borcima i neposredno ih pomagao. Takav je bio njegov odnos i zato je među borcima bila velika žalost kad smo izgubili druga Krcuna“. Tito uopšte nije komentarisao njenu izjavu o Krcunu, niti je za vreme prijema pomenuo njegovo ime. Umesto toga, setio se da je Ljubičić bio u Prvoj proleterskoj brigadi za vreme njenog formiranja i da ga je spasao od Italijana, koji ga zamalo nisu zarobili u Sandžaku. Setio se i Milinka Kušića da je bio sposoban čovek i da je izvršio samoubistvo u bunilu od tifusa. Iz ove epizode se jasno vidi da je Tito Krcuna namerno zaboravio kao da nije postojao.

Kad su posle odstranjivanja Rankovića sa vlasti partijske komisije počele da ispituju Krcunove saradnike i da posredno prozivaju mrtvog Krcuna: „Dede krcunovci, pričajte nam kako je Krcun zloupotrebljavao vlast“, navelo je Krcunovu suprugu Gordanu Belić Zinu da zatraži prijem kod Tita. On ju je primio 21. septembra 1966. i zabeleženo je da su razgovarali jedan sat. Nema zapisnika tog razgovora, jedino se zna da je Tito obećao da se to više neće događati i da je smenjen predsednik komisije Voja Leković. Zinu sam upoznao u njihovom dosta skromnom stanu u ulici Dragoslava Jovanovića, preko puta Skupštine grada, da je obavestim da pripremam knjigu o Krcunu. U početku je bila rezervisana, verovatno se bojala manipulacije sa Krcunovim imenom, ali kad je videla da je to ozbiljan rad, podržavala me je da objavim knjigu o njemu. Naravno da tad nisam znao da je bila kod Tita, jer su ti stari ilegalci strogo čuvali partijske tajne.

Za pisanje teksta na spomeniku krajputašu na mestu gde je Krcun poginuo bili su zaduženi Dobrica Ćosić, Branko Radičević i Slavko Vučkosavljević. Konačna verzija je morala da prođe kroz ruke političara. Na kraju je uklesan tekst na spomeniku koji podseća na izjave Spartanaca iz Termopila. „Ovde u automobilskoj nesreći pogibe Slobodan Penezić Krcun, daleko on naumio ali ga smrt presrete šestog novembra hiljadudevetstotinašezdesetčetvrtle godine. Putniče, među čelnima što revoluciju razbuktaše pamti i njega visokog i dobro vitkog, a nesalomljivog hrabrog i duševnog, kakav beše komunist Slobodan – drug i pravda ljudima u borbi i slobodi naroda“.

Srpski narod je počeo masovno da žali za Krcunom ne samo na sahrani na Novom groblju u Beogradu, nego je posle njegove smrti ispevao mnoge pesme, koje su se pevale na raznim svečanostima, slavama, svadbama a najviše po kafanama. Navešćemo neke od tih stihova koje je ispevao

bezimeni narodni pesnik: „Kiša pada, jablani se vijū, proleteri kreću za Srbiju, pred njima su Krcun i Lune, strašni momci rođeni iz bune“. Ili, „Ide četa čela namrštena, među njima najboljega nema, nama nema Krcun Slobodana. Slobodane, naše rosno cveće, Srbija te zaboraviti neće“. Na jednu od tih pesama komponovao je muziku Nikola Karaklajić koji takođe poreklom Užičanin, ali ona nije bila izvođena jer je bila zabranjena. Pesme o Krcunu političari su tretirali kao znak narodnog protesta protiv Titovog režima.

Od svih koji su pisali o Krcunu najpotpunije ga je okarakterisao Dobrica Ćosić. Iako je povodom Krcunove smrti napisao panegirik o velikom nespokojniku, ne pominje ga u svom dnevniku. Povodom desetogodišnjice njegove smrti meni je rekao da je Krcun: „neostvareni političar, melanholik, pomalo dekadentan, koga su razjedale razne suprotnosti. Sa mnogima je dolazio u sukobe, a posebno se borio protiv hegemonije Borisa Krajgera u privredi. On bi pre otišao sa vlasti nego jedan racionalni Nikezić, ja to znam jer sam bio upoznat sa tim zakulisnim igrama“. Kasnije povodom dvadesetpetogodišnjice Krcunove smrti govorio je opširnije novinaru Goranu Lazoviću: „On je paćenik. Puno je patio, kao svi pošteni ljudi. Teško su mu padali sukobi sa dojučerašnjim drugovima i u tome je nazirao sve ono što će se dogoditi posle njegove smrti. Umeo je da bude i bio je zubat, drzak, čak i bezobziran. Svakome je govorio šta misli, pa i Brozu. Možda se to intenzivnije ispoljavalo pred njegovu pogibiju, ali ne zaboravite, Krcun je oduvek bio takav. On ne bi izdržao Brionski plenum, ne bi stao na Brozovu stranu, povukao bi se iz političkog života. Bilo je nekoliko uslova da postane legenda. On je bio čovek visoke ubeđenosti u ono što je činio, odlikovala ga je časnost na poslu koji je radio. Bio je strog, pravičan, spreman da oprost. Nad svim tim je njegova prirodna bistrina, dar za procenu ljudi. Imao je moć da pronikne u čoveka i njegove namere, otuda njegov veliki autoritet, iako je bio mlad. Delovao je starijim, jer je imao ogromno iskustvo u radu sa ljudima. Odlikovala ga je otvorenost, iskrenost, posebno običnost, delovao je kao drugi obični ljudi. Bio je običan čovek koji se nije plašio da pokaže svoje slabosti, zablude i neznanje. Voleli su ga i oni kojima je smetao. Krcun je retko kad govorio sa pozicija funkcije. Bio je ministar samo kad je to morao. Jednostavno čovek vrlo velikog raspona, od surovog do sentimentalnog odnosa, čak i do sažaljenja“.

Krajem osamdesetih godina prošlog veka povodom dvadesetpetogodišnjice Krcunove smrti, rasplamsala se polemika u štampi da li stvarno bila saobraćajna nesreća ili namešteno ubistvo. Zasluga za to pripala je novinaru Goranu Lazoviću, koji je razgovarao sa Krcunovim saradnicima i poznanicima, a posebno sa Slavkom Ristićem, načelnikom bezbednosti saobraćaja SUP-a Beograda, koji je prvi potpisao saopštenje komisije koja je vršila uviđaj na mestu nesreće. Tada je tvrdio da je to bila saobraćajna

nesreća. Međutim, on je 26 godina kasnije, 17. avgusta 1990, izjavio da je Krcun ubijen, a da je izveštaj koji je potpisao montiran. „Zapisnik sam potpisao jer sam morao. Svestan sam bio da je to naređenje odozgo. Sve je bilo unapred sročeno, a slupana kola odvezla je 12. Uprava“. Milutin Šuković bivši savetnik Rankovića izjavio je: „Ako je ko organizovao Penezićevo ubistvo, a jeste, onda je Ivan Mišković Brka“. Ljubo Mijatović kao neposredni svedok udesa u „Politici ekspres“ pokušao je u nekoliko nastavaka da dokaže da je to bila saobraćajna nesreća. Na kraju se javio Ivan Mišković, šef vojne obaveštajne službe u trenutku kad je Krcun poginuo, da protestuje. Njegov demanti objavila je „Borba“ početkom 1991. pod naslovom „Optužba bez prava na odbranu“ u kome je dokazivao da ga bez razloga napadaju.

Zasluga je novinara Gorana Lazovića što je tada objavio naknadni izveštaj komisije Vojnotehničkog instituta koja je detaljno pregledala slupani oldsmobil. Poznato je da je UDB-a bila formirala dva spoljnotrgovinska preduzeća, „Generaleksport“ i „Intereksport“, preko kojih je obezbeđivala sredstva za svoje akcije u inostranstvu. Tim putem je nabavljen oldsmobil u Italiji, ali bez dokumenata o tehničkom prijemu vozila. Komisija je utvrdila da ne postoje nikakva dokumenta o održavanju vozila, niti šta je na njemu rađeno u toku eksploatacije. Prilikom pregleda ostataka kola konstatovala je: „Oštećena poluosovina zadnjih pogonskih točkova koja je nastala posle pokušaja nasilnog odvrtnja poluosovine pre udesa, navode na sumnju da diferencijal i pre udesa nije bio ispravan. Dalje, ne postoji pismeni trag da je neko zahtevao, da je neko nešto radio sa poluosovina, a one su oštećene (mogle su biti i u vreme udesa). Ako se tome doda da su osigurači kugličnih ležajeva poluosovine različite boje, da po spoljnom prstenu kuglični nisu nalegali pravilno u gnezda ležajeva, onda se postavlja pitanje da li je zadnji most bio nov ili remontovan. Novo vozilo ne izlazi iz fabrike sa ovakvim oštećenjima. Gume na zadnjim točkovima, pogotovu desna, do te mere su pohabane da pri svakom vlažnom putu, a po vlažnom i blatnjavom asfaltu pogotovu, predstavljaju opasnost za sigurnost vožnje. Ako su bile na prednjim točkovima, znači da sa njima nešto nije bilo u redu. Ako su bile stalno na zadnjim točkovima, što je verovatnije, znači da diferencijal nije pravilno radio pa su se gume prekomerno trošile, i to desna više od leve. Rukovodilac servisa nije znao da je vozilo otišlo na put i da se nije znalo u kakvom je tehničkom stanju krenulo na put. Nije jasno ko je odgovoran za ispravnost i održavanje vozila. Ne postoje nikakvi propisi o dužnosti vozača i njihovoj odgovornosti – neodgovorno je vozio velikom brzinom na Ibarskom putu. Aljkavost i neodgovornost njega i servisa da se vozilo pušta u saobraćaj sa takvim gumama. Pri većim brzinama za ovo vozilo bili su predviđeni pojasevi, koji su nađeni spakovani u prtljag“. Ovaj izveštaj opet je prvi potpisao pomenuti Slavko

Ristić, zatim šef Odseka bezbednosti VTI i tri inženjera, od kojih dva oficira i jedan službenik. Očigledno da se radilo o javašluku, ali je čudnovato da je istraga povodom te saobraćajne nesreće odmah obustavljena da se ne bi raspravljalo u javnosti o Krcunovoj pogibiji i uopšte nije pokrenu postupak da se utvrdi odgovornost svih onih koji se pominju u ovom izveštaju o veštačenju. Izgleda da je u pravu bila Krcunova majka koja je prilikom prvog susreta sa njegovim saradnicima rekla: „Kakva ste vi država kad vam ginu predsednici na drumu“.

Posle 5. oktobra 2000. započela je nagla promena imena ulica i ustanova koje su nosile imena revolucionara. Na udaru se našao i Krcun čije je ime nosila jedna ulica u Beogradu, i studentski dom na Zvezdari. U štampi se marta 2003. počelo diskutovati da se ti nazivi promene. Novinari su se obratili mojim mlađim kolegama istoričarima Bojanu Dimitrijeviću i Milanu St. Protiću sa pitanjem: „Kakvu je ulogu srpska istorija namenila šefu OZN-e, Slobodanu Peneziću Krcunu?“ Iako nisu proučavali njegov život i delo proglasili su ga za zločinca bez izvođenja dokaza, a legendu o Krcunovim dobrim delima i pravdi svrstali su u kafansku mitologiju. Ubrzo je ulici vraćeno staro ime Savska, a dom je dobio ime pesnika Jovana Dučića.

To je bilo poslednji put da je Krcunovo ime pomenuto u javnosti. Utihnule su pesme o njemu, a legenda je posle ratova devedesetih godina izbledela, i Krcun je zaboravljen. Došli su novi naraštaji koji se ne sećaju Krcuna jer oni imaju svoje nove heroje i ratne zločince. Prerano bi bilo da određujem Krcunovo mesto u istoriji srpskog naroda u dvadesetom veku, jer je potrebno da se malo slegne naša uzburkana istorija u poslednjih dvadeset godina. Njegovo mesto u istoriji Srbije će zavisiti od toga kako se u budućnosti u istoriji bude tretirala Narodnooslobodička borba, revolucija i socijalizam u Srbiji.

Kišni dan u Parizu, ulje na platnu

.....

DOSIJE

.....

REHABILITACIJA POLITIČKIH OSUĐENIKA I KAŽNJENIKA U SRBIJI (15)

*Institut rehabilitacije lica koja su krivično ili u širem smislu kazne-
no osuđena iz političkih ili ideoloških razloga uveden je u naš pravni sistem
Zakonom o rehabilitaciji iz 2006. godine. Nesumnjivo je jasan politički zna-
čaj uvođenja rehabilitacije lica osuđenih iz političkih ili ideoloških razloga
u naš pravni sistem. Raniji društveni poredak koji je u svom nastanku bio
oslonjen na sistematsko kršenje prava pojedinaca koji su smatrani neprijate-
ljima novog društvenog poretka poznat je po zloupotrebama prava u političke
svrhe. Savremeno društveno uređenje zasnovano je na demokratiji, vladavini
prava, ali i tržišnoj privredi i uopšte građanskom društvu kao okviru u kome
se ostvaruju prava i slobode pojedinaca. Kako bi se to omogućilo, potrebno je
otkloniti iz pravnog sistema koliko je to god moguće sve one delove koji su su-
protni opšteprihvaćenim načelima pravne države i omogućiti ranijim klasnim
neprijateljima, odnosno njihovim naslednicima uživanje prava kojih su lišeni,
od otklanjanja žiga osuđenih lica pa sve do prava na rehabilitaciono obešteće-
nje odnosno povraćaj konfiskovane imovine.*

*Zakon o rehabilitaciji iz 2006. godine (Sl. glasnik RS, br. 33/06) opre-
delio se za pravnu rehabilitaciju u užem smislu (žrtva političke represije ima
pravo samo na to da se presuda proglašeni ništavom). On nije bio praćen dono-
šenjem nužnih pratećih zakona i nije omogućio pravo na obeštećenje žrtava
političke represije. U nastojanju da se prevladaju slabosti pomenutog zakona
i da se omogući obeštećenje rehabilitovanih lica, Narodna skupština je u je-
sen 2011. godine donela novi Zakon o restituciji (Zakona o vraćanju oduze-
te imovine i obeštećenju, Sl. glasnik RS, br. 72/2011, 108/2013, 142/2014
i 88/2015) i novi Zakon o rehabilitaciji (Sl. glasnik RS, br. 92/11). Na taj na-
čin stvoreni su uslovi da se ispravi nepravda koja se dogodila u toku Drugog
svetskog rata i posle njega političkim osuđenicima i vlasnicima imovine koji
su osuđeni i ostali bez imovine bez valjanog pravnog osnova a na osnovu „re-
volucionarnih zakona“.*

*Novi Zakon o rehabilitaciji nastojao je da otkloni slabosti zakona iz
2006. godine i da omogući odgovarajuće obeštećenje rehabilitovanim licima.
Na drugoj strani, Zakon o restituciji uredio je uslove, način i postupak vraća-
nja imovine koja je na teritoriji Republike Srbije podržavljena oduzimanjem*

od bivših vlasnika – fizičkih i pravnih lica, bez pravične naknade, primenom propisâ o agrarnoj reformi, konfiskaciji, sekvestraciji, nacionalizaciji i eksproprijaciji kao i svim drugim aktima kojima je izvršeno podržavljenje, u periodu od 1945. godine, i prenesena u opštenarodnu, državnu, društvenu ili zadružnu svojinu, kao i imovine koja je konfiskovana na osnovu rasističkih propisa, radnji i akata okupatorske vlasti posle 6. aprila 1941. godine. Međutim, rehabilitovana lica se i dalje suočavaju sa velikim teškoćama u ostvarivanju svojih prava, posebno prava na obeštećenje.

Redakcija časopisa *Hereticus* nastavlja da prati procese rehabilitacije političkih osuđenika i kažnjenika u Srbiji i da objavljuje pojedine dokumente iz sudskih spisa koja imaju širi, principijelan značaj za kritičko preispitivanje naše autoritarne prošlosti.

U ovom broju ćemo ukazati na **slučaj Milana Petrukića** koji je presudom Okružnog suda u Zaječaru K. 7/76 od 09.03.1976. i presudom Vrhovnog suda Srbije Kž. I br.767/76, od 09.09.1976. osuđen zbog krivičnog dela udruživanja protiv naroda i države iz. čl. 117 st. 1 na kaznu lišenja slobode sa prinudnim radom u trajanju od 10 godina. Osuđeni je izdržao kaznu zatvora u trajanju od 9 godina i 9 meseci. Viši sud u Zaječaru 23.11.2012. godine, doneo je rešenje kojim se usvaja zahtev za rehabilitaciju pok. Milana Petrukića, rođenog 17.4.1938. godine u selu Zlot u Timočkoj krajini, pa se utvrđuje da su ništave presude Vrhovnog suda Srbije Kž. I br.767/76, od 09.09.1976, kao i rešenje Okružnog suda u Zaječaru K. 7/76 od 09.03.1976. godine, od trenutka njihovog donošenja, kao i da su ništave sve pravne posledice navedenih odluka, te se Milan Petrukić smatra neosuđivanim.

J. T.

REHABILITACIJA MILANA PETRUJKIĆA

1. – Milan Petrujkić¹ je rođen u selu Zlot kod Bora u Timočkoj krajini 17. aprila 1938. godine u vlaškoj porodici Petrujkić od oca Jovana i majke Ljubice, rođene Ilić. Osnovnu školu je završio u rodnom selu. Govorio je vlaški i srpski jezik, a kasnije je naučio da čita i piše na ruskom i rumunskom jeziku. Posle osnovne škole učio je gimnaziju u Boru. Bio je muzički talentovan i naučio je da svira harmoniku, trubu, saksofon i klavir. Posle završene gimnazije u Boru, otišao je na studije prava u Beograd. Oženio se 1959. godine sa Jovankom Moračom, studentkinjom Građevinskog fakulteta u Beogradu. Uskoro su prekinuli studije i otišli da žive u Zlot kod Milanovih roditelja gde su im se rodila deca – sin Alek i ćerka Jasenka. Milan je uspeo da završi prvi stepen Pravnog fakulteta i da se 1968. zaposli u Boru kao komunalni inspektor. Nakon toga, radio je u službi narodne odbrane u Skupštini grada Bora i na rukovodećem mestu u jednom borskom preduzeću za distribuciju hrane.

Početakom 1976. godine je uhapšen pod optužbom da je u periodu od 1970. godine do juna meseca 1975. u Boru, Zlotu i na Rtnju organizovano radio na iznalaženju, zbližavanju, proučavanju i angažovanju pojedinih lica radi stvaranja grupe za prijem u „Marksističko-lenjinističko komunističku partiju Jugoslavije i njihovom radu na izvršavanju zadatka ove partije. Presudom Okružnog suda u Zaječaru K. 7/76 od 9. marta 1976. osuđen je na kaznu strogog zatvora u trajanju od 13 godina zbog krivičnog dela udruživanja protiv naroda i države iz čl. 117 st. 1 u vezi sa krivičnim delom kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uređenje iz čl. 100 Krivičnog zakonika. Odlučujući o žalbi na ovu presudu, Vrhovni sud u Beogradu je 9. septembra 1976. godine preinačio navedenu presudu Okružnog suda u Zaječaru u pogledu odluke o kazni, tako da je Milan Petrujkić osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 9 godina i 9 meseci. U obrazloženju odluke, između ostalog stoji da je Petrujkić pisao članke u kojima je istupao sa neprijateljskih pozicija protiv društveno-političkog sistema u našoj zemlji, društveno ekonomskih odnosa, samoupravljanja, naše ratne i posleratne istorije, druga Tita i našeg najvišeg državnog rukovodstva. Okarakterisan je kao čovek koji je, ne mogavši da nađe svoje

---

1 Biografski podaci o Milanu Petrujkiću su dati na osnovu knjige *Eho duše moje: pesmarica rehabilitovanog humaniste Miše*, urednica knjige Jasenka Senja Petrujkić, Draslar partner, Beograd, 2014, 438 str.

mesto u ovom društvu koje mu je sve pružilo, počeo da izražava najpre neslaganje i kritizerstvo, zatim neprijateljsko ponašanje i najzad organizovani neprijateljski rad. Opt. Petrujkic je prednjačio u grubim napadima na druga Tita i tekovine revolucije. Nije ni pokušavao da se brani u toku postupka, pokazujući tako da je on nepokolebljivi 'revolucionarni marksista'. Na glavnom pretresu, opt. Petrujkic odbio je da iznese svoju odbranu, kao protest zbog isključenja javnosti sa rasprave, čime 'jasno izražava svoju spremnost za dalje neprijateljsko delovanje, zahtevajući da mu u tu svrhu posluži i sud.' Jedan od oblika njegovog neprijateljskog delovanja jeste i stvaranje 'Marksističko-lenjinističke komunističke partije Jugoslavije'.⁴ Tu kaznu on je izdržao u KPD Požarevac u periodu 1976-1985. godine.

2. – Na osnovu Zakona o rehabilitaciji od 2006. godine, ćerka osuđenog Milana Petrujkica, Jasenka Petrujkic je 4. avgusta 2010. godine podnela Višem sudu u Zaječaru zahtev za rehabilitaciju. U zahtevu ona je navela da je pok. Milan Petrujkic pravosnažnom presudom Okružnog suda u Zaječaru od 9. marta 1976, a koju je potvrdio Vrhovni sud Srbije u Beogradu, osuđen na jedinstvenu kaznu zatvora u trajanju od 9. septembra 1976. godine. Uz zahtev je priložila sve relevantne dokumente sa procesa koji su 1976. godine vođeni protiv njega.

Odlučujući o podnetom zahtevu, Viši sud u Zaječaru je u dokaznom postupku pročitao sve pismene dokaze neophodne za odlučivanje: relevantne izvode iz matičnih knjiga, osuđujuću presudu Okružnog suda u Zaječaru K. 7/76 od 9. marta 1976. i osuđujuću presudu Vrhovnog suda Srbije, Kž. br. 767/76 od 9. septembra 1976. godine.

Postupajući po zahtevu za rehabilitaciju, Viši sud u Zaječaru, veću sastavljenom od sudija Ivana Bogdanovića, predsednika veća, Zorana Jovanovića i Borislavke Prvanović, članova veća, doneo je rešenje o rehabilitaciji Milana Petrujkica.² Sud je na osnovu uvida u dokumentaciju i utvrđenog činjeničnog stanja zaključio da je Milan Petrujkic neosnovano lišen prava na slobodu i drugih građanskih prava. Na osnovu odredbe čl. 5. Zakona o rehabilitaciji sud je usvojio zahtev za njegovu rehabilitaciju i utvrdio da su ništave presude Vrhovnog suda Srbije Kž. br. 767/76 od 9. septembra 1976. godine, kao i presuda Okružnog suda u Zaječaru K. 7/76 od 9. marta 1976. godine, od trenutka njihovog donošenja, kao i da su ništave sve pravne posledice navedenih odluka, te se Milan Petrujkic smatra neosuđivanim.

U obrazloženju svog stava sud je naveo sledeće: „Iz svega napred navedenog proizlazi da je pok. Milan Petrujkic bio lišen slobode zbog iznošenja ličnog mišljenja o političkim i ideološkim pitanjima, angažovanja

2 Rešenje Višeg suda u Zaječaru o rehabilitaciji Milana Petrujkicam, Reh. br. 44/12 od 23. novembra 2012.

pojedinaца, stvaranja nove partije i širenja drugačijeg mišljenja, odnosno iz ideoloških i političkih razloga. Kažnjavanje zbog političkog stava, mišljenja i političkog organizovanja, nedopustivo je i predstavlja povredu osnovnih ljudskih i političkih prava i sloboda čoveka i građanina, sa aspekta pravne regulative i standarda države i vremena u kojima je pok. Petrujkic živeo i u koje mu je suđeno i sa aspekta sada važećih normi i opšteprihvaćenih univerzalnih standarda pravne države i ljudskih prava. Dakle, pok. Milan Petrujkic pomenutim sudskim odlukama osuđen je iz ideološko-političkih razloga, zato što je drugačije politički mislio i imao drugačije ideološko ubeđenje u odnosu na ideologiju Saveza komunista Jugoslavije.“³

Prema tome, zaključio je sud, sasvim je jasno da su u konkretnom slučaju ispunjeni svi uslovi za rehabilitaciju Milana Petrujkicia, koji se smatra neosuđivanim. Na taj način on je, dvadeset sedam godina posle izlaska iz zatvora, dobio moralnu satisfakciju.

REŠENJE O REHABILITACIJI MILANA PETRUJKIĆA

Republika Srbija
VIŠI SUD ZAJEČAR
Reh. br. 44/12
23.11.2012. godine
Zaječar

VIŠI SUD U ZAJEČARU, u veću sastavljenom od sudije Ivana Bogdanovića kao predsednika veća i sudija Zorana Jovanovića i Borislavke Prvanović kao članova veća, u postupku rehabilitacije sada pok. Milana Petrujkicia biv. iz Bora, po zahtevu za rehabilitaciju Jasenke Petrujkic iz Beograda od 04.08.2010. godine, čiji je punomoćnik ad. Jovo Krtinić iz Bora, doneo je dana 23.11.2012. godine

R E Š E N J E

USVAJA SE zahtev Jasenke Petrujkic iz Beograda, za rehabilitaciju njenog oca, sada pok. Milana Petrujkicia biv. iz Bora i UTVRĐUJE da su presuda Okružnog suda u Zaječaru K.7/76 od 09.03.1976. godine i presuda Vrhovnog suda Srbije u Beogradu Kž. I 767/76 od 09.09.1976. godine, NIŠTAVE od trenutka njihovog donošenja, te su ništave sve njihove pravne posledice.

Rehabilitovano lice se smatra NEOSUĐIVANIM.

O b r a z l o ž e n j e

Podnosilac zahteva za rehabilitaciju Jasenka Petrujkic iz Beograda, preko svog punomoćnika, u zahtevu i na raspravi navela je da je njen sada pokojni otac presudom Okružnog suda u Zaječaru K. 7/76 od 09.03.1976. godine osuđen zbog krivičnog dela udruživanje protiv naroda i države iz čl. 117 st. 1 u vezi sa krivičnim delom kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uređenje iz čl. 100 Krivičnog zakonika, na kaznu strogog zatvora u trajanju od 13 godina, u koju je

---

3 Isto.

uračunato i vreme provedeno u pritvoru, da je presudom Vrhovnog suda u Beogradu Kž I.767/76 od 09.09.1976. godine, preinačena navedena presuda Okružnog suda u Zaječaru u pogledu odluke o kazni, tako da je pok. Milan Petrujković osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 10 godina sa uračunavanjem pritvora, te da je osuđeni izdržao kaznu zatvora u trajanju od 9 godina i 9 meseci. Pok. Milan Petrujković navedenim presudama osuđen je zato što je u periodu od 1970. godine do juna meseca 1975. u Boru, Zlotu i na Rtnju organizovano radio na iznalaženju, zbližavanju, proučavanju, pridobijanju i angažovanju pojedinih lica radi stvaranja grupe za prijem u „Marksističko lenjinističko komunističku partiju Jugoslavije“ i njihovom radu na izvršavanju zadataka ove partije, organizovanju sastanaka članova ove partije, pisanje materijala sa neprijateljskom sadržinom, pripremi materijala za izdavanje i štampanje lista „Zora“, kao glasilo ove partije i drugo, da je sada pok. Milan pomenutim sudskim odlukama osuđen iz političkih razloga zato što je drugačije politički mislio i imao druga politička ubeđenja od zvaničnog i tada jedino dozvoljenog mišljenja vladajuće partije – Saveza komunista Jugoslavije, te je s toga predložila da se usvoji zahtev za rehabilitaciju sada pok. Milana Petrujkovića.

Sud je u ponovnom postupku postupio po primedbama iz rešenja Apelacionog suda i na osnovu izvedenih dokaza, koje je cenio na osnovu čl. 8 ZPP-a u vezi čl. 30 st. 2 ZVP-a, pa je utvrdio sledeće:

Uvidom u izvod iz matične knjige rođenih za matično područje Zlot pod br. 26 za 1964 godinu utvrđuje se da je podnosilac zahteva Jasenka Petrujković, ćerka sada pok. Milana Petrujkovića, što znači da je zahtev za rehabilitaciju podnet od strane zainteresovanog lica, u smislu čl. 2 Zakona o rehabilitaciji.

Iz izvoda iz matične knjige umrlih za matično područje Zlot br. 24 za 2005. godinu, utvrđuje se da je Milan Petrujković rođen 17.04.1938. godine u selu Zlot, opština Bog, a da je preminuo 14.04.2005. godine u selu Zlot, opština Bor.

Uvidom u presudu Okružnog suda u Zaječaru K. 7/76 od 09.03.1976. godine utvrđuje se da je navedenom presudom pok. Milan Petrujković oglašen krivim i osuđen na kaznu strogog zatvora u trajanju od 13 godina, u koju je uračunato i vreme provedeno u pritvoru, zbog krivičnog dela udruživanje protiv naroda i države iz čl. 117 st. 1 u vezi sa krivičnim delom kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uređenje iz čl. 100 Krivičnog zakonika.

Presudom Vrhovnog suda u Beogradu Kž I.767/76 od 09.09.1976. godine, preinačena je navedena presuda Okružnog suda u Zaječaru u pogledu odluke o kazni, tako da je pok. Milan Petrujković osuđen na kaznu zatvora u trajanju od 10 godina, u koju kaznu je uračunato i vreme provedeno u pritvoru.

Analizirajući navedene presude, sud nalazi da je zahtev za rehabilitaciju u ovoj pravnoj stvari osnovan.

Prema odredbi čl. 1 Zakona o rehabilitaciji, rehabilituju se lica koja su bez sudske ili administrativne odluke ili sudskom ili administrativnom odlukom, iz političkih ili ideoloških razloga, lišena života, slobode ili nekih drugih prava od 6. aprila 1941. godine do dana stupanja na snagu ovog zakona, a imala su prebivalište na teritoriji Republike Srbije.

U konkretnom slučaju pok. Milan Petrujković oglašen je krivim i osuđen zbog krivičnog dela udruživanje protiv naroda i države iz čl. 117 st. 1 u vezi sa krivičnim delom kontrarevolucionarni napad na državno i društveno uređenje iz čl. 100 Krivičnog zakonika, zato što je u periodu od 1970. godine do juna 1975. godine,

u Boru, Zlotu i na Rtnju organizovano radio na iznalaženju zblizavanju, proučavanju, pridobijanju i angažovanju pojedinih lica radi stvaranja grupe za prijem u „Marksističko lenjinističko komunističku partiju Jugoslavije“ i njihovom radu na izvršavanju zadataka ove partije, organizovanju sastanaka članove ove partije, vršio neprijateljsku propagandu protiv našeg društveno političkog uređenja u cilju da se silom ili drugim protivustavnim putem obori vlast radnog naroda, podrije ekonomska osnovica socijalističke izgradnje i da se silom i drugim protivpravnim putem promeni federativno uređenje države, zato što je učestvovao u organizovanju pisanja materijala sa neprijateljskom sadržinom, pripremi materijala za izdavanje i štampanje lista „Zora“, zato što je deo težišta svog neprijateljskog rada usmerio na iznalaženju mladih ljudi – intelektualaca koji bi se uključili u direktnu borbu protiv sadašnjeg društveno-političkog sistema u zemlji i dr.

U obrazloženju odluke, između ostalog stoji da je pok. Milan Petrujkic pisao članke u kojima je istupao sa neprijateljskih pozicija protivu društveno-političkog sistema u našoj zemlji, društveno ekonomskih odnosa, samoupravljanja, naše ratne i posleratne istorije, druga Tita i našeg najvišeg državnog rukovodstva. Okarakterisan je kao čovek koji je, ne mogavši da naše svoje mesto u ovom društvu koje mu je sve pružilo, počeo da izražava najpre neslaganje i kritizerstvo, zatim neprijateljsko ponašanje i najzad organizovani neprijateljski rad. Opt. Petrujkic je prednjačio u grubim napadima na druga Tita i tekovine naše revolucije. Nije ni pokušavao da se brani in toku postupka, pokazujući tako da je on nepokolebivi „revolucionar“ i „marksista“. Na glavnom pretresu, opt. Petrujkic odbio je da iznese svoju odbranu, kao protest zbog isključenja javnosti sa rasprave, čime „jasno izražava svoju spremnost za dalje neprijateljsko delovanje, zahtevajući da mu u tu svrhu posluži i sud.“ Jedan od oblika njegovog neprijateljskog delovanja jeste i stvaranje „Marksističko-lenjinističke komunističke partije Jugoslavije“.

Ordreom čl. 117 tada važećeg Krivičnog zakonika propisano je da krivično delo udruživanje protiv naroda i države čini onaj ko stvara bandu, zaveru ili kakvu grupu lica radi vršenja krivičnih dela iz čl. 100 do 103, 108, 109, i 114 do 116 Krivičnog zakonika. Članom 100 navedenog zakona propisano je da krivično delo radnje u cilju da se silom ili drugim protivustavnim putem obori vlast u državi ilegalno izabrana predstavnička tela i njihovi izvršni organi i podrije ekonomsko i federativno uređenje države.

Ovakva inkriminacija ima svoje društveno opravdanje, jer se njome izražava legitiman interes države da zaštiti svoj ustavni poredak. Međutim, ona je često bila u funkciji zaštite autoritarnog jednopartijskog režima zasnovanog na komunističkoj ideologiji i dezavuisanju građanskih prava i sloboda proklamovanih tadašnjim Ustavom SFRJ (Sl. list SFRJ br. 14/63), kao što su sloboda misli i opredeljenja, sloboda štampe, sloboda govora i javnog istupanja, sloboda zbora i javnog okupljanja.

Iz svega napred navedenog proizlazi da je pok. Milan Petrujkic bio lišen slobode zbog iznošenja ličnog mišljenja o političkim i ideološkim pitanjima, angažovanja pojedinaca, stvaranja nove partije i širenja drugačijeg mišljenja, odnosno iz ideoloških i političkih razloga. Kažnjavanje zbog političkog stava, mišljenja i političkog organizovanja, nedopustivo je i predstavlja povredu osnovnih ljudskih i političkih prava i sloboda čoveka i građanina, sa aspekta pravne regulative i standarda države i vremena u kojima je pok. Petrujkic živeo i u koje mu je suđeno i sa aspekta sada važećih normi i opšteprihvaćenih univerzalnih standarda

pravne države i ljudskih prava. Dakle, pok. Milan Petrujkčić pomenutim sudskim odlukama osuđen je iz ideološko-političkih razloga, zato što je drugačije politički mislio i imao drugačije ideološko ubeđenje u odnosu na ideologiju Saveza komunista Jugoslavije.

Sa navedenog, sud je u smislu čl. 5 st. 1 i 2 Zakona o rehabilitaciji doneo rešenje kao u izreci.

Predsednik veća – sudija
Ivan Bogdanović s.r.

Gejša, tuš na japanskom papiru, 1950.

.....

OSVRTI, PRIKAZI, RECENZIJE

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

DIJALOZI S JAVNOŠĆU – INTERVJUI DOBRICE GAJIĆA*

Dobrica Gajić, *Svedoci istorije, Razgovori s povodom (2002–2005)*, Centar za unapređivanje pravnih studija i Skupština opštine Sopot, Beograd, 2010.

Dobrica Gajić, *Obnova demokratije, Izabrani intervjui (1992–2007)*, Centar za unapređivanje pravnih studija i Skupština opštine Sopot, Beograd, 2012.

Dobrica Gajić je počeo ozbiljno da se bavi intervjuom 1992. godine u redakciji lista *Student*, gde je došao na poziv tadašnjeg glavnog urednika Slobodana Vuksanovića. Redakcija, u kojoj su još bili Goran Vesić, Ivan Vuković i Veselin Marković, nije dugo postojala, međutim, Gajić je uspeo da u tom listu u periodu od juna 1992. do maja 1993. objavi 20 intervjua i šest prikaza. Sagovornici Dobrice Gajića bili su mitropolit gospodin Irinej, Čedomir Mirković, Vladislav Jovanović, Draža Marković, Ljubomir Simović, Željko Simić, Dragoslav Miličić, patrijarh Pavle, Matija Bečković, Mirko Jović, Slobodan Rakitić, Radivoje Pešić, Milovan Marčetić, Miroslav Josić Višnjić, Žarko Gavrilović, Vasilije Tarasejev, Radovan Popović).

Gajić je izvesno vreme proveo i u kragujevačkim *Pogledima*, gde je u periodu od novembra 1991. do septembra 2005. objavio 120 intervjua sa značajnim ličnostima iz našeg političkog i javnog života. U nedeljniku *Šumadija* (Kragujevac) 1992. objavio je tri intervjua i šest prikaza. U periodu od maja 2002. do jula 2005. godine sarađivao je s beogradskim nedeljnikom *Svedok* u kome je objavio 193 intervjua.

---

* Autorizovani tekst izlaganja na predstavljanju knjiga intervjua Dobrice Gajića *Svedoci istorije, Razgovori s povodom (2002–2005)* i *Obnova demokratije Izabrani intervjui (1992–2007)*, u Biblioteci grada Beograda, 4. juna 2013. godine.

Početak 2010. godine Centar za unapređivanje pravnih studija u Beogradu i časopis *Hereticus* formirali su ediciju „Dijalog“, s ciljem da se u toj ediciji objavljuju razgovori s istaknutim ličnostima našeg javnog života koji iznose svoje stavove o aktuelnim društvenim pitanjima i dilemama, nastojeći da pruže odgovore na važne moralne i političke izazove vremena u kome živimo. Namera je bila da se objavljivanjem takvih razgovora doprinese odgovornosti za javnu reč i polaganju računa za javno delanje u Srbiji. Budući da je Dobrica Gajić objavio veliki broj zapaženih intervjua s poznatim srpskim intelektualcima i javnim delatnicima, njemu je predloženo da pripremi prvu knjigu za novu ediciju. Dobrica je taj predlog prihvatio i tako je nastala njegova knjiga *Svedoci istorije, Razgovori s povodom (2002–2005)*. Knjiga je objavljena 2010. godine kao prva u ediciji „Dijalog“. Dve godine kasnije, 2012. objavljena je druga knjiga Gajićevih intervjua *Obnova demokratije, Izabrani intervjui (1992–2007)*.

1. – Knjiga *Svedoci istorije, Razgovori s povodom* sastavljena je od intervjua koje je Dobrica Gajić objavio u nedeljniku *Svedok* u periodu od 2002. do 2005. godine. Usled tematske i vremenske povezanosti, u njen sadržaj uključeno je i nekoliko razgovora publikovanih u listu *Pogledi*. Intervjuisane ličnosti uglavnom su istoričari, dok su u manjem broju zastupljeni sagovornici koji se bave drugim delatnostima. I u razgovorima s tim osobama, istorija je uvek bila u centru pažnje.

Gajić je objavio 54 izabrana intervjua, a knjigu je posvetio sinu Luki i ćerki Jasmini. U izboru tema išao je u susret interesovanju celog društva ili većeg dela tadašnje srpske javnosti. Motiv i povod za razgovor je uvek bio neki aktuelni događaj, ili nova životna činjenica, ili već registrovana informacija ili nešto slično, što traži detaljnije objašnjenje i posebno društveno vrednovanje kompetentne ličnosti. Izabranu temu nastojao je da što jasnije i provokativnije formuliše u naslovu intervjua. Posebno se trudio da za tu temu obezbedi odgovarajućeg sagovornika.

Sagovornici Dobrice Gajića bili su: Veljko Đ. Đurić, „Sve balkanske tajne misije išle su preko Ribnikara i Velebita, koji su sarađivali s Nemcima i Englezima“, Vasilije Đ. Krestić, „Srbija pod dosovskim rukovodstvom može samo da priča o demokratiji“, Mile Bjelajac, „Kadgod zagusti vladari su vraćali generale koje su prethodno penzionisali“, Veselin Đuretić, „Milošević je za svoj narod najkorisniji danas, kao haški sužanj, braneći sebe otkriva istinu o Srbima, koji mogu biti krivi samo što ovog puta nisu poklani na spavanju“, Mile Nedeljković, „Karađorđev pašenog bio u pravu: Crni Đorđe nije rođen u Viševcu, negu u kolibi u Petrovcu“, Radoš Ljušić, „Knez Miloš nije pravio greške: bio je ne samo politički i diplomatski, nego i finansijski genije koji je sultanima davao pozajmice“, Nikola B. Popović, „Staljin je stvorio gulage, ali je Rusiju ostavio sa Sputnjikom,

umeo je da vlada velikom zemljom u kojoj se Gorbačov izgubio“, Kosta Nikolić, „Čiča nikada nije stavio 'Oca Srbije' pod slovo Z, a Andrić je od njega tražio da uništi 'crvenu kugu', Slavenko Terzić, „Pretendujući na Vojvodinu i Boku, Hrvatska nastavlja austrougarsku balkansku politiku, s namerom da joj granica bude na Drini“, Dušan T. Bataković, „Razdvajanju Srbije i Crne Gore radovaće se samo oni koji nam ne misle dobro, posebno ekstremisti na Kosovu“, Rastislav V. Petrović, „Carski major Jovan Stefanov Balević, naizgled pustolov, bio je zapravo Šćepan Mali, prvi Srbin koji je imao titulu doktora filozofije“, Ljubodrag Dimić, „Tito je 'video' raspad Jugoslavije, ali nije sprečio republičke oligarhije da ostvare svoje političke apetite“, Milan St. Protić, „Da je knez Pavle smeo da objavi Hitlerove garancije, možda bi bio izbegnut hrvatski genocid nad Srbima“, Vladimir Cvetković, „Đinđićev 'optimistični patriotizam' samo je zgodna poštapalica za trenutnu političku upotrebu“, Bojan B. Dimitrijević, „Miloš Minić krije da je prisustvovao streljanju đenerala Draže, a arhivi MUP-a i dalje stoje zatvoreni“, Momčilo Pavlović, „Prema atentatorima nikada nije bilo milosti“, Dragoljub Živojinović, „Sa megalomanskim planom o ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca, Srbija nije bila branitelj srpstva“, Nebojša A. Popović, „Slobodana Jovanovića interesovalo srpsko ujedinjenje, a ne stvaranje jugoslovenske države“, Dragan Aleksić, „Hitler nije želeo da razbije Jugoslaviju, na nju je računao kao na privrednog partnera“, Nikola Žutić, „Od Stepinca napravili sveca, prikrivajući tako istinu da je pastirskim štapom podupro Pavelićevu zločinačku NDH“, Predrag J. Marković, „Đinđićeva smrt je veliki gubitak, on je imao državotvorni osećaj kao i knez Mihailo“, Čedomir Antić, „Pre dve godine niko me nije pitao za Čedu Jovanovića, koji je tada imao bolje ideje nego danas“, Andrija Radenić, „Garašanin je mislio samo na realne planove, mit o Načertaniju stvorili su istoričari“, Đorđe Stanković, „Zbog politike nacionalnog pomirenja kralja Aleksandra, zaboravljeni su zločini nad Srbima u Prvom svetskom ratu“, Petar Opačić, „Kralj Aleksandar i kraljica Draga previše zaglibili, prevrat bio neminovan“, Tibor Živković, „Srbi i Hrvati su stigli na Balkan kao saveznici Vizantije, braneći je od Avara“, Savo Skoko, „I u Titovoj Jugoslaviji moglo je da se piše, Petru Stamboliću nisu smetale moje knjige“, Mihailo Vojvodić, „Vremena se menjaju, u Skoplju i na Šar-planini nekad bio najčistiji srpski svet“, Momčilo Pavlović, „Mihailovićeve četnici bespotrebno likvidirali ostarelog vojvodu Kostu Pećanca“, Momčilo Lj. Subotić, „Nekada se i Alija Izetbegović izjašnjavao kao Srbin, a onda se okrenuo fundamentalizmu“, Miloslav Samardžić, „I onda i danas vojvoda Pavle, zbog srpstva, smetao (neo)komunistima“, Rajko Lukač, „Papina odluka da poseti Jasenovac uslov je svih uslova za njegov dolazak u Srbiju“, Goran Davidović i Miloš Timotijević, „Komunisti prvo igrali fudbal s Nemcima, a onda izazvali građanski rat u Srbiji“, Slobodan Mileusnić,

„Duhovni genocid: u Hrvatskoj i BiH uništeno ili znatno oštećeno 790 crkava, najveća katastrofa srpskog naroda i SPC desila se na Kosmetu“, Branko Nadoveza, „Milan Stojadinović nije bio fašista, nego najveći srpski političar XX veka“, Radivoj Radić, „Jovan Deretić je pseudoistoričar, ne zna ni ko je bio otac Stefana Nemanje“, Vasilije Krestić, „Neko bi hteo da se vrati vreme Josipa Broza, kada su se ređali skupovi o velikosrpskom hegemonizmu“, Dejan Medaković, „Moramo biti strpljivi, preuranjen povratak monarhije u Srbiju samo bi ubrzao razlaz sa Crnom Gorom“, Dejan Medaković, „Tito je naredio Pavlu Saviću da Vojvodina dobije Akademiju nauka“, Momčilo Jokić, „Tito nije Broz!“, Mihailo Marković, „U Hagu ću biti svedok Miloševićeve odbrane, ratove u bivšoj Jugoslaviji izazvali separatisti i velike sile“, Miloslav Samardžić, „I ova vlast ignoriše zahteve javnosti, naćekaćemo se dok se otkrije Dražin grob“, Miodrag Janković, „Knez Pavle radio sizifov posao, hteo je da sačuva Kraljevinu Jugoslaviju“, Veljko Đurić Mišina, „Sekula Drljević bio bolesno ambiciozan, od deklarisanog Srbina postao – ustaša“, Milan St. Protić, „Atentator Kerin i VMRO su bili paravan za Musolinijevu, Pavelićevu i Kvaternikovu odluku da ubiju jugoslovenskog kralja“, Milan St. Protić, „Vuk Drašković je imao ludu sreću i zato je živ, Zoran Đinđić je nije imao i zato ga više nema“, Vasilije Krestić, „Nalazimo se pred sunovratom, jedno radi ministar spoljnih poslova, drugo predsednik Srbije, treće predsednik SCG, četvrto srpska vlada“, Čedomir Antić, „Niko ne bi zvao generale u Hag da su uhapsili Miloševića posle gubitka Kosmeta“, Veljko Đurić Mišina, „Zbog odbijanja Trojnog pakta Hitlerov sužanj, pod Brozom morao da objašnjava Vaskršnju poslanicu“, Slobodan Gavrilović, „Zločini komunista nad komunistima“, Matija Bečković, „Krvlju zapečaćena knjiga“, *Dejvid Mekenzi*, Jovan Ristić između Istoka i Zapada, Miloslav Samardžić, „Posle šest bojeva za Nevesinje četnici pobedili u bici na Neretvi“.

2. – Knjiga Dobrice Gajića *Svedoci istorije* naišla je na lep prijem stručne i šire čitalačke publike i ubrzo je rasprodana. Ohrabren time, Centar za unapređivanje pravnih studija je u ediciji „Dijalog“ objavio još jednu knjigu Gajićevih intervjuja pod naslovom *Obnova demokratije, Izabrani intervjui (1992–2007)*. Knjiga zapravo predstavlja uži izbor intervjuja koje je Gajić objavio u periodu od 15 godina, od 1992. do 2007. godine. Reč je o intervjuima koji su se uglavnom pojavili u listovima *Student* i kragujevački *Pogledi*, s tim što se u knjizi nalazi i nekoliko intervjuja iz drugih listova u kojima je Gajić u to vreme sarađivao.

Knjiga je koncipirana i metodološki urađena po visokim standardima, kao i prethodna. Sadrži 36 intervjuja s 30 autora: Žarko Gavrilović, „Svetosavlje kao sudbina“, Đorđe J. Janić, „Škola bezbožništva“, Irinej (Kovačević), „Rasparčaše ga, svi ovi, ali neće još dugo“, Dragoslav Draža

Marković, „Političko mišljenje u penziji“, *patrijarh Pavle*, „Bog je darovao svima ljudima slobodu“, Slobodan Rakitić, „Dušin let“, Radivoje Pešić, „Sveti prostori – sveta prošlost“, Nenad Simić, „Krupne srpske vaši“, Mirko Đorđević, „Vladike na tenkovima“, Aleksandar Miljković, „Veze s živom prošlošću“, Radoš Ljušić, „Između Karađorđa i Miloša“, Radoslav Stojanović, „Milošević je u Dejtonu kapitulirao“, Milan St. Protić, „Komunisti su obrukali srpstvo“, Danko Popović, „Idi mudro – ne pogini ludo“, Žarko Komanin, „Istina je potrebna pobjednicima“, Ljubomir Tadić, „Srbiju vodi nesposoban čovek“, Dušan Bataković, „Krivi su i Beograd, i Pale, i Knin“, Milan Komnenić, „Miloševićeva pipirevka“, Dragan Subotić, „Bogomoljci – hrišćanska Srbija“, Dejvid Mekenzi, „Jednom nogom u Rusiji, drugom u Srbiji“, Slobodan Gavrilović, „Kukavičko ponašanje Đinđića“, Džin Toski Maracani Viskonti, „Dupli rar“, Nikola Milošević, „Holbruk daje i uzima“, Nebojša M. Krstić, „Obrana otačastva“, Momo Kapor, „Pensnik neukrotive kose“, Pavle Nikolić, „Osnovni zakon AP Vojvodine je antidržavni čin povampirenih autonomaša“, Dragoš Kalajić, „Amerika radi protiv Evrope, cilj Vašingtona je da Srbija i Crna Gora postanu novi turski sandžaci“, Aleksandar II Karađorđević, „Karađorđevići moraju da rade za sve građane Srbije, njima nije mesto u političkoj areni“, Milan Komnenić, „Postajemo čepenak tuđeg duha, ideja, robe, a uskoro ćemo uvoziti i ljude“, Marko S. Marković, „Putinov veto – prvi korak ka srpskom spasenju“.

3. – Poseban deo knjige *Obnova demokratije, Izabrani intervjui (1992–2007)* predstavljaju intervjui sa Zoranom Đinđićem, s kojim je Gajić tokom 1996–1997. godine nekoliko puta razgovarao. Bilo je to vreme koalicije Zajedno i osvajanja gradske vlasti u Beogradu. U periodu od oktobra 1996. do decembra 1997. Gajić je objavio u kragujevačkim *Pogledima* šest intervju sa Zoranom Đinđićem i jedan njegov govor: „Jedinstvo opozicije je garant pobjede“, „Racionalna opcija“, „Zdrava jaja protiv pokvarenih“, „Sa njima nema sreće“, govor dr Zorana Đinđića, „I demokrata i nacionalista“, „Ajmo, ajde, svi u bojkot!“, „Izbori neće uspeti“.

Navedeni razgovori rečito govore o tome kako je u relativno kratkom periodu od 14 meseci „izbačen u prvi plan političkog života Srbije predsednik DS-a Zoran Đinđić. Zahvaljujući ponajpre konstruktivnom nastupu i krajnje racionalnim potezima u vođenju samih demonstracija, taj političar je, slobodno možemo reći, postao novi ljubimac Beograda“ (str. 196). Zaslugom Zorana Đinđića, prvi put posle Drugog svetskog rata, opozicija je preuzela vlast u Beogradu. Na konstitutivnoj sednici marta 1997. godine Skupštine grada, odlukom većine odbornika za gradonačelnika je izabran Zoran Đinđić.

Prema Gajićevim zapisima, Đinđić je bio energičan i izuzetno inteligentan političar. Svako ko je pratio njegov rad i dolazio u kontakt s njim,

mogao je da zaključi da je Đinđić mnogo radio na sebi. Dobrica Gajić je to najviše cenio kod Đinđića, iako pojedine njegove stavove i poteze nije odobravao. Posle 1997. Dobrica se nije viđao s Đinđićem.

U jednom razgovoru, Đinđić je rekao da sebe vidi i kao demokratu i kao nacionalistu. Tih dana ga je *Njujork tajms* nazvao „srpskim kameleonom“, ali je on takve primedbe objašnjavao nerazumevanjem naše problematike. Kao što je poznato, Đinđiću su veliku štetu nanele izjave koje je davao tokom bombardovanja SR Jugoslavije. Posebno su mu zamerali ono što je o njemu objavljeno u *Harecu* i *Njujork tajmsu*. Bilo je to početkom maja 1999. godine. Đinđiću je tada već bilo jasno da će se rat završiti i da Milošević pokušava da obezbedi prisustvo stranih snaga na Kosovu. Deo izjave, objavljene u *Harecu*, u kome piše da je „najlogičnija stvar za NATO da nastavi rat iz vazduha“, za mnoge je bio dovoljan da zakluče da je Đinđić tražio bombardovanje Srbije. Izjava je „skupo koštala“ Đinđića i otvorila je mogućnost za ozbiljne optužbe koje su ga pratile do kraja života i to pitanje je jedno od pitanja na koje bi njegovi budući biografi morali da obrate pažnju, to jest da pažljivo analiziraju tadašnje Đinđićeve javne nastupe i pravilno ocene njegovo držanje u tom periodu.

Gajić je uspeo da intervjuima sa Zoranom Đinđićem naznači neke važne karakteristike njegove ličnosti i političkog profila. Gajić je smatrao da je Đinđić najsposobniji pripadnik generacije srpskih političara s kraja XX i početka XXI veka. Bio je netipičan političar koji se izdvajao po izuzetnoj energiji i inteligenciji, po viziji, izvanrednim političkim refleksima, brzini misli, odlučnosti, hrabrosti. Rečju, bio je alternativa i antipod savremenim srpskim političarima. Đinđić je spajao nespojivo: klasičan i (post)moderan, vizionar i pragmatik, misaon i energičan, optimističan, hrabar s naglašenom humanom dimenzijom. Nadahnut antičkim humanističkim idealom, bio je političar koji dela u skladu s opštim dobrom. Uz to, Đinđić je imao izoštren senzibilitet za vreme i istoriju. Nastojao je da vidi dalje i dublje i da dela u skladu s istorijskim interesom srpskog naroda i svih građana Srbije. Pri tome je ispoljavao veliku odlučnost i hrabrost da radi ono što misli da je ispravno, spremnost da se konfrontira sa svima i protivnicima i saradnicima. U tom smislu, Đinđić je bio moderni državnik s vizijom da Srbiju učini konačno modernom, kompatibilnom s ostalim evropskim zemljama.

4. – Nameće se pitanje zašto i čemu objavljivanje Gajićevih knjiga intervjuja? Malo je novinara koji jesu sposobni da postavljaju prava pitanja i urade dobar intervju. Intervjui Dobrice Gajića spadaju u ponajbolje. Po čemu? Svim intervjuima Gajić je pristupao maksimalno ozbiljno. Spremao se za svaki razgovor, čitao knjige, tekstove i izjave ličnosti koje je markirao kao svoje sagovornike. Posebnu pažnju obraćao je na ono što se

naziva arhitektonikom intervjuja – od prve do poslednje reči intervju mora da bude čvrsta celina. Radeći u različitim listovima i časopisima trudio se da bude spreman pred svojim sagovornicima. Pitao je sve što je namera-
vao da pita, korektno prenoseći odgovore koje je dobio. Poštovanje sago-
vornika se podrazumevalo, ali nije isključivalo kritička pitanja. Ponekad
je znao biti i nezgodan sagovornik i saradnik. Sagovornicima je postavljao
neugodna, provokativna pitanja, a urednicima je dopuštao samo promenu
nadnaslova i naslova, a nikako skraćivanje osnovnog teksta.

Čitajući Gajićeve intervjuje, kao urednik, zaključio sam da oni imaju
težinu i da će biti korisni za analizu svakom čitaocu ili istraživaču, koga
bude zanimalo šta su eminentni istoričari i poznati intelektualci govorili
o određenim ličnostima i razdobljima koja su predmet njihovog naučnog
rada. Činilo mi se da čitaocima neće biti nezanimljivo da pročitaju kako
su ugledni srpski intelektualci ocenjivali određene ljude i istorijske do-
gađaje, kao i aktuelna društveno-politička previranja, iz sledećih razloga.

Prvo što pada u oči u Gajićevim intervjuima jeste činjenica da je on
intervju shvatao kao izuzetno ozbiljan i zahtevan žanr. Dobro je poznao
tradiciju najboljih intervjuja u Srbiji i nastojao je da se ugleda na novina-
re i publiciste koji su u tom žanru ostvarili najviše rezultate (od Brani-
mira Ćosića i Bogdana Radeta, preko Miloša Jevtića, Petra Živadino-
vića, Milana Miloševića, do Miloša Kneževića, Vesne Mališić i Nede Valčić-
Lazović). Da bi to postigao, Dobrica Gajić se temeljno pripremao za svaki
intervju. Govorio je: „Novinar mora stalno da radi na sebi, jer samo tako
može imati autoritet kod onih koje ispituje... Novinar je taj koji ispituje,
ma ko da se nalazi s druge strane. Ako niste za to sposobni, ne hvatajte
se u kolo. Ispašćete smešni i nedostojni svog sagovornika. Smer i tempo
razgovora diktira novinar.“

Drugo, trudio se da izabere aktuelne teme koje traže posebno objaš-
njenje i društveno vrednovanje stručne ličnosti. Zavisno od teme birao je
ličnost koja može da pruži informaciju i da je objasni stručno i kompet-
entno. Posebno se trudio da pronađe pravu meru u izboru i postavljanju
pitanja. Smatrao je da nezavisno od oblasti koju prati, intervjuist mora da
zna da postavi pitanje, bez obzira na to na koji način radi sâm intervju.
Prednost je uvek davao klasičnom intervjuu iz oblasti politike i kulture,
intervju „pitanje–odgovor“. Kombinovane intervjuje retko je objavljivao,
mada su mnogi mediji na tome insistirali.

Treće, u pogledu tehnike vođenja intervjuja Gajić se dosledno prid-
ržavao zlatnih pravila za uspešan intervju: 1) učtivost, 2) smirenost i kon-
trolla, 3) opuštenost sagovornika, 4) prolaženje kroz pitanja, 5) izbegavanje
prekidanja sagovornika, 6) izbegavanje iznošenja tvrdnji, 7) izbegavanje
svađa ili rasprava, 8) prekinuti sagovornika samo ako skreće s teme i ne

daje odgovor na postavljeno pitanje. Pri tome, za Gajića je posebno važno da postigne visok nivo komunikacije, poštovanje sagovornika i korektnu prezentaciju njegovih stavova. Nijedan intervju nije objavio bez autorizacije ili saglasnosti svog sagovornika. Na kraju, intervjuom je morao biti zadovoljan i intervjuisani, a ne samo novinar.

Četvrto, Gajić nije prepuštao inicijativu onome koga intervjuiše. Nije zaboravljao da je on taj koji ispituje sagovornika i određuje pravac intervjua. Zato nije puštao svoje sagovornike da pričaju, pa da iz toga naknadno konstruiše i montira intervju. Naprotiv, bio je veliki protivnik naknadnog konstruisanja i montiranja intervjua. Novinar, po njegovom mišljenju, mora da ode spreman na intervju i da ne radi intervju bez ikakvog pravca i cilja. I da glavni posao uradi u dijalogu sa sagovornikom. Smatrao je, kao iskusan profesionalac da su novinarske intervencije neophodne kod objavljivanja i jedne i druge vrste intervjua, međutim, on je tu bio veoma obazriv i korektan. Nikada nije dopustio da se u toj „novinarskoj obradi“ pretera, te da novinar postane važniji od mišljenja sagovornika.

Peto, za Gajića je naslov intervjua bio veoma bitan. Naslov je, po pravilu, formulisao na kraju, nakon autorizacije intervjua, maksimalno uvažavajući mišljenje svog sagovornika. Zahvaljujući tome, naslovi većine njegovih intervjua sažeto izražavaju ključnu ideju, sadrže jasnu poruku i otkrivaju prepoznatljiv stil sagovornika.

Šesto, u proteklih dvadesetak godina Gajićevi sagovornici bili su političari, pisci, istoričari, pravnici, filozofi i ličnosti drugih profesija. Većinu sagovornika Dobrice Gajića povezuje i obeležava nešto što bi se moglo nazvati srpskim stanovištem. Gajić se držao poznatog stava profesora Mila Lompara koji smatra „da bi osnovno nastojanje nacionalne inteligencije trebalo da se sastoji u legitimizovanju tog stanovišta“ i da nacionalna inteligencija nije protivrečan pojam. „Ona inteligencija koja bira da u slobodu svojih odluka i putanju svoje odgovornosti uključi nacionalnu egzistenciju i nacionalnu kulturu razložno se može nazvati nacionalnom inteligencijom.“ U izboru tema i sagovornika u svojim intervjuima Dobrica Gajić se rukovodio pomenutim principima.

Sedmo, objavljivanje odabranih Gajićevih intervjua predstavlja skromni prilog odgovornosti za javnu reč, polaganje računa za javno delanje. Knjige intervjua Dobrice Gajića nisu samo lični dokument, nego slika jednog vremena, jer rečito govore o vremenu u kome su nastale. Između ostalog, te knjige svedoče i o nivou našeg političkog života. Gledajući ljude koji su se devedesetih godina pojavili na političkoj sceni Srbije i današnje političare, čak i kad govore da čitaju Sartra i Vebera, čovek ne može a da se ne razočara. Milan Komnenić je to slikovito objasnio rekavši da mi nemamo političku i intelektualnu elitu, već imamo elitne pojedince kakav

je, po njegovom mišljenju, bio Nikola Milošević (*Obnovi demokratije*, str. 174). Celokupnu paradoksalnost naše situacije, Komnenić je objasnio žalostnom konstatacijom da je u srpskom parlamentu važniji neki poslanik koji ne zna sve padeže, od jednog akademika „koji je napisao čitavu biblioteku iz filozofije i književnosti“. Nažalost, to je tako u našoj simulovanoj demokratiji i svima je jasno da se nivo, pre svega mladih ljudi u srpskoj politici, drastično pao u odnosu na one intelektualce koji su tekstovima i govorima uticali na stvaranje višestranačkog života u Srbiji.

Gajić je imao iskrenu nameru da serija razgovora koju je organizovao i vodio potraje duže nego što je trajala. Sigurno je da bi se u njoj našlo još interesantnih imena i tema. Za svoju ideju i nameru nije naišao na podršku urednika listova s kojima je sarađivao. Poslednji intervju koji je vodio s Markom S. Markovićem, Gajić je objavio 2007. godine. Marko S. Marković je bio izuzetan intelektualac i naprosto je fascinirao Gajića u razgovoru koji su vodili. Nažalost, ovde je mali broj ljudi upućen u knjige koje je Marković napisao, što je velika šteta i tu nepravdu bi zaista trebalo ispraviti. Nakon toga, Gajić više nije radio intervjuje. Interesovanje za istoriju preusmerio je kasnije na prikaze dela iz te oblasti.

Vreme čini svoje i sa žaljenjem primećujem da preko trideset nekadašnjih sagovornika Dobrice Gajića više nije među živima. Otuda bi knjige intervjuja Dobrice Gajića trebalo shvatiti i kao podsećanje na preminule sagovornike i na ono što su u svojim strukama i na nacionalnom polju uspeali da ostvare. Tradicija je nešto što se nasleđuje i prenosi, ali i nešto što se stvara. Nadam se da nisam pretenciozan kada zaključujem da bi knjige Dobrice Gajića *Svedoci istorije* i *Obnova demokratije* trebalo shvatiti i u tom smislu.

5. – Zaključujući tekst o knjigama intervjuja želeo bih da napomenem da sam, prihvatajući za objavljivanje razgovore koje je Dobrica Gajić vodio s istaknutim javnim ličnostima, kao urednik, nastojao da reafirmišem nekada veoma cenjen, a danas zapostavljen i obezvređen žanr – *intervju*. U ovim knjigama, Dobrica Gajić se pokazuje ne samo kao vrhunski profesionalac, odgovoran i temeljan novinar, već i kao čovek dijaloga. Istakao bih da je Gajić smatrao da se dijalogom mogu premostiti i najveće razdaljine, da se mogu uspostavljati mostovi između ljudi različitih ideologija, političkih orijentacija i pokreta. Delio je mišljenje da monolog vodi u tiraniju, samovlašće i diktaturu.

Ponoviću, takođe, jer smatram da je veoma važno, da je u razgovoru sa svojim sagovornicima Gajić uspevao da reaktuelizuje starogrčko poimanje dijaloga, kao pravog oblika političkog mišljenja i najprimerenijeg načina političkog opštenja. Politički *credo* u antičkom polisu bio je traganje za onim što je dobro, pravedno i korisno za celu zajednicu. Takvo traganje

nije moguće bez jedne posebne veze između slobodnih ljudi, a to je govor (*logos*) i razgovor (*dijalogos*). Pomoću govora i razgovora se ostvaruje harmonični život u polisu i uređuju zajednički poslovi bez upotrebe sile i nasilja, kao u suštini nepolitičkih sredstava. Zahvaljujući tome, razgovori Gajića i njegovih sagovornika spontano su prerastali u takav dijalog u koji su nenametljivo uključivani čitaoci i javnost. Na taj način, knjige Gajićevih intervjuja predstavljaju svojevrsni *dijalog s javnošću*.

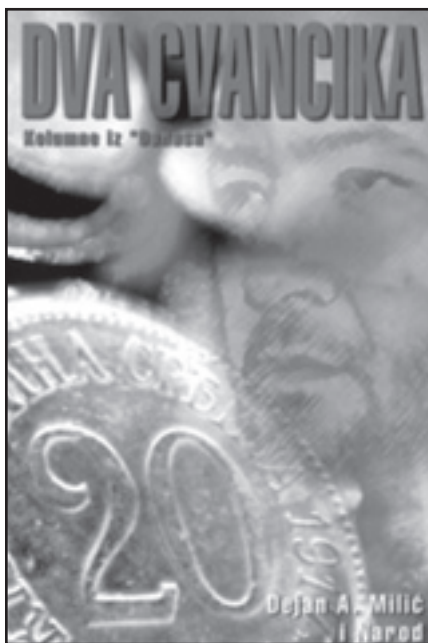
Objavlivanjem tih knjiga, Dobrica Gajić, kao autor, i ja, kao urednik, dobili smo veliku satisfakciju. Knjige su ocenjene najvišom ocenom u našoj stručnoj javnosti i lepo primljene u široj čitalačkoj publici. O knjizi intervjuja *Obnova demokratije*, Slobodan Antonić je napisao: „Ova knjiga je dragocen beleg koji pokazuje čitav duh naše epohe, naše najbolje refleksije svetsko-istorijske inercije u kojoj prebivamo – kao i otporu koji joj pružamo. Ona je svedočenje o političkim i nacionalnom zabludama kojima smo robovali, i kojima, nažalost, još robujemo – ali i o istinama koje smo tada shvatili, a koje nas i danas vode. Knjiga vredna pažljivog čitanja, podvlačenja i razmišljanja.“

Milošev konak, ulje na platnu, 90 x 117 cm 1970-71.

Gordana Vlahović

ARMIJA KLONOVA KIĆE I MIĆE U MILIĆEVIM KOLUMNAMA

Dejan A. Milić: *Dva cvancika*;
Itaka Beograd, 2014.

Dejan A. Milić (1972), kako sam kaže „Piroćanac na privremenom radu u Beogradu“, po zanimanju je pravnik. Vrlo bogate biografije, radeći šesnaest godina u mnogim državnim institucijama kao predavač na privatnim fakultetima, sve vreme u struci. Zapamćen kao sjajni student-besednik, uz usmeravanje vrljih profesora Pravnog fakulteta u Beogradu, Obrada Stanojevića i Sime Avramovića. Besedništvo se nastavio baviti i kasnije na mnogo načina, ali se oprobavao i u pisanoj reči. Tekstove je objavljivao u dnevnim listovima i periodici, i napisao i objavio nekoliko knjiga različitih žanrovskih odrednica.

Knjiga imenom *Dva cvancika* nastala je od kolumni objavljenih u dnevnom listu „Danas“, od početka septembra 2010. do sredine jula 2012. uz tekstove (tri) iz Pirotskih novina i nekoliko sajtova RTV B92, Nove srpske političke misli i Media 1. Naslov knjige nije slučajan. Uzevši Glišićevu istoimenu humoresku koja je zasnovana, čini se u prvi mah, na narodnom šeretluku o Kići koji je nasamario Miću, a ovaj opet njega, Milić se pobojao „armije klonova Kiće i Miće“ koje je prepoznavao u našem javnom životu. Jer, jedan je prodavao šišarke za orahe a drugi mahovinu za vunu. Trampe se temelje na podvalama, a Milić ih prepoznaje na svakom koraku.

Novinska kolumna kao forma ima svoj estetsko dokumentarni značaj. U njoj nema nedodirljivih stvari, te se ona na etičkom i sociološkom planu, uz neograničeno korišćenje satire i drugih književno teorijskih sredstava javlja kao korektor kritičke svesti društva. Otuda teme Milićevih kolumni prate metastazu društvenog zla (rat, razočarenje – materijalno i duhovno, gramzivost, rastakanje porodičnih vrednosti, naš mentalitet (često podanički i dementni), politička i politikantska preganjanja, socijalne tenzije. Oporo, resko, čak žestoko, što bi se kazalo narodski, pravo đonom u čelo, Milić ne šteti ministre, političare, činovnike državne vlasti, i to konkretno, imenom i funkcijom. O aferama je takođe reč, a njih bar ima jer se iza njih nikad ne stavlja tačka sa naravoučenijem. Iz jedne nedovršene i nerešene izrodi se nova (npr. afera Indeks, prodaja pasosa Albancima, smrt novinara, Miladin Kovačević i milionče, pokrivanje njegove bruke i diplomatske, isto, sporost pravde u kojoj sudski postupci oponiraju staroj Justiciji, farsa sa prekrajanjem istorije koju, ne zaboravimo, jes' da pišu pobednici, ali ni oni drugi nisu baš nemi ni nevin.

Na pitanje kad je Beograd Zapad i Levant istovremeno, autor odgovara da je taj naoko nepomirljiv spoj u vreme parade LGBT ili gej populacije; vešto, duhovito, smelo, uz gradacijski hod od smeha, poluzajedljivih ali ne i mrziteljskih opaski, do oštre osude bestijanja rulje koja ruši Beograd (*Tarapana*; str.39). Ironijski ton prisutan je i kad autor govori o književničkoj esnafskoj, sujetnoj samozaljublivosti, ali i uz naglašenu hiperbolu. Očigledno, Milić nije spreman da otpoštuje dobropoznato Hristovo svojstvo, praštanje, a posebno ne onima kojima je i na onome svetu, nadam se, oprošteno (priča *Oproštajnica* o Milovanu Đilasu). Čak mu je i onaj akademik, čiji je otac žrtva onih kojima je Đido komandovao, a znamo ko je, oprostio. Milić ne prašta, a ni veći broj komentatora sa veb sajtova.

Polemični tonovi javljaju se i kad Milić piše o generalskoj eliti koja jeste držala pendrek i vitlala pištoljima (Jovo Kapičić, general Mamula, Mirković). Nije na odmet podsetiti se šta su gospođa pomenuta bivala, činila, šta je pravna država propustila da učini njima, dok nisu postali u svojim devedesetim meta uličnog premlaćivanja. A i sučeljavanja sa Aleksandrom Tijanićem i polemika oko programa RTS-a duhovito je, zabavno, uz iščekivanja ko će se umoriti od nadgornjavanja.

Jedan od onih sa veb sajtova posle kolumne *Princ* optužuje Milića za pokušaj pisanja na basarijanski način. Tu mu valjda dođe pogrdno. No teško da je ko dostigao taj i takav način te Milić može da bude miran i dosledan u ovom načinu kazivanja. Onaj drugi i psuje, i omalovažava, i svašta prolazi kroz njegove često pogane reči (ne kroz usta jer mu beseda nije jača strana).

U svojim kolumnama Milić kao oprobano sredstvo satiričnog iskaza koristi san. (npr. *Skela*) Činili su takvu

alegorijsku metamorfozu i stariji spisatelji satira (Domanović, Nušić) a i danas pisci vole u san zaodnuti ljutu priču, uz sve druge mogućnosti koje takav iskaz pruža. Fus note potrebne su objašnjenja radi, jer kolumna po prirodi svojoj prati (najčešće) dnevno događanje, a nacija boluje od kratkog pamćenja (a često i od totalne amnezije), te je čitaju i mlađi ljudi, koji nisu svedoci određenih zbivanja. Kolumna može da dosegne i zavidne estetske vrednosti te da se približi kratkoj priči i eseju. Autor svojoj priči daje dobru završnicu, poentira iz literature, navodeći Čehova, narodne poslovice ili anegdotske sentence. Primera radi, u priči *Mitarenje* (str.106) likovi su ovodnevni, priznati umetnici a opet gafovima koji ne praštaju drugima. Veliki se umeju izvinuti. Sujetnima je to mučno. Jedan od komentara sa sajta na navedenu temu: „Divan tekst! Promišljen, dubok, rezak ali potreban kao sveža čista voda.“

Čitanje kolumne u novinama, makar da se one zvale „Danas“, što podrazumeva nešto što se kupuje na kiosku, a jeste novina, začudo, ide od smeha, preko ironično satirične opservacije do ozbiljne, kratke analitičke dnevne pojave ili aktuelnosti. Kad se kolumne skupe u knjigu, a to je Milić učinio, onda je svako ko to učini, pa i naš autor svestan da tekstovi izgube onu ostrašćenost, pročišćenije su, dođe do izražaja mogućnost približavanja umetničkim formama, ili se pak ogole oporim iskazima na granici žargonskog bezobrazluka. U oba slučaja ostaju kao slika vremena. Autor se ogradio rečima da je veća sreća da se svojih redaka ne stidi nego da je nešto posebno na njih ponosan. On svakako nema razloga da se stidi.

Još nešto. Milić dodaje svom autorstvu i Narod, pišući imenicu velikim slovom. Neka oprost autor piscu ovih redova koji je bliži onom Njegoševom

o pučini (iako izgovara Turčin). A na zadovoljstvo dotičnog pisca, Milić na str. 109 citira dobrog starog Rablea: „Ove godine slepci će videti sasvim malo, gluvi će čuti veoma loše, nemi uopšte neće govoriti...“ Za pametne sve je rečeno.

Umeća nam nisu ista. Ni moći nam nisu iste. Čitalac se može složiti ili ne složiti sa nekim Milićevim stavovima, ali će naći po nešto po svom ukusu, neće mu biti dosadno, a može osetiti zadovoljstvo pripadanja svetu reći.

Erotski crtež, ulje na platnu, 1930.

Vladimir Marković

ONDRŽEJ VOJTJEHOVSKI
O JUGOSLOVENSKOJ
INFORMBIROVSKOJ
POLITIČKOJ EMIGRACIJI

Ondřej Vojtěchovský, *Iz Praga protiv Tita! Jugoslovenska informbirovska emigracija u Čehoslovačkoj*, Zagreb, 2016.

1. – Godine 2012. profesor Ondřej Vojtěchovský (Ondřej Vojtěchovský) objavio je u Pragu (Češka Republika), na preko 700 stranica, osobenu, vrednu i zanimljivu, dokumentarnu proznu knjigu *Iz Praga protiv Tita! Jugoslovenska informbirovska emigracija u Čehoslovačkoj*. U knjizi, autor vrlo opširno, govori o jugoslovenskoj „antititovskoj“ informbirovske emigraciji u samoj Čehoslovačkoj; ali, unekoliko, i šire. U periodu od sredine i druge polovine 1948. do

1953–1954. godine, ali, premda u znatno manjem obimu, i kasnije, sve do 1989–1991. godine.

Knjiga je, zatim, prevedena sa češkog jezika na hrvatski i aprila 2016. godine štampana u Zagrebu. Pojavila se i u nekim drugim državama. Koliko je meni poznato, o knjizi do sada masovni mediji u Srbiji, nažalost, nisu objavili ni da postoji „matično“ češko, kao ni hrvatsko izdanje. O drugim, ostalim prevodima, da se i ne govori. Po mom sudu potrebno je, ne samo pisati, nego i knjigu prevesti na srpski jezik, te publikovati i ovde. Između ostalog i zato što su, posebno u Čehoslovačkoj, više od polovine (tamošnjih) „naših“ informbirovskih emigranata bili Srbi, iz same Srbije i iz drugih krajeva Jugoslavije.

Na zadnjoj strani, to jest na poleđini korica te knjige, kaže se ukratko o njenom autoru: „Ondřej Vojtěchovský, češki historičar, profesor je Karlova univerziteta u Pragu, mlađe generacije. Istražuje savremenu jugoslovensku i češku istoriju, posebno posleratnog [nakon 1945] razdoblja.“ Nastavlja se zatim: „Ova se knjiga bavi složenom i raznolikom tematikom i problematikom života ipolitičkog delovanja grupe jugoslovenskih pobornika Rezolucije Informbiroa u Čehoslovačkoj, naročito Pragu. Oko stotinu i pedesetod 1948. tamo izbeglih jugoslovenskih komunista, među kojima su bili Anton Rupnik, Josip Milunić i Teodor Balk, prvih je nekoliko godina izgnanstva u Pragu maštalo o tome da će preuzeti vlast u svojoj zemlji. Od druge polovine pedesetih godina, međutim, sve je potpuno jasno: Oni su postali politički emigranti, suočeni sa dilemom da li se vratiti kući; i potom, vrlo verovatno, i pored jugoamnestija, snositi – ovakve ili onakve, štetne – posledice svog ranijeg protivljenja jugoslovenskom režimu. Ili se pak nastaniti zauvek u inostranstvu, te tu eventualno nastaviti svoje dalje

političko delovanje.“ Razume se, samo onako i onoliko koliko to može biti još dopušta zemlja domaćin, u skladu sa promenjenim i novonastalim spoljnopolitičkim i međunarodnim okolnostima.

Autor podrobno opisuje to dosad malo istraživano područje. Proučio je dobro i čehoslovačke i jugoslovenske arhivske dokumente, te obuhvatio ne samo aktivnost emigracije, već i različite strane života stranaca u komunističkoj Čehoslovačkoj. Pokazao je, takođe, koliko su jugoslovenski politički (informbirovski) emigranti sudelovali u javnom životu Čehoslovačke i, kasnije, Češke. Iako „čistokrvni“ Čeh, profesor Ondrzej Vojtjehovski odlično govori i srpski (srpskohrvatski) jezik, koji je takođe studirao. Razume se, takođe, da mu je to veoma mnogo pomoglo i u studiranju gradiva za tu opsežnu knjigu.

2. – Uvod svoje knjige pisac započinje zanimljivim izlaganjem o fenomenu političke emigracije i kaže: „Politički motivisana emigracija pripada fenomenu koji su nerazdvojno povezani s, pre svega, modernom istorijom. Mnogi su politički pokreti iz XIX i XX veka, koji su se borili za promenu režima u svojoj zemlji, prošli kroz iskustvo egzila. Mnogi od njihovih vođa, organizatora, ideologa i drugih aktivnih pripadnika proveli su deo svog života, ispunjenog političkom aktivnošću, u inostranstvu. Središta egzila u mnogim su slučajevima u odlučujućem trenutku odigrala i presudnu ulogu u borbi vođenoj protiv političke moći na vlasti u njihovoj domovini.“ (Str. 1). Po negovom mišljenju politička emigracijakakvu znamo i u modernom vremenu, tesno je povezana i s porazima, deluzijama i nizom negativnih pojava. „Kako je egzil duže trajao i 'perspektiva pobeđe' odgađala se u nejasnu budućnost, tako su njeni pripadnici (iz)gubili kontakt s domaćom okolinom; otuđivali se od nje. U zatvorenim, često

i 'učmalim' i paranoičnim zajednicama, političkih egzila aktivista u pravilu su se množile kolektivne frustracije i ideološka i/ili lična naeslaganja, rivaliteti, međusobne podozrivosti, često, barem delimično, donesena u emigraciju iz domaće sredine. Problem emigracije, koja je trajala godinama pa i decenijama, redovno je bila i njena iscrpljenost, zamor i nedostatak novih inicijativa. Verovatno, umnogome barem, tu bi mogao pomoći novi talas emigracije, s čvršćim kontaktom sa domovinom. Nažalost, međutim, među različitim generacijama emigranta većinom je prevashodno dolazilo do sukoba i rivalstva, nego do saradnje koja bi vodila oživljavanju njihovih delatnosti, afirmaciji novih ideja... U Sovjetskom Savezu i državama njegove interesne sfere, sredinom 1948. zateklo se, ili postepeno okupilo, sve skupa, samo nekoliko hiljada komunističkih protivnika Titovog režima. Odnosno onih koji su se tamo – zvanično i javno – izjasnili kao takvi, te ostali 'napolju'. Skupina u Čehoslovačkoj, koja je predmet ovog rada, brojila je, međutim, i to u vreme svoje najveće 'brojnosti', svega oko 150 osoba. Vođe te emigracije imenovali su se iz treće, ili pak i niže, garniture funkcionera i aktivista Komunističke partije Jugoslavije. Uzaludno bismo među njima tražili istaknutije osobe. U istoriji su doduše okolnosti – poznato je – više puta dovele i prosečne pojedince na značajne pozicije. Jugoslovenski informbirovci, međutim, nisu bili među njima.“

Dakle, ova je knjiga posvećena političkoj emigraciji koja nije uspeła. „Kada je u junu 1948. godine i javno, iznenada, i gromoglasno, širom sveta – odjeknuo rascep između Sovjetskog Saveza i Titove Jugoslavije, po inostranstvu su se počele organizovati pristalice Moskve, u optimističkom očekivanju brze pobeđe. Iza njih je naime stajala velesila, slavom ovenčan pobednik iz nedavno završenog Drugog svetskog rata! Uz to, sila

koja je imala zbilja ogroman autoritet među milionima komunista širom sveta, i izvan svoje interesne sfere. Zato se premoć činila svima potpuno nadmoćnom. U praksi se, međutim, ubrzo sva ta potpora okrenula protiv samog smisla akcije egzila, te očito postala samo instrument za više političke, bolje rečeno imperijalne ciljeve. S tog je dakle gledišta jugoslovenska prosovjetska emigracija više marginalna pojava; štaviše i jedna velika 'slepa ulica'! Ne samo da se njen značaj u dužoj perspektivi – pokazao zanemarljivim, nego, kao što se vidi, i njen kvalitet i kvantitet bili su prilično slabi.“

Pri kraju knjige, u Zaključku (str. 677–679), na, u osnovi, slične teme nastavlja se, nadograđuje i nadopunjuje: „Pokret (političkog) egzila, naročito u modernoj epohi, obično je izvodio svoju delatnost, pa i smisao, iz duboko idejnog i principijelnog otpora prema svojim domaćim režimima. Egzilu je, po pravilu, prethodilo postupno sazrevanje [te] političke struje, te javno delovanje i istupanje – njegovih protagonista u domovini. Povod za odlazak u inostranstvo i započinjanje emigrantske aktivnosti bio je, uglavnom, ili poraz – u sukobu s vladajućom strukturom, ili neprekidno političko ili nacionalno ugnjetavanje neprivilegovane (diskriminisanе) skupine.“

Jugoslovenska informbirovska emigracija nije se, međutim, uklapala u tu šemu. „Naprotiv, njena je situacija bila sasvim specifična, pa čak i kuriozna. Bila je naime posledica raskola u komunističkom pokretu, do koga je došlo naglo, neočekivano i koji nije imao ishodište ni u ideološkim sukobima, niti u principijelnim sporovima o taktičkom smeru u politici sovjetskog lagersa... Kada je u junu 1948. obnarodovana 'istorijska' Rezolucija Informbiroa, apsolutna većina jugoslovenskih komunista bila je sasvim zatečena i smetena. Dotad hvaljeni – KPJ – i vođa (Tito) kojeg su Sovjeti još

donedavno uzdizali kao najuspešnijeg i najvernijeg sledbenika i nastavljača sovjetskog primera, u trenutku su postali meta razorne kritike.“

Pritom, po mišljenju autora, u KPJ, pojavljivanju Rezolucije, uopšte nisu prethodile nikakve ideološke napetosti, nisu postojale partijske frakcije koje bi bilo moguće označiti za manje ili više prosovjetske... Sovjetski Savez i Staljin uopšte su u vrednosnom sistemu jugoslovenskih komunista predstavljali – podjednak aksiom kao i Tito.

Protivtitovski informbirovski egzil stvorili su i sačinjavali, popunjavali ljudi različitog karaktera, i to na temelju raznolike skale motiva; od načelnih, opštih, čak uzvišenih, do ličnih, sebičnih (egoističkih), karijerističkih... „No jedno im je bilo zajedničko: donosili su (obično) odluku manje-više impulsivno, tokom nekoliko dana ili nedelja u leto 1948. godine, ili i kasnije. Pri tome su često prolazili kroz vrlo velike lične dileme, sumnje, patnje, bojazni... Za razliku od pripadnika ostalih pokreta egzila, za većinski deo informbirovaca, odlazak u emigraciju nije bio posledica odluke koja je duže sazrevala, niti promišljen politički čin. Naprotiv! S gledišta ličnih sudbina, pri tome tragično jeste to da je taj i takav izbor, koji je odredio njihov dalji životni put, po pravilu bio nepovratan, ireverzibilan! U najvećoj meri, obeležio je i odredio njihove sudbine, u najmanju ruku za mnogo narednih godina, pa i decenija; ali, u suštini, za čitav život! Mnogi 'ibeovci', neki i vrlo mladi – sa još nezavršene dve decenije života, susreće se ponovo sa svojim ukućanima, članovima porodice, rođacima, prijateljima... u domovini, tek za nekoliko decenija; neki kasnije! Naravno, ko je tada još bio živ... Zbog nekih, međutim, na različite načine, ispaštale su i njihove porodice, familije u Jugoslaviji ni krive, ni dužne.“

3. – Neophodno je da se podsetimo šta se tada događalo ovde – u Jugoslaviji. U odeljku knjige „Amerikanci“, tj. pripadnici „naše“ informbirovske emigracije iz Amerike i ostali, na strani 63, kaže se: „U Jugoslaviji je Titov režim pomoću Uprave državne bezbednosti – UDBA još odmah na početku eliminisao sve pokušaje organizovanja prosovjetskog pokreta. Pre svega, hapšenjem i zatvaranjem – po kratkom postupku – dvojice najopasnijih Titovih potencijalnih rivala, Andrije Hebranga [nađen 1949. godine obešen u svojoj zatvorskoj ćeliji; zvanično – izvršio samoubistvo] i Sretena Žujovića, u jugoslovenskom je užem partijskom i državnom vođstvu postignuto jedinstvo.“

Verovatno najpoznatija osoba, koja je ujedno mogla postati određena prosovjetska alternativa Titu i njegovom vođstvu, bio je šef Generalštaba JNA Arso Jovanović. Njega su još sredinom 1948, pri pokušaju bekstva u Rumuniju, ustrelila jugoslovenska vojna pogranična straža. Uskoro je bilo jasno da se partijska opozicija neće oformiti u domovini. Stoga je njeno okupljanje u inostranstvu bilo tim važnije. Nakon Arsinе smrti, međutim, ni u emigraciji nije se pojavilo nijedno značajno ime. (Str. 64). I izvestan broj drugih informbirovaca koji su pokušali ilegalan beg preko granica, bili su pri tome ubijeni, čak i neki od onih koji su prethodno stali, te digli ruke, u znak predaje! Neki drugi su, pritom uhvaćeni; te potom, mahom, prošli posebno težak, višegodišnji pakao Golog otoka!

U odeljku „U zamkama Službe državne sigurnosti“, kaže se: „Budući da je komunistička partija u Jugoslaviji izborila političku vlast u uslovima oslobodilačke borbe i okrutnog građanskog rata, službe moći od početka su bile važan deo njenog vladajućeg sistema. Uz armiju – JNA, odnosno njenu (kontra)

obaveštajnu službu, temeljna je uloga pripala i političkoj policiji OZNA [Odeljenje za zaštitu naroda] – stvorena još u maju 1944, a kasnije preimenovana u UDBU... Do kraja rata, a i u poratnom razdoblju, OZNA-UDBA, zna se, raspolagala je uređenim naoružanim formacijama, koje su likvidirale ostatke neprijateljskih jedinica, naročito hrvatskih ustaša i srpskih četnika. Jedinice OZNA-e ulazile su kao deo regularne partizanske armije u novooslobođena mesta, kao i na teritoriju takozvane ničije zemlje, i čistile – njihov prostor od stvarnih, ili izmišljenih kolaboranata i drugih neprijatelja. Više pravilo nego izuzetak bile su brzo sprovedene egzekucije osoba prema unapred sastavljenim spiskovima, pri čemu su optužbe neretko bile sasvim neutemeljene, ili barem veoma (pre)uveličane.“ (Str. 350).

Nakon potpunog oslobođenja zemlje i stabilizacije novog režima, politička policija i (kontra)obaveštajna služba pokrile su svojom potpunom, intenzivnom, permanentnom kontrolom – celo društvo! Imale su istaknutu poziciju i u najvišem državnom aparatu, ali i u diplomatiji – dakle i po inostranstvu. Naravno da jugoslovenski, kao i svi drugi komunisti – na vlasti, svoje stvarne i potencijalne političke protivnike nisu smatrali običnim rivalima, nego i „klasnim neprijateljima“, dakle za nekog koji se, „ako je neophodno“, može, čak i treba, i uništiti: zdravstveno, telesno, psihički, porodično, ekonomski, te i fizički-životno, štaviše iako su žrtve, u stvari, sasvim neudžne osobe, kao što je u praksi, ne baš retko, uistinu i bivalo.

Zašto je te, inače – u osnovi marksar – poznate stvari ovde potrebno reći – ponoviti i čak naglasiti? Zna se da su velika većina informbirovaca bili u ratu partizani, skojevci. Kao takvi mnogi od njih saradivali su tada, a i kasnije – do emigriranja, barem povremeno, sa

OZNOM, UDBOM; razume se dobrovoljno, čak rado. Smatrali su to svojom patriotskom dužnošću, i čašću; bili članovi Partije, ili ne. Ne mali broj njih bio je i zaposlen u nekoj od tih i takvih službi; neki i na funkcionerskim dužnostima. Mahom su onda i sami – ko manje, ko više, ovako ili onako – učestvovali u pomenutim zastranjivanjima, prestupima, zločinima... koje oni, uostalom, tada, niti kasnije, nisu smatrali ničim lošim, nezakonitim, nemoralnim, nečovečnim; nego, štaviše, upravo suprotno! Pomenuta činjenica predstavljala je – realno i objektivno posmatrano – sve još složenijim, „jedinstvenijim“, donekle čak, bar – i opasnijim, rizičnijim.

4. – U svim zemljama „Istočnog lagersa“ svi jugoslovenski informbirovski emigranti bili su, još od početka, izloženi permanentnom, „diskretnom“ nadzoru od tamošnje političke policije obavestajne službe, kako bi se utvrdila, potvrdila, proverila njihova lojalnost i odanost „sovjetskom Istoku“; da nije neko od njih, možda, „ubačeni jugo-agent“. Ujedno, i da te političke emigrante „zaštite od eventualnih pokušaja „vrbovanja“ od možebiti „pravih, ilegalnih jugo-agentata“. Naravno da je i takvih slučajeva bilo povremeno, premda ne baš mnogo, i tamo; u različitim varijantama, makar sve ostajalo i samo na pokušaju. Informbirovski emigranti, koji su se svojim domaćinima učinili, ma zbog čega, i najmanje sumnjivi, bili su provocirani, ispitivani i od svojih drugova – drugih emigranata.

Od druge polovine 1949. godine, po zemljama „narodne demokratije“ počinje sve intenzivniji „lov na prikrivene „titoiste“; čak i među nekim najvišim tamošnjim državnim rukovodiocima. U nekim od tih i takvih, gromoglasnih javnih procesa osuđeni su, kao „sporedni-uzgredni“ optuženi, ali uglavnom na visoke zatvorske kazne i neki jugoslovenski

informbirovski emigranti. A i poneki pripadnik jugoslovenske nacionalne manjine, u toj zemlji. Uglavnom se i tu radilo o nevinim ljudima; premda je poneko očigledno delovao kao agent provokator, u korist dotičnog suda.

Mnogi jugoslovenski emigranti, kao svojevrsan „odgovor“ na to, počinju se pribojavati za sebe, i po tom „osnovu“! Iako, naravno, vrlo dobro znaju da ni tu ništa ne bi bili krivi. Pojedini naši informbirovski emigranti, koji su se više isticali u antititoističkoj propagandi, bili bi od jugoslovenske UDBE tajno zastrašivani i ucenjivani da prestanu s time. Premda, svakako, i da su hteli, to tamo ne bi mogli učiniti tako lako, niti bezbedno, po sebe. „Ko se uhvati u (to) kolo, mora i da poigra“, i u ovom pogledu. U nekim od takvih slučajeva, kada „ništa drugo nije pomagalo“, na pojedine informbirovske emigrante vršeni su atentati, odnosno pokušaji atentata. Tokom 1948–1953. godine, nad, koliko je zvanično poznato, ukupno nekoliko naših emigranata u istočnoevropskim zemljama izvršena je likvidacija, a još nekoliko emigranata lakše je, ili teže povređeno. Da se što više zaplaše i svi ostali! Premda su neka od tih ubistava vešto maskirana kao „nesrećni slučajevi“ – naročito saobraćajne nesreće, samoubistva, čak prirodne smrti.

Tajna jugoslovenska policija je, takođe, u slučajevima koje je smatrala za to pogodnim, neke od tih svojih političkih protivnika znalački – i obično vrlo uverljivo, kod vlasti i policije njihove zemlje-domaćina, navedila da su njeni „agenti“, te podastirala i „dokaze“ u tom smislu. U većini slučajeva, ta i takva varka je uspevala, te su neki od krivo nabeđenih (i), po tom „osnovu“, iako sasvim nedužni, provodili i duži niz godina po zatvorima i logorima „na Istoku“! Stalna, višestruka opasnost, po dalju sudbinu – bezbednost – slobodu,

pa i sâm život, latentno je pretila, s obe strane! Premda, naravno, najčešće nije bila baš velika, kada su bili u pitanju „obični“ emigranti, koji nisu mnogo „štrčali“, ni u jednom pravcu i smeru.

Vlasti i službe bezbednosti pojedinih informbirovskih istočnoevropskih država vrbovale su određene, uglavnom mlade, koji im se za to učine pogodnijim, jugo-emigrante za ilegalno ubacivanje u Jugoslaviju, u špijunsko-propagandne i slične, ali i premda ređe! – terorističko-diverzantske svrhe. Primenjivali su dabome, po potrebi, i – tu i tamo – izvesne pritiske, zastrašivanja, ucenjivanja... uporno i opetovano. Pojedinci – objektivno – nisu bili u stanju tome da se odupru, a neki se nisu usuđivali ni da pokušaju; čak i kada su striktno bili protiv takvog „angažmana“. Češće se to ipak događalo u nekim (komunističkim) državama koje su se graničile sa Jugoslavijom. Pri tome, imale su do 1948. godine prikrivene, a potom i otvorene, nasledene i od 'svojih' ranijih režima! – i iredentističke aspiracije na određene delove jugoslovenske teritorije. Znači: Mađarska, Bugarska, Albanija.

Neki od tih ubačenih informbirovskih emigranata, još odmah na graničnoj liniji, ili kasnije, nakon ulaska u Jugoslaviju ginuli bi u okršajima, puškaranju sa graničarima, ili drugim vojnicima, UDBOM, milicijom. Premda su gubici obično bivali obostrani, znači i na 'titoističkoj' strani. Neki od uhvaćenih emigranata, čak iako su bili teže ranjeni! – streljani su odmah, na licu mesta. Sudbina i svih ostalih zarobljenika isto je bivala posebno teška i mukotrpana!

I te i takve opasnosti, neizvesnosti, malo pomalo, veoma su, razume se, povećavale otuđenje, zazor kod (većine) informbirovskih emigranata. Živeći permanentno „između dve vatre“, svako se – maltene – plašio od svakog. Zato tim više s pravom, pisac ove knjige, u odeljku

„Križa u skupini“, na strani 286, naglašava: „Gotovo je pravilo da prepirke, razilaženja u mišljenjima i osobni animoziteti, pre ili kasnije, ovladaju svakom političkom emigracijom. U izolovanoj sredini egzila tendencije, koje su prisutne i na domaćem teritoriju, reprodukuju se u mnogo većoj meri.“ Tokom 'vremena Informbiroa'[1948–1953] – pogotovu, kako u Jugoslaviji, tako i u „narodnim demokratijama“. (Str. 289).

Psihoza, špijunomanija, nesigurnost, strah, samovoljnost političke policije i drugo dosegle su svoj vrhunac! Još na četvrtoj strani ove knjige navodi se: „Tako su početkom pedesetih godina, osim Jugoslovena i Grka, na čehoslovačkom području u većem broju delovali i komunistički emigranti iz Italije i Španije.“ Jugoslovenska politička emigracija nije tada bila jedina na tlu Čehoslovačke, ali je svakako, po mnogo čemu, bila najspecifičnija. Pored pomenutih, nabrojanih, naši informbirovski emigranti u Čehoslovačkoj nosili su se, naravno, i sa raznim drugim, egzistencijalnim i ostalim, nedaćama i problemima. Emigranti su se borili sa sumnjičavošću, s distancom i ksenofobijom okoline, koje su doživljavali i u običnom, svakodnevnom, ličnom kontaktu sa domaćim stanovništvom.

5. – Realno posmatrano, naročito tokom 1949–1950. godine, moglo se, i to prilično izgledno, dogoditi da trupe Varšavskog pakta, na čelu sa Sovjetskim Savezom, napadnu Jugoslaviju. I to, eto, samo nekoliko godina nakon završenog Drugog svetskog rata, kada njegove užasne posledice još ni izdaleka nisu bile sanirane; ni u Jugoslaviji, niti na „evropskom Istoku“. Postoje mišljenja da bi gubici Jugoslovena u jednom takvom ratu – naročito ako, što je vrlo verovatno, od početka ili kasnije, poprimi karakteristike „masovnog, masivnog i totalnog“ ali i dugotrajnog – lako mogli

dostići, te i nadmašiti njihove gubitke u čitavom Drugom svetskom ratu. Beograd bi svakako bio uporno i žestoko branjen, kao i drugi krajevi južno od Save i Dunava. Usled toga, mogao je da pretrpi razaranja veća od ukupnih u Drugom svetskom ratu – od nemačkog i anglo-američkih bombardovanja, a i sovjetsko-partizanskog oslobađanja – zajedno. Bukvalno su milioni mogli izginuti u međusobnoj borbi između pristalica Staljinove i Titove komunističke utopije. Pokazalo se da su obadve, još onda, istorijski bile osuđene na propast, čak i bez ikakvog rata protiv bilo koga od njih, i dokazalo sasvim, na delu, nakon samo nekoliko decenija.

Potrebno je sada reći nešto o čemu se ovde, čak i sve do danas, malo zna i retko se pominje. U doba Rezolucije Informbiroa“, a naročito tokom 1949–1951. godine, u svim istočnoevropskim državama „Staljinovog lagera“ pravljene su diskretni – interni spiskovi svih mladih, mlađih, zdravih, za borbu sposobnih, informbirovskih emigranata sa područja čitave Jugoslavije, o njihovoj obaveznoj regrutaciji, to jest mobilizaciji u oružane snage te zemlje; u slučaju napada trupa Varšavskog pakta na Jugoslaviju. Vršena je i vojnička obuka tih emigranata, naročito onih koji nisu imali borbeno – ratno iskustvo, niti su – u Jugoslaviji služili vojni rok.

Ponešto od ovoga se i među emigrantima, postepeno, raščulo, a i dalo naslutiti. Stoga je među našim emigrantima svuda tamo nastao silni strah, i sa te strane. . Do napada na Jugoslaviju, na svu sreću, u svoj toj nesreći, ipak nije došlo, te su time i oni ostali pošteđeni ratnih strahota!

6. – U drugoj polovini 1953. i tokom 1954. godine, paralelno sa destalinizacijom, raspuštaju se organizacije jugoslovenskih informbirovskih emigranata, a njihova politička aktivnost

zamire. Godine 1955–1956. dolazi do potpune normalizacije političkih i međudržavnih odnosa između Jugoslavije i „Istočnog bloka“. Od tada pa unapred, nije praktično bilo nikakvih opasnosti od vojne intervencije s Istoka u Jugoslaviji, i pored svih meandara i povremenih zategnutosti, i nadalje, u odnosima između Jugoslavije, s jedne, i SSSR-a i Varšavskog pakta, s druge strane.

Nakon 1953. godine, manji deo naših informbirovskih emigranata, u okviru sporazuma, amnestije, repatrijacije, vraća se u Jugoslaviju. Većina preostalih informbirovskih emigranata politički se pasivizuje, povlači, prvi put nakon 1948. godine, u „običan“, miran, privatni život. Bilo je već i krajnje vreme: „Borilo se, pa se umorilo.“ Jedan, relativno manji, broj informbirovskih emigranata, pak, i nadalje – povremeno, ili permanentno – ispoljava i javno svoju političku – antititovsku aktivnost, razume se, u jednom znatno redukovanom i prigušenom obimu i obliku. Odnosno, onako i onoliko koliko to smeju nekažnjeno da čine, s obzirom na to gde se nalaze. Izvesna događanja u Jugoslaviji, nekim drugim državama, a i na međunarodnom planu, povremeno im pruža, podgreva lažnu nadu da bi se i u njihovom slučaju stvari ipak mogle promeniti nabolje. Od vremena do vremena, tako se unekoliko oživljava, intenzivira njihova aktivnost.

Posle 1953–1954. godine tek su vrlo retki pojedinci i dve manje grupe, iz Jugoslavije, iz političkih razloga, emigrirali na Istok, ilegalno s pasošem, ili ilegalno – bekstvom. I to uglavnom oni koji su tokom kampanje Informbiroa već iskusili pakao jugoslovenskih zatvora i logora, te su se – s pravom ili ne – pribojavali eventualnog ponovnog hapšenja.

Od takvih, najpoznatijih i najaktivnijih bili su: Vladimir Vlado Dapčević (1917–2002), rođeni, mlađi brat generala Peke Dapčevića i Mileta Perović

(1923–1992). Obojica Crnogorci, prvo borci – hrabri partizani, još od 1941. godine, prošli su pravi pakao Golog otoka kao „potpuno okorela, nepopravljiva (informbirovska) banda!“ – čak čitavih osam godina od 1948. do 1956. godine. Sa još nekolicinom istomišljenika 1956. godine, izlažući svoj život opasnosti, obojica beže preko gudura i planina u Albaniju, odakle 1961. godine odlaze u Sovjetski Savez. Nemajući u SSSR-u mnogo uslova za aktivno, političko, antititovsko delovanje, 1967. godine, njih dvojica i još nekolicina prelaze na Zapad – u Zapadnu Evropu. Tu su mogućnosti znatno šire, barem u političko-propagandnom, ali i u organizacionom smislu.

Juna 1968. godine, kao što se zna, i u Jugoslaviji, pre svega u Beogradu, zbiva se čuvena studentska „pobuna“. Pokušavaju da se tu kriomice, ubace i (neo)informbirovci, idejno pa i personalno, ali bez uspeha. Studenti se pribojavaju i kompromitacije sa takvima, ali i političkih provokacija po toj osnovi.

Umnogome, i na podsticaje grupe oko V. Dapčevića i M. Perovića sa Zapada, ali i nekih bivših informbirovaca – najaktivnije su bile takozvana praška i kijevska skupina – iz istočnoevropskih zemalja nekoliko desetina njihovih domaćih pristalica i istomišljenika maja 1974. godine ilegalno se okupilo u crnogorskom primorskom gradu – luci Baru (tzv. Barski kongres) i osnovalo svoju „Novu Komunističku partiju Jugoslavije“, u suštini, na (neo)informbirovskim pozicijama. Tu je, bilo i mlađih ljudi, i onih rođenih nakon 1948–1953. godine. Rečeno je tim ljudima da učestvuju u „istorijskom“ formiranju „sasvim nove, prave KPJ, na istinskim, izvornim komunističkim principima“. Nikakav „informbiro“ i „informbirovsština“ nisu pominjani. U toj „Novoj KPJ“, na visoke funkcije – naravno, isključivo virtuelnog karaktera i samo „na papiru“, izabrani su dabome V. Dapčević i M. Perović.

Vrlo brzo potom, skoro svi učesnici „Barskog kongresa“ bili su pohapšeni, osuđeni mahom na visoke zatvorske kazne, koje su onda uglavnom u celini, ili barem većim delom, i odležali. Umnogome, i ta činjenica je izazvala sumnje i pretpostavke sa raznih strana, sve do danas, – da je jugoslovenska služba bezbednosti još od početka bila „sasvim u toku“ svega toga, i da je, štaviše, preko svojih agenata u redovima samih (neo)informbirovaca, i u zemlji i u inostranstvu, a naravno i na druge načine – sve inicirala, svime rukovodila. Sve radi svojih državnih, režimskih, domaćih i inostranih, propagandno-političkih i drugih ciljeva i interesa.

U stvari, tim pre i tim više, takva akcija ubrzo se neprekidno, u kontinuitetu, nastavila i narednih godina i po inostranstvu, samo unekoliko drugačijim sredstvima. Avgusta 1975. godine, Vladimir Dapčević kidnapovan je od jugoslovenskih agenata, iz rumunske prestonice Bukurešta, i isprebijan, bez i protiv svoje volje krišom prebačen u Jugoslaviju. Dvojica njegovih pratilaca, tamo: Đorđe Stojanović i Aleksandar Opojević tom prilikom su brutalno ubijeni kao nezgodni svedoci. Sve, naravno, uz znanje i pristanak rumunskih vlasti. Nakon nepune dve godine (1977), isto se dogodilo i Mileti Peroviću u Švajcarskoj, premda se on, posebno posle Dapčevićeve otmice, neprekidno i pomno čuvao.

I za Vladimira Dapčevića i za Miletu Perovića, ovde je javno, a dabome neistinito, saopšteno da su „sami, ilegalno došli u Jugoslaviju radi vršenja neprijateljske delatnosti, gde su otkriveni i pohapšeni“. Obojicu je jugoslovenski sud osudio na smrt, da bi im onda to automatski bilo zamenjeno sa 20 godina strogog zatvora. Dapčević je robijao do 1988, a Perović sve do početka 1989. godine – obojica u Srbiji. Da bi se onda Slobodan Milošević mogao javno

pohvaliti da ih je on oslobodio daljeg izdržavanja kazne.

Od „Barskog kongresa“ 1974. godine, pa sve do 1978–1979. godine, u raznim krajevima Jugoslavije – ali najviše po Srbiji, upriličena je čitava serija suđenja stvarnim i navodnim sledbenicima (neo)informbirovaca, radi „neprijateljske propagande“, ili „drugog delovanja“, ili pak „stvaranja ilegalnih grupa“. Iako se tu najčešće, pa i isključivo, radilo samo o bezazlenim, kućnim, privatnim, prijateljskim i poznaničkim susretima, okupljanjima, razgovorima. Svejedno, i takvi su (skoro) svi redovno osuđivani na srazmerno dosta visoke zatvorske kazne, koje su potom uglavnom, (naj)većim delom, i odležali. Uključujući i retke mlade, mlade kažnjenike, kojima je to bilo prvo sukobljavanje sa zakonom, u životu.

Pogotovu u to vreme, svi ti ljudi nisu predstavljali nikakvu stvarnu, niti samo potencijalnu opasnost, ni za koga i ni za šta, ovde – malobrojni, marginalizovani, zaplašeni i sumnjičavi, trajno i pomno kontrolisani, mnogi već u godinama, izmoždjeni, ne više ni najboljeg zdravlja, nepopularni – oni i njihove ideje u društvu. Pisac knjige *Iz Praga protiv Tita*, na strani 686, stoga na sve navedeno, najverovatnije s punim pravom, konstatuje: „Kako god bilo, 'Barski kongres' je, kada su (neo)informbirovci bili u pitanju, poslužio titoističkom režimu kao 'okidač' za represije kojima nije bilo sličnih od kraja pedesetih godina! Odvijao se eto niz procesa, na kojima su, po pravilu, bile donošene visoke kazne. Tako je, tim očitije, svakako bilo opravdano sumnjičenje da se iza svega zapravo mogu nalaziti, od samog početka, jugoslovenske tajne službe.“ U svakom slučaju, sve je to skupa, i dodatno, u tolikoj meri zaplašilo i domaće i strane (neo)informbirovce, da ih je sasvim – politički i uopšte – umrtvilo sve do 1989–1990. godine.

7. – Tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, iz pojedinih segmenata jugoslovenskog, srpskog demokratskog disidentskog pokreta, bilo je više diskretnih pokušaja da se stupi u kontakt sa jugoslovenskim (neo)informbirovcima, i u zemlji, i u inostranstvu. Nažalost, oni uglavnom nisu bili zainteresovani ni za razgovore, a kamoli za ma kakvu saradnju u stvarima od zajedničkog interesa. U svakom slučaju, nije bilo nikakvog osnova da se stvori „zajednički jugoslovenski opozicioni, antirežimski front“, koji bi uključio i (neo)informbirovce. Da su oni, kojim čudom, tih decenija ipak došli na vlast, nema nikakve sumnje u to da bi, u celoj Jugoslaviji, zaveli još rigidniji režim „istočnog, realsocijalističkog tipa“. Samim tim, svi politički oponenti, odmah i automatski, našli bi se, naravno, u još težoj i opasnijoj situaciji.

Iz današnje pozicije, pogotovu, deluje upravo neverovatno, krajnje naivno, čak groteskno i tragikomično da je velika većina „naših“ (neo)informbirovaca sve do samog kraja komunizma u Jugoslaviji i Evropi, iskreno i štaviše duboko, verovala u „potpunu, brzu i skorbu renesansu, regeneraciju, uspešno osavremenjivanje, dalji razvoj komunizma na bazičnim, izvornim principima“. Naročito je takve neosnovane nade kod njih probudio od aprila 1985. reformski sovjetski predsednik Mihail Gorbačov, ponajviše tokom prvih godina svoje „Perestrojke“. Na kraju, to je samo ubrzalo pad komunizma.

Smatram sasvim ispravnim stanovište da se (neo)informbirovci – u odnosu na „titoiste“, baš kao ranije i „trockisti“ – naspram „staljinista“, i ne mogu smatrati disidentima, već više, ili isključivo – jereticima. Svi su oni – i deklarativno – komunisti, i to komunisti boljševičkog tipa. Razlikuju se, eventualno, samo u detaljima, nijansama; i to

više deklarativno nego stvarno. Svima je ideal isti, borba za vlast, ili za očuvanje vlasti. Proizlazi stoga, ako nisu jedni skrenuli, zastranili su oni drugi – njihovi konkurenti.

Početak 1990. godine, čim je u Jugoslaviji uvedeno višestranačje, i „Nova komunistička partija Jugoslavije“ se – sredinom te godine – registrovala, ovde. Ovom prilikom Vlada Dapčević i Mileta Perović su ovom prilikom, izabrani na visoke funkcije u toj partiji.

Oktoobra iste godine, počeo je da izlazi i njen organ, mesečne novine *Komunistička iskra*. Zadnji broj tih novina pojavio se jula 1991. godine. Relativno brzo nakon toga, delatnost te političke stranke je, međutim, postepeno utihnula, a zatim se trajno i sasvim ugasila, rasformirala. Svakako su dva uzroka tome: (1) Nova KPJ, i pored pokušaja i nastojanja nije uspela ni u novim uslovima višestranačja prevazići svoju „bazičnu“ (neo)informbirovsku suštinu i korene. (2) U avgustu 1991. godine, posle kraćih, ali žestokih oružanih okršaja „oko Kremlja“ u Moskvi, ugušen je pokušaj vojnog puča sovjetskih, „čvrstorkaško“ i prokomunistički orijentisanih

generala protiv reformskog predsednika Gorbačova, pri čemu je bilo razaranja, mrtvih, ranjenih sa obe strane. I to je, međutim, jasno svima pokazalo i dokazalo da nema „povratka na staro“, kada je komunizam u pitanju. Verno i dosta podrobno, sve je to izloženo u poslednjoj glavi Zaključka ove vrsne knjige Ondržeja Vojtjehovskog.

Interesantno, međutim, pad Berlinskog zida nije izazvao samo iznenađujuće lak i brz krah svih vidova vladajućeg komunizma na istoku i jugoistoku Evrope, već i direktno i indirektno praktično nestanak svih vidova političke levice na celom Zapadu (počev od one umerene: „evrokomunizma“, dobrim delom i socijaldemokratije, pa do radikalne, svih struja).

Zapadu, Evropi pa i Srbiji jeste nesumnjivo potrebna levica, i to jaka, delotvorna, prosperitetna, ali na potpuno novim, nekompromitovanim, savremenim osnovama, kao što kaže i ona drevna, biblijska, novozavetna mudrost: „Ne lije se novo vino u mehove stare!“ Na žalost, ovako nešto nije nigde još uvek ni „na vidiku“, niti teoretski, a pogotovu ne u praksi.

Mostar, ulje na platnu, 115 x 90 cm, oko 1960.

.....

IN MEMORIAM

.....

Jovica Trkulja

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

TRAGIČNI ODLAZAK DOBRICE GAJIĆA (1965–2014)

Dana 19. novembra 2014. godine preminuo je cenjeni saradnik našeg časopisa Dobrica Gajić. Vest da je skromni i čestiti Dobrica izvršio samoubistvo u porodičnom stanu u Mladenovcu duboko je pogodila sve nas, njegove prijatelje i saradnike. Živeći uspravno, vredno radeći i delajući na odgovoran, principijelan i požrtvovan način, Dobrica je sagoreo naglo i previše rano.

Potresan čin i odlazak Dobrice Gajića potvrđuju poraznu činjenicu da u Srbiji tokom proteklih decenija autonomni, samosvojni i kritički angažovani intelektualci samo prividno umiru prirodnom smrću. Odlaze prerano, ozleđeni u borbi protiv nevolja i zla. Nažalost, neki od njih odlaze tako što sami sebi presuđuju. Na taj način, svojom vlastitom voljom nastoje da izbegnu vrzino kolo u kojem se mi ostali osećamo zarobljeni, da prekrate muke u ovom otuđenom svet zla, laži i prevara.

1 – *Biobibliografija Dobrice Gajića*. Dobrica Gajić rođen je 11. marta 1965. godine u Beogradu. Rastao je u porodici vrednih i čestitih seljaka u Malom Požarevcu. Osnovnu školu je završio u Malom Požarevcu, srednju školu u Sopotu i potom Ekonomski fakultet u Kragujevcu.

Poeziju, intervjuje i prikaze objavljivao je u brojnim časopisima i novinama, kao što su *Pravoslavlje, Glas crkve, Pogledi, Fak, Student, Književna reč, Književne novine, Duga, Borba, Demokratija, Naša Borba, Srpska reč, Politika, Blic, Dan, Danas, Sveske, Srpski književni glasnik, Nin, Svedok, Nova srpska politička misao, Zenit, Hereticus*.

Uređivao je *Student, Vidike, Književnu reč* (bio je v.d. glavnog i odgovornog urednika), *Poglede, Liniju, Krunu* (bio je glavni urednik), *Naš brend i dnevne on-lajn novine Nezavisnost* (bio je v. d. glavnog i odgovornog urednika). Nekoliko godina obavljao je dužnost šefa Informativne službe Srpskog demokratskog pokreta obnove. Poslednjih godina uređivao je sajt Nove srpske političke misli. Bio je član je Udruženja novinara Srbije.

Objavio je dve zbirke pesama: *Vodeni znaci* (Hipnos, Beograd 1990) i *Crna mećava* (Vidici, Beograd 1992). S ruskog jezika preveo je brošuru Nikolaja Berđajeva *Marksizam i religija* (Centar za kulturu, Smederevska Palanka 1994). Zastupljen je u dvojezičnoj antologiji *Pesma o Kosovu – The Poem of Kosovo* (Vidici, SKZ, Republički zavod za međunarodnu naučnu, prosvetnu, kulturnu i tehničku saradnju, Beograd 1991), koju su priredili Irena Kostić i Slobodan Vuksanović. U knjigama *Svedoci istorije, Razgovori s povodom (2002–2005)* i *Obnova demokratije, Izabrani intervjui 1992–2007* objavio je intervju s našim uglednim intelektualcima (Centar za unapređivanje pravnih studija i Skupština opštine Sopot, Beograd 2010. i 2012). Isti izdavači objavili su 2010. godine i njegovu knjigu *Pouke prošlosti, Priкази knjiga (2006–2010)*.

O Gajićevim knjigama pisali su ugledni književni teoretičari i kritičari. O prvoj zbirci pesama Dobrice Gajića pisali su Milan Radulović i Vladimir Jagličić. Drugu zbirku pesama prikazali su Vladimir Jagličić, Ivan Vuković, Milijana Kandić i Đorđe J. Janić. O brošuri *Marksizam i religija* pisao je dr Aleksandar A. Miljković.

2 – *Saradnja s časopisom Hereticus*. Ime Dobrice Gajića zapazio sam krajem osamdesetih godina XX veka kada sam pažljivo čitao njegove tekstove u beogradskim listovima *Student*, *Vidici*, *Književna reč* i u kragujevačkim *Pogledima*. Upoznali smo se krajem devedesetih u Domu kulture „Studentski grad“, na tribinama i razgovorima o knjigama. Nakon toga, odvijala se naša saradnja na različitim poljima. Dobrica je pažljivo pratio rad Centra za unapređivanje pravnih studija koji su 1998. godine osnovali otpušteni profesori Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Redovno je posećivao Forum CUPS-a, javne tribine na kojima su vođene rasprave o aktuelnim društveno-političkim temama, novim knjigama i sličnim temama. Posebno se interesovao za izdavačku delatnost Centra za unapređivanje pravnih studija. Objavio je prikaze vrednih knjiga koje je sam izdao: *Kriza i obnova prava, Liberalna misao u Srbiji* i nekoliko monografija Dejvida Mekeznija o srpskim državicima i diplomatama (Jovanu Ristići, Jovanu Marinoviću, Stojanu Protiću). Pored toga, Gajić je pratio i podržavao rad CUPS-a na donošenju modela zakona o otvaranju dosijea tajnih službi, lustraciji, rehabilitaciji političkih osuđenika i kažnjenika, denacionalizaciji i restituciji. Kada smo Nikola Milošević, Kosta Čavoški i ja 2004. godine pokrenuli inicijativu za rehabilitaciju Slobodana Jovanovića, Dobrica Gajić je bio jedan od najdoslednijih novinara koji je pratio naše javne nastupe i veoma korektno, odgovorno i značajki pisao o argumentima koje smo iznosili u prilog rehabilitaciji Slobodana Jovanovića i vraćanja njegovog dela u zavičajno okrilje.

Gajićeva saradnja sa časopisom *Hereticus* započela je od samog osnivanja časopisa. U prvoj fazi Gajić je bio revnosni čitalac, da bi ubrzo postao dragocen saradnik i kritičar. Od 2008. godine redovno je objavljivao svoje prepoznatljivije tekstove u časopisu. Darovit, svestrano obrazovan, radan, suvereno se kretao različitim oblastima od istorije, filozofije, politikologije, književnosti, do ekonomije i žurnalistike. Značajan je njegov doprinos profilisanju rubrike časopisa *Hereticus* „Osvrti, prikazi, recenzije“, koja je ubrzo postala pouzdani putokaz za čitaoce. Javno ocenjivanje važnih studija i knjiga iz različitih oblasti društvenih nauka i filozofije, postalo je sastavni deo čitalačke zajednice okupljene oko *Hereticusa*, a rubrika „Osvrti i prikazi“ bila je nezaobilazan i veoma bitan segment našeg redakcijskog rada. Pri tome, mi smo uvek imali na umu visoke standarde koji su toj rubrici postavili najugledniji srpski časopisi od *Srpskog književnog glasnika*, *Arhiva za pravne i društvene nauke*, do *Književne reči*, *Gledišta* i *Theorie*.

Zahvaljujući tome, nastajalo je mnoštvo osvrta, prikaza i recenzija o vrednim studijama, knjigama, prevodima stranih autora i sličnih tekstova na koje je valjalo skrenuti pažnju čitalačke publike. Dobrica Gajić je prikaze naučnih i filozofskih radova počeo da piše još kao student, sredinom osamdesetih godina. Od tada do kraja svog života objavio je na desetine prikaza u raznim listovima i časopisima. Prikazi Dobrice Gajića u listovima su koncizniji i stilski jednostavniji. Prikazi u časopisima su obimniji, celovitiji s jasnim kritičkim stavom.

U periodu 2008–2015. godine Dobrica Gajić je objavio seriju osvrta i prikaza u časopisu *Hereticus*:

– „Prva biografija Stojana Protića“ (Dejvid Mekenzi, *Stojan Protić, srpski novinar i državnik*, Beograd, 2008), br. 2/2008, str. 259–266.

– „Mistika ljubavi (Majstor Ekhart, *Ljubav nas pretvara u ono što volimo*, Beograd, 2008), br. 3–4/2008, str. 367–369.

– „Sforcino viđenje Pašića“ (Karlo Sforca, *Nikola Pašić i ujedinjenje Jugoslovena – ratne i diplomatske uspomene*, Beograd, 1937), br. 1, 2010, str. 207–221.

– „Pašićeva ideološka konstrukcija“ (Andrej L. Šemajkin, *Ideologija Nikole Pašića*, Beograd, 2008), br. 2, 2010, str. 239–245.

– „Uticaj Bemeove teozofije“ (Nikolaj Berđajev, *Jakob Beme*, Čačak–Beograd, 2003), br. 3–4, 2011, str. 330–332.

– „Kritika Demokratske stranke“ (Marinko Vučinić, *Gluvo doba demokratije*, Beograd, 2012), br. 3–4, 2012, str. 358–241.

– „Hajdegerova epistoralna filozofija“ (Danilo N. Basta, *Nad prepiskom Martina Hajdegera / Jedan vid epistolarne filozofije, 1–2*, Beograd, 2013) br. 1–2, 2013, str. 349–357.

– „Iz zaostavštine Slobodana Jovanovića“, (Slobodan Jovanović, *Moji savremenici*), br. 3–4, 2013, str. 298–301.

– „Tužni svet Emila Siorana“ (Emil Sioran, *Razgovori* Beograd, 2010,), br. 3–4, 2013, str. 309–314.

– „Dekartova metafizika“, (Rene Dekart, *Metafizičke meditacije* Beograd, 2012), br. 1–2, 2014, str. 287–289.

– „Marksova biografija“ (Rolf Hosfeld, *Karl Marks/Biografija* Loznica 2014), br. 1–2, 2014, str. 290–293.

– „Aktuelnost Ničeove misli“ (Trond Berg Eriksen, *Niče i moderna* Beograd, 2014), br. 1–2, 2015, str. 393–395.

Znalačkim uvidima, pouzdanim i odmerenim ocenama, Gajić dolazi u red ne samo najboljih saradnika časopisa *Hereticus*, već i u red najznačajnijih pisaca tog, kod nas neopravdano podcenjenog, publicističkog žanra.

Dobrica Gajić se osim toga afirmisao i kao vrstan intervjuista. Intervjuom je počeo ozbiljno da se bavi 992. godin u redakciji *Studenta*. U kratkom periodu, od 5. juna 1992. do 22. maja 1993. objavio je 20 intervjuja i šest prikaza. Zahvaljujući tim tekstovima u *Studentu*, Gajić je dobio priliku da nekoliko narednih godina sarađuje s kragujevačkim časopisom *Pogledi*. U periodu od 15. novembra 1991. do septembra 2005. objavio je u tom časopisu preko 120 intervjuja i devet prikaza, 10 komentara i četiri govora. U nedeljniku *Šumadija* (Kragujevac) 1992. objavio je tri intervjuja i šest prikaza. Najzad, u periodu od maja 2002. do jula 2005. godine sarađivao je s beogradskim nedeljnikom *Svedok* gde je objavio 193 intervjuja.

Poslednjih godina radio je kao administrator sajta Nove srpske političke misli. Posetioci sajta su ga zapazili kao umerenog, smirenog i temeljnog urednika. Pažljivo je čitao svaki poslati komentar i procenjivao šta jeste za objavljivanje. Bio je tolerantan prema različitim stavovima, ali strogo prema primitivizmu.

3 – *Saradnja s Bibliotekom „Dijalozi“*. Pored saradnje sa časopisom *Hereticus*, Dobrica Gajić je pratio i podržavao izdavačku delatnost Centra za unapređivanje pravnih studija, posebno edicija: „Suočavanja“, „Hereticus“ i „Dosije“. Na inicijativu Dobrice Gajića, ja sam, kao urednik, formirao ediciju „Dijalog“ s ciljem da se u toj ediciji objavljuju razgovori s istaknutim ličnostima našeg javnog života koji iznose svoje stavove o aktuelnim društvenim pitanjima i dilemama, nastojeći da pruže odgovore na važne moralne i političke izazove doba u kome živimo. Edicijom nastojimo da reaktuelizujemo starogrčko poimanje razgovora (dijaloga), kao pravog oblika političkog mišljenja i najprimerenijeg načina političkog opštenja.

Objavljivanjem takvih razgovora nastojali smo da doprinesemo odgovornosti za javnu reč i polaganju računa za javno delanje u Srbiji. Nadali smo se da ćemo na taj način afirmisati etos javnog delanja, utemeljenog

na jedinstvu mišljenja, govora i činjenja, na prožimanju i postojanosti životnog i misaonog opredeljenja.

Budući da je Dobrica Gajić objavio na desetine intervjua s poznatim srpskim intelektualcima i javnim delatnicima, predložio sam mu da pripremi prvu knjigu za tu ediciju. Prihvatio je predlog i tako je nastala knjiga pod naslovom *Svedoci istorije*, koja sadrži 54 intervjua koje je vodio različitim povodima s javnim ličnostima u periodu od 2002. do 2005. godine. Posvetio ju je sinu Luki i ćerki Jasmini. Knjiga je objavljena 2010. godine kao prva u ediciji „Dijalog“ i naišla na lep prijem stručne i šire čitalačke publike. Ohrabreni time, mi smo u toj ediciji objavili dve godine kasnije još jednu knjigu s 36 intervjua Dobrice Gajića pod naslovom *Obnova demokracije, Izabrani intervjui (1992–2007)*.

Ceneći Gajićev veliki trud koji je uložio u pisanje osvrta i prikaza važnih studija i knjiga, u toj ediciji objavljena je i knjiga *Pouke prošlosti*, koja sadrži 18 prikaza knjiga nastalih u periodu od 2006. do 2011. godine.

Prihvatajući za objavljivanje rukopise Dobrice Gajića (razgovori koje je vodio s istaknutim javnim ličnostima i prikazi značajnih knjiga), kao urednik, nastojao sam da reafirmišem dva nekada veoma cenjena, a danas zapostavljena i obezvređena žanra – *intervju i prikaz*. U pomenutim knjigama, Dobrica Gajić se pokazuje, ne samo kao vrhunski profesionalac, odgovoran i temeljan novinar, već i kao čovek dijaloga. Smatrao je da se dijalogom mogu premostiti i najveće razdaljine, da se mogu uspostavljati mostovi između ljudi, različitih ideologija, političkih orijentacija i pokreta. Delio je mišljenje da monolog vodi u tiraniju, samovlašće i diktaturu. Da je razmena mišljenja uslov za svaki dijalog, za svako prijateljstvo, za svaku ljubav. Često je citirao Kamija: „Monolog prethodi smrti.“

Objavljivanjem tih knjiga, Dobrica, kao autor, i ja, kao urednik, dobili smo veliku satisfakciju. Knjige su ocenjene najvišom ocenom u našoj stručnoj javnosti i lepo primljene u široj čitalačkoj publici. Imajući to u vidu, predložio sam Dobrici da prikupi preostale intervjue i da ih objavimo u novoj knjizi. Započeti posao, nažalost, prekinula je njegova tragična smrt.

4 – *Nomen est/atque omen (ime jeste i znamenje)*. U našoj srpskoj tradiciji postoji verovanje da roditelji uspevaju da odrede karakter i sudbinu svoga deteta imenom kojim ga nazivaju. Vuk postaje vuk. Miodrag postaje mio i drag. Borislav postaje borac za slavu. Uz to, oni u ime deteta unose i svoje želje: Zdravko – da bude zdrav, Slobodan – da bude slobodan, Srećko – da bude srećan. Stari Latini su imali izreku *Nomen est omen* i *Nomen atque omen* – ime i (ujedno) znamenje, dakle u čovekovom imenu data je njegova ličnost. U imenu Dobrice Gajića stekle su se izgleda i želje njegovih roditelja i mudrost starih Latina. Ime koje je dobio na rođenju umnogome je odredilo njegov karakter i sudbinu. U punom smislu reči, Dobrica je bio dostojan svog imena.

Živeći i delajući na odgovoran, principijelan i požrtvovan način, Dobrica je činio i učinio mnoga dobra. U otuđenom svetu u kojem živimo retko se susreće tako blagorodna i vrsna ličnost, kao što je bio Dobrica Gajić. Svojim životom, radom i javnim delanjem ostavio je prepoznatljiv i dubok trag u srpskoj periodici i publicistici.

Više od jedne decenije, tako vredan, radan i dragocen čovek je bio bez stalnog zaposlenja. Zajedno smo kucali na desetina vrata za posao. Bila su to vrata rukovodilaca javnih preduzeća, izdavačkih kuća, listova i časopisa, biblioteka i drugih kulturnih institucija iz kojih su stolovali kao glavni i izvršni direktori, glavni i odgovorni urednici i šefovi, dojakošnji sagovornici Dobrice Gajića. Svojim tekstovima o njima Dobrica je doprineo njihovom usponu, ugledu u široj javnosti, političkoj promociji. Nažalost, niko od njih nije prstom mrdnuo da pruži šansu i radno mesto tom vrednom i dragocenom radniku. Glatko su zapošljavali partijska škrabala, kabinet-ske savetnike, fabrikante magle i slične intelektualne lakeje

Posebno su ga nervirale reči navodnog razumevanja i sažaljenja tih bivših (nazovi) prijatelja i sagovornika koji su se baškarili u direktorskim i uredničkim foteljama. Nije se ustručavao da im kaže u lice: „Nemojte me žaliti kada umrem, budite ljudi za života, a nakon smrti ne treba mi vaše ljudstvo!“

Priredio sam, kao urednik, i objavio tri njegove knjige s nadom da će mu one olakšati put do radnog mesta i posla za koji je kvalifikovan i koji bi izvesno obavljao vrhunski profesionalno. Nažalost, sve je bilo uzalud.

Da nije bilo podrške urednika Nove srpske političke misli, koji su mu omogućili da po ugovoru o delu uređuje njihov sajt, Gajić bi bukvalno bio na ulici, bez osnovnih sredstava za život. Možemo samo da naslutimo šta se sve dešavalo u svesti i srcu tog tananog melanholika kome su, kako je s rezignacijom često konstatovao, „svi okretali leđa i sva vrata bila zatvorena“

Prisetio sam da je poslednjih godina puno čitao Kamija, Sijorana i ranog Andrića. U razgovoru o ediciji „Zvučna knjiga“ Službenog glasnika, imao je primedbu što u izbor tekstova Ive Andrića nisu ušli i tekstovi iz *Ex ponta*. Danas, kao i tada, čini mi se da se Dobrica prepoznavao u nekim Andrićevim stihovima: „Melanholik je kao ogoljeni puž koga su deca bacila u trnjak i koji ma kuda da krene uvek udari u trn!“

Bio je Dobrica ne samo vrstan znalac, pouzdan saradnik, već i sjajan, odan prijatelj. Verovao je da nam je prijateljstvo potrebno za život kao voda i vazduh; da nema boljeg lekara od vernog prijatelja i da sve veličine sveta ne vrede dobrog prijatelja. Njegovi omiljeni citati iz *Biblije* bile su rečenice: „Voli svoga prijatelja kao samoga sebe“ i „Bolje dvojici nego jednomu, jer imaju dobru dobit od svoga truda. Jer ako jedan padne, drugi će podignuti druga svoga; a teško jednomu! Ako padne, nema drugoga da ga podigne“.

Tragičnim odlaskom Dobrice Gajića ostala je praznina koja zjapi u kojoj odzvanja bolno pitanje: Zašto? Zašto i čemu očajni čin dobrog i plemenitog čoveka, pažljivog sina i brižnog oca, čemu atak na sâm život? Za većinu nas običnih smrtnika ta pitanja ostaju bez odgovora, jer je „samoubistvo, strašna i nedostojna misao“ (Andrić). Čak su i veliki mudraci okretali glavu od te „nedostojne misli“, jer, kako je lucidno primetio Malro, „Pitanje da li samoubistvo jeste ili nije čin hrabrosti postavlja se samo za one koji se nisu ubili“.

Retki među velikim misliocima jesu oni koji su imali snage da se suoče s tim bolnim pitanjem i ponude odgovor. Za Aristotela „pobeći od nevolje predstavlja oblik kukavičluka, i dok je istina da je samoubistvo hrabra smrt, ono nije počinjeno iz nekog otmenog razloga već da se izbegne neko zlo“. Plinije Stariji smatra: „Usled patnji života na zemlji, samoubistvo jeste najbolji dar bogova.“ A za pesnikinju Marinu Cvetajevu: „Samoubistvo jeste kukavičluk duše koja se preobražava u heroizam tela. Heroizam duše – to je življenje, heroizam tela – to je umiranje.“

Jedno je sasvim izvesno. Nama, urednicima i saradnicima časopisa *Hereticus* bolno će nedostajati dobrota, požrtvovanost i radinost Dobrice Gajića, jer on spada u mali broj dragocenih saradnika *Hereticusa* koji su svojim priložima doprinosili njegovoj misiji kritičkog preispitivanja prošlosti, borbi protiv diskriminacije i za uspostavljanje pravne države i vladavine prava u Srbiji.

Preranim odlaskom Dobrice Gajića izgubili smo vrsnog istraživača, prijatnog i dragog sagovornika, pouzdanog saradnika. Opraštajući se, žalimo što nas je napustio na užasan način, sagorevši pre svog intelektualnog zenita.

Otišao je naš Dobrica čiji je prekinut život stao u Andrićev stih o ogoljenom pužu i u biblijsku po(r)uku: „A teško jednomu! Ako padne, nema drugoga da ga podigne!“

Za utehu, verujemo da je Ciceron u pravu: „*Verae amicitiae sempiternae sunt.*“ („Prava prijateljstva su večna“).

Krunska ulica, kombinovana tehnika, 47,5 x 34,5 cm, 1934.

HERETICUS

Magazine for Re-evaluating the Past

Vol. XII (2014), No. 3-4

TABLE OF CONTENTS

Editorial 5

TOPIC OF THE ISSUE: TOPICALITY OF NUŠIĆ'S *RETORIKA* (RHETORIC)

Sima Avramović
Nušić and rhetoric 11

Vojislav Jelić
Vir bonus dicendi peritus 26

Jovica Trkulja
Topicality of Nušić's *Retorika* 31

Research

Sanja Vuković
The contemporary mythical universality
in Nušić's novel *The Nine-hundred-fifteenth* 57

Velizar Mirčov
Ethnography of communication of Dell Hymes and its
relevance for linguistic anthropology and sociolinguistics 69

Essays

Momčilo Đorgović
Branislav Nušić – a comedian who has written *Black Book* 83

Svetlana Gradinac
Elements of rhetoric in Nušić's comedy *MP* 89

Sanja Vuković
Words and numbers under the shadow of the Great War 93

Translations

Nathan Englander
What we talk about when we talk about Anne Frank 97

Trends

Branislav Nušić
The wreath of paternal tears 117

Events

Momo Pudar
The twilight of America 119

Views

Sonja Šulović
Nušić's tragedy 135

Vesna Stanković
Nušić as a patriot 137

Vukica Strugar
How the birthday of Branislav Nušić was celebrated 139

Dobriilo Aranitović
An episode from Šabac from the life of the great dramaturge ... 143

Venceslav Glišić
Nušić's heirs 147

Polemics

Goran Marković
Anti Anti-fascism as Destiny? 151

Speeches

Nušić and word, Nušićiade 2012–2014 171

*Jovica Trkulja, Igor Stojilović, Maša Savićević,
Aleksandar Antonić, Uroš Pavlov, Igor Stojilović,
Radovan Perović, Milivoj Suvajdžin, Sonja Perendija,
Jovana Jeremić, Mina Veljković, Marija Kovačević*

Memories

Branislav Nušić
Letters from Salonica („Politika“) 191

Dragoljub Jovanović
Diary Notes from 1915–1916. 197

Venceslav Glišić
Slobodan Penezić Krcun 1918–1964. 227

Dossier

Exoneration of Political Convicts in Serbia (15) 259

Jovica Trkulja
Exoneration of Milan Petrujkić 261

Retrospections, book reviews

Jovica Trkulja

- Dialogues with public opinion – interviews of Dobrica Gajić
(Dobrica Gajić, *Witnesses of History*,
Interviews with a good reason) 267

Gordana Vlahović

- The army of clowns of Kića and Mića in Milić's columns
(Dejan Milić, *Two pennies*) 277

Vladimir Marković

- On Yugoslav Informbureau emmigration in Czechoslovakia
(Ondřej Vojtěchovský, *Against Tito from Prague*) 280

In memoriam

Jovica Trkulja

- Dobrica Gajić (1965–2014) 291

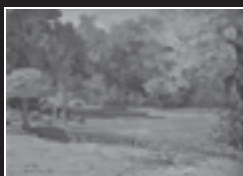
Portret devojke, ulje na platnu, 63 x 89 cm, 1938.

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. II (2013), No. 1-2

DESET GODINA ČASOPISA „HERETICUS“

Bernad Šineman • Aleksandar Pačković • Predrag Vukasović
Vladimir Vodinelić • Srdan Cvetković • Vladimir Petrović
Damjan Tatić • Marinko Lalić

Bibliografija časopisa Hereticus (2003-2012)

Istraživanja

Martin Previšić • Predrag Pavličević

Ogledi

Ivan Janković • Dejan A. Milić

Pogledi

Momo Pudar • Ilija Marković

Polemike

Ivan Miladinović • Jovica Trkulja

Dosje

Rehabilitacija Milana Gavrilovića

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. II (2013), No. 3-4

KORUPCIJA U SRBIJI:

VLADAVINA PRAVA I (NE)MOĆ INSTITUCIJA

Goran Nikalić • Nemanja Nenadić • Marko Pavlović
Goran P. Ilić • Jovan Čirić • Vladimir Milić
Goran Marković • Dragana Đurić • Nedo Danilović
Srđo Nogo • Milomir Minić

Istraživanja

Predrag Vukasović

Ogledi

Srdan Korać • Uhić Nihad

Pogledi

Momo Pudar • Ilija Marković

Osvrti, prikazi, recenzije

HERETICUS

Časopis za preispitivanje prošlosti
Vol. III (2014), No. 1-2

LEVICA DANAS - DILEME I KONTROVERZE

Goran Marković • Željko Simić
Zlatiborka Popov Momčinić • Isica Mladenović

Istraživanja

Milojica Šutović • Tatjana Kandić • Ana Kostić

Ogledi

Momo Pudar

Pogledi

Marinko Vučinić • Ilija Marković

Polemike

Goran Marković • Kosta Nikolić

Osvrti, prikazi, recenzije

Prethodne brojeve
časopisa Hereticus
možete poručiti
od izdavača:

DOSIJE
STUDIO

Beograd, Braće Nedića 29
Tel: 011/242 22 98;
011/344 57 79

Objavljivanje ovog broja pomoglo je:

**MINISTARSTVO KULTURE I INFORMISANJA
REPUBLIKE SRBIJE**

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

3-4/2014

HERETICUS: časopis za preispitivanje
prošlosti / glavni i odgovorni urednik
Jovica Trkulja. – Vol. 1, No. 1 (2003) –
– Beograd (Goce Delčeva 36): Centar za
unapređivanje pravnih studija, 2003–.
– 23 cm

ISSN 1451-1582 = Hereticus

COBISS.SR-ID 109429004

HERETICUS

magazine for re-examination of the past

Vol. XII (2014), No. 3-4

Editor-in-chief

Prof. Dr. Jovica Trkulja

Members of Editorial Board

Dr. Srđan Cvetković

Marinko Arsić Ivkov

Dejan A. Milić

Prof. Dr. Slobodan G. Marković, Deputy Editor

Prof. Dr. Aleksandar Pavković

Miodrag Radojević MA (secretary)

Dr. Damjan Tatić

Prof. Dr. Vladimir V. Vodinelić

Publisher

Center for Advanced Legal Studies

E-mail: cups@cups.rs • www.cups.rs

Editorial Board Address

Belgrade, Goce Delčeva 36, tel/fax: +381 11/2095-512

www.hereticus.org

For the Publisher

Prof. Dr. Vladimir V. Vodinelić, Director

Executive publisher

Dosije studio, Braće Nedića 29, Beograd,

tel: +381 11/2422-298, www.dosije.rs

Printrun

300 copies

Front-page illustration

Predrag-Peđa Milosavljević, Mostar, oil on canvas 1968

ISSN 1451-5822

9 771451 582001